

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
104

ANNA SANDSTRÖM

1854-1931

**EN SVENSK
REFORMPEDAGOG**

av Sven Grauers

FÖRENINGEN FÖR
SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

SVEN GRAUERS / ANNA SANDSTRÖM 1854-1931

Årsböcker:
104

Mag

E:kc(p)

Expedieras från

Föreningen för svensk undervisningshistoria

Drottninggatan 108, Stockholm Va

Kr 25:—

UPPSALA UNIVERSITETSBIBLIOTEK

16000

002657232

Uppsala
Universitetsbibliotek

Blåsenhusbiblioteket

E:kd(p)

Ped. hist. sv.

ANNA SANDSTRÖM

1854—1931

Institutionen för Pedagogik
Uppsala Universitet

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
BOKSERIE GRUNDAD AV B. RUD. HALL OCH UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
ÅRG. XLI 1961
VOL. 104 UNDER REDAKTION AV ALBERT WIBERG

ANNA SANDSTRÖM

1854—1931

EN SVENSK REFORMPEDAGOG

AV

SVEN GRAUERS

STOCKHOLM 1961

62
—
3

Lund 1961
Skånska Centraltryckeriet

FÖRORD

En biografisk teckning av Anna Sandströms liv och gärning kräver ingen närmare motivering. Anna Sandström intog en klart skönjbar förgrundsställning i svenskt undervisningsväsen under decennierna kring sekelskiftet 1900. Någon mera ingående undersökning av hennes pedagogiska författarskap och verksamhet som skolledare har hittills icke framlagts. Kännedomen om hennes personliga förhållanden, hennes släkt, uppväxtmiljö, utbildning, relationer till samtida pedagoger, vänskapsförbindelser o. d. har tidigare varit mycket bristfällig. Vad som under tidernas lopp vittnats om henne vid bemerkelsedagar och vid hennes bortgång har sitt givna värde men uppträder av naturliga skäl utan anspråk på att lämna någon mera nyanserad bild av hennes personlighet och insats. Behovet av en något så när utförlig biografi, grundad på verklig forskning, torde vara uppenbar.

Då Styrelsen för "Anna Sandströms stipendiefond" år 1955 vände sig till mig med en förfrågan, om jag ville åtaga mig att författa en dylik levnadsteckning, mottog jag med glädje uppdraget, sedan jag orienterat mig om möjligheterna att med tillgängligt material av både enskild och officiell karaktär kunna åstadkomma en allsidig redogörelse för hennes liv och verksamhet. För det generösa ekonomiska stöd Styrelsen givit mig vid detta arbetes utförande framför jag i detta sammanhang mitt uppriktiga tack.

Vid sin bortgång år 1931 efterlämnade Anna Sandström en icke obetydlig samling arkivalier av skiftande värde. Den utgjordes dels av hennes egna koncept och anteckningar, dels av brev från och till henne under skilda tider. Härtill kommo diverse strödda handlingar, huvudsakligen av ekonomisk, pedagogisk och administrativ art. Detta material omhändertogs efter hennes död av hennes mångåriga medarbetare och vän, fröken Sigrid

Sandberg, som ställde detsamma — det befann sig då i ännu oordnat skick — till mitt förfogande. Jag är henne mycken tack skyldig för hennes levande intresse och för många värdefulla upplysningar om Anna Sandström. Tyvärr fick hon icke uppleva biografiens fullbordan. Hon avled år 1958. Samlingen, som av mig ordnats och förtecknats, har överlämnats till Statens psykologisk-pedagogiska bibliotek under beteckningen "Anna Sandströms arkiv".

Ett rätt betydande antal brev, växlade mellan Anna Sandström och hennes anhöriga, hade tillvaratagits av hennes brorsdotter, fru Carin Nordström, f. Sandström, som välvilligt lät mig ta del därav och dessutom meddelade mig åtskilligt av stort intresse rörande Anna Sandströms personlighet och livsförel. Ej heller till henne når mitt tack fram på grund av hennes år 1959 timade död. Hennes dotter, doktorinnan Ci Rydén, Borås, i vars ägo brevsamlingen nu befinner sig, har lämnat mig benäget tillstånd att sedan dess utnyttja breven och därtill bistått mig genom att skaffa fram större delen av de familjefotografier, som ingå i biografiens illustrationsmaterial. Jag tackar henne varmt för hennes hjälp.

Vid redogörelsen för Anna Sandströms utbildning och för hennes verksamhet som lärare och som skolledare har det officiella materialet företrädesvis kommit till användning, naturligtvis i mån av tillgång kompletterat med källor av enskild art. De härvid nyttjade arkivalierna — Högre lärarinneseminariums, Åhlnska skolans samt Anna Sandströms skolas och högre lärarinneseminariums respektive arkiv — förvaras i Stockholms stads arkiv, vars chef — stadsarkivarien fil. dr Nils Staf — och tjänstemän verksamt underlättat mina forskningar.

För studiet av den omfattande pedagogiska litteraturen har jag främst varit hänvisad till Statens psykologisk-pedagogiska bibliotek, vars förutvarande chef, fil. mag. Greta Eriksson, varit mig till ovärderlig hjälp vid orienteringen av bibliotekets rikhaltiga samlingar.

Anna Sandström mottog både under sin tidigare gärning som lärare och under sin följande verksamhet som skolledare starka impulser av samtida danska och i någon mån även norska pedagogiska strävanden. Vid författandet av sina första pedagogiska

programskrifter från 1880-talet, bl. a. den uppmärksammade broschyren "Realism i undervisningen eller språkkunskap och bildning" (1882), rönt hon inflytande både av grundtvigianismen i allmänhet och av den danske pedagogen och politikern V. Pingel i synnerhet. Dennes skrift — "Hovedmanglerne ved den lærde Skole" (1878) — torde i hög grad ha stimulerat henne att framträda för offentligheten. Även senare stod Anna Sandström i livlig förbindelse med danska och norska pedagogiska kretsar. Hon var en flitig deltagare såväl i de stora officiella nordiska skolmötena som i de enskilda överläggningar — av deltagarna vanligen kallade "privata nordiska skolmöten" — som tid efter annan anordnades av ledande pedagoger i Norden efter ett visst cirkulationsschema. Bland de personer, som Anna Sandström härunder kom i kontakt med, märkas från danskt håll föreståndaren för Askovs folkhögskola Ludvig Schröder, läraren darsammastädes professor Poul la Cour, rektorn, senare statens "undervisningsinspektör" fil. dr Sören Ludvig Tuxen, rektorn Theodore Lang i Silkeborg och skolföreståndarinnan Nathalie Zahle i Köpenhamn samt från norsk sida "skolebestyrer" P. Voss och professor Otto Anderssen.

Då det visade sig omöjligt att med tillgängligt svenskt material kartlägga dessa förbindelser och deras eventuella inverkan på Anna Sandströms pedagogiska idéer och då det dessutom erbjöd stora svårigheter att noggrant följa den samtida praktisk-pedagogiska debatten i Danmark och Norge, begärde och erhöll jag av Styrelsen för dåvarande Statens psykologisk-pedagogiska institut ett anslag för att bedriva forskningar i danska och norska arkiv, bibliotek och samlingar rörande Anna Sandströms interskandinaviska förbindelser. För detta ändamål besöktes Köpenhamn under sept.—okt. 1958 och Oslo i maj 1959.

Utgångspunkten för mina forskningar i Köpenhamn var "Statens pædagogiske Studiesamling", vars omfattande bibliotek möjliggjorde en systematisk genomgång av de ledande pedagogiska tidskrifterna under 1800-talets sista decennier och 1900-talets första, främst "Vor Ungdom, Tidsskrift for Opdragelse og Undervisning", som länge var ett språkrör även för de norska pedagogerna, som vid denna tid saknade ett eget organ, "Höjskolebladet" och "Bog og Naal", samt mera betydande pedagogisk facklitteratur från nämnda tidsperiod. Det kunde

i detta sammanhang konstateras, att det i den danska tidskriftslitteraturen åren 1882—83 pågick en livlig diskussion om de danska flickskolornas undervisning, ett meningsbyte som i många avseenden företer likheter med den diskussion, som uppstod i Sverige genom Anna Sandströms första programskrifter. Även i Norge pågick vid samma tid liknande diskussionsinlägg, publicerade i "Vor Ungdom". I vad mån dessa diskussioner kunnat influeras av Anna Sandströms initiativ, är naturligtvis svårt att avgöra, men det bör givetvis fasthållas, att hennes inlägg ligga i tiden före den dansk-norska debatten. Hennes prioritet är därmed fullt klarlagd.

Beträffande direkta kontakter mellan Anna Sandström och samtida danska pedagoger i form av brev, växlade dem emellan, kunde åtminstone två dylika uppsparas. Den ena utgjordes av en icke obetydlig korrespondens mellan henne och Ludvig Schröder från tiden för det privata nordiska skolmötet i Askov 1896 — breven äro deponerade i det "Kongelige Bibliotek" i Köpenhamn — det andra av brev i danska riksarkivet från Anna Sandström till Pingel från år 1887. Under mina forskningar i Köpenhamn fick jag mycken värdefull hjälp av bl. a. Statens pedagogiske Studiesamlings chef, inspektör P. Müller, förutvarande universitetslektorn fil. dr Valfrid Palmgren Munch-Petersen samt min frände, dåvarande ambassadrådet vid svenska ambassaden i Köpenhamn Ingvar Grauers.

Undersökningarna i Norge voro huvudsakligen inriktade på att klarlägga Anna Sandströms förbindelser med ledande norska pedagoger och att söka uppbringa något källmaterial från de privata nordiska skolmötena på Hankö 1901 och 1915. Resultatet var i båda fallen rätt nedslående. Ingen av de brevsamlingar, som ingå i norska riksarkivet och universitetsbiblioteket i Oslo, rymma några brev från eller till Anna Sandström. En ganska omfattande korrespondens mellan henne och den norske pedagogen Otto Anderssen för tiden 1896—1922 är dock bevarad och befinner sig i Sverige (Anna Sandströms arkiv). Några direkt lämningar från mötena på Hankö kunde ej heller påträffas. Efterforskningarna i de lokala arkiven — Oslo stadsarkiv och Kommunearchivet i Oslo rådhus — samt i Norges Skolemuseum gävo negativt resultat. Möjligheten av att det kring sekelskiftet 1900 existerande "Pedagogiske Samfund" i

Oslo, inför vilket Anna Sandström på våren 1899 höll föredrag, skulle ha något att ge, visade sig lika ringa. Samfundet hade upphört, och dess handlingar synas icke ha blivit bevarade. Någon deposition i offentliga arkiv eller bibliotek hade i alla händelser icke skett. En intervju med en av dem, som på sin tid tillhört samfundets ledning — förutvarande rektorn Herman Ruge, som jag har att tacka för många nyttiga upplysningar om den dåtida norska skolvärlden — gav ingen ledning om var samfundets papper slutligen hamnat.

Jag fick under sådana omständigheter inrikta mig på att genomgå tidskriftsserierna i "Pedagogisk Forskningsinstitut" och det till universitetet knutna "Pedagogisk Seminar" samt de främsta norska tidningarna i universitetsbiblioteket. Härunder påträffades uppgifter om Hankömötena i "Aftenposten", "Verdens Gang", "Tidens Tegn" och "Lærerindernes Blad" — det sistnämnda redigerat av den kända norska pedagogen Anna Sethne, som tydligen själv övervarit mötet 1915. Ett försök till kontakt med henne hade emellertid ingen framgång. Hon förklarade sig sakna alla handlingar från mötet ifråga och ansåg sina egna minnesbilder därifrån för svaga för att kunna utnyttjas.

I sin helhet lämnade mina forskningar i Danmark och Norge dock åtskilligt användbart material för min undersökning, och jag är djupt tacksam för det verksamma stöd, som givits mig genom det beviljade forskningsanslaget.

Det återstår mig att betyga min erkänsla till åtskilliga personer och institutioner, utöver dem som tidigare nämnts, för välvilligt intresse, goda råd, givande upplysningar samt direkt understöd. Professor Erik Wellander, som personligen kände Anna Sandström och själv författat en lysande studie om henne — i Nordisk tidskrift 1933 — har delgivit mig en rad fina iakttagelser rörande Anna Sandström och hennes samtida och ständigt varit beredd till råd och anvisningar. Professorerna Wilhelm Sjöstrand och Torsten Husén, som båda i egenskap av ledamöter i Statens råd för samhällsforskning granskat avhandlingen i manuskript, ha i samband härmed gjort värdefulla påpekanden. Under arbetets gång har jag ofta haft tillfälle att med professor Husén diskutera både principiella och praktiska avvägningar. Som Stockholms Universitets representant i Sty-

relsen för Anna Sandströms stipendiefond har han därjämte på ett avgörande sätt medverkat till biografins tillkomst.

För faktiska upplysningar om Anna Sandström och hennes verksamhet står jag i tacksamhetsskuld till flera av hennes lärjungar och kolleger. Jag vill i detta sammanhang särskilt nämna ordföranden i Styrelsen för hennes stipendiefond, fil.kand. Märta Berg, samt ämneslärarinnan Karin Lagerwall.

Min hustru, som lämnat mig ovärderlig hjälp vid korrekturläsningen, bringar jag mitt varmaste tack.

Jag stannar slutligen i största förbindelse till Statens råd för samhällsforskning för anslag till arbetets tryckning samt till Föreningen för svensk undervisningshistoria, som intagit det samma i sin serie av årsböcker.

Stockholm i okt. 1961.

Sven Graners

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD	V
KAP. I. Släkt, barndom och uppväxtår	1
KAP. II. Elev vid Högre lärarinneseminariet	27
KAP. III. De första åren på lärarbanan	50
KAP. IV. Bakgrunden till Anna Sandströms framträdande som pedagogisk reformator	64
KAP. V. De första programskrifterna (1880—82) ..	92
KAP. VI. De nya idéernas mottagande	110
KAP. VII. Som skolledare 1883—1900	126
KAP. VIII. Anna Sandströms seminarium	188
KAP. IX. Som redaktör för "Verdandi"	209
KAP. X. Som läseboksförfattare	259
KAP. XI. Anna Sandström och den pedagogiska skandinavismen	283
KAP. XII. Anna Sandström och pedagogiska sällskapet i Stockholm	344
KAP. XIII. I dagens meningsskiften	357
KAP. XIV. Bland fränder och vänner	407
KAP. XV. Mot aftonen	457
KÄLLFÖRTECKNING	480
BILDFÖRTECKNING	490
PERSONREGISTER	492

SLÄKT, BARNDOM OCH UPPVÄXTÅR

Anna Sandström utgick från en klart borgerlig miljö. Hon tillhörde en typisk Stockholmsfamilj. Men denna hade relativt sent slagit rot i huvudstaden. Båda föräldrarna voro norrlänningar, men från rätt skilda sociala skikt. Fadern — lantmäterisekreteraren Karl Erik Sandström — härstammade från jägare och bönder. Hans farfar var nybyggare och björnjägare i Norrland.¹ Dennes son övergick till en mera borgerligt reglerad tillvaro och slutade som fångevaldiger vid dåvarande länsfängelset i Piteå.² Anna Sandströms mor — Anna Erika Hallström — tillhörde däremot en släkt, som stod betydligt högre på den sociala rangskalan. Hon var dotter till en provinsialläkare i Umeå.³

Arvet från de förgångna släktleden har säkerligen icke varit utan betydelse för Anna Sandströms utveckling. Hennes levnad förflöt visserligen så gott som helt i städer av växlande storlek. Hon var på visst sätt en utpräglad stadsbo. Men livet igenom drevs hon av en het längtan till naturen och svärmade för en idyllisk tillvaro på landet. Hon hade ett utvecklat sinne för livets enkla men mäktiga drivkrafter. En sund naturlighet blev hennes pedagogiska ledstjärna. Hennes fina iakttagelseförmåga av växelspelet mellan natur och kultur, bredden och vidden i hennes starka personlighet hade sin undermedvetna förbindelse med den enkla miljö, som varit hennes förfäders. Det förgångna hade alltid ett fast grepp om hennes livliga fantasi. Hon var själv medveten om det andliga arvet från gångna släktled och talade ibland, låt vara i raljant ton men icke utan stolthet, om

¹ Uppgiften hämtad ur ett brev (odat. och delvis skadat) från Anna Sandström till Ellen Key från slutet av okt. 1898, ASA, II: 1.

² Se V. EKSTRAND, Svenska lantmätare 1628—1900, LXXXII, 39.

³ O. a. källa.

sin frändskap med den björnjägare, som var den förste kände av hennes förfäder.

* * *

Karl Erik Sandström var född i Piteå den 11 juni 1811.⁴ Fadern hette H. Eriksson och tog sig tydligen namnet Sandström, modern Katarina Nordberg. Den unge Karl Erik genomgick Piteå skola och ville därefter utbilda sig till lantmätare. Han började sin bana som elev 1826 och avlade lantmätarexamen tre år senare. Efter några års tjänstgöring blev han 1832 vice kommissionslantmätare i Västerbottens län och ordinarie sådan 1837. Den 18 okt. 1840 gifte han sig med den då knappt 18-åriga Anna Erika Hallström, dotter till provinsialläkaren Karl Emanuel Hallström och hans maka, Maria Charlotta Theel. Familjen var bosatt i Ytter-Tavle nära Umeå. Här föddes två av makarnas barn, Nils August 1841 och Harald Emanuel 1843.⁵ Kort tid därefter sökte Karl Erik Sandström sig till Stockholm och utnämndes den 26 juni 1844 till sekreterare i Generallantmäterikontoret. Han hade som sådan att föredraga alla ärenden för sin chef — överdirektören — och att förestå ämbetsverkets kansli. Han visade sig vara en duglig och driftig ämbetsman, fast i sin ledning och självständig i sin verksamhet,⁶ icke så litet stridbar till sin läggning och bekajad med en frisk aptit på livet.⁷ Modern synes ha varit vek, försagd och tillbakadragen till sin natur.⁸

⁴ Se EKSTRANDS f. a. arbete, varpå den följande framställningen i stort sett bygger. I inflyttningslängden för Hedvig Eleonora församling 1844—1850, SSA, uppges Umeå som födelseort men beror tydligen på en förväxling med utflyttningsorten, som var Umeå.

⁵ EKSTRAND a. a. samt o. a. inflyttningslängd.

⁶ Så karakteriseras han av EKSTRAND.

⁷ Anna Sandström, som näppeligen hade några personliga minnen av fadern — hon var endast 4 år, när han dog — men givetvis fått del av moderns och brödernas intryck och omdömen, har i ett brev till en vän, den kände norske pedagogens professor Otto Anderssen, 1 nov. 1915, ASA, II: 1, skildrat fadern som ”en renässansnatur, styv och polemisk — allt för mycket.”

⁸ I sitt o. a. brev till Otto Anderssen talar Anna Sandström om sitt ”mödernearv av försagdhet och undfallenhet och nästan sjäpighet”.

Anna Sandström har en gång i sin ålders höst fällt några spefulla ord om den ”galna sammansättningen” i sin karaktär⁹ — å ena sidan arvet från fadern med hans handlingskraft, stridbarhet och livshunger, å den andra modernearvet med dess vekhet och försagdhet. Uttalandet vittnar i all sin tillspetsning om hennes klara medvetenhet om de starka motsatserna i hennes egen personlighet.

* * *

I början av okt. 1844 inflyttade familjen Sandström i en lägenhet i fastigheten Riddaregatan 20, där man bodde fram till 1853, då man bytte stadsdel och slog sig ner på Kungsholmen. Efter att ha bott ett år i huset Kungsholmstorg 1, flyttade man 1854 till Garvaregatan 5, som ägdes av garvaren A. V. Lundin.¹⁰ Familjen hade under tiden högst ansenligt utökats. Sålunda hade tre söner — Carl Engelbrekt, född 1845, Esaias Johannes, född 1848 samt Viktor Ivar, född 1852 — tillkommit.¹¹ Den 3 sept. 1854 föddes till föräldrarnas glädje en dotter — deras första — som i dopet erhöll namnen Anna Maria Karolina.¹² Fyra år senare föddes ännu en dotter, kallad Bertha Katarina. Utmärkande för denna stora syskonkrets var den påfallande teoretiska begåvning och praktiska duglighet den rymde inom sig. Tvenne av bröderna blevo framstående industriledare — Nils August och Esaias Johannes — en blev förvaltare — Harald Emanuel — och två vetenskapsmän — Carl Engelbrekt, docent i klassiska språk, och Viktor Ivar, med. lic., den senare den kanske jämte Anna mest begåvade av alla syskonen.

Det är icke mycket känt om den Sandströmska familjens tidigare öden. Det är egentligen endast några uppgifter av ekonomisk art, som kasta ett sparsamt ljus över dess existens. Sekreterarelönen var knapp, och den växande barnskaran tyngde givetvis ansenligt familjens ekonomi. Någon hjälp kunde väl på-

⁹ A. brev till Otto Anderssen av 1 nov. 1915.

¹⁰ Uppgifterna enl. Hedvig Eleonora förs. inflyttningslängd 1844, SSA, samt mantalslängder resp. år, SSA.

¹¹ EKSTRANDS f. a. uppgifter.

¹² A. a. Samma uppgift i hennes konfirmationsbevis, 4 juni 1871, ASA, IV: 1.

räknas från hustruns släkt,¹³ men annars fick sekreterare Sandström hanka sig fram genom lån av vänner och bekanta. Hans ekonomi försämrades stadigt. Vid slutet av 1850-talet var den milt uttryckt ansträngd, att icke säga undergrävd. Det är möjligt, att han kunnat bringa reda i sin hushållning, om han fått tid på sig, men den blev honom icke förunnad.

Stockholm hade sedan 1853 hemsökts av årligen återkommande koleraepidemier, som vanligen grasserade som värst på somrarna för att sedan ebba ut, när kylan satte in. På hösten 1858 rapporterades närmare tusentalet sjukdomsfall, sedan epidemins utbrott på sommaren, varav 435 med dödlig utgång.¹⁴ Den 29 sept. insjuknade sekreterare Sandström i häftiga magplågor och avled efter endast några timmars sjukdom.¹⁵ Enligt uppgift skulle den 4-åriga dottern Anna också fått en släng av sjukdomen och varit nära att stryka med men räddats till livet.¹⁶

För familjen innebar husfaderns bråda död en fullständig katastrof. Änkan stod nu med sju oförsörjda barn och en derangerad ekonomi. Bouppteckningen efter den avlidne kastar sitt grella ljus över familjens prekära ställning. Tillgångarna utgjordes blott av boets lösa egendom — möbler, husgeråd, kläder o. d. — värderad till 1,069 rdr riksmünt.¹⁷ En del av de lättare realiserbara föremålen voro för övrigt redan disponerade. Sålunda står det antecknat i bouppteckningsinstrumentet, att sekreterare Sandströms fickur, värderat till 50 rdr, vore pantsatt, samt att en silversked, vägande 5 lod — uppskattad till 20 rdr — tillhörande dottern Anna Maria Karolina, rönt samma öde.¹⁸ Skulderna voro däremot betydande. De uppgingo till 14,163 rdr riksmünt.¹⁹ Begravningskostnaderna voro i stort

¹³ Enligt bouppteckningen av 10 nov. 1858 (Bd 4, SSA) efter sekreterare Sandström hade svärfadern dels försträckt denne 325 rdr riksmünt, dels gått i borgen för honom för betydande belopp (11,773 rdr riksmünt).

¹⁴ Uppgift i Post- och Inrikes Tidningar 30 sept. 1858.

¹⁵ Notis i o. a. tidning angående döda i Stockholm 8 okt. 1858.

¹⁶ F. BERG, artikeln "En banbryterska inom den svenska skolvärlden. Anna Sandström ("Uffe") 60 år." Svensk läraretidning 2 sept. 1914.

¹⁷ Bouppteckning 10 nov. 1858, SSA.

¹⁸ O. a. bouppteckning.

¹⁹ A. bouppteckning.

Anna Sandströms mor, Erika Sandström, f. Hallström, jämte dottern Bertha.

Foto från 1860-talet.

sett gäldade med erhållen begravningshjälp.²⁰ Direkt överhängande utgifter utgjordes av läkararvode — 50 rdr — en halv årslön till "pigan Sofia Hagström" jämte kostpengar till densamma — sammanlagt 97 rdr — samt 1 ½ års våningshyra till garvaren A. V. Lundin med 437:50 rdr.²¹ Återstoden av skulderna bestod av lån hos olika personer, främst lagman E. S. Boströms sterbhus med 3,750 rdr och förste lantmätare A. Helander med 3,948:19 rdr.²²

* * *

Den katastrofala situationen efter sekreterare Sandströms död — pensionen för änkan och barnen från statskontoret och civilstaten uppgick blott till 682 rdr per år²³ — tvang till radikala

²⁰ A. bouppteckning.

²¹ A. bouppteckning.

²² A. bouppteckning.

²³ Uppgift bland Anna Sandströms koncept och anteckningar, ASA, I: 1.

Anna Sandström som barn.

Foto från början av 1860-talet.

Anna Sandström som barn.

Foto från början av 1860-talet.

åtgärder. Man flyttade efter hand till en billigare lägenhet — St. Badstugatan 60.²⁴ Två av barnen omhändertogs av släktingar och vänner. Anna fick ett hem hos dåvarande kaptenen vid Västgöta regemente, sedermera översten darsammastädes Erik Hjalmar Hagberg.²⁵ Denne, som vid denna tid var några och fyrtio år gammal, var sedan 1842 gift med Johanna Sofia Törnquist. Äktenskapet var barnlöst och makan vistades på grund av obotlig sjukdom inte längre i hemmet. Detta sköttes av en syster till kapten Hagberg, Maria Hagberg. Dessa blevo sålunda fosterföräldrar till Anna Sandström. Dock bibehöll hon genom åren en livlig kontakt med modern och syskonen.

Det Hagbergska hemmet var ett burget och kultiverat hem. Slakten hade starka kulturtraditioner. Fadern till Hjalmar och Maria Hagberg var en känd teolog ock kyrkoman, förutvarande

²⁴ Utdrag ur mantalslängd i o. a. vol. I: 1.

²⁵ Hjalmar Hagberg var född 12 aug. 1816. Om honom och hans maka se L. M. V. ÖRNBERG, Svenska Ättartal, del 10, s. 344, C. TH. KOCKEN, Kungl. Västgöta Regemente II, Biografiska uppgifter, s. 232.

Anna Sandström som barn.
Foto från 1863.

professorn, sedermera pastor primarius Karl Peter Hagberg. En av bröderna var Lundaprofessorn Karl August Hagberg, den berömde Shakespeareöversättaren, en annan — Jakob Theodor — professor i Uppsala i nyuropeisk lingvistik och modern litteratur.

På grund av sitt yrke och sin därav betingade karriär kom Hjalmar Hagberg att med sin familj föra en rätt ambulatorisk tillvaro. Som kapten och kompanichef vid Västgöta regemente bodde han mestadels i Skövde. Året efter Anna Sandströms upptagande i hans hem utnämndes han — 1 mars 1859 — till tredje major vid regementet men kvarstod i denna befattning endast några månader — till 30 juli — då han blev andre major vid Bohusläns regemente. Han kom nu att vara bosatt i Uddevalla, där han stannade till 1864. Detta år befordrades han till överstelöjtnant vid Värmlands regemente, och familjen blev för någon tid bosatt i Karlstad. Vistelsen här blev dock ej långvarig. Redan 1868 fick familjen ånyo bryta upp, denna gång för att fara tillbaka till Skövde, sedan Hagberg den 24 mars

Anna Sandström som barn.
Foto från 1860-talet (omkr. 1865).

blivit utnämnd till överste och chef för sitt gamla regemente.²⁶ I denna befattning kvarstod han till 1872, då han erhöll avsked.²⁷ Familjen, som tidvis genom Hagbergs kommenderingar kommit att vistas i Stockholm under senare delen av 1860-talet och början av följande decennium,²⁸ blev från denna tid bofast i huvudstaden.

Att döma av flera uttalanden från Anna Sandström i äldre dagar, var hennes barndom ganska glädjelös. Den framstod inte för henne i något som helst förklarad skimmer. Hon såg på den utan spår av sentimentalitet. Det Hagbergska hemmet gav henne visserligen allt hon behövde i materiellt hänseende. Men den öm-

²⁶ Uppgifterna om hans militära karriär enligt KOCKEN a. a. s. 232.

²⁷ A. a. s. 232.

²⁸ År 1865 förordnades Hagberg som chef för skjutskolan på Drottningholm. Läsåren 1865—66 och 1870—71 gick Anna Sandström i skola i Stockholm. Höstterminen 1871 började hon sina studier vid Högre lärarinneseminariet.

Anna Sandströms fosterfar,
dåvarande majoren Hjalmar
Hagberg.

Foto omkr. 1860.

het, kärlek och trygghet, som ett barn trängtar efter, förmådde det inte skänka. Syskonen Hagberg voro var för sig utomordentligt respektabla och förträffliga, utrustade med alla möjliga utmärkta karaktärssegenskaper. Men de förstodo sig mycket litet på barn, allra minst på ett så livligt, begåvat och särpräglat barn som Anna Sandström. Hjalmar Hagberg var i allo en hedersman, klok, vänfast, godhjärtad och hjälpsam. Den militära disciplinen gav emellertid åt hans yttre uppträdande ett drag av kärv bestämdhet, som kom honom för ett känsligt barnasinne att te sig om inte direkt skräckinjagande, så dock bjudande och oåtkomlig. I den lillas ögon framstod han som en jämlike till Gud fader själv, hög och majestätisk. "Jag fruktade Gud och min fosterfader lika mycket", skrev hon senare till en god vän.²⁰ Hon var i barndomsåren alltför rädd för honom, "för att kunna hålla av honom". Den omständigheten, att alla i hennes omgivning ständigt tillhöllo henne att vara tacksam mot honom för att han tagit hand om den lilla faderlösa, ökade väl

²⁰ F. a. brev till Ellen Key från okt. 1898.

Anna Sandströms fostermor,
Maria Hagberg.

Foto från 1860-talet.

knappast spontaniteten i den tillgivenhet hon denna tid så gärna ville men inte förmådde hysa för sin fosterfader.³⁰

³⁰ A. källa. Anna Sandströms redogörelse för sina barndomsminnen föreligger i trenne relativt sena versioner. Den första var avsedd för offentligheten — publicerades som en liten novell i en tidskrift under titeln "Flickan i grönrutig klädning" — den andra utgjorde ett förtroligt meddelande i brevform till Ellen Key (se sid. 1), den tredje återfinnes i ett brev från henne till Otto Anderssen 24 febr. 1913, ASA, II: 1. Den första är mera utslätad och avglättad i formen. Här understryker hon sin tacksamhetsskuld till fosterföräldrarna. "Jag trivdes också gott i det fina hemmet", heter det här. I den andra versionen är hon hänsynslöst uppriktig. Brevet är över huvud taget ett personligt dokument av högsta kvalitet, skrivet med lidelse och verv, gripande och djupt mänskligt. Enligt uppgift skulle Ellen Key ha förordnat, att brevet efter hennes bortgång skulle återställas till Anna Sandström, om hon då levde, i annat fall förstöras. Som brevskrivaren bevarat det till eftervärlden, har det ansetts kunna utnyttjas av forskningen. Givetvis är brevetts källvärde med avseende på barn-domsskildringen större än den litterära bearbetningens och har här lagts till huvudgrund för framställningen ovan i texten.

Överstelöjtnant Hjalmar Hagberg.
Foto omkr. 1865.

Maria Hagberg var åtskilligt yngre än brodern och borde väl haft lättare att förstå den lilla fosterdottern. Här spelade emellertid speciella förhållanden in på ett ganska olyckligt sätt. Hon var vid denna tid "djupt gripen av de då brinnande religiösa rörelserna" — hon tillhörde tydligen den västsvenska fromhets-typen, men i hennes klara schartauanska åskådning inmängde sig åtskilliga rent pietistiska drag — och sökte på allt sätt att religiöst påverka det barn, som anförtrotts henne. Tyvärr gjorde hon detta i alltför forcerat tempo utan tillräckligt hänsynstagande till barnets ålder och utvecklingsstadium. "Ingen kan ha blivit uppfostrad till mera moraliskt allvar än jag", skrev Anna Sandström vid minnet av den påverkan hon utsatts för under barndomen. Hon förnekade ingalunda, att hon i rikt mått fått röna kärlek från fostermoderns sida, men intrycket av "den konsekventaste schartauanskt-religiösa tukt", som denna utsatt henne för, hade framför allt etsat sig in i hennes minne. Helvetets fador, skuld och synd, straff, omvändelse och "nådens ordning" blevo tidigt reella begrepp för den skräckslagna flickan. "Jag led ofantligt därunder", skrev hon senare, "darrade för helvetet, när jag var 8—9 år, och hade vid den åldern alldeles

Maria Hagberg.
Foto från 1870-talet.

reda på omvändelsens ordning." Själv ansåg hon sig vid denna tidiga ålder "både uppväckt och omvänd".³¹

Det religiösa allvaret i fostermoderns väsen lade ock sin tunga hand över dagens liv i det Hagbergiska hemmet denna tid. Särskilt påfrestande synas söndagarna ha varit för den livliga och verksamma lilla flickan. Ett starkt intryck av deras tristess erhöll hon under familjens vistelse i Uddevalla — "en stad präglad av stor schartauansk stränghet".³² Kyrkobesök och bibelläsning kunde hon väl uthärda, men den totala överksamhet, som den schartauanska uppfattningen krävde till sabbatens helgande, gjorde henne förtvivlad. "Söndagarna fick man varken leka eller arbeta." Hon hade då inget annat att göra än sitta och vänta, "att det skulle bli måndag, så jag fick något att syssla med". Måndagen blev för henne "veckans ljuvligaste dag", ty då låg "hela raden av vardagar framför mig, full av möjligheter och framför allt verksamhet".

³¹ A. brev till Ellen Key.

³² Se härom och för det följande även f. a. brev till Otto Anderssen.

Professor Karl August Hagberg.
Foto från 1860-talet.

Fostermodern — eller tant Maria, som hon kallade henne — var inte ointresserad av intellektuell sysselsättning, men hon var mycket noga med att flickan skulle bli "lika hemmastadd med stoppning och lagning som i böckernas värld". Valet av barnets lektyr övervakade hon omsorgsfullt. "Kristens resa" rekommenderades henne till "förströelse", däremot fick hon ytterst sällan läsa "roliga böcker" och njöt därför desto mer, "när jag kom över några sådana".

Tyngden och allvaret i den miljö, som Anna Sandström växte upp i, accentuerades ytterligare av den omständigheten, att hon långa tider nästan helt saknade jämnårigt umgänge. "Nog kände jag mig ofta ensam utan syskon", erinrade hon sig senare. De få lekkamrater hon förvärvade, förlorade hon vanligen mycket snabbt på grund av familjens täta byten av vistelseort. Någon längre regelbunden skolgång fick hon ej heller och gick därigenom miste om kamratlivets eggande inflytande. Den undervisning hon erhöll var vanligen förlagd till hemmet och sköttes dels av fostermodern, som ägde en god allmänbild-

Professor Theodor Hagberg.
Foto från 1860-talet.

ning men knappast några djupare kunskaper, dels av tillfälligt engagerade lärare och guvernanter.³³ Naturligt nog blev den under sådana omständigheter ganska planlös och ryckig. Luckorna i hennes kunskaper voro betydande, även om hon senare genom sin ambition och begåvning lätt fyllde ut dem. Moderna språk lärde hon sig denna tid, har hon berättat, på så sätt att fostermodern och hon gemensamt läste "fängslade böcker på originalspråket". Vid första genomläsningen fattade hon inte så mycket, men sedan de läst om böckerna några gånger, förstod hon till slut innehållet.

Två gånger under familjens "vandringsår" fick Anna Sandström besöka en "riktig" skola. Det skedde läsåren 1865—66 och 1870—71 i Stockholm. Hon var vid första tillfället i 11—12-årsåldern, vid det senare fyra år äldre. I båda fallen var hon

³³ F. a. källor samt brev från skolföreståndarinnan Anna Wijkander till Anna Sandström 2 sept. 1904, ASA, III: 9, däri hon berör deras gemensamma barndomsminnen.

Karlstad på 1860-talet.

elev vid Statens normalskola. Läroanstalten hade nyss startat — år 1863 — och var avsedd att tjänstgöra som övningsskola — kallades ursprungligen ”modellskola för mindre flickor” — för det kort förut (1861) inrättade Högre lärarinneseminarieret.³⁴

Att man valde just denna skola för flickan och icke någon av de äldre flickskolorna i Stockholm, exempelvis den Wallinska, grundad 1831, eller den Åhlinska, tillkommen 1847, vilka båda åtnjöt gott anseende,³⁵ kan ha berott på att normalskolan var en statlig skola — den första i sitt slag i riket — och i stor utsträckning besöktes av döttrar till ämbetsmän. Det är ej heller uteslutet, att den rekommenderats av Hjalmar Hagbergs broder, dåvarande akademiadjunkten i Uppsala Theodor Hagberg. Denne hade nämligen tjänstgjort som lärare vid den s. k. klosterskolan i Uppsala, grundad 1855 av fru Jane Thengberg, vilken skola på sin tid kunde betraktas som en pionjärskola för flickundervisningen. Den hade emellertid nyligen (1863) nedlagts, och dess föreståndarinna — fru Thengberg — hade

³⁴ R. FÅHRÆUS, Högre lärarinneseminarierets historia, Sthlm, 1943, s. 64 f, 194 ff.

³⁵ A. a. s. 9 ff.

”Militärbostaden” i Karlstad.

flyttat till Stockholm och där blivit föreståndarinna vid Högre lärarinneseminarieret.³⁶

I denna egenskap hade hon också att medverka vid organiserandet av den nya övningsskolan. Det är tydligt, att hon spelat en mycket betydande roll vid uppdragandet av riktlinjerna för normalskolans första organisation och läroplan,³⁷ som för övrigt antogs av seminarierets direktion på hösten samma år, som Anna Sandström gjorde sin entré i normalskolan.³⁸ I stort sett hade man härvid haft fru Thengbergs egen skola som mönster.³⁹ Normalskolan bestod sålunda av en förberedande klass och fem egentliga flickskoleklasser. De fyra lägsta av dessa voro emellertid tvååriga — kallades nedre första klassen, övre första o. s. v. — vadan flickskolan i praktiken blev 9-årig, fränsett den förberedande klassen.

Timplanen var ganska bastant och arbetsbördan tung för eleverna. Den starkaste ställningen på schemat intog ämnet kristendom. De främmande språken, sedan gammalt omhuldade

³⁶ A. a. s. 34 ff.

³⁷ A. a. s. 67, 195.

³⁸ A. a. s. 195. Lärokurser och timplan godkändes på hösten 1865.

³⁹ A. a. s. 195.

i de förutvarande s. k. flickpensionerna, hade desslikes ett rikligt tillmätt timtal. Tyska, engelska och franska voro obligatoriska. Franska var begynnelsespråket och började redan i nedre första klassen. Två år senare inträdde tyska — nedre andra klassen — och efter ytterligare två år kom engelska in på schemat.⁴⁰

Anna Sandström placerades efter företagen prövning i övre andra klassen höstterminen 1865. Normalskolan var då jämte seminariet inhyst i förhyrda, provisoriska lokaler — justitiestatsministern Louis de Geers ämbetsvåning vid Östra Beridarbansgatan, numera kallad Sergelgatan, jämte det i samma fastighet inrymda "Hovstatybildhuggarbostället".⁴¹

Vid höstterminens slut mottog flickan förmodligen med stor spänning sina första officiella betyg. Det visade sig, att hon med hänsyn till den sporadiska undervisning hon tidigare erhållit, klarat sig oväntat bra, särskilt i de humanistiska ämnena. Här hade hon sålunda AB i samtliga ämnen — kristendom, modersmålet, franska, fransk skrivning, tyska, tysk skrivning, geografi och svensk historia.⁴² Sämre hade det naturligt nog gått i de matematisk-naturvetenskapliga ämnena. Visserligen hade hon erhållit AB i aritmetik, men i geometri hade hon helt underkänts — C — och i naturkunnighet B.⁴³ När läsåret avslutats — vårterminen 1866 — hade hon emellertid bättrat på sina kunskaper i geometri och blivit klart godkänd.⁴⁴

Hur hon funnit sig till rätta i sin nya och ovana miljö är självfallet icke lätt att säga. Frisk till hälsan hade hon varit — ingen frånvaro på grund av sjukdom under hela läsåret⁴⁵ — ordentlig och skötsam i sitt arbete desslikes.⁴⁶ Hennes föreståndarinna, fru Thengberg, en kunnig och fordrande lärare,⁴⁷ har långt senare berättat om det intryck 12-åringen gjorde på henne. Hon erinrade sig flickan "som en liten, älskligt leende va-

Carl Sandström, Anna Sandströms bror, som student.

Foto från 1860-talet.

relse, mycket vetgirig, ganska envis och alltid med ett 'men' på läpparna".⁴⁸

Hösten 1870 återkom Anna Sandström till Statens normalskola, denna gång för att genomgå sista klassen — den femte — och erhålla avgångsbetyg. Det var sista året, som de gamla otidsenliga lokalerna vid Beridarbansgatan användes. Tiden var händelserik. På kontinenten rasade det fransk-tyska kriget, som till den svenska opinionens bestörtning ändade med tysk seger och en fransk débâcle med svåra efterdyningar. Att krigets dramatiska förlopp ivrigt diskuterats och kommenterats i överste Hagbergs hem och att den nu 16-åriga flickan med spännt intresse följde resonemangen, förefaller ganska troligt, om än inte när-

⁴⁰ A. a. s. 195—96.

⁴¹ A. a. s. 218 ff.

⁴² Terminsbetyg 16 dec. 1865, ASA, IV: 1.

⁴³ A. betyg.

⁴⁴ Terminsbetyg 1 juni 1866, o. a. vol.

⁴⁵ A. terminsbetyg läsåret 1865—66.

⁴⁶ Ingen "för sen ankomst" antecknad under läsåret.

⁴⁷ Se karakteristiken hos FÄHRÆUS, a. a. s. 34 f., 65 ff.

⁴⁸ Uttalandet föreligger i brev från fru Thengberg-Norrby till Anna Sandström år 1894 och är citerat av den senare i brev till läroverksadjunkten fil. dr Fredrik Palmgren 12 mars 1894, ASA, II: 2. Själv tyckte Anna Sandström, att omdömet icke var så illa för att vara en frihandsteckning — eller som hon en smula maliciöst uttrycker det "tecknad på det fria" — men reserverade sig mot påståendet om sina invändningar mot den respektingivande föreståndarinnan: "för inte hade jag några 'men' då, om hon värdigades tala med mig".

Ivar Sandström, Anna Sandströms
bror, som skolgosse.

Foto från 1860-talet.

mare bestyrkt. Däremot kan det konstateras, att hon i vuxen ålder liksom åtskilliga av sin samtid intog en utpräglad kritisk hållning till "das grosse Vaterland" både från politisk, folkpsykologisk och estetisk synpunkt,⁴⁹ en omständighet som mycket väl kan sammanhånga med intrycken från ungdomsåren.

Överste Hagberg och hans syster voro under året ännu kvar i Skövde och deras skyddsling inackorderades därför i en familj, som bodde i huset n:r 29 vid Oxtorget. Det var första gången, som Anna Sandström var ute på egen hand. En till någon del bevarad korrespondens mellan fostermodern och henne⁵⁰

⁴⁹ Så framgår tydligt av hennes korrespondens med sina vänner i samband med resor i Tyskland, exempelvis med lärarinnan Kerstin Wall (1 sept. 1883 o. passim, ASA, II: 4) och med förut nämnde Fredrik Palmgren (24—25 juni 1885 o. pass.). Utförliga citat lämnas längre fram i framställningen.

⁵⁰ Tre brev från Maria Hagberg och ett tjugotal från Anna Sandström tillhörde numera avlidna fru Carin Nordström, f. Sandström — dotter till Anna Sandströms bror Ivar — och ställdes av henne välvilligt till mitt förfogande. Brevens nuvarande innehavare äro fru Nordströms arvingar.

Ivar Sandström.

Foto från 1860-talet.

ger uttryck åt den förras lättförklarliga oro inför den nya situationen med ty åtföljande förmaningar av praktisk, moralisk och religiös art och den senares storögda förvåning inför allt det nya, som mötte henne, samt en genom uppfostran bibringad undergivenhet och tacksamhet, som tog sig ganska rörande former utan att dock helt utesluta mera spontana utbrott av personliga känslor. "Mina tankar äro så ofta hos dig", skrev Maria Hagberg på hösten 1870, "och jag kan ej låta bli att ibland med oro undra, vad min kära lilla flicka tar sig till. Du har ej förr försökt, vad det vill säga att vara på egen hand, att ensam själv vara ansvarig för vad du gör eller låter". Då hon varken i stort eller smått kunde längre hjälpa henne, överlämnade hon henne "åt Honom, som bättre än jag kan leda dig". Med en förmaning att ej försumma "åtminstone morgon och afton bedja Gud bevara och leda dig" uppmanade hon sin fosterdotter att begagna varje tillfälle "att få höra Guds ord förkunnas" och rekommenderade i detta sammanhang särskilt pastor Erik Klingstedt, en högt uppburen predikant. Samtidigt underströk hon vikten av att arbeta flitigt både i skolan och hemmet.

”Den enda tacksamhet du kan visa din gode Farbror för allt vad han kostar på dig, är allvarlig flit”.⁵¹

Anmaningen till flit var nog rätt överflödig. Ambition saknade hennes skyddsling knappast. Att döma av hennes rapporter hade hon också påtaglig framgång i skolan.⁵² Här trivdes hon också väl. ”Det är ganska trevligt i skolan för resten”, skrev hon hem, ”alla flickorna äro trevliga och snälla, åtminstone de flesta”.⁵³ Inackorderingsstället tycks däremot inte ha hört till de allra muntraste. Särskilt var mathållningen klen. — ”Det är rysligt styggt att säga så, men Tante må tro, att man blir inte bortskämd med maten här; välling och varm mjölk varenda dag till supanmat, och aldrig kaffe mer än om söndagarna, då man äter för hela veckan”.⁵⁴

Nöjena voro få och enkla. De bestodo mest i besök hos familjen Hagbergs vänner och bekanta, en och annan konsert och föreläsning, skridskoåkning, promenader o. d. Vid ett tillfälle bjöds Anna Sandström på teatern men vågade inte acceptera inbjudningen, då hon misstänkte, att fostermodern inte skulle tycka om det.⁵⁵ Denna lät också henne omgående veta, att hon helt gillade hennes beslut: ”Det gladdde mig, att du svarat nej för bjudningen på theatern; jag har ej talat med dig därom, emedan jag ej tänkte mig möjligheten av att någon skulle sätta det i fråga, men jag är glad åt att du handlade i överensstämmelse med vad du borde veta vara min tanke och önskan, fast jag ej bestämt uttalat den”.⁵⁶

Att fostermodern över huvud taget ville lägga en viss sordin på sin skyddslings ”nöjeslystnad” märker man lätt och sammanhängande delvis med att denna ”gick och läste för prästen” under sitt sista skolår. Konfirmationsundervisningen leddes av lektorn vid Högre lärarinneseminariet, teol. dr Karl Norrby. Ett tiotal flickor deltog häri. Anna Sandström fann själv ”läs-

⁵¹ Odat. brev från hösten 1870. Liknande förmaningar återfinnas i breven av 11 och 24 mars 1871.

⁵² Se flera odat. brev hösten 1870.

⁵³ Odat. brev hösten 1870.

⁵⁴ Odat. brev hösten 1870. Hon återkommer till temat flera gånger (t. ex. odat. brev dec. 1870).

⁵⁵ Brev 21 mars 1871.

⁵⁶ Brev 24 mars 1871.

ningen”, som hon uttryckte det, ”utmärkt rolig”⁵⁷ och visade för övrigt sitt nit genom täta kyrkobesök. Då och då lämnade hon fostermodern utförliga redogörelser för innehållet i predikningarna.⁵⁸ ”I söndags var jag i Jacobs kyrka och hörde biskop Beckman”, skrev hon i mars 1871. ”Ämnet var ätandet av Christi blod och lekamen. 1. Vad är Christi blod och lekamen? Det är verkligt kött och blod, men icke köttsligt utan andligt. 2. Vad är ätandet av Christi kött och blod? Det är också ett verkligt ätande men även ett anammande av Christus, vilket icke kan ske utan Fadrens dragande. 3. Vad är nyttan av detta ätande? Livsgemenskapen med Christus och föreningen med honom, så också helgelse och slutligen förlossningen från allt ont”.⁵⁹

Breven från det sista skolåret röra annars mest sådana levernets bekymmer, som en ung flicka hade att dragas med — skodon som måste repareras, kläder som nötas på skolbänken — vid drottning Lovisas dödsfall den 30 mars 1871 befinns det omöjligt att uppträda i den röda klänning, som hittills använts, och en svart måste i anständighetens namn i all hast hopsömmas, även om det kostar en slant — kommissioner för de hemmavarande, pengar som aldrig räcker till, dyrt som allting är o. s. v. Tonen i breven är ytterligt undergiven. Endast vid ett tillfälle kan man spåra en visserligen mycket hövisk men dock bestämd protest. Maria Hagberg synes i ett brev på hösten 1871 ha gjort anspelningar på en tidigare förseelse — Anna Sandström skulle ha odslat för mycken tid på romanläsning — och till yttermera visso låtit brodern spela rollen av missnöjd målsman. Anna Sandström beklagade först, att hon inte omedelbart fått veta om saken, så att hon kunnat ”reparera” sitt fel. Vad själva anmärkningen beträffade, avvisade hon den som obefogad. ”Romanläsningen” var ”verkligen inte farlig”. Hon och en av hen-

⁵⁷ Odat. brev hösten 1870. Hon återkommer till ämnet på våren 1871 i ett odat. brev: ”Vet Tante, att jag tycker läsningen är så utmärkt rolig nu, och jag tycker så mycket om lektor Norrby, mycket mer än jag gjorde förut. Jag är riktigt ledsen för att det så snart är slut på lästiden.”

⁵⁸ Se odat. brev vintern 1870—71 samt mars 1871.

⁵⁹ Odat. brev, mars 1871. Anders Beckman var sedan 1865 biskop i Härnösand och blev senare biskop i Skara.

nes kamrater brukade läsa högt för varandra. De hade lånat en bok på lånebiblioteket — "Den röde fribytaren" av F. Cooper — och den var egentligen "ganska tråkig". De hade inte ens orkat läsa ut den. "Den innehöll bara sjöhistorier, inte det minsta kärlekshetta." Hon var förtvivlad över förebråelserna — "de svåraste jag nånsin kunnat få" — så mycket mer som de "uppenbart häntyda på otacksamhet mot min störste välgörare". Hon var ledsn över att hon måst försvara sig som hon gjort, "men jag kan inte hjälpa det".⁶⁰

En försommardag — den 2 juni 1871 — lämnade Anna Sandström sin barndoms skola. Hennes framgång där var obestridlig. Hennes läggning låg avgjort åt det humanistiska hållet. I kristendom och modersmålet hade hon i avgångsbetyget fått AB, i franska A såväl i det muntliga som skriftliga, i tyska A — skrivning AB — i engelska A — skrivning AB — i historia och geografi A, i aritmetik och geometri B samt i naturkunnsighet AB, gällande såväl fysik och kemi som zoologi och botanik.⁶¹ Samtidigt avslutade hon sin konfirmationsundervisning. Efter vederbörligt förhör hade så nattvardsgång följt den 4 juni 1871 i S:ta Klara kyrka.⁶²

* *
*

Ett viktigt skede i Anna Sandströms liv var avslutat. Vad har det betytt för hennes senare utveckling, kan man fråga sig. Hon har själv i viss mån svarat därpå. Uttalandena härröra från 1890-talet.⁶³ Den ena iakttagelsen är knuten till hennes yttre levnadslapp genom familjen Hagbergs kringflackande liv. "Från barndomen blev jag på detta sätt förtrogen med olika städer och trakter, och det har varit mig en utmärkt hjälp i min geografiundervisning".⁶⁴ Den andra reflexionen har djupare innebörd. Den siktar på följderna av den religiösa påverkan hon ti-

⁶⁰ Brev 18 sept. 1871.

⁶¹ Avgångsbetyget 2 juni 1871, f. a. vol.

⁶² Konfirmationsbeviset 4 juni 1871.

⁶³ Se den föregående framställningen s. 11 n. 30.

⁶⁴ Tidskriftsartikeln.

digt utsatts för. "Fast hela min barndom och ungdom var fylld av det pinsammaste religiösa grubbel, blev jag ändå inte pietist. Till och med vid konfirmationen satte jag ett t[yst] fast ödmjukt, ledset och halvt omedvetet 'jag kan icke' mot alla påverkningar. Dunkelt kände jag, att jag aldrig kunde avsvärja världen, innan jag visste, vad världen var, och att jag älskade kulturen och hela det soliga livet." Hon var själv i senare år förvånad över sitt "sega motstånd". Efter hand slutade hon "att grubbla" och höll sig "avvaktande och iakttagande". Hårtill bidrog också, menade hon, hennes bröders "totala skepticism" i religiöst hänseende.⁶⁵ Förbindelsen med dem hade tagit ny fart med återflyttningen till Stockholm. Schartauanismens hårda lagträldom och pietismens världsfrånvända livssyn vände hon definitivt ryggen.

Om Anna Sandström av allt att döma vid denna tid kände sig relativt fri från det band, som i barndomsåren och den tidigare ungdomen lagts på henne av hennes omgivning, behöll hon livet igenom en djup förståelse för religionens makt över människorna. Kristendomens etiska grundsatser betraktade hon som givna förutsättningar för en människovärdig tillvaro. Själv trodde hon på en personlig Gud, hos vilken man kunde finna tröst, hjälp och ledning i livets växlande situationer. "Jag har nästan hela mitt liv bedit", bekände hon öppet för Ellen Key.⁶⁶ Hon reagerade också skarpt mot det förlöjligande av religionen och de kristna, som de radikala kretsarna på 1880-talet tillgrepo i sin samhällskritik. "Jag kunde aldrig förlika mig med hånet mot religionen och de religiösa, för jag visste, att de religiösa voro bättre människor än alla andra".⁶⁷

I ett avseende medgav Anna Sandström oförbehållsamt värdet av den uppfostran hon fått i det Hagbergiska hemmet. Schartauanismens kärva krav på pliktuppfyllelsen i den jordiska kallelsen hade hon fått inpräntat i sig på ett så övertygande sätt, att hon aldrig kunnat frigöra sig från dess grepp. Hon skulle, ansåg hon själv, icke ha kommit fram till den "känsla av ansvar", som stått levande för henne genom livet, "om jag ej fått

⁶⁵ Brevet till Ellen Key.

⁶⁶ A. källa.

⁶⁷ A. källa.

undergå den pietistiska tukten". Det var denna "spartanskt-puritanska uppfostran" och fostermoderns eget lysande exempel på "den absoluta pliktuppfattningen", som "räddat hela min andliga varelse".⁶⁸

---

⁶⁸ A. källa.

KAP. II

ELEV VID HÖGRE LÄRARINNESEMINARIET

På hösten 1871 sökte Anna Sandström inträde vid Högre lärarinneseminariet, för att utbilda sig till lärare. Hon var nu 17 år gammal. Livet började le mot henne. Hon var i grunden glad och optimistisk till sin läggning, och naturen tog ut sin rätt. Det nya arbetet sporrade och tillfredsställde henne. Förhållandet till fosterföräldrarna blev också från denna tid ett annat än tidigare. Klyftan mellan dem utjämnades. Överste Hagberg — "Farbror Hjalmar" — började upptäcka sin fosterdotter, vars sunda livsglädje, öppna och frimodiga väsen inte kunde undgå att göra intryck. Han blev allt mer intresserad av henne och hennes arbete. "Lyckligtvis fick jag den glädjen", skrev Anna Sandström som ett tillägg till sin föregående skildring av sin djupa respekt för fosterfadern, "att han och jag med åren kommo allt närmare varandra, och ingen faderskärlek kunde sedan visa sig mer rörande än hans".¹ "Tant Marias" stränga religiositet luckrades också efter hand upp under trycket av huvudstadens kultur- och sällskapsliv. "Hennes livssyn", vittnade fosterdottern, blev "friare och bredare".² Betecknande för fosterföräldrarnas inställning till Anna Sandström är också det helhjärtade stöd — moraliskt och ekonomiskt — de gävo henne i hennes pedagogiska reformverksamhet.³ I gengäld skänkte hon dem i rikt mått sin varma tillgivenhet och ömma omtanke. Hon blev deras "ålderdoms tröst".

När Anna Sandström höstterminen 1871 började sina studier

---

¹ Brevet till Ellen Key.

² A. brev.

³ Av överste Hagbergs bevarade räkenskaper, Hagbergska släktarkivet, SSA, framgår, att han tidvis helt stått för hyran av de lägenheter, som Anna Sandström disponerade över för sin skola, samt att han gång på gång täckte den brist, som uppstod på rörelsen. Se ock den följande framställningen, Kap. VII.

vid Högre lärarinneseminariet, hade detta lagt ett ganska långvarigt provisorium bakom sig. En viss stabilitet hade emellertid nu nåtts. År 1864 hade K. M:t utfärdat ett reglemente för "Seminariet för bildande av lärarinnor", som läroanstalten officiellt kallades.⁴ Samtidigt hade seminariet försetts med ordinarie lärarkrafter — en rektor, en biträdande föreståndarinna, fem lektorer och en adjunkt.⁵ En ny byggnad, direkt avsedd för undervisningsändamål, började år 1870 uppföras å Östermalm — fastigheten Riddaregatan 5 — och denna kunde tagas i bruk på hösten 1871.⁶ Den var efter tidens uppfattning både estetiskt tilltalande och ändamålsenlig. Exteriören var enkel, stram och värdig, interiören trivsam. Seminariets och normalskolans lärosalar voro grupperade kring en ljushall — den s. k. peristylen — som gav ett intryck av rymd och luftighet åt hela byggnaden. En särskild "solennitetssal" och en lokal för gymnastikundervisning voro desslikes inrymda i huset. De naturvetenskapliga institutionerna voro blygsamma — en lärosal och ett materialrum för kemin samt något senare ett "naturkunnighetsrum".

Högre lärarinneseminariet hade tillkommit i en tid av borgerlig liberalism. 1860-talet var ett löftesrikt decennium, mäktigt stora initiativ, en av vårt lands intensivaste nydaningsepoker. Man upplevde de liberala tankarnas fulla genombrott och såg samtidigt det gamla ståndssamhället gå i graven. Seminariets tillkomst och första verksamhet sammanfaller i tiden med en rad märkliga händelser. Året efter det seminariet inrättats fick Sveriges folk sin lokala självstyrelse ordnad genom 1862 års kommunallagar. Året därpå erhöll den svenska kyrkan sin representation i kyrkomötet. Följande år — 1864 — bröt en ny ekonomisk tid in genom lagen om en total näringsfrihet. Samma år antogs en ny strafflag, som betydde en allmän humanisering av rättsväsendet. År 1865 kom kronan på verket genom beslutet om den nya riksdagsordningen, som gav det politiska livet en helt ny struktur och lade grunden till vår egen tids demokratiska styrelsesätt.

Seminariet kom samtidigt till i den svenska kvinnorörelsens

⁴ FÅHRÆUS s. 76.

⁵ A. a. s. 76 f.

⁶ A. a. s. 219 ff.

Anna Sandström som seminarist.

Foto 1871.

morgonväkt. Det var avsett att verka för kvinnans intellektuella frigörelse, sådan som Fredrika Bremer och andra kvinnö-emancipationens anhängare tänkte sig den. Å ena sidan ville man ha en högre utbildningsanstalt för kvinnlig ungdom — en kvinnlig högskola för att tala med Fredrika Bremer — vilken kunde ge kvinnorna ungefärligen samma möjligheter till djupare studier som männen. Å andra sidan möter man också det rent praktiska kravet att söka erhålla fackligt utbildade lärarinnor för flickornas undervisning.

Frågan om en statlig utbildningsanstalt för kvinnliga lärare hade då länge varit aktuell. Man började få upp ögonen för att det allmänna måste göra något för flickornas undervisning. På 1856—58 års riksdag fingo reformvännerna majoritet för en hänvändelse till K. M:t med begäran om förslag till nästa riksdag härom.⁷ Dåvarande ecklesiastikministern — greve Henning Hamilton — visade sig inte över hövan intresserad av uppdra-

⁷ Se härom och för det följande FÅHRÆUS' utredning s. 26 ff.

get. Det skulle, menade han, stöta på "öovervinnerliga hinder" att bereda flickorna en utbildning, som kunde motsvara ynglingarnas vid elementarläroverken. Det rådde brist både på tjänliga lokaler och lämpliga lärarekrafter. Kvinnan borde uppfostas i hemmet och för hemmet. Skollivet kunde också komma att menligt inverka på den unga kvinnans *fysiska* utveckling. Staten kunde för tillfället icke åtaga sig några bördor för flickornas undervisning. Längre än till en *utredning* av frågan kunde K. M:t för närvarande icke sträcka sig.⁸

Till all lycka visade sig ständerna mera framsynta. De beviljade på riksdagen 1859—60 ett årligt anslag på 15,000 rdr för inrättande av ett seminarium "för bildande av lärarinnor" jämte ett engångsanslag på 5,000 rdr för inköp av inventarier.⁹ Henning Hamilton gjorde en grimas och utsåg den 29 dec. 1860 en direktion för den blivande läroanstalten.¹⁰ Denna tog omedelbart itu med att göra upp ett reglemente för seminariet och uppdrog åt en av sina medlemmar, den kände pedagogen rektor Per Siljeström, att inkomma med förslag till detsamma.¹¹ Den 18 april 1861 var han färdig härmed, och den 7 maj ingav direktionen efter smärre jämkningar detsamma till K. M:t. Tre dagar senare biföll K. M:t framställningen.¹²

Den i reglementet ingående undervisningsplanen är ganska märklig. Den innebar nämligen en för tiden synnerligen stor *valfrihet* i studierna. Endast fyra ämnen voro obligatoriska, nämligen kristendom, svenska, undervisningslära och hälsolära.

Därutöver hade elev rätt att efter fritt val delta i undervisningen i återstående ämnen. I stor utsträckning skulle undervisningen bedrivas i form av föreläsningar. Det hela var lagt efter mycket liberala linjer och med klart fattad strävan att göra den nya läroanstalten till en verklig högskola för utbildning av kvinnliga lärare.¹³

Det var till obotlig skada för seminariet, att denna undervisningsplan efter endast tre års förlopp övergavs och ersattes med

⁸ FÄHRÆUS s. 41 ff.

⁹ A. a. s. 55.

¹⁰ A. a. s. 56.

¹¹ A. a. s. 57.

¹² Direktionens prot., SSA, samt FÄHRÆUS s. 57 ff.

¹³ A. a. s. 58 ff.

Högre lärarinnesseminariets byggnad, Riddaregatan 5.

en ny — 1864 års trångbröstade reglemente. Säkerligen skulle seminariets öden tett sig helt annorlunda, om man följt de vid-synta principer, som stiftarna angivit 1861.

Vad var anledningen till denna plötsliga förändring i undervisning och organisation? De officiella källorna ge icke mycket upplysning.¹⁴ De meddela blott, att direktionen i början av år 1864 av K. M:t ålades att före den 30 juni inkomma med förslag till nytt reglemente med undervisningsplan för seminariet. Härvid visade sig direktionen till en början fast besluten att i stort bibehålla det hittillsvarande systemet — med valfrihet och föreläsningar — för att, då avgörandet föll, intaga en helt annan ståndpunkt, som i realiteten innebar en övergång till mera skolmässiga former. Seminariet fördelades enligt reglementet, som stadfästes av K. M:t den 6 aug. 1864, på tre ettåriga avdel-

¹⁴ Se FÄHRÆUS' utredning s. 67 ff. Genom att utnyttja dåvarande ecklesiastikministern F. F. Carlsons bevarade korrespondens har förf. kunnat skingra dunklet kring den gåtfulla episoden.

ningar. I den första voro samtliga 9 ämnen obligatoriska, i nästa avdelning 8 och i den tredje och sista 6. I de två högre avdelningarna hade elev rätt att tillvälja högst två ämnen för valfria studier. Härmed var i själva verket den gamla valfriheten slopad. Mångläseri och ytlighet trädde i stället för specialstudier och fördjupning. En stark tillbakagång för de naturvetenskapliga ämnena följde. Undervisningen övergick till en tämligen elementär skolundervisning. Utvecklingen till en högskolemässig fackutbildning, som till från början avsetts, var stoppad.¹⁵

Förklaringen till denna ödesdigra metamorfos kan väl till en del anses ligga däri, att man funnit de första årens undervisningsformer för lösliga och velat råda bot härför genom en mera restriktiv anordning av studierna. Givetvis ha elevernas förkunskaper varit ganska brokiga och äventyrat behållningen av ett friare studiesätt. Till osäkerheten under grundläggningstiden bidrog väl också de täta ombytena i seminariets ledning. Ursprungligen hade Siljeström utsetts till studierektor, men redan efter ett års tjänstgöring avgick han på grund av sjuklighet och ersattes av G. Rabe, som samtidigt hade att sköta rektorstjänsten vid sitt eget läroverk, Stockholms gymnasium.¹⁶ Vid slutet av vårterminen 1863 lämnade också den först utsedda föreståndarinnan — demoiselle Hilda Vilhelmina Elfving — seminariet och ersattes av den förut omnämnda Jane Thengberg, f. Miller.¹⁷

Det sista ombytet blev betydelsefullt. Det var i själva verket fru Thengberg, som gav anledning till 1864 års omorganisation. Hon hade som förut nämnts gjort sig känd som en duglig och framgångsrik skolledare. Hon var av skotsk extraktion, inte utan begåvning, men med en snäv horisont, därtill viljestark och maktkär. Hon opponerade sig omedelbart mot friheten i studiearbetet vid "seminarium academicum" eller "fruntimmersakademien", som hon spetsigt uttryckte sig. Hon sökte och fann ett kraftigt stöd i dåvarande ecklesiastikministern F. F. Carlson. Hennes brev till denne äro ganska belysande.¹⁸ Riks-

Föreståndarinnan Jane Thengberg.

dagen hade icke beviljat medel till en akademi utan till ett seminarium, framhöll hon ivrigt. Under den korta tid hon varit vid läroanstalten, sade hon sig på nära håll ha sett de sorgliga följderna av den slappa ordning, som där rådde, både med avseende på de unga damernas studier och uppförande. Kunskaperna vore ojämna. Lärarna visade alldeles för mycken hänsyn för eleverna. De behandlade dem nämligen som "damer" och ej som lärjungar. Föreläsningar vore ett oting. Det behövdes en helt annan fasthet i undervisningen än hittills. Då och då anslog hon mera känsliga strängar. Kvinnan borde väl eftersträva en fri och självständig verksamhet men "icke en frihet utan ordning", ej heller en sådan verksamhet, "som kunde föra henne ut ö v e r det mål, som bör vara heligt för varje ödmjukt sinnad, ädel kvinna". Om Skaparen hade ämnat kvinnan att stå ö v e r mannen, "så hade han nog skapat henne först". Om det varit meningen, att hon skulle bekläda samma poster i samhället som mannen, borde väl världshistorien haft att "uppvisa flera prov på utmärkta kvinnor, än den har".¹⁹

¹⁹ Brevet till F. F. Carlson refererade av FÅHRÆUS s. 67 ff.

¹⁵ FÅHRÆUS s. 71.

¹⁶ A. a. s. 64.

¹⁷ A. a. s. 56 f., 65 ff.

¹⁸ A. a. s. 67 ff.

Det förefaller mer än egendomligt, att F. F. Carlson med sin i stort sett framstegsvänliga grundsyn och sin obestridda praktiska statsmannabegåvning lät lura sig av fru Thengbergs ensidiga utläggningar. Han förmådde tydligen icke värja sig. Inte heller direktionen förmådde det. Den blev tydligen kullpratad av den energiska föreståndarinnan. Den ende, som stod fast vid direktionens ursprungliga ståndpunkt, var ledamoten professorn vid Teknologiska institutet friherre Alfred Fock, vars kraftiga reservation till protokollet är den enda ljuspunkten i den föga uppbyggliga bilden. Hela undervisningen vid seminariet skulle enligt hans mening bli snedvriden, om man växlade in på fru Thengbergs smalspåriga linje. Naturvetenskapernas styvmoderliga behandling i den nya undervisningsplanen förtröt honom också. Studiet av naturfenomenen och naturlagarna vore lika utvecklande för förståndet som även den mest fulländade språkbyggnad. Fock föreslog för sin del, att seminariet skulle bestå av en lägre och en högre avdelning. I den senare skulle endast kristendom, svenska, pedagogik och metodik vara obligatoriska, övriga ämnen valfria.²⁰ Hans förslag var framsynt och vidhjärtat. Då han fann föga anklang för sina idéer i direktionen, avgick han därur. Hans tankar skulle först långt senare förverkligas.²¹

Den följande utvecklingen kom i stort sett att präglas av motsättningen mellan de två principer, som skymtat under grundläggningstiden: allmänbildning och fackutbildning. Till en början hade den första riktningen ett klart övertag. Visserligen avgick den drivande kraften i 1864 års omorganisation, fru Thengberg, redan på våren 1868 från sin tjänst.²² Men i direktionen kommo hennes synpunkter även i fortsättningen att dominera, åtminstone en tid framåt. Härtill bidrog främst den nye ordförande, som direktionen erhöll år 1867. Till denna för seminariet så viktiga post utnämnde F. F. Carlson nämligen greve Henning Hamilton.²³ Det verkar närmast som ett dåligt skämt, att man för denna betydelsefulla uppgift valde en man,

²⁰ Reservationen återgiven av FÅHRÆUS s. 73 ff.

²¹ Se FÅHRÆUS s. 87 ff.

²² FÅHRÆUS s. 80.

²³ A. a. s. 79.

som visat så påfallande ringa intresse för seminariets inrättande som Hamilton. Hans konservativa, att icke säga reaktionära inställning till kvinnobildningen över huvud taget gjorde honom föga lämpad som ledare av seminariets styrelse. Valet ansågs säkerligen för seminariets vidkommande som en stor ära. Hamilton intog vid denna tid en förnämlig ställning inom Sveriges offentliga liv. Han hade beklätt flera av rikets högsta förtroendeposter, varit landshövding, lantmarskalk, sändebud i Köpenhamn, ecklesiastikminister m. m. Han stod kungahuset personligen nära och var en av samtidens mest uppskattade talare. Att bakom den lysande fasaden dolde sig elementära brister i karaktären, skulle först senare uppenbara sig. Hans fall gav 1880-talets svenska opinion en av dess svåraste chocker.

Det är med hänsyn till Hamiltons negativt konservativa ställning rätt förklarligt, att den tid av nära tio år (1867—76) han stod i spetsen för direktionen kom att kännetecknas av en tydlig stagnation.²⁴ Direktionen fogade sig utan egentlig meningskiljaktighet i sin ordförandes dispositioner. Seminariet hade fått den utformning, som skulle bestå under hela det återstående 1800-talet och först 1911 ersättas av en ny organisation, vars undervisningsplan gav möjlighet till verkliga fackstudier.²⁵ Seminariet gav i sin äldre form sina elever en mycket god allmänbildning, som avsåg att sätta dem i stånd att undervisa i hem — guvernantinstitutionen spelade ännu stor roll — och flickskolor i snart sagt alla skolämnen. Däremot medgav icke seminariets undervisning någon egentlig specialisering till bestämda ämnesområden. Däri låg dess svaghet.

* * *

På sommaren 1871 anmäldes Anna Sandström till inträde vid Högre lärarinneseminariet.²⁶ I början av sept. ägde inträdesprövningarna rum. Det var fråga om en "examen rigorosum" med skriftliga prov i modersmålet och franska och muntliga förhör

²⁴ A. a. s. 79 ff.

²⁵ FÅHRÆUS s. 147 ff.

²⁶ Ansökan ingiven av överste Hagberg den 28 juni 1871 bland Inträdesansökningar, Högre lärarinneseminariets arkiv, SSA.

i samtliga skolämnen. Enklare uppgifter i rättskrivning och svensk grammatik, tysk eller engelsk grammatik samt i aritmetik behandlades också vanligen skriftligt. Följande sex uppsatsämnen förelades de sökande: "Förhållandet mellan Saul och David", "Teckning av Perikles' tidevarv", "Nordens äldsta innebyggare", "Sveriges tillstånd vid Gustav Vasas död", "Övergiv dig icke själv, så övergiver Dig icke din gode genius" samt "Ordning är god i allt".²⁷ Bland uppsatsämnena valde Anna Sandström "Sveriges tillstånd vid Gustav Vasas död". Uppsatsen röjer väl knappast några märkligare drag hos dess författare men är klart och logiskt disponerad och har en korrekt språklig form. Med utgångspunkt från Gustav Vasas avsked till ständerna 1560 summerar hon å ena sidan upp vad konungen gjort till landets fromma, å andra sidan vilka faror som för framtiden kunde hota riket. Uppsatsen bedömdes med betyget "med nöje godkänd", övriga prestationer i modersmålet med "godkänd". I franska och engelska, där man gav skilda betyg i grammatik, explikation och innanläsning, erhöll hon AB, i tyska B, i historia och geografi AB, i aritmetik "med nöje godkänd", i geometriska åskådningsövningar B samt i naturkunnighet "med nöje godkänd".²⁸ Tydligt tillhörde hon det främre ledet av inträdesökandena. Bland dem hon blev kurskamrat med märkas Märta von Friesen, Alma Schrevelius, Fredrique Runquist, Kerstin Sundin och Thalia Schoug, med vilka hon även efter seminarietiden fick åtskilligt att göra. Ålderskillnaden mellan eleverna var rätt betydande. Anna Sandström tillhörde de yngsta.²⁹

Sina intryck från inträdesprövningarna har hon livligt återgivit i ett brev till fostermodern samma dag uppropet vid seminariet ägde rum. Det hade tydligen varit "ganska heta dagar" och den muntliga examen var ingalunda "så lätt, som jag hade väntat". Allt hade emellertid till slut gått bra — "utom i tyska, som jag dummade mig i förfärligt . . . mest av rädsla, tror jag".

²⁷ Så framgår av de arkiverade uppsatsproven, Högre lärarinneseminiariets arkiv, SSA.

²⁸ Betygsjournal för inträdessökande 1864—1927, Högre lärarinneseminiariets arkiv, SSA.

²⁹ Den yngsta eleven var 16, den äldsta 27, Anna Sandström och en elev till 17 år. Inträdesåldern var annars 18 år, men direktionen kunde dispensera härifrån.

I historia och geografi hade hon lyckats "utmärkt", likaså i engelska. Dagen innan man fick veta resultatet, hade varit högst spännande. Seminariets vaktmästare gick nämligen då omkring i staden till de sökande, som ej klarat sig och lämnade dem ett skriftligt meddelande därom. Man satt då och väntade hemma. Varje gång någon tog "i dörrn", hade hon spritt till och hoppat högt "upp i luften", men när klockan blivit tio på kvällen, hade hon förstått, att faran var över. "Det är rysligt roligt att vara seminarist", slutade hon. Hon gladde sig också över att fosterföräldrarna nu snart skulle komma upp till Stockholm och bosätta sig där på allvar, så att hon slapp att bo inackorderad.³⁰

Som förut antytts, sammanfaller Anna Sandströms studietid vid Högre lärarinneseminiariet 1871—74 med en klart skönjbar svaghetsperiod i seminariets utveckling.³¹ Dels hade 1864 års reglemente och undervisningsplan infört en mera skolmässig undervisningsform, dels hade flera av seminariets ursprungliga lärarstab, som rymde många högt förtjänta män, vid denna tid trätt tillbaka och i åtskilliga fall fått relativt svaga ersättare. Seminariets nya ledning — rektor E. G. Olbers och biträdande föreståndarinnan Regina Pallin — synes icke ha ägt något starkare initiativkraft eller varit bärare av några nyare idéer på det pedagogiska området. Regina Pallins förtjänster lågo på annat håll — hon var en utmärkt ledarinna av de unga — och Olbers ägde en icke oäven praktisk begåvning — det var han som skaffade seminariet en tidsenlig byggnad³² — men för övrigt förefaller han ha varit rätt osjälvständig och utan den personliga auktoritet, som en ledarställning kräver. Som huvudlärare i pedagogik och metodik hade han att stå för elevernas såväl teoretiska som praktiska utbildning i dessa viktiga ämnen. Hans förutsättningar härför voro ytterst obetydliga. Han var egentligen språkman — hade disputerat i sanskrit — och saknade all filosofisk skolning.³³ Enligt undervisningsplanen skulle den teoretiska utbildningen syssla med "människosjälens viktigare egenskaper", med "uppfostrans och undervisningens ändamål", lära-

³⁰ Brev den 7 sept. 1871.

³¹ FÄHRÆUS s. 86.

³² FÄHRÆUS s. 219 ff. Se ock den föregående framställningen s. 28.

³³ FÄHRÆUS s. 86. Ämnet pedagogik var, som F. framhållit, "nytt

Rektor Ernst Olbers.

rens ”därpå grundade plikter och åligganden” samt de metoder, ”som företrädesvis böra användas vid undervisningen i de till kvinnlig bildning hörande ämnen”.³⁴ Anvisningarna voro som synes mycket allmänt hållna men hade givetvis inte hindrat en kunnig och uppslagsrik lärare att ge undervisningen ett värdefullt innehåll. Olbers tyckes emellertid varken varit tillräckligt initierad eller uppfordrande för att hålla intresset hos eleverna vid makt.³⁵ Han föreläste pliktskyldigast men utan entusiasm, lämnande eleverna tämligen oberörda.

och oprövat”. Undervisning häri förekom vid universiteten i början av 1800-talet men upphörde efter 1823 fullständigt. Först 1908 inrättades en professur i pedagogik vid Uppsala universitet. Se om den äldre undervisningen J. AGRELL, Nyinrättade professurer inom filosofiska fakulteten i Lund under 1800-talets första hälft, s. 134 ff., W. SJÖSTRAND, Pedagogikens historia III: 1, s. 224 ff.

³⁴ Reglementet 1864.

³⁵ FÄHRÆUS s. 86.

Föreståndarinnan Regina Pallin.

Det är möjligt, att han hade bättre hand med elevernas praktiska utbildning.³⁶ Denna var så anordnad, att dessa först fingo auskultera och sedan hålla ett visst antal provlektioner i normalskolans klasser. Särskilda anvisningar voro utfärdade ”för hållande av provlektioner inom Kongl. seminarium för bildande av lärarinnor”.³⁷ Eleverna tillhöllos häri att noga förbereda sig på sina uppgifter. Sålunda skulle de grundligt informera sig om undervisningen i den klass, där övningarna försiggingo. Provlektionerna fingo nämligen varken ”till ämnen eller gång” avvika från den för normalskolan ”bestämda planen”. På tillsägelse skulle sedan ”den lektionsgivande” börja undervisningen efter att dessförinnan till lektorn i pedagogik och metodik ha överlämnat en skriftlig lektionsplan. I denna finge hon därefter endast undantagsvis göra ändring. Under provlektionerna

³⁶ Så anser åtminstone FÄHRÆUS s. 87.

³⁷ Instruktioner, ordningsföreskrifter m. m., Högre lärarinneseminariums arkiv, SSA.

Lärarinnan Lilly Engström.

skulle seminarieeleven ge noga akt på att både hon själv och lärjungarna talade högt och tydligt, att svaren avgåvos "redigt och bestämt" och att inga svävande uttryck godtogos. De rättelser, som "lektionsgivaren" själv gjorde, skulle vara "begripliga och klara". Hon borde desslikes vaka över barnens uppmärksamhet. I och med att hon övertagit klassen, hade hon en lärares fulla makt och myndighet över lärjungarna.³⁸

Provlektionerna, som bedömdes av lektorn i pedagogik och metodik, bitr. föreståndarinnan och ämnets företrädare i klassen, åhördes i regel av kurskamraterna. Dessa voro ålagda att föra noggranna anteckningar över lektionerna och skulle vid anfordran kunna redogöra för sina intryck och avge omdöme om vederbörande seminarists prestation, både med avseende på fel och förtjänster — "med vänskap och mildhet icke underskattande de förra men icke heller förstorande de senare". Ett särskilt exa-

³⁸ F. a. Instruktioner m. m.

Lektor Karl Norrby.

mens- eller avgångsprov avslutade den praktisk-pedagogiska utbildningen. Det förlades till någon av normalskolans mellanklasser och kunde blott förekomma i kristendom, svenska språket, ett av de främmande språken, räkning samt åskådningsövning.³⁹ Av de lärarinnor, som vid normalskolan tjänstgjorde som handledare 1871—74 vid seminarieelevernas övningsundervisning, torde Lilly Engström spelat största rollen. Hon var av allt att döma en lysande lärarbegåvning, livfull, åskådlig och entusiasmerande.

Lärarypsetningen vid Högre lärarinneseminariet, under den tid Anna Sandström studerade där, var tydligen ganska ojämn. Undervisningen i kristendom, som enligt planen skulle omfatta läsning i Nya testamentet "med förklaring och katekisation", memorering av valda bibelspråk och psalmverser, bibelkunskap, trosläraans huvudsanningar samt kyrkohistoria, handhades av

³⁹ Reglementet 1864, § 37.

Lektor Nils Linder.

Foto 1880.

lektor Karl Norrby. Med dennes undervisning var Anna Sandström väl förtrogen — han hade varit hennes konfirmationslärare. Han var en allvarlig, fordrande lärare men höll undervisningen på en relativt skolmässig nivå.⁴⁰ Redan 1872 lämnade han emellertid seminariet och fick som tillfällig ersättare 1872—74 dåvarande kateketen i Katarina församling J. A. Ekman sedermera professor, med tiden Sveriges ärkebiskop. Han var en stillsam, tillbakadragen och försynt man, som gjorde intryck genom sitt förandligade väsen och sin grundliga lärdom. Anna Sandström stod senare i kontakt med honom och sökte värva honom som medarbetare i det pedagogiska författarskap, som hon organiserade på 1880-talet.⁴¹

I modersmålet och litteraturhistoria åtnjöt Anna Sandström

⁴⁰ Se FÅHRÆUS s. 161 f.

⁴¹ J. A. Ekman till Anna Sandström 24 jan. 1885, ASA, III: 2. Tyvärr kunde han på grund av sitt arbete icke åtaga sig att medarbeta i "Verdandi".

Lektor Julius Humble.

Foto från 1870-talet.

undervisning av lektor Nils Linder, en ivrig om än något pedantisk förkämpe för svenska språkets "ans och rykt", en original, självständig och icke så litet stridbar man.⁴² I de moderna språken hade hon lektor Julius Humble som huvudlärare — franska var hans favoritämne — en kunnig och intresserad lärare, som höll undervisningen på ett relativt högt plan.⁴³ I honom fann Anna Sandström en personlig vän, med vilken hon långt fram i tiden stod i livlig förbindelse.⁴⁴ I tyska och engelska bestreds undervisningen därjämte av adjunkten K. D. A. Wingstedt, en tydligen mycket skral lärare,⁴⁵ och fil. dr A. H. Klint, en känd lexikograf.

De ämnen, som lågo Anna Sandström närmast om hjärtat, voro historia och geografi. De skulle behålla sitt grepp om henne

⁴² FÅHRÆUS s. 170.

⁴³ FÅHRÆUS s. 167 f.

⁴⁴ Se bl. a. brev från Humble till Anna Sandström 9, 14 juli, 17 aug. 1887, 5 juli 1897, 2 sept. 1914, 1 febr. 1915, ASA, III: 4.

⁴⁵ FÅHRÆUS s. 86

livet ut. Tyvärr kan man knappast misstänka, att den undervisning, som lektor Karl August Zachrisson i dessa ämnen meddelade, kan ha haft någon särskilt inspirerande inverkan på henne. Han var personligen en hedersman, högt skattad som en glad och hurtig lärare, generös med sina betyg, hjärtlig och anspråkslös.⁴⁶ Men hans undervisning var mer än lovligt elementär. Han synes icke lagt ner mycken möda på den. Han följde en tämligen kortfattad lärobok, vars innehåll han pliktskyldigast tröskade ut genom ändlösa läxförhör. Enligt 1864 års undervisningsplan skulle han efter en kort repetition av skolkursen ge en utförligare framställning av fäderneslandets historia samt på motsvarande sätt behandla "företredesvis betydelsefulla och lärorika tidevarv" av den allmänna historien.⁴⁷ Studerar man närmare bevarade "lektionsböcker" för åren 1871—74, där de läxvis behandlade kursmomenten i resp. seminarieavdelningar finnas angivna, får man ett starkt intryck både av undervisningens torftighet och planlösheten i dess anordning. I första avdelningen avverkade han Sveriges historia fram mot Gustav II Adolf och världshistorien till "Constantini död". I nästa årskurs — avdelning II — återupptog han den allmänna historien, läste på nytt Greklands historia och plöjde sedan igenom medeltiden. I svensk historia fortsatte han med stormaktstiden och avslutade kursen med Gustav IV Adolfs avsättning. Därutöver lästes ingenting av 1800-talets svenska historia. I sista avdelningen (III) ägnade man sig uteslutande åt allmän historia. Den samlade framställningen slutade med Wienerkongressen, varefter några strölektioner fingo leda in till vad som kallades "nyaste tiden".⁴⁸ De olika avsnitten i den svenska och allmänna historien serverades i en skön blandning utan något som helst inre sammanhang. — Geografiundervisningen var också mycket anspråkslös. Ämnet hade ett synnerligen begränsat utrymme på schemat. Varken i första eller andra avdelningen meddelades någon undervisning i ämnet. Först i tredje årskursen lästes geografi och då med blott en timme i veckan. Härunder skulle då ge-

⁴⁶ FÄHRÆUS s. 165 f.

⁴⁷ Reglementet och undervisningsplanen 1864.

⁴⁸ Lektionsböcker för avd. I—III 1868—74, Högre lärarinneseminariets arkiv, SSA.

Lektor Karl August Zachrisson.

nomgås en kurs i "matematisk geografi" eller vad man senare kallade fysisk geografi samt en utförligare framställning av några få "typiska länders geografi".⁴⁹

Mest elementär var dock tydligen undervisningen i matematik och "naturkunnighet". I det förra ämnet, som handhades av den kände läroboksförfattaren fil. dr Alfred Berg — upphovsmannen till "Bergs räknelära" — genomgicks en repetitionskurs i allmänna bråk och decimalbråk samt regula de tri, vartill lades tillämpningsövningar i ränte- och rabatträkning. Toppunkten nåddes med "utdrag av kvadratrötter".⁵⁰ Formuleringen av undervisningsplanens bestämmelser ifråga om "naturkunnigheten"

⁴⁹ F. a. undervisningsplan.

⁵⁰ A. källa. Tydligen har senare en viss utökning av kursen ägt rum. I betygsjournalen för 1873—74 står för Anna Sandström antecknat, att hon genomgått "Dr Bergs 1:a kurs t. o. m. 2:a gradens ekvationer med en obekant, problemlösning".

ger en antydning om undervisningens elementära karaktär. Här skulle man ge en översikt av "naturens trenne riken", grunderna för naturalstrens indelning, utförligare beskrivning av valda typer ur de förnämsta "mineral-, växt- och djurgrupperna" samt förklaring av de viktigaste naturföreteelserna jämte lagar för desamma.⁵¹

* * *

*

Om Anna Sandströms studietid vid Högre lärarinnesseminariet har man föga vittnesbörd utöver vad de officiella källorna kunna ge. Man kan i betygsjournalerna följa de vitsord hennes lärare vid skilda tillfällen — läsårens slut — avgivit om hennes kunskaper i respektive ämnen. Betygen visa en stadigt stigande kurva. Hon lämnade seminariet som den utan tvekan främsta i sin årskurs.

I maj 1874 ägde avgångsproven rum.⁵² I modersmålet gavs följande ämnen för det skriftliga provet:

- 1) Kyrkans historia sammanhänger under medeltiden förnämligast med den politiska historien, i nyare tider åter med vetenskapens historia.
- 2) Augsburgiska bekännelsen, en protest mot den romerska kyrkans tvenne avvägar.
- 3) De nordiska språkens förhållande till varandra och till det tyska språket.
- 4) Åt vilka vetenskaper hava svenskarne med förkärlek ägnat sig?
- 5) "Im engeren Kreis verengert sich der Sinn, Es wächst der Mensch mit seinen grössern Zwecken" (Goethe).
- 6) Hur bör man vid undervisningen söka att främja utvecklingen av lärjungarnes omdömesförmåga?

⁵¹ F. a. undervisningsplan. Av betygsjournalerna framgå, att "naturkunnigheten" uppdelats på 4 ämnen — botanik, zoologi, kemi och fysik — med skilda betyg.

⁵² Den franska skrivningen gick av stapeln 4 maj, den svenska 8 maj.

Fil. dr Alfred Berg.

Foto 1885.

- 7) De viktigaste följderna av tryckerikonstens uppfinning.
- 8) Preussens utveckling till europeisk stormakt.

Anna Sandström valde det första ämnet,⁵³ som egentligen är — det har hon själv i inledningen framhållit — ett citat efter Geijer. Det är en klar olikhet, understryker hon, mellan medeltidens och nyare tidens kyrka. Denna beror på den växlande "tidsanden". Kyrkan hade under medeltiden från det romerska väldet övertagit idén om "ett enda stort världsherravälde", som i sig skulle förena hela världen. Påvedömet upptog denna idé som sin, men samtidigt sökte kejsardömet förverkliga samma tanke. Därur utvecklade sig ett visst förhållande — "vänskapligt eller fientligt" — mellan dessa båda makter. Med nyare tiden kom en ny frisk vind att blåsa över världen. Härvid vaknade "den germanska anden", som strävar efter personlig frihet.

⁵³ Anna Sandströms uppsats bland avgångsskrivningarna vt. 1874, Högre lärarinnesseminariets arkiv, SSA.

Detta gav anledning till reformationen och den fria forskningen o. s. v.

Den 4 juni 1874 erhöll Anna Sandström sitt avgångsbetyg från Högre lärarinneseminariet.⁵⁴ I samtliga obligatoriska ämnen utom hälsolära tilldelades hon högsta betyget (A). I de valfria ämnena fick hon AB i geometri och fysiologi, A i de återstående — algebra, botanik, zoologi, fysik och kemi. Hennes undervisningsskicklighet bedömdes likaledes med betyget Berömlig. Hon hade givit prov på en intellektuell begåvning, som utan tvekan kunde betecknas som lysande.⁵⁵ Hennes personliga förutsättningar som lärare hade också bedömts som ovanligt lovande.

Hur har hon själv sett på sin studietid vid seminariet? Något fullt samtida uttalande föreligger tyvärr ej. Däremot har hon i senare sammanhang berört förhållandena vid seminariet den tid hon tillhörde detsamma. Att undervisningen där var "väl mycket" skolmässig, har hon öppet medgivit. Särskilt fann hon historieundervisningen tillbakasatt. Historia hade på seminariet aldrig betraktats som något "huvudämne". Några "egna, allvarliga studier" hade icke krävts utan man hade nöjt sig med enkla läroböcker.⁵⁶

I gengäld fann hon "umgänget mellan eleverna inbördes och mellan lärarna och eleverna" snarast likna ett "friskt, vaket universitetsliv". Främst fäste hon sig emellertid vid den anda av verklig idealitet — "icke fras-idealitet" — som präglade arbetet på seminariet. En sådan anda, menade hon, uppstod alltid, "där ädelsinnade människor arbeta i kärlek för och med ungdomen". I allmänhet lämnade man också det "avhållna" seminariet, "där man tillbragt så glada dagar"; med idealistens begär att verka för "något stort och gott" men också med idealismens och ungdomens "dimmiga begrepp om vad detta 'stora och goda' skulle vara".⁵⁷

⁵⁴ Originalaet bland handlingarna i ASA, IV: 1.

⁵⁵ Om hennes anseende bland kurskamrater och ungdomsvänner givas många vittnesbörd i bevarade brev till henne. exempelvis från Ellen och Anna Wijkander, Kerstin Sundin, Kerstin Wall m. fl., ASA, III: 1—9.

⁵⁶ Se hennes uttalande i "Verdandi" 1889, s. 283 i samband med "Granskning av flickskolekomiténs utlåtande" (s. 275—89).

⁵⁷ Se dödsrunan över Fredrique Runquist i "Verdandi" ärg. 1891,

Anna Sandström, när hon lämnade seminariet.

Foto 1874.

I känslan av sin teoretiska underbyggnads otillräcklighet för en lärarinsats av den halt hon själv eftersträfvade tog hon också omedelbart itu med uppgiften att genom självstudier skaffa sig ökade och fördjupade kunskaper på olika områden. Någon systematiskt upplagd plan för dessa studier har hon knappast följt. Hon drevs helt enkelt av en brinnande iver att vidga sin synkrets och slukade allt som kom i hennes väg, främst arbeten i historia, i fransk och engelsk skönlitteratur samt i den sparsamt förekommande pedagogiska litteratur, som började spira i de nordiska grannländerna. Latinet utövade också dessa år sin dragningskraft på henne och hon lärde sig på egen hand och nästan i smyg — för att icke oroa familjen och vännerna — de grammatiska elementen och bekantade sig med några av de förnämsta auktorerna.⁵⁸

s. 192, även tryckt i arbetet "Ur Anna Sandströms skrifter", utg. av SIGRID SANDBERG, s. 13 ff. samt Fridtjuv Bergs artikel om Anna Sandström i Svensk lärartidning, ärg. 16, n:r 52, 29 dec. 1897.

⁵⁸ F. BERGS f. a. artikel.

DE FÖRSTA ÅREN PÅ LÄRARBANAN

Åren närmast efter det Anna Sandström lämnat Högre lärarinneseminariet blevo en sökandes tid för henne. De sammanfalla i tiden med den begynnande realism, som framträdde både inom litteratur, vetenskap och samhällsuppfattning och skulle ge 1880-talet dess speciella prägel i vårt land. Hon kom i kontakt med de nya idéerna dels genom sina bröder — främst Carl och Ivar, båda verksamma som forskare i Uppsala — dels genom en kurskamrat vid seminariet, Fredrique Runquist. Denna var c:a sex år äldre än Anna Sandström och utövade genom sin mognad, erfarenhet och genomtänkta livsåskådning ett betydande inflytande på henne.¹ Begynnande förbindelser med danska pedagoger och en längre utomlandsvistelse i Tyskland och Frankrike 1878 vidgade ansenligt hennes andliga horisont.

Mest betydde dock erfarenheterna från hennes egen lärargärning åren 1874—82. Hon tjänstgjorde därunder som timlärare vid Åhlinska skolan i Stockholm. Denna hade från en anspråkslös "hemskola" med ett dussintal elever utvecklats till en av huvudstadens största flickskolor.² Den bestod vid tiden för Anna Sandströms engagement av två förberedande klasser, fyra elementarklasser — vardera tvååriga — samt en avslutande ettårig femte klass.³ Skolan var vid denna tid inrymd i fastigheten Fredsgatan 19 och räknade (1874) 381 elever.⁴ Antalet lär-

¹ Se uttalanden av Anna Sandström i f. a. dödsruna samt i brev till vänkretsen, särskilt till ingenjör Karl af Geijerstam, ASA, III: 2.

² Se härom den minneskrift, som utarbetades med anledning av skolans 75-årsjubileum ("Särtryck till Åhlinska skolans årsredogörelse 1922—1923", Stockholm 1923) samt A. QUENSEL, Äldsta dottern. Minnen av Stockholm och ämbetsmannafamilj, Stockholm 1958.

³ Årskatalog. Åhlinska skolans arkiv, SSA.

⁴ A. källa.

Anna Sandström.

Foto från slutet av 1870-talet.

jungar växte successivt och var, när Anna Sandström lämnade skolan 1882, uppe i 487.⁵ Skolan hade skapats av Karin Åhlin, som i tur och ordning där placerade sina yngre systrar som lärarinnor. Denna omständighet — hon var i övrigt angelägen att förvärva goda lärarkrafter — gjorde, att skolan närmast fick karaktär av familjeföretag — syskonens och hemmets gemensamma utgifter bestredos t. ex. direkt av skolans inkomster⁶ — och därigenom erhöll en speciell atmosfär, som nog ibland kunde verka en smula instängd.

Karin Åhlin var syskonkretsens och skolans självskrivna ledare. Hon var praktisk, snabb i beslut och handling, outtröttlig i sitt arbete, lättsam i umgänget men med en naturlig auktoritet i uppträdandet både gentemot lärare, föräldrar och barn. Hen-

⁵ Årskatalog 1881—82.

⁶ Så framgår av bevarade räkenskaper, där var och en av systrarna hade sina särskilda konton med utgifter för kläder, hattar, skodon, gemensamma utgifter för familjemiddagar, sommarvistelse o. d. Åhlinska skolans arkiv, SSA.

Föreståndarinnan Karin Åhlin.

nes pedagogiska ideal var starkt traditionsbundet. Hon var varmt religiös. Gammaldags fromhet präglade hennes livsförsel. Det religiösa draget framträder också klart hos den av syst-rarna, som stod henne närmast och utövade ett betydande inflytande på skolans ledning, Mina Åhlin.

Ellen Key, som i femtonårsåldern tillbringade ett läsår (1865—66) i Åhliniska skolan, har långt senare lämnat en på sitt sätt rörande men också starkt idealiserad bild av de båda systrarna och deras insatser i skolans liv.⁷ "Den djupa kristendom", skriver hon, som hon detta år kom i beröring med, hade intet att skaffa med hennes egen nattvardsläsning för "doktor Rothlieb" eller klassens religionsundervisning, som sköttes av pastor

⁷ Odat. brev från Ellen Key till Lydia Wahlström, med poststämpel Strand 5 nov. 1922, samt d:o till d:o 8 jan. 1923. Dikter, brev, porträtt m. m., Åhliniska skolans arkiv, SSA. Brevet är återgivet i minneskriften s. 18—19. Om Karin Åhlin se f. ö. minnesskriften s. 6—11 och QUENSEL a. a. s. 85 ff., som i stort här bygger på minnesskriften. Några personliga minnen från föreståndarinnans verksamhet som skolledare har förf. givetvis ej, då hon började sin skolgång på hösten 1900 och Karin Åhlin dött året innan.

Lärarynningarna Mina Åhlin.

Johan Bring på Ersta. "Uppenbarelsen" kom "utan nästan alla ord" och var förknippad med de bägge systrarna Karin och Mina Åhlin, båda "betydande men vitt skilda personligheter". Mina var den yngre av systrarna, "men i alla stora frågor den ledande".⁸ Hon var "inåtvänd och enhetlig, genial och naiv, tankspridd och ovärldslig som ett medeltida helgon. Hennes bleka, stilla ansikte, hennes lilla gestalt och saktfärdiga rörelser liknade vissa medeltida bilder av fromma kvinnor, som under de kupiga ögonlocken gömde syner av himmelska hemligheter". Karin Åhlin älskade och beundrade sin syster och befriade henne från "Martaomsorgerna". Denna i sin tur var full av beundran för Karins "fina takt" och den "raska frimodighet", med vilken hon klarade "livets vardagsverkligheter". Karin mötte dessa med

⁸ Iakttagelsens riktighet bestyrkes av åtskilliga samtida uttalanden. Mina Åhlin ansågs som den initiativrikaste av systrarna. Belysande är en fråga, som en av Anna Sandströms seminariekamrater ställde till henne: "Har den teoretiska fröken Åhlin hittat på mycket nytt åt sina praktiska systrar och lärarinnor att utföra?" Kerstin Sundin till Anna Sandström 24 okt. 1875, ASA, III: 7.

”en godmodig humor, ett strålande leende, en skålmsk blick eller ett par fyndiga ord”. Hon hann med allt. För fadern var hon en öm dotter, för syskonen i den döda moderns ställe. Hon ledde både hemmet och skolan med samma fasta hand. Hon ägde en underbar disciplinär förmåga — t. o. m. över barnens föräldrar. Vacker hade hon inte ens varit i sin ungdom, men hon var så intagande, att alla som kommo i beröring med henne, ”gamla som unga, män som kvinnor”, föllo till föga för henne och blevo ”bättre och gladare” inför hennes strålande leende. Det fanns lärjungar, som ”rodnade av lycka”, bara hon kom in i en klass för att höra på eller själv hålla en lektion. Alla hade en känsla av att hon var den personifierade rättvisan och ärligheten. Däremot påstodo somliga, att Mina var ”orättvis” och hade ”gunstlingar”, men enligt Ellen Key berodde detta därpå, att man ej förstod hennes ”särskilda ömhet om skälvande och sökande själar”. Karin gycklade smått med systerns egenheter särskilt vid hennes kyrkobesök. Då bar hon alltid en liten svart mössa under hatten ”som skydd för drag”, allt under det hon knogade på en stor svart påse, i vilken hon plockat ner bibeln, psalmboken och en hop andaktsböcker. Själv ansåg Ellen Key, att Mina måste haft svårt att förena sin humanism med sin ”lika djupa lutherdom”. De båda systrarna, som i yttre avseende aldrig visade någon ömhet mot varandra, bundos samman av en ”inbördes hängivenhet”, som var så stor, ”att den lika litet behövde vittnesbörd, som en för alla uppenbar naturkraft”. Av samma art var deras religiösa uppfattning. Den var ”fast som bärg och befruktande som den ur bärget vällande källan”.

*   *
*   *

Det var i denna miljö, starkt färgad av Karin och Mina Åhlins särpräglade personligheter, Anna Sandström på hösten 1874 trädde in. Det var hennes första möte med den svenska flickskolan, sedd från katedern. Det var en tillgång för henne, att hon under sin tjänstgöring vid sin sida hade en av sina kurskamrater, den förut nämnda Fredrique Runquist, som också var timlärare. Denna undervisade bl. a. i naturkunnighet. De

fingo rika tillfällen att jämföra sina intryck av undervisningen vid skolan samt av skolans ledning. Med en av de yngre kamraterna, Kerstin Wall, som undervisade i räkning, knöt hon ett vänskapsband, som skulle räcka livet ut. Bland lärarna gjorde hon denna tid bekantskap med bl. a. Sigfrid Almquist, även han timlärare, senare lektor och rektor vid Högre realläroverket å Norrmalm, en av den svenska pedagogikens förgrundsgestalter.

Anna Sandström hade till en början en ganska svävande ställning som lärare vid Åhlinska skolan. Hon hade icke full tjänstgöring och var icke heller klassföreståndare. Hennes uppgifter voro endast delvis fastställda. Hon skulle undervisa i modersmålet men dessutom rycka in vid behov som lärare i andra ämnen. I skolans katalog rubriceras hon också som lärare i ”modersmålet m. m.”⁹ Året därpå tilldelades hon undervisning i modersmålet och historia.¹⁰ Läsåret 1877—78 placerades hon i skolans mellanklasser och fick ta hand om undervisningen i engelska, historia och naturkunnighet med sammanlagt 13 veckotimmar. Läsåret 1878—79 var hon tjänstledig under höstterminen på grund av en utländsk resa. Under vårterminen undervisade hon i historia i tre klasser och i engelska i en, sammanlagt 12 veckotimmar. Under läsåret 1879—80 hade hennes tjänstgöring samma omfattning med undervisning i modersmålet, historia och naturkunnighet. Under de två följande läsåren (1880—81, 1881—82) var hennes undervisning helt koncentrerad till ämnet historia.¹¹

Ett utmärkande drag i Karin Åhlins personlighet var hennes starka intresse för den enskilde individen och dennas insats i det dagliga skolarbetet. Hon var ytterst angelägen om att skaffa sig ingående kännedom om både lärare och elever och om allt som passerade i skolans vardagsliv. Detta hade varit relativt lätt, när skolan ännu var liten. I och med skolans snabba tillväxt ökades kraven på föreståndarinnan med avseende på undervisningens ledning och övervakning. Genom täta besök i de olika klasserna sökte hon hålla sig underrättad om skolarbetets

⁹ Årskatalog 1874—75, Åhlinska skolans arkiv, SSA.

¹⁰ D:o 1875—76.

¹¹ Uppgifterna enligt årskatalogerna för skolan, SSA.

gång i respektive ämnen. En stor del av sin arbetsdag ägnade hon sålunda att åhöra lektioner. Härunder gjorde hon flitiga anteckningar om sina iakttagelser.¹² Anteckningarna, som till största delen äro bevarade,¹³ innehålla omdömen såväl om lärarna som eleverna, klassernas allmänna hållning och kunskapsstandard m. m.

Från de sista åren av Anna Sandströms tjänstgöring vid skolan (1879—82) föreligga sålunda anteckningar, som bl. a. beröra henne och de klasser, i vilka hon undervisade. Vid ett besök på hösten 1879 i klass 4, där Anna Sandström undervisade i historia, antecknade föreståndarinnan — "livligt berättat, uppmärksamma åhörare; ingen svaghet röjdes".¹⁴ Från vårterminens inspektioner noterades från ett förhör med klass 5 i allmän historia: "Serdeles bra och livligt för alla", och med klass 4 desslikes i allmän historia: "Serdeles bra och vaket".¹⁵ Från ett repetitionsförhör i Greklands historia i samma klass kom liknande vittnesbörd: "I allmänhet mycket tillfredsställande".¹⁶ I apr. s. å. (1880) antecknades från ett repetitionsförhör i svensk historia under Anna Sandströms ledning: "I allmänhet något svagare än vanligt" (klass 4).¹⁷ Några veckor senare, då man sysslade med "Gustav Vasa konung", fick klassen följande betyg: "Uppmärksamheten bra, förståndiga svar".¹⁸

Från läsåret 1880—81 äro anteckningarna om Anna Sand-

¹² Om tillkomsten av dessa anteckningar har systemen Mina Åhlin vid ett samtal med en av lärarinnorna, Kerstin Wall, sommaren 1881 meddelat några uppgifter. Hon berättade, att Anna Sandström nyligen varit uppe på skolan och därvid beklagat, "att hon så litet hade träffat Karin i vinter". Mina hade nu bett Kerstin Wall hälsa Anna Sandström, att Karin aldrig något år tidigare "så legat i undervisningen i alla ämnen som i år". Systemen tillade: "Förr har hon tagit reda på saker och förhållanden genom lärarinnorna, men i år har hon föresatt sig att göra det riktigt själv och genom barnen. Ni skulle bara se hennes *anteckningsbok*, så skulle Ni förstå, huru hon följt med." Kerstin Wall till Anna Sandström 15 juli 1881, ASA, III: 8.

¹³ Åhliniska skolans arkiv, SSA.

¹⁴ Föreståndarinnans anteckningar 13 nov. 1879, SSA.

¹⁵ D:o 14, 19 febr. 1880.

¹⁶ D:o 11 mars 1880.

¹⁷ D:o 21 apr. 1880.

¹⁸ D:o 19 maj 1880.

Anna Sandström.

Foto från tiden för tjänstgöringen i Åhliniska skolan.

ström ganska ingående. Sålunda noterades från ett repetitionsförhör i svensk historia — 30-åriga kriget — med klass 5, att förhöret gick "förträffligt" och att "alla kunde serdeles väl". Föreståndarinnan fann det för övrigt "roligt att åhöra, då man vid varje fråga kan vara lugn för att varje elev skall kunna svara, för så vitt hon läst ordentligt föregående tid".¹⁹ Intrycket från ett repetitionsförhör om Frihetstiden i klass 3 var likaledes mycket gott — "bra och livaktigt, god kunskap".²⁰ "En viss förströddhet hos A. S-öm" antecknades från en lektion i klass 4 — "vilket meddelade sig åt barnen".²¹ Indispositionen tycks emellertid ha varit tillfällig, ty samma dag möter följande anteckning — från hennes lektion i klass 5: "Rom. Mycket bra alla".²² Omdömet om hennes förhör med eleverna i klass 2 vid samma tidpunkt blev också mycket positivt: "Serdeles snällt

¹⁹ D:o 18 mars 1881.

²⁰ D:o 18 mars 1881.

²¹ D:o 3 apr. 1881.

²² D:o 3 apr. 1881.

förhör, god kunskap bland eleverna".²³ Några dagar senare — den 9 apr. 1881 — övervar föreståndarinnan ett förhör i allmän historia i klass 4 och noterade belåtet: "Vaket och gott hos alla parter".²⁴ I slutet av månaden hörde hon ett repetitionsförhör i Roms historia i klass 5 och konstaterade till sin belåtenhet, att de allra flesta eleverna kunnat lämna en "serdeles tillfredsställande redogörelse" för den inhämtade lärokursen. I sina anteckningar gjorde hon ett märkligt tillägg. Hon hade funnit resultatet av Anna Sandströms undervisning mycket gott men erinrade sig, att denna under de två sista läsåren klagat över "just den klassens oförmåga att begripa". Själv trodde föreståndarinnan, att den obestridliga framgång Anna Sandström dock haft i denna klass, berott på att hon medvetet lagt om sin undervisning så, att den bättre överensstämde med "barnens ståndpunkt".²⁵ Hon frapperades också vid ett besök i klass 4 — den 5 maj 1881 — av att eleverna "tala helst själva". Anna Sandström hade vid tillfället i fråga berättat för dem om Alexander den stores barndom och återgivit en känd anekdot. Hon hade knappt slutat, förrän en av flickorna "nappade ordet och berättade om Alexanders härtåg". En dylik spontan medverkan från elevernas sida fann föreståndarinnan dock något oroande.²⁶

Omdömena om Anna Sandströms undervisning sista läsåret vid skolan (1881—82) äro genomgående mycket erkännssamma.²⁷ Hon fungerade tydligen nu som huvudlärarinna i historia. Skolans ledning visade också sin uppskattning av hennes insatser. Man höjde sålunda hennes lön till 900 kronor, en i förhållande till tjänstgöringens omfattning (12 veckotimmar) och gängse lärarlöner rätt god ersättning.²⁸

Man har rätt att fråga sig, hur hon själv trivdes med skolan.

²³ D:o 3 apr. 1881.

²⁴ D:o 9 apr. 1881.

²⁵ D:o 20 apr. 1881.

²⁶ D:o 5 maj 1881.

²⁷ D:o 12 nov. 1881 — "serdeles bra", 15 mars 1882 — "bra för alla", 13 apr. s. å. — "snälla, pigga svar", o. pass.

²⁸ Se brev från Euphrosyne Hagberg till Anna Sandström (odat. men trol. från 1881): "Det var roligt, att tanterna Åhlin uppskattar din förmåga och att de än vidare öppnat på pungen. Mätte du nu bara icke i ditt övermod krossa allt för mycket glasrutor, så att de 900 gå till glasmästaren", ASA, III: 3.

Av allt att döma icke särdeles väl. Visserligen var hon synbarligen verkligt road av själva undervisningen. Hon hade visat sig som en lysande berättare, som i hög grad fängslade eleverna, en gåva som följde henne genom livet. Hon kände sig också starkt tillfreds med att ha fått en ordnad tillvaro med bestämda uppgifter, regelbundet arbete och en fast, låt vara anspråkslös lön. Hon hade glädjen att då och då kunna hjälpa modern,²⁹ som alltjämt drogs med stora ekonomiska bekymmer. Men hon hade svårt att förlika sig med den anda, som rådde i skolan och främst det regemente, som utövades av Karin Åhlin och hennes syster Mina. Hon kände sig bunden och ofri i sin lärargärning och reagerade mot de undervisningsmetoder, som härskade i skolan under syskonen Åhlins ledning. Att dessa ständigt lade sig i den enskilde lärarens undervisning, handledning och betygssättning retade henne och sårade hennes självkänsla. Att lärarkrafterna hade en osäker ställning, sällan fingo klara besked om sin tjänstgörings omfattning och ofta behandlades nedlåtande, irriterade henne desslikes.³⁰

På våren 1878 befann hon sig i halvt uppror mot skolans ledning och kände en stark olust mot hela miljön i skolan. I ett brev till en av sina kamrater, lärarinnan Kerstin Wall, sommaren samma år har hon åskädligt återgivit sina intryck av situationen vid vårterminens slut.³¹ En värre "skolvår" än den då tilländalupna ansåg hon sig inte ha upplevt. "Spring och bråk, hetta och damm, omändrade lektioner", uppskrämda lärarinnor, "ostyriga" och "leda" barn, "idelige kollegier" och ett evigt dividerande om betygen hade präglat tillvaron i skolan. Särskilt irriterande hade Mina Åhlins ingrepp i betygsättningen varit. Dennas "ända till galenskap gående samvetsgrannhet" ledde till oupphörliga slitningar. "Varför fick N. N. AB? av Anna Sandström eller Fredrique Runquist förra året och AB nu?" kunde hon fråga under ideliga "tittningar i förra årets betygsböcker".

²⁹ Redan 1875 var Anna Sandström beredd att bistå modern, såsom framgår av ett brev från denna till dottern 26 okt., ASA, III: 7.

³⁰ Se t. ex. Anna Sandströms brev till Kerstin Wall från aug. 1880, där hon klagat över att hon "inte hört en rad från Åhlins", angående tjänstgöringen, ASA, II: 4.

³¹ Brev till Kerstin Wall 10 juli 1878 (a. vol.). Denna hade varit borta från skolan vid slutet av terminen.

Med "stränghet" utkrävde hon av lärarinnorna besked om "orsaken till frågor och plus". Någon som helst uppgift om följande läsårs tjänstgöringsfördelning hade inte lämnats. "Framtidens slöja blev ej det minsta lyftad åtminstone för mig", klagade brevskriverskan. Som Anna Sandström tänkt göra en längre utlandsresa under hösten 1878 och därför begärt ledighet, hade hon väntat, att man skulle ha avfordrat henne anvisningar och råd till vikarien för den kommande terminens undervisning. Därav vart emellertid intet. I stället kom Mina Åhlin efter den "fina" frukost, som skolans ledning "som vanligt" bjöd lärarpersonalen på efter förrättad avslutning, och frågade henne, "vilka *fel* och *misstag* jag hade begått under detta läsår, på det att dessa måtte undvikas av min vikarie". Anna Sandström fann det naturligt nog "litet påkostande för ödmjukheten" och höll på att "flamma upp" men behärskade sig och "biktade" några "svagheter". En annan människa än Mina Åhlin hade väl, menade Anna Sandström, "snarare begärt råd än avskräckande exempel" för den oerfarna vikarien från — "ursäkta högmödet" — en "ändå något erfaren lärarinna som jag". Som en förmildrande omständighet i Mina Åhlins uppträdande vid tillfället i fråga anförde Anna Sandström med en humoristisk glimt i ögat, att denna dock "nedlät sig ända till att fråga, om den klädning jag hade på mig och för vars snygghet jag var något generad, skulle bli reseklädning".

Till dessa personliga friktionsmoment kommo emellertid verkligt principiella motsättningar. Dessa gällde centrala problem i undervisningen och skolans allmänna uppgifter. Kraven på sanning och verklighet och kritiken av den bestående ordningen gjorde sig efter hand också gällande i skolans värld. Kritiska röster började höjas mot skolans både undervisningsmetoder och bildningsmål. Undervisningen i de svenska flickskolorna — och den Åhliniska skolan utgjorde i det fallet inget undantag — hade med åren fått en prägel av tilltagande formalism över sig. Slentrianmässigt tillämpad gav den ofta en ganska död kunskap, som tog föga hänsyn till det verkliga livets behov. Den gängse lektionstekniken med ett tämligen mekaniskt och själlöst exercerande med frågor och svar förstärkte intrycket av förkonstling och sterilitet. De använda läroböckerna underströko bristen på reellt innehåll i undervisningen. De rymde i riklig mängd

torra översikter och schematiska framställningar och voro i övrigt föga anpassade efter elevernas utvecklingsstadier. Det magra innehållet kunde varken egga barnens fantasi eller locka till egen tankeverksamhet. Mångläseri och abstrakta resonemang förytligade undervisningen och hindrade eleverna att samla sin uppmärksamhet på väsentliga uppgifter av konkret art. Avvägningen av de olika ämnenas utrymme på schemat visade sig alltmer otidsenlig. Realämnena voro starkt eftersatta. De främmande språken intogo en mycket gynnad ställning med franskan som dominerande part.

Den kritik, som vid 1880-talets ingång framträdde ej blott mot flickskolorna utan mot det svenska skolväsendet i dess helhet, fick en ivrig anhängare i Anna Sandström. Under livliga meningsutbyten med mer eller mindre likasinnade³² — främst Fredrique Runquist, som avgjort betydde mest — växte så småningom hos henne fram ett beslut att vända sig till ett större forum och i tryck framföra de synpunkter, som diskuterats man och man emellan. Hänvändelsen till den pedagogiskt intresserade publiken skedde dels i form av en klar kritik av det bestående systemet, dels i form av ett positivt program för en reformerad skola. År 1880 utkom Anna Sandströms första pedagogiska "stridsrop", under den en smula otympliga titeln — själv har hon karakteriserat den som "släpig"³³ — "Giva våra flickskolor berättigade anledningar till missnöje?" Två år senare — på våren 1882 — följde skriften "Realism i undervisning eller språkkunskap och bildning". Båda arbetena — till vilka vi återkomma — utgavos anonymt under signaturen "Uffe". I senare sammanhang har författarinnan antytt, att hon valt anonymitetens "skyddande förklädnad" av blygsamhet och av "ren

³² Här märkas en rad ungdomar, vänner från seminarietiden, kollegor från tjänstgöringen i Åhliniska skolan (1874—82), Statens normalskola (1877—78), Södermalms högre läroanstalt för flickor (1881—83) t. ex. Anna Wijkander och hennes bror, dåvarande docenten, senare professorn och rektorn August W., Kerstin Wall och hennes bröder August W., senare landshövding och regeringsråd, samt från andra kretsar ingenjör Karl af Geijerstam, Sophie Adlersparre ("Esselde") m. fl.

³³ Minnesteckning över Fredrique Runquist i "Verdandi" 1891, omtryckt i "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 19.

skolflicksfrädsla att bliva upptäckt".³⁴ Den omständigheten, att hon alltjämt var verksam vid Åhliniska skolan och att hennes erfarenhet från den svenska flickskolans undervisning huvudsakligen var knuten till denna läroanstalt, har säkerligen icke varit utan betydelse för hennes beslut att ej röja sig.

Vid samma tid som den andra skriften publicerades, rev Anna Sandström broarna mellan sig och Åhliniska skolan. Med vårterminen 1882 slutade hon sin anställning där. Avskedet synes ha varit korrekt men föga hjärtligt. "Hos Åhlins var jag uppe", skrev Anna Sandström till väninnan Kerstin Wall om sitt sista besök i skolan i mitten av juni efter terminens slut, "men Karin åt middag och jag lämnade endast kort, rätt glad att slippa ifrån obehagliga förklaringar över det oförklarliga".³⁵ Hon kände ingen saknad i avskedets stund. "I alla fall är jag innerligen glad att vara ur den Åhliniska buren", så sammanfattade hon kort tid därefter för väninnan sina intryck och känslor.³⁶

Anna Sandström umgicks vid denna tid med tanken att jämte sin kollega Fredrique Runquist inrätta en egen skola, där man obehindrat kunde tillämpa de nya principer på undervisningens område båda voro anhängare av.³⁷ Planen krävde emellertid ett ekonomiskt underlag, som ingen av dem var mäktigt att omedelbart åstadkomma. Det gällde att skaffa både rörelsekapital, lämpliga lärarkrafter och tjänliga lokaler. Underhandlingar härom hade påbörjats redan hösten 1881,³⁸ fullföljdes under läsåret 1882—83 men voro icke slutförda³⁹ förrän på som-

³⁴ O. a. minnesruna s. 20 samt uppsatsen "Sigfrid Almquist i det pedagogiska umgänget", "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 31—32.

³⁵ Anna Sandström till Kerstin Wall 17 juni 1882, ASA, II: 4.

³⁶ D:o till d:o, 23 aug 1882. Ett brev från Lotten Svensson till Anna Sandström 20 mars 1881 — denna tjänstgjorde vid denna tid som guvernant — ger vid handen, att Anna Sandström beklagat sig över Karin Åhlins uppträdande mot Fredrique Runquist och henne själv, ASA, III: 7.

³⁷ Så framgår av hennes egen uppgift, att tanken härpå varit aktuell, redan innan Fredrique Runquist blivit föreståndarinna 1881. "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 20.

³⁸ Anspelningar härom i korrespondensen mellan Anna Sandström och Fredrique Runquist, exempelvis odat. brev hösten 1881 från sistnämnda, ASA, III: 6.

³⁹ Se o. a. korrespondens. I ett brev från Fredrique Runquist 15 juni 1882 meddelas, att denna då bl. a. var sysselsatt med att skriva "fras-

Lärarinnan Fredrique Runquist.

Foto 1874.

maren sistnämnda år. På hösten s. å. började den nya skolan sin verksamhet.

Under väntetiden hade båda varit engagerade i den på Söder 1881 startade högre flickskolan, kallad Södermalms högre läroanstalt för flickor, Fredrique Runquist som dess föreståndarinna,⁴⁰ Anna Sandström som timlärare⁴¹ — hon var då ännu kvar i Åhliniska skolan. Läsåret 1882—83 hade hon 16 veckotimmars tjänstgöring på Södermalm.⁴² Sammanlagt hade hon nära ett decennium verkat i olika högre flickskolor, då hon grundade sin egen skola.

brev" till diverse personer för att intressera dem för den blivande skolan. Hon uppmanade Anna Sandström att göra detsamma: "Skriv du å din sida dito".

⁴⁰ Hon antogs som sådan 18 maj 1881 enligt styrelsens beslut s. d. Södermalms högre läroanstalt för flickor, Styrelsens prot. 1881, SSA.

⁴¹ Läroanstaltens årsredogörelse för 1881—82, SSA. Anna Sandström hade då 6 veckotimmars tjänstgöring i historia och geografi.

⁴² O. a. årsredogörelse för 1882—83, SSA. Hon undervisade i kristendom, modersmålet, historia, geografi och naturkunnet.

BAKGRUNDEN TILL ANNA SANDSTRÖMS
FRAMTRÄDANDE SOM PEDAGOGISK
REFORMATOR

Den olust Anna Sandström kände inför skolarbetet, sådant detta bedrevs i Åhlska skolan, kom henne att allvarligt överväga ett byte av levnadsbana. Hon har själv uppgivit, att hon vid denna tid "med missmod" var beredd att vända "hela lärarekallet" ryggen.¹ Närmast tänkte hon sig en framtid som publicist, möjligen även som skönlitterär författare.² Därav vart till all lycka intet. Ett välkommet miljöbyte hösten 1878 dämpade åtminstone för en tid det depressiva tillstånd, vari hon befunnit sig under vårterminen samma år.³

I slutet av maj erhöll hon pass, gällande 8 månader framåt från den 1 juni, för en resa "till utrikes orter".⁴ Målet var närmast Paris och vistelsen där beräknades sträcka sig över sommaren och hösten ända fram mot jultiden. Resan hade varit på tal redan 1877, och överste Hagberg hade lovat ställa 500 kr. till hennes förfogande. Själv hade hon sparat omkr. 300 kr. och ansåg sig därmed kunna klara utgifterna.⁵ Som reskamrat hade hon förvärvat en seminariekamrat och kollega, Alma Schrevelius.

Resan skulle anträdas den 4 juli från Visby, där familjen Hagberg vistades under sommaren.⁶ Som hon emellertid kände

¹ Minnesrunan över Fredrique Runquist, "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 18.

² Antydningar härom i brevet till Ellen Key och i korrespondensen med Otto Anderssen.

³ Se den föregående framställningen s. 59 f.

⁴ Pass 22 maj 1878, ASA, IV: 1.

⁵ Så framgår av Hjalmar Hagbergs brev till Anna Sandström 6 apr. 1877, 24 okt. 1878, och Maria Hagberg till d:o 19 sept. 1878, ASA, III: 3.

⁶ Anna Sandström till Kerstin Wall 10 juli 1878, II: 4.

sig en smula krasslig — ont i halsen — uppsökte hon för säkerhets skull en läkare på morgonen den planerade resdagen och denne konstaterade genast difteri, varför avresan måste uppskjutas.⁷ I själva verket hade hon länge dragits med långvariga och besvärliga infektioner i luftrör, hals och öron.⁸ På våren 1877 hade hon i Lund behandlats för en öronåkomma.⁹ En viss nedsättning i hörseln hade redan gjort sig märkbar och skulle med tiden tillta och i hög grad förbittra hennes liv.

Efter en tids "internering", vars vedermödor hon humoristiskt skildrat för en av sina vänner,¹⁰ kunde hon i slutet av juli lämna Sverige. Fosterföräldrarna voro emellertid oroliga för hennes hälsa, — hon var ännu icke fullt återställd — varför den mera resvana "Tante Maria" utsågs att följa resenärerna ett stycke på vägen. Man for genom Tyskland till Schweiz, passerade Zürich och kom fram till Ormontdalen, där Maria Hagberg lämnade sina skyddslingar och for hem.¹¹ Dessa fortsatte till Montreux vid Genève sjön och stannade där en veckas tid.¹² "Montreux är härligt, förtjusande. Vilka färger på sjön, än blått, än violett, än purpurrött".¹³ Staden föreföll dem till hälften italiensk, till hälften österländsk med sina vinberg mitt bland husen. Den 8 sept. tog man nattåget till Paris. Resan var "allt annat än behaglig" med bråk och trängsel och ständiga "avbrott i sömnen". Sedan man följande dag på morgonen anlät till Paris, där man så småningom hamnade vid "4 Rue de

⁷ A. brev.

⁸ A. brev av 10 juli 1878.

⁹ Ett tiotal (11) brev från mitten av april till början av juni 1877 från Anna Sandström till Maria Hagberg (ägas av arvingarna till fru Carin Nordström, f. Sandström) ge besked om den behandling hon undergått i Lund under prof. Viktor Odenius' ledning. Hörseln på vänstra örat var då starkt nedsatt. Brevet ge f. ö. många roande interjörer från sällskapslivet i Lund, de akademiska festligheterna o. d. Se ock Hjalmar Hagberg till Anna Sandström 6 apr. 1877, ASA, III: 3.

¹⁰ O. a. brev till Kerstin Wall 10 juli.

¹¹ Hjalmar och Maria Haberg till Anna Sandström 22 aug. 1878.

¹² Från resan föreligga en samling brev från Anna Sandström till Maria och Hjalmar Hagberg (tillhöra arvingarna till Fru Carin Nordström, f. Sandström). Brev från Anna Sandström, Ormont 24—26 aug., Montreux 1—2 sept. 1878.

¹³ A. brev 1—2 sept.

Dôme dans l'Avenue d'Eylau", gav man sig ut på upptäcktsfärd.¹⁴

"Första intrycket av Paris är — stort, oändligt, nästan hemskt, en öken av avenuer och människor. Vi besågo så först Napoleons grav, som ligger nedsänkt i kryptan till Invalidkyrkan, men gjord så, att den är alldeles synlig, omgiven av lagerkransar och änglalika segersymboler, idel ära, ingen kristendom. Besynnerligt att ligga i sin grav, omgiven av en ständigt sorlande, ständigt nyfiket gapande människomassa".¹⁵

Några dagar senare besökte man "Expositionen" — den pågående stora utställningen¹⁶ — som till en början tedde sig "riktigt avskräckande genom sin storlek", men vid närmare beskådande befanns "utomordentligt intressant, mycket intressantare än vi trodde".¹⁷ Vid "nationernas gata", där olika länders konst och hantverk demonstrerades, tittade man givetvis in i den svenska avdelningen, som inte tog sig "så illa ut", fast den naturligtvis icke kunde mäta sig med de stora nationernas paviljonger. Tavelutställningen befanns dock "liten och klen". De svenska "folkgrupperna" tilldrogo sig stor uppmärksamhet från allmänhetens sida. "Grupperna äro utmärkt väl anordnade med vackra landskapsbakgrunder och göra alldeles intrycket av genretaylor." Handarbetets vänner hade utställt åtskilliga saker i en "trähydda eller paviljong", som skulle representera "byggnads-sättet i Sverige", men den var enligt resenärernas mening "skä-ligen tarvlig".¹⁸

Inackorderingsstället var inte av särdeles hög klass men relativt billigt. Rummet, som Anna Sandström delade med sin reskamrat, var "mycket trevligt" men gruvligt kallt, maten riklig men föga smaklig. "Vi ha att kämpa mot tre saker", beskrev hon för de hemmavarande, "väggmadammer, segt kött och kål".¹⁹ Men familjen i övrigt var "utmärkt trevlig, inget skryt, ingen egennytt". Det är bättre, summerade brevskriverskan,

¹⁴ Brev 14 sept.

¹⁵ A. brev.

¹⁶ Parisutställningen 1878 hade 53,000 utställare och 16 mil. besökare.

¹⁷ O. a. brev.

¹⁸ Brev 14 sept. 1878.

¹⁹ Brev 27—28 sept.

med "dåligt kött och trevliga människor än tvärtom".²⁰ Värddin-nan hade en "moderlig omtanke" om sina inackorderingar. Fick hon några fribiljetter till teatrar eller konserter, delade hon all-tid med sig till sina gäster. Ibland anordnade hon baler för dem i otvungna former.²¹

Till en början sprang man nästan livet ur sig på de parisiska gatorna men upptäckte snart omnibusarnas välsignelse. Trafiken syntes Stockholmsborna enorm. Kuskarna körde vansinnigt, ropade och skreko i ett. Hästarna liknade föga "hederliga svenska hästar" utan löpte med "äkta fransk livlighet" och hotade stän-digt trampa ned de stackars fotgängarna. Varuhusen utövade naturligtvis sin lockelse på resenärerna. "De stora magasinerna här äro verkligen hela världar av lyx." Priserna voro hyggliga, om man förstod sig på att pruta. Själv hade Anna Sandström fallit offer för två halsdukar, en yllekjol med garneringar för 12 frcs, ett paraply för 10 och ett par "stiliga kängor" för 12. Man hade i affären begärt 18, hon hade erbjudit 10 och fått dem för 12.²²

De många sevärdheterna i världsstaden och dess omgivningar blevo givetvis föremål för ivriga besök. Boulogneskogen befanns "mycket mindre vacker än Djurgården". Däremot gillades "hö-geligen" Notre-Dame och triumfbågen, ävensom Madeleine-kyrkan, "som naturligtvis inte alls är någon kyrka utan snarare ett grekiskt tempel".²³ En höstdag begav man sig ut till Ver-sailles, som framkallade följande reflexioner:²⁴

"Där var ofantligt mycket att se, rum och tavlor. Jag har verkligen sett det rum, där Ludvig XIV dog. Likväl fick jag ej stanna där tillräckligt länge för att sätta mig in i situationen. Sedan Marie Antoinettes rum med den famösa spegeln, som visar alla figurer huvudlösa. Vi vandrade också till Trianon och besåg M. A:s lilla kvarn och bondstugor, som hon lät bygga som lek-saker åt sig. Det började bli mörkt, när vi gingo genom parken. Allt såg så ändlöst och kusligt ut, att jag begrep, att Ludvig XIV måtte ha varit en stor man, eftersom han icke kände sig nedtryckt och liksom spökrädd i denna vidd."

²⁰ Brev 1 okt.

²¹ Brev till Hjalmar Hagberg 22 okt.

²² A. brev 27—28 sept.

²³ Brev 27—28 sept.

²⁴ A. brev.

Så fort man blivit litet varm i kläderna, tog man lektioner i franska, dels för en manlig lärare, som rekommenderats av "farbror Theodor" i Uppsala, dels av en kvinnlig. Den förre tyckte man bäst om. Han uppmuntrade dem, fick dem att språka och skriva små uppsatser. Den senare höll framför allt på grammatiken och rättade dem ständigt. Man sökte också få någon kontakt med skolundervisningen men fann, "efter allt vi sett", att den stod "på en mycket låg ståndpunkt".²⁵

Med stor energi utnyttjade man alla tillfällen att "bilda sig". — "Denna sist förflutna veckan", rapporterade Anna Sandström till fosterfadern, "har varit mycket orolig men mycket nöjsam; vi ha varit 3 gånger på teatern, en gång på en musikalisk-dramatisk matiné i Trocadéropalatset, en gång på den franska konstakademiens sammanträde..."²⁶ På goda vänners inrådan deltog man också i några akademiska kurser. Dessa voro avgiftsfria och höllos av "mycket framstående men mycket röda professorer, man kan vara elev eller åhörare, hur man vill".²⁷ Själva "öppningsceremonien" beskrev Anna Sandström i följande sarkastiska vändningar:²⁸

"Där hölls tal om att en kvinna är en förnuftig varelse och bör ha uppfostran för att kunna stödja staten, vilka gamla sanningar framsades med sådan kraft och styrka, som om de varit upptäckta för ett par timmar sedan. Den franska vältaligheten består egentligen i att skrika ut någonting med stark stämma, därpå slå ett duktigt slag på skjortbröset, så att det knakar, därpå ett på pannan, sedan kasta pekfingret i luften och se alldeles förbluffad ut över sin vältalighet. I detta ögonblick infalla alltid applauderna, som talaren mottager med lugn, varefter han fortsätter sitt arbete med händer och lungor. Applåden följer på frasen lika säkert som skottet på blixten. Oaktat detta var det ändå ganska intressant att höra."

Av föreläsningarna hörde hon den följande tiden en serie i litteraturhistoria och en i franska revolutionens historia.²⁹

²⁵ Brev 27—28 sept., 10, 28 okt., 14, 22, 27 nov., 10 dec., odat. 1878.

²⁶ Brev 22 okt.

²⁷ Brev till Maria Hagberg 14 nov. 1878.

²⁸ A. brev.

²⁹ Brev 27 nov.

Med tilltagande färdighet i franska språket vågade man sig också på den klassiska teaterrepertoaren.³⁰

"Häromdagen sågo vi på Theatre Francais 'Andromaque' av Racine. Det var passion, så det knakade. Kärlek och död, död och kärlek. Nu vet man, hur ett riktigt sorgespel skall gå till. Den förnämste hjälten, Orestes, såg ut som en jätte, och ömsom brummade han som en björn och röt som ett lejon. Han hade en märkvärdig förmåga att göra tragiska steg över scenen. Han varken gick eller sprang; han kom som en skugga. Olyckligtvis tappade han peruken, just då han höll på att dö; det kylde något."

Mest imponerad var Anna Sandström dock av konsten i Louvren. Här upplevde hon under täta besök sina "njutningsfullaste" stunder. "Vilken klassisk frid" härskade inte i Louvrens "härliga salar". Hon ville "leva och vistas" där jämt. Mest rördes hon av "de gamla hederliga" mästarna, sådana som Veronese, da Vinci, Raphael, Murillo och Rubens. Raphaels madonnor föreföllo henne visserligen i många avseenden "förtjusande" men mera "jordiska" än Murillos. "I allra största ödmjukhet får jag bekänna, att jag inte kan rent förintas av beundran framför alla tavlor av Raphael." Det fanns verk av honom, "som jag beundrar av aktning för namnet mer än av frivillig kärlek". Däremot hade hon funnit Rubens betydligt bättre än sitt rykte. "Där äro många av Rubens, som alls inte äro så där fläskiga och obehagliga som dem i Stockholm, utan verkligen hänryckande".³¹

Tiden gick enligt resenärernas mening svindlande fort.³² Som vanligt var det kallt och rått i Paris under november—december, och man frös erbarmligt. "Den rysliga kolden", som framkallade "frostknölar på händerna", tvang till opåräknade inköp, som tärde på den magra reskassan, såsom yllestrumpor, en muff, "en varm natttröja", ett par kraftiga kängor samt en "lamoschal".³³

³⁰ A. brev. Även operan besöktes — "det praktfullaste palats jag någonsin sett" — fastän brevskriverskan själv inte egentligen förstod sig på musik. Se ock brev 10 dec. s. å.

³¹ Se brev 14 okt. och 27 nov. 1878.

³² "Dagarna gå som en blix", skrev Anna Sandström 27 nov.

³³ Se brev till Maria Hagberg 22 nov. o. pass. Fosterfadern hade den 9 nov. livligt rekommenderat inköp av "lamoschalen".

Den 16 dec. 1878 lämnade man efter en grundlig "avskedsbjudning" tidigt på morgonen Paris och anlände på kvällen till Köln.³⁴ Följande dag besåg man den "undersköna domen" och S:t Gereonkyrkan³⁵ och fortsatte den 18 dec. till Köpenhamn över Korsör. Därifrån for man till Lund. Vid jultiden var Anna Sandström åter i Stockholm.

Vilket inflytande den första utrikesresan haft på Anna Sandströms utveckling är givetvis inte lätt att avgöra. Utan tvivel har hennes andliga horisont vidgats. Hon har blivit självständigare och mera målmedveten. Hennes omdömen om personer och förhållanden röja en skarp observans med en bestickande blandning av humor och raljans. Om hon beräknat, att i Frankrike kunna få några uppslag eller idéer på undervisningens område, hade förhoppningen snabbt ebbat ut. Tydligen hade hon endast stött på den strängt formalistiska undervisningsmetod, som härskade i de högre franska skolorna. Hon hade blivit säkrare på sig själv och sina uppgifter. Tanken på en attack mot det rådande undervisningssystemet hade tagit fast form.

*   *
*   *

För eftervärlden har Anna Sandströms framträdande som pedagogisk reformator vid 1880-talets ingång ofta tett sig som en klart isolerad företeelse, som i hög grad väckte folks uppmärksamhet. Intrycket är knappast helt riktigt. Att hennes insats blev observerad och livligt diskuterad är visserligen sant. Anonymiteten skärpte väl också nyfikenheten och gynnade kannstöperierna. Men händelsen hade en fullt skönjbar bakgrund och låter sig utan svårighet inpassa i den allmänna utvecklingen inom skolans värld. Den var i själva verket ingen blixtn från en klar himmel.

Den pedagogiska debatten i Sverige vid denna tid var inte särskilt livlig eller befruktande, men man skulle alldeles felbedöma läget, om man förbisåg dess existens. Den saknade givetvis teoretiskt underlag. Vetenskaplig forskning i ämnet exis-

³⁴ Brevkort från Köln 17 dec.

³⁵ A. brevkort.

terade icke. Studier i pedagogik kunde inte bedrivas vid rikets universitet. Lärostolar i ämnet saknades. Den pedagogiska litteratur, som fanns, var utan tvekan mycket torftig. Den utgjordes huvudsakligen av diverse statliga utredningar rörande det svenska skolväsendets praktiska utformning och en sparsamt och ojämt blommande tidskriftsflora. Intresset var över huvud taget mera inriktat på organisationsproblem än på undervisningsmetodik. Man diskuterade "elementarläroverkens" eller som det efter 1878 officiellt hette "de allmänna läroverkens" lämpligaste organisation, gymnasielinjernas — latin- och reallinjens — avvägning, de klassiska språkens ställning, realämnenas disponering, de främmande språkens ordningsföljd vid inträdet på schemat o. d.

Efter hand började dock uppmärksamheten riktas på mera deciderade undervisnings- och metodproblem. Härvid kommo tidskrifterna att spela en icke oväsentlig roll. Flera voro ägnade folkskolan och dess lärare, t. ex. "Tidskrift för folkskolelärare och folkskolebildningens vänner", utgiven 1849 och några år framåt av t. f. seminarieföreståndaren J. H. Ekendahl, "Mercurius. Tidning för kyrkan, skolan och dess tjänstmän i allmänhet samt organister, kantorer, skollärare och klockare i synnerhet" (1850—52), "Monitören. Tidning för folkskolans och upplysningens vänner", startad 1863 av G. Berggren, "Skolvännen", utgiven av medlemmar i Göteborgs skolläraryörening från 1864, senare avlöst av "Nya skolvännen" (1871), "Folkskolans veckoblad", utgiven från Malmö av en skolläraryörening 1872, "Tidning för folkskolan", redigerad 1865—81 av seminariektorn, senare folkskoleinspektören Chr. Ludvig Anjou, samt en av de livskraftigaste och bäst redigerade av våra äldre pedagogiska tidskrifter, "Veckoblad för folkundervisningen", utgiven 1877—87 av den kände skolmannen och publicisten Albrekt Segerstedt i Karlstad. Elementarläroverken erhöello samtidigt motsvarande språkrör. År 1846 började J. A. Dahlström under medverkan av flera framstående pedagoger — G. R. Rabe, P. A. Siljeström och P. E. Svedbom — utge "Tidskrift för lärare och uppfostran". När denna efter fyra årgångar upphörde att existera, hade den bl. a. hunnit diskutera sådana frågor som "Vad är pedagogik?" (C. Ekendahl), "Om modersmålets ställning i våra lärdoms skolor förr och nu" (J. A. Dahlström), "Om

metoden för den grekiska elementarundervisningen" (C. Eken-dahl), "Om geografien såsom undervisningsämne vid skolorna" (O. E. L. Dahm), "Om naturvetenskapernas studium vid elementarläroverken" (P. A. Siljeström) o. s. v. Efter ungefär ett decennium — 1859 — bildade tre lektorer i Uppsala (C. W. Callerholm, A. T. Broman och Z. Göransson) ett redaktionsutskott för att utge "Tidskrift för Sveriges läroverk", som överlevde tre årgångar (1859—61) och sedan fortsattes av Callerholm ensam — "Ny följd" — 1863—65. Enligt sin redaktionsanmälan avsåg tidskriften att vara "ett gemensamt organ för Sveriges lärarecorps och vännerna av dess undervisning", behandla enskilda ämnens metodik, granska utkomna läroböcker, studera jämväl främmande länders skolväsen och hålla läsarna à jour med gällande författningar.

Samtliga här berörda tidskrifter fingo en relativt kort livslängd. Samma år som "Tidskrift för Sveriges läroverk" utlocknade, tillkom emellertid en ny periodisk skrift på området, vilken skulle få en mera varaktig existens. Det var "Pedagogisk tidskrift", utgiven från år 1865 av lektor L. L. A. Aulin i Stockholm. Denne var en framstående klassiker — hade varit docent i grekiska i Uppsala — och hade gjort sig känd som en skicklig lärare och läroboksförfattare. Till sin död 1869 förestod han tidskriftens redaktion. Denna övertogs därefter av lektorerna H. F. Hult och E. G. F. Olbers. Den förre svarade ensam för utgivningen 1881—90. Uppmärksamheten var främst riktad på de allmänna läroverkens behov. Tidskriften skulle enligt dess anmälan ägna sig åt en grundlig behandling av pedagogiska frågor och vara ett organ för "ömsesidigt utbyte av tankar, erfarenheter och studier rörande det gemensamma lärarekallets uppgifter och utövande". Noggranna redogörelser för skolornas verksamhet skulle lämnas. Utrymme skulle i olika avdelningar av tidskriften beredas "metodikerna i alla undervisningens grenar", redogörelser för viktigare tilldragelser inom läroverken både i Sverige och utlandet, översikter av de årliga läroverksprogrammets innehåll, granskning av läroböcker och andra arbeten rörande skolväsendet, bibliografier samt notiser — "statistiska och personella" — om läroverken och deras förvaltning.

Bläddrar man igenom den första årgången, finner man åtskilliga metodspörsmål behandlade — samtliga gällde förhållan-

dena vid elementarläroverken — exempelvis om grekiskans ställning, om den metodiska behandlingen av de klassiska språken, om undervisningen i främmande språk, om lärobokens betydelse, om studiet av modersmålet vid de tyska läroverken, om principerna för avgivande av kunskaps- och sedebetyg. Även uppfostringsproblemet ha ventilerats. Sålunda påträffar man en uppsats om läraren som uppfostrare. Beträktelser över det sedliga tillståndet vid skolorna kunna också räknas hit.

Samma år som Anna Sandström började sin verksamhet som lärare — år 1874 — publicerades i Pedagogisk tidskrift en uppsats, som har påtagligt många beröringspunkter med de principer hon skulle komma att framföra i sina första programskrifter i början av 1880-talet. Artikeln bar titeln "Om realbildningen vid Sveriges elementarläroverk". Författaren dolde sig bakom pseudonymen *Sandy*.³⁶

Efter en översikt av angreppen mot den ensidiga humanismen och de klassiska språkens allenvälde, som hade präglat den tidigare utvecklingen av skolans historia, konstaterade förf., att vid 1800-talets början en klar opposition kunde förmärkas mot en alltför långt driven "formel bildning". Som skolans främsta mål betecknade förf. den allmänt medborgerliga bildningen. Närmast därefter hade skolan till uppgift att lägga grund för framtida fackstudier. Man bör framhäva det uppfostrande momentet i undervisningsstoffet. Hänsyn bör därvid tagas till lär-

³⁶ Pedagogisk tidskrift 1874, s. 1—15, 97—115, 188—202. Vem "Sandy" var, har icke kunnat utforskas. Möjligheten att bakom signaturen dolde sig Anna Sandström kan icke alldeles uteslutas. Men hon hade vid denna tid ingen egentlig erfarenhet som lärare att bygga på. Att hon mycket tidigt — måhända redan under seminarietiden — umgicks med pedagogiska reformplaner, var icke obekant för kamratrektsen från studieåren. Hennes barndomsvän Anna Wijkander, vars hem hon ofta besökte under somrarna på 1870-talet, anspelar i sina brev ofta på hennes livliga diskussioner med henne och hennes bröder (brev till Anna Sandström 25 aug. 1875, 8 dec. 1924 o. pass., ASA, III: 9). Selma Lagerlöf, som vann inträde vid seminariet 8 år efter det Anna Sandström lämnat det men senare blev rätt nära bekant med henne och hennes vänner, kallade henne i ett hyllningstelegram 1924 för den "sjuttonåriga reformatorn", som blivit den "sjuttioåriga triumfatorn". Telegrammet förvaras i SPPB, vars förutvarande chef, bibliotekarien Greta Eriksson, fäst min uppmärksamhet på detsamma.

jungarnas "individualitet". Undervisningen skall vara "natur-enlig", d. v. s. överensstämma med den mänskliga naturens utvecklingslagar. Man bör noga akta sig för att på ett onaturligt sätt från varandra avsöndra "det formela och det reala momentet" i undervisningen. Båda måste samtidigt utvecklas. Barnets tidigaste undervisning måste anpassas efter lärjungens "begyn-nelseståndpunkt" och göras kraftig och levande. Åskådligheten är här framför allt viktig. Metoden i all undervisning bör vara den, att man går från "saken till dess beteckning, från det kända till det okända, från det särskilda till det allmänna, från det konkreta till det abstrakta, från det enkla till det samman-satta". Analysen bör föregå syntesen. Det är viktigare, att man följer naturens ordning än "ämnets". Felet med den rådande undervisningen låge däri, att ämnena behandlades alltför for-mellt och schematiskt, för litet konkret och praktiskt. Särskilt var detta fallet med den "historiska disciplinen". Undervis-ningen i detta ämne vore ej tillräckligt fruktbringande. I stället för att väcka kärlek till fosterlandet och dess höga minnen in-skränkte sig studiet i historia till inpluggning av värdelösa de-taljer — "specialiteter" — exempelvis namn sådana som Do-malde, Dyggve, Dag den vise och andra kungar av Ynglinga-ätten, "hedervärda i åminnelse". De stora vändpunkterna i historien kommo aldrig att uppfattas av eleverna, eftersom de blott nyttjades som mekaniskt inlärd stopptecken i läxavsnit-ten. Mera vikt måste också läggas vid den moderna tidens histo-ria. Sveriges nuvarande "statsförfattning" borde sålunda ingå i historiekursen.

Ytterligare en kritisk röst mot den dåvarande undervisningen höjdes kort därpå i samma tidskrift. Det var J. E. Modin, som 1876 fick en artikel införd — "Några ord om undervisningen i moderna språk" — vari han angrep den rådande inlärnings-metoden.³⁷ Denna gick ut på att tvinga eleverna att *minnas* en samling grammatikregler. Undervisningen byggde helt på min-net, icke på förståndet. I stället för att "med följdriktig nöd-vändighet" bygga på en för tanken "verklig och naturlig grund" sammanställdes grammatikundervisningen så, att tanken fick stå tillbaka och minnet främst togs i anspråk. Följden av denna för-

³⁷ Pedagogisk tidskrift 1876, s. 49—56.

vända metod var, att man erhöll "mångfald utan enhet, form utan innehåll". Samma anklagelse kunde för övrigt riktas mot hela den härskande undervisningsformen i de svenska skolorna. Innehållet borde reglera formen, åskådning och begrepp komma först.

Det är mycket troligt, att båda dessa här nämnda artiklar med sina goda synpunkter kommit under Anna Sandströms ögon, även om det inte med bestämdhet kan konstateras. Peda-gogisk tidskrift hade vid denna tid en icke obetydlig spridning, och dess innehåll diskuterades livligt i berörda kretsar. Med sina starka pedagogiska intressen och sin lyhördhet för vad som rörde sig i tiden kan Anna Sandström knappast ha undgått att observera tecknen på en begynnande opposition mot det rå-dande undervisningssystemet.

Med säkerhet vet man däremot, att hon noga följde en annan pedagogisk diskussion, som vid samma tid fördes i publikatio-nen "Tidskrift för hemmet", vars redaktör var Sophie Adler-sparre, en av den svenska kvinnörörelsens pionjärer. Frågan gällde flickornas undervisning. Genom tidskriftens försorg hade ett möte utlysts för en offentlig debatt i ämnet.³⁸ Den 16 febr. 1875 kom denna till stånd. Mötet hölls i Lantbruksakademiens högtidssal under ordförandeskap av professorn vid Teknologiska institutet baron Alfred Fock.³⁹ Mycket folk hade kommit till-sammans. Endast ett par av överläggningspunkterna hunno ge-nomgå, varför ytterligare möten måste anordnas. Följande frå-gor blevo därunder behandlade: 1) Bör undervisningen genom hela skolan vara obligatorisk i dess samtliga ämnen? 2) Vilka kunskapsämnen böra i vårt land nödvändigt höra till den kvinn-liga allmänbildningen? 3) Kan man antaga, att lärjungarne i våra flickskolor nu för tiden överansträngas och i sådant fall, vilka äro anledningarna? 4) Huru långt är det med statens plikt och intresse förenligt att draga försorg om kvinnans undervis-ning? 5) Huru böra skolstyrelserna vara sammansatta och huru

³⁸ Mötet utannonserades i femte häftet av tidskriften 1874 och av-sågs ursprungligen äga rum i jan. 1875.

³⁹ Fock hade varit ledamot av Högre lärarinneseminiariets direktio-nen avgått därur på grund av meningsskiljaktighet ifråga om under-visningen. Se härom den föregående framställningen s. 34.

vitt böra deras befogenheter sträcka sig? 6) Borde inte skolan mera än nu är fallet taga lärjungarnes självverksamhet i anspråk? 7) Äro exklusiva lärarinneseminarier att anse som tidsenliga inrättningar?⁴⁰

Diskussionerna blevo både livliga och givande och föranledde en person att uppsätta ett pris på 500 kronor till den, som bäst kunde besvara trenne frågor: 1) Vilket mål bör uppställas för flickors uppfostran? 2) Huru böra för uppnående av detta mål hem och skola samverka? 3) Hur bör skolan vara organiserad?⁴¹ En prövningsnämnd tillsattes, och denna fann ryttmästaren R. von Kochs tävlingsbidrag "Om flickors uppfostran" — 17 förslag hade inlämnats — mest förtjänt av det utlovade priset.⁴²

Huvudsynpunkterna i skriften äro följande. Boklig kunskap har intet egenvärde. Den har betydelse endast i den mån den är av positiv nytta för vederbörande. Sådan kunskap, som utvecklar tankeförmågan och minnet, som låter sig praktiskt utnyttjas eller förädlar karaktären och hjärtat, kan räknas hit. All annan kunskap är värdelös. Praktiskt arbete och teoretiska studier böra gå hand i hand. De naturliga anlagen böra i skolan uppmuntras och erbjudas tillfälle att utveckla sig till "sin bestämelse". Det är icke önskvärdt att ge flickorna samma dåliga undervisning, som pojkarne erhöilo i elementarläroverken. Undervisningen i flickskolan bör i möjlig mån bedrivas av facklärare. Den hittillsvarande metoden med läxor, som mekaniskt rabblas upp, utdömes. Det är inte ens tillräckligt, att läraren preparerar hemuppgifterna. Därigenom endast "tuggar" han dem för lärjungarna. Hemläxor äro onödiga. I stället bör läraren söka uppfostra eleverna till självverksamhet. Dessa skola lockas att fråga "Varför?" Klassundervisning skall ersättas med individuell undervisning med "fri flyttning". Arbetet i skolan bör förenas med "glädje och njutning". Någon examen bör ej avsluta skolgången. Organisatoriskt bör flickskolan bestå av en lägre avdelning på fyra klasser med sju obligatoriska ämnen, därav *ett*

⁴⁰ Tidskrift för hemmet 1875, s. 74 ff.

⁴¹ Se redogörelsen i Pedagogisk tidskrift 1877, artikeln "Om den kvinnliga ungdomens uppfostran" av Adn, s. 3.

⁴² Skriften publicerades i första häftet av Tidskrift för hemmet 1876 men utkom även separat i Stockholm 1876 som "prisbelönt avhandling".

Författarinnan Sophie Adlersparre ("Esselde").

Foto förmodligen från tiden omkr. 1880.

främmande språk — helst engelska⁴³ — och en högre, som eventuellt kunde kallas gymnasium, där ämnena skulle vara valfria, varvid även klassiska språk och högre matematik skulle kunna förekomma. Skola och hem böra alltid samarbeta. Det bör vara

⁴³ Föräldrarna borde själva helst få välja, vilket språk eleverna skulle få ta, om sådant läte sig göra med hänsyn till skolans tillgång på kompetenta lärarekrafter.

hemmets uppgift att sörja för flickornas fysiska, moraliska och religiösa uppfostran.

Som synes rymmer skriften åtskilliga beaktansvärda synpunkter men också flera verklighetsfrämmande och ytterst allmänt formulerade önskemål. Den blev också utsatt för en omild och helt oförstående kritik i *Pedagogisk tidskrift* 1877, där signaturen Adn i stort sett avfärdade skriften som "ett pekorale". Själv fann kritikern de dåvarande flickskolorna behäftade med påtagliga brister. Flickornas undervisning avslutades för tidigt — oftast redan i femtonårsåldern. Överdriven vikt lades vid språkundervisningen, under det andra ämnen nästan helt försumrades. "Det urskiljningslösa musicerandet" förryckte också undervisningen.⁴⁴

* * *

*

Det är i denna situation med flickskolorna i blickpunkten, som Anna Sandström framträdde i den pedagogiska debatten. Hennes första skrift var också i första rummet ägnad den skolform, där hon varit praktiskt verksam, och den infördes till yttermera visso i den tidskrift — *Sophie Adlersparres organ* — som tagit initiativet till diskussionen.

Förutom den inverkan, som det här refererade pedagogiska tankeutbytet i Sverige under 1870-talet kan ha haft på tillkomsten av hennes första "reformatoriska" skrifter, kunna givetvis även andra incitament påvisas. Man får icke bortse från det allmänna inflytande, som de stora kulturgestalterna från 1800-talets förra hälft alltjämt utövade. En människoålder hade ännu inte förflutit, sedan Geijer, Tegnér och Almquist varit i full verksamhet. Deras uttalanden i pedagogiska ting hade ännu något av dagens aktualitet över sig. Påfallande livligt synes under 1870-talet allmänhetens intresse för dessa författare ha varit. Sålunda utgavs en ny upplaga av Geijers samlade skrifter 1873—75 och av Tegnér (i urval) 1876. En utgåva av Tegnér brev ombesörjdes av hans sonson Elof Tegnér 1873—74 under titeln "Efterlämnade skrifter". Av Almquists verk utkommo 1874—

⁴⁴ *Pedagogisk tidskrift* 1877, s. 1—21.

75 "Valda skrifter" i fyra delar och "Strödda skrifter" 1878.⁴⁵ De arbeten, som från pedagogisk synpunkt närmast erbjuda intresse, äro Tegnér's berömda skoltal och Geijers ungdomsskrift om "Inbillningsgåvan" eller som den mera utförligt formulerats — "Vilka fördelar kunna vid människors moraliska fostran dragas av deras inbillningsgåva?"⁴⁶

Med Geijers produktion var Anna Sandström sedan gammalt — redan från seminarieåren — väl förtrogen. Det var bekant i hennes omgivning, att särskilt hans uppsats om "Inbillningsgåvan" stod hennes hjärta nära.⁴⁷ Några av huvudtankarna i hennes tidiga pedagogiska förkunnelser ha sin fasta grund i Geijers uttalanden i denna lysande skrift.⁴⁸ Hon kände sig gripen av hans allmänna deklamationer om fantasiens makt, men också övertygad om möjligheten att praktiskt tillämpa hans idéer på undervisningen. När Geijer skrev: "Inbillningskraften är den mest omfattande och underbaraste av mänskliga förmågheter", eller när han frågade: "Vad gör således uppfostran, som undertrycker inbillningskraften?" och svarade: "Han dödar i ynglingens själ idealen", kände hon sig lika ense med honom, som när han hävdade, att "tron är på det innerligaste förenad med människans natur, hon kan ej handla utan att tro". Lika ivrigt

⁴⁵ Första upplagan av Geijers samlade skrifter i 13 band utkom 1849—55. Den andra omfattade 8 band. Tegnér's samlade skrifter i 7 band utgavs första gången 1847—51.

⁴⁶ En samling "Tal vid särskilda tillfällen" av Tegnér (3 band) publicerades redan 1831—42. En av umgängesvännerna i det Hagbergska hemmet, föreståndaren för Gymnastiska centralinstitutet, översten Gustav Nyblaus, som var livligt intresserad av pedagogiska frågor och senare lämnade bidrag till Anna Sandström's pedagogiska tidskrift — "Verdandi" — gjorde en axplockning ur Tegnér's skoltal och Geijers skrift om "Inbillningsgåvan" och överlämnade utdragen till henne (brev till henne 16 febr. 1883, ASA, III: 6). Tydligt ville han övertyga henne om att hon befann sig i gott sällskap — att de synpunkter hon hävdade i sina första programskrifter överensstämde med Tegnér's och Geijers.

⁴⁷ Se artikeln "En banbryterska inom den svenska skolvärlden" av märket K. L. i *Svensk läraretidning* 2 sept. 1914 (n:r 35) med anledning av Anna Sandström's 60-årsdag.

⁴⁸ Skriften författades redan 1810 och infördes i Svenska akademien's handlingar 1813. Skriften var svar på en av akademien uppställd prisfråga.

instämde hon i Geijers utläggningar om läsning, barnets första undervisning o. d., t. ex. sådana maximer som: "Ordet, det må ljuda från läppen eller i bokstäver vara uttryckt på papperet, kan ju ej ge mig begreppet", att ord och bokstäver ingalunda voro identiska med "kunskap", eller när han protesterade mot att läraren nedtryckte "det unga sinnet" med "en mängd ord och lexor, varav det ingenting fattar mer än ledsnaden och mödan". Geijers tes, att den första undervisningen borde vara "muntlig", fann hon lika naturlig, som hans krav på att den borde vara "praktisk", d. v. s. ansluta sig till dess egen erfarenhet, dess lekar, sysslor o. d. Att "genom något slags teori" kunna ge barnet "erfarenhet", fann hon lika "omöjligt" som han.

Att Tegnér skoltal erbjödo en pedagogisk sökare ett rikt stoff, som alltjämt hade sin aktualitet, stod tidigt klart för Anna Sandström. Om hon i Geijers skrift kanske främst tog fasta på hans hävdande av fantasiens självskrivna plats i skolans värld, var det hos Tegnér i första rummet kritiken mot undervisningen i den dåtida skolan, som tilldrog sig hennes uppmärksamhet. Vad Tegnér anfört mot t. ex. mångläseriet, som hon själv fann besvärande i sin verksamhet,⁴⁹ har hon säkert högeligen gillat: "Vår tid är för kort och våra läroämnen för många" (Växjö 1825) eller: "Man vill lära gossen för mycket på en gång och därigenom lär han mindre, än han annars skulle" (Jönköping 1838). Tegnér synpunkter på grammatikundervisningen — gällde närmast de klassiska språken men kunde lätteligen överföras på de moderna — måste i hög grad ha tilltalat henne. Visserligen var "språkläran", menade Tegnér, "odlingens ABC" och "den förberedande klassen i mänsklighetens elementarskola", men så som undervisningen däri bedrevs i våra skolor, var den uppenbart missriktad. Mer än hälften av de ungas skoltid förnöttes på grammatikläsningen. "Och vad vet man då egentligen av själva språket eller det som ger språket sitt värde, när man äntligen hunnit fram genom de vidlyftiga språklärorerna.

⁴⁹ Se hennes skrift "Realism i undervisningen" ("Ur Anna Sandströms skrifter" s. 92 ff.), samt hennes brev till Kerstin Wall från Sundsvall 17 juni 1882, ASA, II: 4, där hon med glädje konstaterade, att man vid det då nyligen hållna flickskolemötet i Göteborg 9—12 juni skarpt reagerat mot bl. a. "mångläseriet".

Jo, egentligen ingenting annat än en mängd villkorliga regler och en ännu större mängd undantag, fattade snarare med minnet än med förståndet, obegripliga för barnet, umbärliga för ynglingen, löjliga för mannen . . . Det ser ut som om man trott, att den klassiska litteraturen egentligen vore till för att tjäna som exempelsamling på de grammatiska figurerna . . . Att en sådan metod, som ideligen stavar och aldrig lägger ihop, som gör bisak till huvudsak, som gör vägen själv till vägens mål — att den icke kan vara den rätta och naturliga, måste väl en var inse" (Växjö 1825). Tegnér's kärva omdöme om språkundervisningen över huvud taget i de svenska skolorna noterade Anna Sandström helt visst med livligt instämmande. Tvenne metoder kunde i all språkundervisning förekomma, ironiserade Växjöbiskopen, nämligen "den naturliga och den — onaturliga". I Sverige hade man inte oväntat föredragit den senare. Man behandlade de levande språken, "som om de voro döda", det vill säga, man började med "abstrakt grammatik". Om man till äventyrs använde språken i skrift, var det endast "för att inöva reglorna". — "Om talande blir sällan eller aldrig fråga. Den naturliga metoden däremot är den, varefter vi lära modersmålet, nemligen av dagligt bruk" (Växjö 1843). All isolerad grammatikläsning vore enligt hans mening onaturlig. Som ett erkänt fel "i vårt skolsystem" betecknade han slutligen bristen på en genomtänkt metod i själva undervisningen. "All kunskap börjar hos människan med det konkreta och övergår derifrån till det abstrakta". Man borde i allt begynna med "det enskilda och derifrån uppstiga till det allmänna" (Växjö 1827). Man hade i Sverige inte fäst "tillräckligt avseende" vid dessa enkla och naturliga grundsatser (Växjö 1827).

Tegnér har emellertid icke inskränkt sig till dessa principiella synpunkter utan även givit preciserade anvisningar om olika ämnens metodik. Sålunda behandlade han i ett tal — i Växjö 1827 — undervisningen i historia, geografi och kristendom. Intresset för sagan, framhöll han, vore utmärkande för barnåldern. Därför borde man börja med denna i historieundervisningen. "Sagan är den enda naturliga form, varunder barnet till en början kan fatta historien." Nästa moment vore "biografien", som visserligen vore mindre underbar men dock konkret. "Därför är först övergången naturlig till statshistorien." Geogra-

fien var enligt hans mening icke något självständigt ämne utan blott "historiens lokal" och borde därför alltid läsas i samband med detta ämne. Särskilt expressiva äro hans uttalanden om kristendomsundervisningen. "Att göra religionens sanningar till ett blott minnesverk, ett tanklöst munväder, förkväver i sin rot all religionskänsla, och är ett blint oförstånd, det är mer, det är hädelse, det är en styggelse både för Gud och för varje tänkande människa."

Att Tegnér understundom med djup pessimism betraktade utvecklingen och skolans del däri, framgår av ett av hans senare tal — i Växjö 1836 — där han bl. a. yttrade: "Vi ha fått kunskap i stället för aning, abstraktion i stället för åskådning, begrepp i stället för bild. Det går en nattfrost genom menniskosinnet, ja genom världshistorien."

Vad C. J. L. Almquist kan ha betytt för Anna Sandström är vida svårare att avgöra. Huruvida hon stiftat bekantskap med hans omfattande pedagogiska produktion kan icke dokumentariskt bevisas. Den stora skandal, som var förknippad med Almquists sorti 1851, gjorde honom knappast till persona grata i det dåtida borgerliga Sverige. Men hans pedagogiska idéer — huru fantastiska och bizarra de än ofta voro — hade i många fall bevarat en livskraft, som gjorde dem fullt aktuella ännu på 1870-talet. Anna Sandström kan knappast ha undgått att om också endast ytligt få kännedom därom. Ett kort omnämnande av vad Almquist i pedagogiskt avseende eftersträvade må därför vara på sin plats.

Sitt första uppfostringsprogram framlade Almquist redan 1816 — han var då blott 23 år och hade ingen praktisk erfarenhet som lärare — men det publicerades icke förrän 1820 under titeln "Handlingar till upplysning i Mannhemsförbundets historia".⁵⁰ Enligt detta skulle "ynglingen" passera nio s. k. grader eller klasser, innan han trädde ut i livet. Särskild vikt var härvid lagd vid undervisningen i historia. I "barnegraderna" skulle han göra bekantskap med den nordiska fornhistorien och

⁵⁰ Senare omtryckt i Almquists samlade skrifter utgivna under redaktion av Fredrik Böök, Del II, 1938. Om Mannhemsförbundet, se GRETA HEDIN, Mannhemsförbundet. Ett bidrag till göticismens och den yngre romantikens historia, 1928.

"den gamla nordiska kartan" men även med "kämpalivet" — särskilt hjältarnas liv — i den egyptiska och grekiska historien.⁵¹ Med den femte "graden" inträdde historiestudiet i ett mera koncentrerat och metodiskt skede. Här skulle lärjungen få en politisk och kronologisk översikt av Sveriges historia. "Här bör nu den historiska skeletten inhämtas", en genealogisk kronologisk "tabell" över Sveriges regenter och huvudhändelser. Härigenom skulle ynglingen få "en beständig hållning och precision" till den litteratur han senare skulle komma att läsa.⁵² De närmast följande "graderna" utfylldes med varierande stoff — bl. a. Sveriges fornlämningar, gamla och nya testamentet — för att få sitt slutkrön i nionde graden, där man skulle inhämta en säker kunskap om fäderneslandets "nuvarande konstitution och övriga grundlagar". Därjämte skulle man läsa svensk historia från Gustav Vasa "till oss" samt erhålla en "statistisk-geognosisk och topografisk blick på Sverige, sådant det nu är".⁵³ Sammanfattar man de olika momenten i programmet, finner man, att Almquist dels ville ge historien en central ställning i undervisningen, dels önskade låta geografin hela tiden "följa med historien", synpunkter som för visso skulle komma att bli beaktade i Anna Sandströms pedagogiska förkunelse.

Almquists förslag blev utsatt för en ganska amper kritik och fick ingen omedelbar praktisk tillämpning. Själv bemötte han sina belackare med en mindre skrift, adresserad till allmänheten, med titeln "Om Mannhemsförbundets föreslagna organisation. Recension av omdömen däröver".⁵⁴ Vad som är av intresse för vår undersökning om skriftens eventuella betydelse för Anna Sandström är det kraftiga försvar, som däri presterades för *känslans* rätt. Det vanliga uppfostringssystemet tog, menade författaren, mest hänsyn till tanken. I författarens förslag tog känslan jämna steg med tanken till människans förädling och uppfostran. Den unge gossen skulle "genomleva" och med hela sitt väsen "uppfatta föremålen för sin bildning". Kunskaperna finge

⁵¹ Första graden II: 378—82, andra II: 383—87, tredje II: 387—90, fjärde II: 391—94.

⁵² II: 396.

⁵³ II: 449.

⁵⁴ Tryckt 1821, föreligger i Samlade skrifter del II.

ej utgöra "stela beläten" utan göras till föremål för "hans önskingar och innerliga lust".⁵⁵ Grammatikläsning i de klassiska språken vore visserligen nödvändig, men finge ej bli någon huvudsak. Dylig kunskap utgjorde endast "ett något lägre trappsteg".⁵⁶

Då Almquist två decennier senare (1840) — året innan han definitivt lämnade lärarbanan — tog till orda i den pedagogiska debatten genom skriften "Om svenska uppfostringsväsendet",⁵⁷ hade han i flera hänseenden skärpt sin tidigare ståndpunkt. Sålunda konstaterade han, att "latinets herravälde" ohjälpligt gått förlorat.⁵⁸ Latinet borde i skolan behållas "som litteratur" men ej som hjälpmedel. Det vore därför oförsvarligt att exercera med det i tal och skrift. Den tid, som vanns genom bortfallet av dylika övningar, kunde komma modersmålet till godo.⁵⁹ Onödigt vore också att i skolan läsa teologi — ej att förväxla med religion — som vore kyrkans vetenskap.⁶⁰ Ämnen, som antingen helt saknades eller hade för litet utrymme på schemat, vore praktisk matematik, "naturkännedom" och främmande språk.⁶¹ Dessa borde nu beredas tillräcklig plats. Den gängse undervisningsmetoden vore helt förfelad. Man måste överge klassundervisning och övergå till ämnesläsning. Vid den förra vore lärjungarna så gott som passiva, under det läraren huvudsakligen utvecklade den behövliga aktiviteten, vid den senare var förhållandet omvänt. Lärjungarna måste vänjas vid självverksamhet. Om ämnes- eller gruppläsning genomfördes, borde samtidigt principen om fri flyttning tillämpas.⁶²

Som läroboksförfattare gjorde Almquist som bekant en betydande insats på olika områden. Här intresserar närmast hans lärobok i historia, "Menniskoslägtets saga eller världshistorien förenad med geografi", vars första och enda del utgavs i Stockholm 1839. Den avsåg att framställa "tavlorna av människo-

⁵⁵ II: 462.

⁵⁶ II: 463.

⁵⁷ Utgavs i Stockholm 1840.

⁵⁸ A. a. s. 24.

⁵⁹ A. a. s. 26.

⁶⁰ A. a. s. 27.

⁶¹ A. a. s. 28 ff.

⁶² A. a. s. 40 ff.

släktets öden på jorden" i intim förening med en fortlöpande geografisk skildring.⁶³ Arbetet, som från praktisk synpunkt förmodligen var alldeles oanvändbart genom sin bredd, otympliga disposition och sitt bizarra innehåll — Almquist medgav själv, att det inte var skrivet för "den spädaste ungdomen" utan förutsatte, att läsaren inhämtat "de första och allmännaste historiska och geografiska kunskaperna"⁶⁴ — behandlade "det stora Asien eller det inre av egentliga Österlandet i äldre och nyare tider". Lärobokens principiella betydelse låg givetvis i det nya greppet att kombinera historien och geografin, ett uppslag, som skulle komma att fullföljas.

* * *

Bland praktiskt verksamma svenska skolmän, som genom sina skrifter skulle ha kunnat övat inflytande på Anna Sandström, torde i främsta rummet den kände pedagogen Per Siljeström komma i fråga. Han hade i olika sammanhang behandlat aktuella pedagogiska problem, som också skulle dyka upp i Anna Sandströms författarskap. På våren 1864 höll han en serie föredrag, varav ett urval publicerades 1869.⁶⁵ I en häri ingående uppsats, "Lärjungen eller om individualitetens betydelse för uppfostran", levererade han en ganska svidande kritik mot den "humanistiska bildning", som bjöds eleverna i de högre svenska skolorna, närmast elementarläroverken. Undervisningen tog ingen hänsyn till lärjungarnas individualitet och hade allmer urartat till pedanteri. Den utvecklade på intet sätt lärjungens förmåga att skilja på huvudsak och bisak. Särskilt hade språkundervisningen åsamkat sig en "oändlig syndaskuld". Kritiken riktades icke blott mot de klassiska språken. Pedanteriet frodades lika väl "i de moderna språkens jordmån". Även andra ämnen skärskådades. I historia och geografi tvungos lärjungarna

⁶³ Del I: 1.

⁶⁴ I: 10.

⁶⁵ Tankar om uppfostran, Stockholm 1869. En ny samling med omtryck av vissa uppsatser — bl. a. den ovan refererade — utgavs i Stockholm 1884 i Smärre skrifter rörande uppfostran och undervisning.

att tillägna sig en mängd "obetydligheter". Vad man behövde, var en skola, som tog hänsyn till individualiteten och meddelade en "medborgerlig uppfostran".

I en rad kortfattade "strödda tankar" utvecklade han ytterligare sina synpunkter. Det sätt, varpå de moderna språken lärdes i skolan, kunde med avseende på resultaten inte betecknas annat än som "ett oförsvarligt slöseri med tid och penningar". Språken kunde aldrig fattas "med mindre man får höra det talas av livet". Beska ord fällas också om historieundervisningen. Den var inget annat än en "lexkunskap", stödd på auktoriteten. Lärjungens "kritiska" förmåga blev aldrig uppövad.

Det finns inga direkta bevis för att Anna Sandström haft kännedom om Siljeströms här återgivna synpunkter. Däremot är det uppenbart, att tvenne danska författare spelat en fullt tydlig roll som inspiratörer till Anna Sandströms första framträdande som pedagogisk reformator, nämligen Nikolaj Frederik Severin Grundtvig och Victorinus Pingel. Här om har man hennes eget klara vittnesbörd.⁶⁶ Med den förres enorma produktion och avgörande betydelse för den danska folkhögskolan skulle hon med tiden bli synnerligen väl förtrogen.⁶⁷ Men hon var det väl knappast ännu vid slutet av 1870-talet. Vad hon då läst av Grundtvig var framför allt hans originella, mustiga och uttrycksfulla översättningar av Saxo och Snorre Sturlason,⁶⁸ närmast avsedda som folkläsnings. Grundtvig hade vid denna tid nyss avlidit — han dog 1872 — och det gick genom den dåtida skolvärlden i Stockholm "en stark våg" av Grundtvigianism och ett nyvaknat intresse för de nordiska grannländerna.⁶⁹ Grundtvigs djupa religiositet och varma fosterlandskärlek, hans fasta tro på den danske bondens mission, hans höga uppskattning av historiens roll som uppfostrare särskilt för det unga

⁶⁶ Se härom minnesrunan över Fredrique Runquist, "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 17 ff., uppsatsen om "Sigfrid Almquist i det pedagogiska umgänget", a. a. s. 30, samt Anna Sandströms brev till Carl Laurin 22 apr. 1931, Carl Laurins brevsaml., SSA.

⁶⁷ Se hennes uppsats, "Grundtvig och den danska folkhögskolan" (1897), "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 136—85.

⁶⁸ Så framgår indirekt av hennes o. a. brev till Carl Laurin. Möjligen har hon även tagit del av några av hans rent historiska arbeten.

⁶⁹ Så uppger Anna Sandström själv i sitt a. brev till Laurin.

släktet, hans utvecklade sinne för fantasiens och det talade ordets betydelse för undervisningen funno livlig genklang i Anna Sandströms lättörda sinne.

Att Anna Sandström kom att stifta bekantskap med den danske pedagogen och politikern V. Pingel var närmast en tillfällighet. Pingel tillhörde nämligen knappast förgrundsgestalterna i Danmarks kulturella liv, även om han i en bestämd situation tilldrog sig en viss uppmärksamhet. Han hade i början av 1870-talet gjort sig känd som skicklig lärare i klassiska språk och lovande politiker av radikal läggning. I "Berlingske tider" hade han 1877 publicerat några artiklar⁷⁰ — "Nogle Ord til Fremme af den lærde Skoles Reform" — och följande år samlat sina kritiska synpunkter i en liten broschyr på 44 sidor med titeln "Om Hovedmanglerne ved den lærde Skole". Av en slump råkade denna i händerna på Fredrique Runquist, som i sin tur lånade den till Anna Sandström. De båda vännerna funno den i hög grad stimulerande. "I denna bok funno vi det förlösande ordet till allt det som plågade oss inom undervisningen. Det ordet hette *formalism*", skrev Anna Sandström därom (1891) vid minnet av vad hon ett tiotal år tidigare hade upplevt.⁷¹

Innehållet i Pingels skrift är i korthet följande. Grundtvig hade häftigt angripit den lärda skolan. Därför hade denna i sin tur hållit sig obesmittad av all påverkan från honom. Detta var högst beklagligt, ty Grundtvig var dock "den eneste pedagogiske Geni, som Danmark hidtil har frembragt". Den levande "Anskuelsen" och det omedelbara intryckets friskhet kunde betecknas som folkhögskolans styrka, den analyserande tanken som den lärda skolans. I analys, kritik och forskning hade denna övertaget gentemot folkhögskolan. Båda lägren borde emellertid besinna sina svagheter. En jämförelse mellan de olika skolämnenas bildningsvärde gav enligt förf:s mening historien ett klart företräde. Den ställde nämligen inför lärjungen tänkande, kännande och handlande människor och tvingade honom icke blott att tänka deras tankar och känna deras känslor utan även att

⁷⁰ Den 28 febr. och 1 mars 1877.

⁷¹ "Ur Anna Sandströms skrifter" (minnesrunan över Fredrique Runquist) s. 18.

bedöma deras handlingssätt. Genom att gilla eller ogilla desamma påverkades elevens hela viljeliv. Något liknande kunde varken matematiken eller naturvetenskaperna åstadkomma.

Den gängse metoden i historieundervisningen samt lärostoffets fördelning och anordning vore emellertid i många avseenden olyckliga. Hit hörde t. ex., att man läste världshistorien om och om igen efter läroböcker, som i sin abstraktion och torftighet saknade allt liv och aldrig erbjödo eleverna några bilder av tider och personer. Staternas yttre öden, krig, gränsförändringar, regentlängder och statsförfattningar ansågos som de viktigaste dragen i utvecklingen och meddelades lärjungarna i korta översikter, under det de ledande personligheterna i deras individuella liv helt försvunno ur blickpunkten. Kulturen och sederna, konsten och litteraturen trädde aldrig fram för läsarens ögon. Det kronologiska schema, som påtvingades lärjungarna, var dem endast en besvärlig börda, som de snarast möjligt gjorde sig kvitt.

De främmande språken voro föremål för åtskillig kritik. Det överdrivna grammatikstudiet och det oproportionerliga utrymme, som språkens skriftliga behandling krävde, klandrades särskilt. Kritiken gällde icke blott latinet utan även de moderna språken. Latinet borde för övrigt, menade författaren, försvinna från skolans schema, och undervisning däri helt förläggas till universitetet. Grekiskan skulle i stället bli huvudspråket, varvid en levande bild av antikens liv skulle ges eleverna genom en utförlig behandling av den politiska utvecklingen, mytologien samt konst- och litteraturhistorien. De moderna språken borde betraktas som medel för tillägnandet av litteraturverken. Den lexikaliska sidan av språken skulle därför utgöra tyngdpunkten i undervisningen. Grammatik skulle endast läsas i den utsträckning, som hade praktisk betydelse för uppfattningen av det lästa. Översättning från danska till de främmande språken kunde få förekomma som övning, men ej som examensprov. I tyska och franska borde eleverna endast drivas så långt, att de kunde läsa och förstå prosa och poesi ur dessa språks klassiska litteratur. Engelska finge nog helt undvaras. Danska skulle vara det enda språk, som eleverna behövde kunna läsa, tala och skriva. "De historiske Fag" skulle vara huvudfack för alla skolans lärjungar.

Pingels skrift åstadkom livlig uppståndelse i Danmark och gav anledning till åtskillig polemik, varvid Pingel själv koncentrerade sina reformkrav till tre huvudpunkter⁷² nämligen, 1) att historieundervisningen, som borde få minst dubbelt så många timmar, som den för tillfället disponerade över, skulle lämna sina hittillsvarande torra översikter och ägna sig mera åt detaljernas "Fylde", att 2) språkundervisningen skulle överge sin skolastisk-grammatiska karaktär och lägga huvudvikten vid litteraturen samt att 3) latinet skulle ersättas av grekiskan. I övrigt borde det konkreta gå före det abstrakta, "Anskuelsen" före tanken.

* * *

Till Anna Sandströms beslut att framträda som pedagogisk reformator har säkerligen också det allmänna flickskolemöte, som i juni 1879 gick av stapeln i Stockholm, bidragit. Icke så att det i och för sig gav några värdefullare positiva impulser, men väl att det övertygade henne om nödvändigheten att slå ett slag för en bättre undervisning i flickskolan. Mötet stärkte hennes oppositionella inställning mot det rådande systemet.

Mötet var det första i sitt slag. Allmänna svenska lärarmöten, främst avsedda för elementarläroverkens lärare men öppna även för andra lärarkategorier, hade visserligen länge varit i funktion — alltsedan 1849 — men först nu (1879) fick flickskolan sin egen representation. Mötet, som ägde rum 10—12 juni, hade sina allmänna sammankomster i Musikaliska akademien, sina sektionssammanträden i Högre lärarinneseminiariets lokaler på Riddaregatan.⁷³ Antalet deltagare var betydligt — 517 personer, därav 215 från Stockholm. Anna Sandström deltog i mötet jämte flera av sina vänner och meningsfränder, Fredrique Runquist, Kerstin Wall, Maria Lodin, Gustava Hjelmerus, Anna Wijkander m. fl.⁷⁴

⁷² Skriften hette "Fortsatte Betragtninger over den lærde Skole", omfattade 53 sidor och utkom i Köpenhamn 1879. Huruvida Anna Sandström haft kännedom om denna skrift är ovisst.

⁷³ Berättelse om det första allmänna flickskolemötet i Stockholm den 10, 11 och 12 juni 1879, Stockholm 1881.

⁷⁴ Deltagarlista i mötesberättelsen s. 13.

På de allmänna sammanträdena, som relativt utförligt refereras i den tryckta mötesberättelsen, diskuterades huvudsakligen organisatoriska frågor och undervisningsproblem av mera principiell art, t. ex. om statens och kommunernas åtaganden gentemot flickskolorna, om behovet av en mera likformig organisation av flickskolorna, om tjänstgöringens omfattning för lärarna, om valfriheten ifråga om de främmande språken, den förberedande undervisningens planläggning o. s. v. En debatt om språkundervisningen gav om inte annat Anna Sandström en fingervisning om att man på sina håll intog en kritisk hållning till det alltför breda rum, som densamma fått inta i flickskolan. "Det kan vara på tiden", yttrade en talare, "att nu inskränka språktimmarne till förmån för de mera reala ämnena".⁷⁵ Det framhölls också i annat sammanhang — vid diskussionen om den förberedande undervisningen i flickskolan — att man borde tillse, att flickorna "icke för tidigt få börja lära främmande språk". Förr än en lärjunge fyllt nio år, borde hon inte betungas med dylik undervisning.⁷⁶

Till de olika sektionssammanträdena hade man hänvisat mera speciella frågor av metodisk art. Sålunda diskuterades i sektionen för historia och geografi bl. a., om det senare ämnet fått en så självständig ställning, som det borde ha, om tiden för den allmänna historiens inträde i undervisningen samt hur denna borde bedrivas utan att fäderneslandets historia försumrades m. m. I debatterna härom deltog Anna Sandström,⁷⁷ men då några diskussionsprotokoll ej fördes i sektionerna, kan man ej fixera några bestämda uttalanden av henne. På indirekt väg kan man emellertid mycket väl sluta sig till hennes ståndpunkt. Man diskuterade bl. a., vilken metod, som borde användas vid historieundervisningen, "berättelsemetoden", även kallad den "biografiska metoden", eller en mera direkt utfrågande, analytisk metod. Enligt protokollen skulle "somliga" ansett den förra metoden nödvändig på lägre stadier, under det "andra" avböjde lös-

ryckta biografier.⁷⁸ Anna Sandström har några år efter mötet — i skriften "Realism i undervisningen" (1882) — lämnat en vida skarp bild av läget inom sektionen vid tillfället ifråga. Enligt henne uttalade sig densamma "så gott som enhälligt" mot "berättelsemetoden" under förklaringen, att barn, undervisade på detta sätt, "ingenting lärde".⁷⁹ Själv menade hon, att man ofta missförstått själva "saken" på grund av de olyckliga benämningarna på metoden. Meningen var ingalunda, att undervisningen skulle bestå av en serie biografier blott utan ge barnen "situationer ur olika människoliv". Avsikten var, att "personligheten och intresset för den" skulle vara "det sammanhållande i framställningen". På det lägre stadiet vore "den muntliga berättelsen" den enda försvarliga metoden.⁸⁰

*   *
                                 *
                                 *

Sammanfattningsvis kan man av den i detta kapitel redovisade pedagogiska debatten sluta, att i olika sammanhang såväl åtskillig kritik riktats mot det rådande undervisningssystemet som att flera positiva förslag till de påtalade bristernas avhjälpan framförts. Det kan också konstateras, att Anna Sandström varit väl förtrogen med denna debatt, då hon vid 1880-talets ingång gjorde sin uppmärksammade insats. Den var frukten av en ingående kännedom om förhållandena, ett moget övervägande och ett modigt beslut.

⁷⁸ A. a. s. 85 ff.

⁷⁹ "Realism i undervisningen", "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 65.

⁸⁰ A. a. s. 65—66.

⁷⁵ Mötesberättelsen s. 47. Talaren var lektor Gustav Sjöberg, som 1875 grundat en flickskola, Lyceum för flickor, där han avsåg att tillämpa vissa nyare pedagogiska idéer.

⁷⁶ Mötesberättelsen s. 57.

⁷⁷ A. a. s. 84.

DE FÖRSTA PROGRAMSKRIFTERNA (1880—1882)

Under signaturen "Uffe" syntes, som förut nämnts, år 1880 i Tidskrift för hemmet — som tilläggsblad N:r 2 — en uppsats på 21 sidor med den långrandiga titeln "Giva våra flickskolor berättigade anledningar till missnöje?" Orsaken till anonymiteten har redan berörts.¹ Men varifrån kom själva namnet? Ursprungligen hade Anna Sandström tänkt underteckna sitt opus med "ABC".² För egen del medgav hon, att pseudonymen "Uffe", för vilken hon till sist stannade, var lika "ogenomskinlig" som "oestetisk".³ I ett brev till sin vän Carl Laurin har hon långt senare — en styv månad före sin död — lämnat förklaringen till det egendomliga namnvalet.⁴

Vid tiden för uppsatsens tillkomst, berättar hon, rådde det bland hennes vänner och likasinnade i ungdomliga pedagogkretsar i Stockholm ett starkt intresse för den fornnordiska historien. Man studerade med iver Snorres isländska sagor och Saxo. Hos den senare hade man läst sagan om den tappre och vise konung Vermund och hans son Uffe, som var ganska "omöjlig" — visserligen stark men "slö" och nästan stum — "öppnade aldrig mun". En dag sände saxarnas konung bud till Vermund med anfordran att överlåta sitt rike till honom eller också låta deras söner — hans egen son och Uffe — utkämpa ett envig om Danmark. Danskarna blevo förstenade av fasa. Av

¹ Se den föregående framställningen s. 61 f.

² Så framgår av det bevarade konceptet till uppsatsen bland Anna Sandströms papper, ASA, I: 1.

³ Minnesrunan över Fredrique Runquist, "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 19.

⁴ Det förut anförda brevet av 22 apr. 1931, Carl Laurins brevsaml., SSA. Anna Sandström avled 26 maj s. å.

den indolente Uffe kunde inga mannadåd väntas. Då trädde helt oväntat Uffe fram, lät upp sin mun, antog utmaningen och fällde sedan sin motståndare. Grundtvigianerna, som sysslade mycket med mytologien, tolkade Uffe som en "symbol för en dansk bonde", trög men, när det gällde, beslutsam och modig. "Uffe har vaknat" blev ett talesätt bland de unga pedagogentusiasterna i Stockholm. Då Anna Sandström vid tillfälle läste upp ett avsnitt av sitt blivande opus, sades det: "Uffe har vaknat", och så blev Uffe den pseudonym man letat efter. Den var på en gång "ogenomtränglig" och "manhaftig".

Innehållet i Anna Sandströms första programskrift är i korthet följande. Den kvinnliga undervisningen hade blivit en av dagens mest brännande frågor. En viss "oklar känsla av missnöje" med de vunna resultaten hade försports på olika håll. Man klagade över att elevernas intresse för skolarbetet — "vanligen så livligt under de första skolåren" — betänkligt slappades i de högre klasserna. Elevernas "häglöshet och brist på självverksamhet" gjorde ett nedstämmande intryck på lärarna. Eleverna visade ej heller någon särskild iver att förkovra sitt vetande efter "slutad skolgång". Den unga flickans sinne upptogs efter denna tid nästan uteslutande "av toalettens och sällskapslivets intressen". Detta förhållande vore mycket beklagligt och måste böttna i allvarliga brister i själva undervisningen, "antingen i beskaffenheten av de bibringade kunskaperna eller i sättet att meddela dem, eller ock i bådadera". Flickskolan måste beflita sig att lägga en grund, som lärjungen själv kunde bygga vidare på. Det kom härvid mindre an på "kvantiteten än på livskraften av den meddelade bildningen". Det var en allmän humanistisk bildning, som kunde ge eleverna intresse för alla "sant mänskliga angelägenheter" och sätta dem i stånd att leva ett sunt och "rikt" människoliv, som åsyftades.

Vid en överblick av flickskolans ämnen finner man de främmande språken inta en särställning. De betraktades som undervisningens "a och o". Det stora antal timmar, som anslagits åt språken, och den vikt, som fästes vid lärjungarnas större eller mindre skicklighet däri, visade den dominerande betydelse man tillskrev språkundervisningen. Denna var emellertid behäftad med påtagliga brister. Undervisningen i det grundläggande språket — vanligen franska — började alldeles för tidigt, ofta

redan i sjuårsåldern. Till en början ginge väl grammatik och textläsning hand i hand, men snart skildes de båda momenten helt åt — redan i mellanklasserna — och grammatiken intog högsätet, under det "explikationen" hänvisades till en mera obemärkt tillvaro. I stället för att på ett organiskt sätt samarbeta avsevärandes de nu fullständigt från varandra. Grammatiken blev "huvudsak" och växte ständigt i omfång genom ideliga tillskott av "undantag" och "utförligare" regler.

Några varmare känslor för grammatiken hade lärjungarna säkerligen inte. "Rolig" kunde den väl aldrig bli. Men de hyste respekt för den. Den ingav dem också en känsla av stolthet över "den grundliga grammatiska lärdomen". Dess praktiska betydelse låg i den roll den spelade vid temaskrivningarna. Dessa erbjödo en "ypperlig tummelplats för fåfänga" och "den lägre ärelystnaden". I och för sig vore väl de skriftliga proven ej helt av ondo. De togo lärjungarnas självverksamhet i anspråk och gävo dem specificerade vitsord om deras kunskaper. Men de voro absolut överdimensionerade. De betraktades av både lärare och elever som viktigast av alla skolarbeten. Uppmärksamheten riktades på ett konstlat sätt på tillämpningen av tämligen "pedantiska grammatikregler", under det ordförrådet helt försumades. Trots all grammatikexercis och de många skrivövningarna förmådde en elev icke att författa "ett anspråklöst brev" till en främling på grund av obekantskap med språkets anda och de vanligaste orden.

Den skisserade språkmetoden, även kallad den "teoretiska eller rationella", användes ej blott i franska utan även i tyska och engelska. Det ginge väl an, om endast "ett språk" lärdes på detta "grammatiska sätt", men språklärarna voro så "fastvuxna" i sin metod, att de ej kunde undervisa efter någon annan. I realiteten disponerade grammatikundervisningen på det högre stadiet 6 à 7 timmar i veckan, d. v. s. ungefär en fjärdedel av den tid eleverna tillbragte i skolan. Språkundervisningen krävde sålunda ett oproportionerligt mått av tid och arbete. Språken voro också de mest ansträngande av alla ämnen i skolan.

Svarade nu resultaten häremot? Ingalunda. Eleverna kunde inte med ledighet tala språken. Utom att de hade ett på tok för litet ordförråd och för litet "instinktmässig kännedom av språket", hämmades de ständigt av hänsyn till grammatiken. De

vägrade ängsligt varje ord och misstänkte "en lurande regel" bakom de enklaste uttryck. Inte heller kunde de på egen hand tillgodogöra sig innehållet i ett arbete på främmande språk. Därtill hade de för liten övning i "explikation". Sorgligast var, att de hade ingen som helst kännedom om "språkets litteratur". Valet av texter vore f. ö. sådant, att de endast sällan fingo göra bekantskap med alster av litteraturens "stora heroer". Ingen hänsyn togs till det "bildande innehållet". Elevernas "litterära smak" blev aldrig odlad.

Nu invände grammatikens förkämpar, att språkundervisningen inte ytterst åsyftade "någon som helst färdighet", utan i stället "utveckling av tankeförmågan". Grammatiken vore "skolans logik", och temat avsåge att uppöva elevernas slutledningsförmåga. Härpå kunde emellertid svaras, att även andra ämnen, såsom aritmetik, geometri och fysik, också vore tankekrävande och "formellt bildande ämnen" utan att förfoga över så mycken tid som språken, samt att över huvud taget varje lektion borde erbjuda lärjungarna övning i att "tänka klart och uttrycka sig redigt". Mycket av den grammatiska kunskapen vore egentligen blott "*minneslexor*". Många av dess regler ansträngde minnet men ingalunda tanken. Även om minnets övning vore "en god sak" i och för sig, kunde denna med lika framgång förläggas till andra ämnen. Grammatiken ansträngde barnets förstånd "på ett *onaturligt* sätt". Man tog vid undervisningen alldeles för liten hänsyn till att man hade att göra med ett levande språk, som aldrig kunde "konstrueras fram genom regler".

Det hade påståtts, att grammatiken utvecklade icke bara slutledningsförmågan utan också "*iakttagelseförmågan*". Väl vore det sant, att lärjungarna tvingades uppmärksamma varje ord och bokstav. Men det kunde väl näppeligen bestridas, att en dylik uppmärksamhet vore "tämligen ensidig". Ej gjordes vederbörande därmed till en skarp iakttagare "av det verkliga livets företeelser". Det kunde tvärtom hända, att han bleve "en pedant" med sinne endast för "det lilla", endast fästade sig vid formen men försummande innehållet.

Meningen vore ingalunda att förvisa grammatiken ur skolan. Formläran och de "allmännaste syntaktiska reglerna" borde givetvis inläras i de lägre klasserna. Men explikationen måste

vara det första momentet i undervisningen och grammatiken sedan "komma anspråkslöst efter" med sina regler och "ordna det inhämtade ordförrådet". I de högre klasserna borde huvudvikten läggas vid litteraturläsning. Genom ett "naturenligt tillägnande av det levande språket" och ett förnuftigt litteraturstudium kunde språkundervisningen bli av stor betydelse för den allmänna bildningen, "vilket hon nu *icke* är".

Om språken fått ett alldeles för stort utrymme och ådragit sig alltför mycken uppmärksamhet, hade andra ämnen blivit så mycket sämre tillgodosedda, ja "otillbörligt vanlottade". Detta gällde främst "*historien* och *naturkunnigheten*". Undervisningen i historia utsattes i detta sammanhang för en ganska hårdhänt kritik. Man hade gjort allt för att "förtorka innehållet". I de lägre klasserna hade undervisningen närmast form av någon sorts kronologi. Läroböckerna ansågos förträffliga, om de blott vore korta och inskränkte sig till, "vad man kallar huvudsaken", d. v. s. krig, regentlängder, territoriella förändringar och den politiska historiens yttre drag. Det biografiska momentet tillgodosågs på det sättet, att de förnämsta personligheterna utrustades med diverse "själs- och kroppsegenskaper", omsorgsfullt förtecknade, avsedda att direkt inpluggas av lärjungarna. Att slå i dem läroboken med dess koncentrerade stil och allmänna svårfattlighet, ansågs vara undervisningens huvuduppgift. Historieläxorna kunde därför "i bitterhet" fullt mäta sig med den franska grammatiken. — I de övre klasserna blev metoden en annan. Undervisningen blev här mera resonerande och utvecklade sig till "en sorts historisk filosofi". Här gåvos mer eller mindre djupgående analyser av de ledande personernas karaktär, de avgörande händelsernas orsaker och följder. Men några "utförligare skildringar", som kunde ge liv och färg åt dessa personer och tilldragelser, medhunnos aldrig. Den unga flickan lämnade skolan i medvetandet, att hon var fullärd och ej vidare behövde befatta sig med ämnet. Någon kärlek till historien hade hon aldrig fått i skolan. Det själlösa pluggandet i de lägre klasserna och det abstrakta filosoferandet i de högre hade framkallat en avgjord motvilja mot ämnet.

Grundfelet med den rådande undervisningen i historia vore, att man ej beaktat "den stora uppfostrande och bildande inverkan", den vore mäktig. Citerande Macaulays bekanta karakte-

ristik: "Historien är en förening av poesi och filosofi", utvecklar förf. temat närmare. Genom "kronologiskt plugg och snusförnuftiga resonnementer" berövade man historien "varje droppe poesi" och trivialiserade man "de mest upphöjda företeelser". Ett barn kunde inte fatta annan poesi än berättelsens. Historien borde för barnet vara detsamma som poesin för den mognare ungdomen, "nämligen ett medel att utveckla sinnet för det stora, sköna och upphöjda", att inge kärlek till fosterland och mänsklighet och på så sätt "utbilda en sann humanitet".

Om historien skulle kunna inverka på barnen i denna riktning, måste undervisningen "framför allt vara *åskådlig*". En viss utförlighet vore också nödvändig. Skildringens detaljer måste bidra till att göra situationerna levande. Vad man tillägnade sig med "förstånd, känsla och fantasi", bevarades vida bättre än det, som inhämtades genom "det mekaniska minnet". Läraren måste själv äga ett varmt intresse för sitt ämne, så att hans undervisning präglades av värme, "stundom även av hänförelse". Meningen vore ej att historielectionen skulle vara "ett rus av känslor och entusiasm". Men även om det episka lugnet vore att betrakta som det normala i en god lektion, borde framställningen dock någon gång kunna "koncentreras till ett gripande drama" och "genomandas av en varmare, högtidligare stämning". Personer, som saknade känsla och sinne för historiens "skönhet", borde inte ägna sig åt undervisning i detta ämne. De skelettartade läroböcker, som användes — gällde särskilt undervisningen på det lägre stadiet — borde ersättas med läseböcker, anpassade efter barnens fattningsförmåga.

På det högre stadiet borde man eftersträva att ge eleverna "inblick i historiens plan och sammanhang" samt incitament till självstudier. Lämpligt vore att i detta sammanhang låta lärjungen göra bekantskap med något lättare historiskt specialarbete, gärna på främmande språk. Den unga flickan skulle därigenom få känna tjusningen i "den andliga njutning" man kan finna i "verkligt god historisk läsning". Dylika studier kunde också motarbeta "den omåttliga, så förslappande romanläsningen". Den allmänna historien liksom de nordiska grannländernas historia behandlades alldeles för knapphändigt. Eleverna visste vanligen mera om Roms och Kartagos historia än om Danmarks och Norges.

Undervisningen i *naturkunnighet* led av samma olägenhet som den i historia — för få timmar. Den utveckling av iakttagelseförmågan, som naturvetenskaperna borde främja, kunde aldrig komma till sin fulla rätt på grund av den knappa tiden. Särskilt vore botaniken i detta hänseende "otillbörligt" efter-satt.

Kristendomsundervisningen vore tyvärr så anordnad, att den närmast ingav avsmak för religionen. Tidens böjelse att "systematisera och abstrahera" vore här olyckligare än i något annat ämne. Här krävdes "anda och liv" och inte "död förståndskunskap". Både katekesen och bibliska historien lästes på det mest oförnuftiga sätt, där mekanisk inläring och ofruktbar skolas-tisk indelning av lärostoffet helt ödelade intresset.

Slutligen sammanfattades kritiken mot flickskolans undervisning i följande punkter. Skolan fyllde dåligt sin uppgift att "grundlägga en allmän bildning". Till stor del berodde detta på att man valt språken till skolans huvudämne och satt sådana ämnen som historia och naturkunnighet först i andra rummet. Undervisningen hade råkat in på avvägar genom att "systematisera all kunskap" och "göra den så abstrakt som möjligt". Härigenom hade språken förvandlats till grammatik, historien till kronologi och filosofi samt religionen till dogmatik. Den systematiska undervisningen kunde visserligen utveckla "förstånds-förmögenheterna" men gav inte eleven den fond av "verklig assimilerat vetande", som kunde bli grunden till "självförvärvad rikedom". Så som undervisningen var lagd, medförde den en både fysisk och intellektuell "överansträngning". Följderna av dessa förhållanden visade sig på ungdomen. Den led av "en viss torrhet och *fantasilöshet*", som gjorde, att den arbetade av tvång eller plikt men icke av kärlek. Man t. o. m. roade sig mera "av fåfänga än levnadslust". All friskhet och omedelbarhet hade försvunnit. Men även på det "moraliska området" visade sig följderna. Under det att realismen vore dagens lösen både i konst och litteratur, härskade alltjämt den "blodlösa abstraktion" inom undervisningen. Tiden fordrade verklighet, men skolan gav blott abstraktioner. Vore det då rätt att i en tid, då man icke syntes tro på annan verklighet än "det ondas och det oskönas", skicka ut de unga i världen "med utvecklade förstånds-förmögenheter men med tom fantasi och tomma hjärtan?"

Mot den osunda realismen måste man sätta tron på "det godas och skönas realitet". Men denna realism — "den sunda kunskapen om verkligheten" — hade skolan icke förmått att ge. Därför protesterade författaren i "den sanna realismens namn" mot den "formalistiska riktning", som gripit omkring sig i de svenska flickskolorna.

* *
*

Skriften väckte stort uppseende, särskilt i pedagogiska kretsar, och gissningarna om den anonyma författaren voro många. I och för sig voro de framförda synpunkterna knappast nya. Av den utredning, som förebragts i föregående kapitel, framgår klart, att den pedagogiska debatten i skilda sammanhang och vid olika tidpunkter behandlat nästan alla de problem, som nu i förtätad form framlagts som ett pedagogiskt "J'accuse". Det erbjuder inga större svårigheter att ur skriften separera fram så gott som allt det som i sak hävdats av Geijer, Tegnér, Almquist, Siljeström, Grundtvig, Pingel och i diskursiva inlägg i tidskrifterna. En av dem, som med tiden kommo att stå Anna Sandström nära, och som personligen i hög grad beundrade och uppskattade henne, den kände skolmannen och politikern Fridtjuf Berg, som relaterat sina intryck av skriften vid dess tillkomst, har också framhållit, att "själva ämnet" — det var för honom som lärare i en helt annan skolform egentligen "tämli-gen likgiltigt" — redan var "något slitet". Däremot medgav han, att han omedelbart fängslades av den "klara, eleganta stilen" och "den fasta logiska tankeföljden". Den obekante författarens "käcka kamp mot formalismen och dess skötebarn, språkkulten, hans övertygande framställning om historiens och poesins uppfostrande betydelse och hans krav på sann och sund realism, på undervisningens samlande kring det konkret verkliga"⁵ sympatiserade han helt med.

Fridtjuf Bergs omdöme kan knappast jävas. Styrkan i den nya förkunnelsen låg icke i tankarnas originalitet utan i den

⁵ Fridtjuf Bergs artikel i Svensk läraretidning, nr 52, den 29 dec. 1897, "Anna Sandström. Något om 'Uffes' första framträdande i offentligheten."

uttrycksfulla, halvt litterära form, som de här givits, det varma patos, och den lugna övertygelse som buro upp dem. Det var inte fråga om några lösa och välmenta spekulationer i största allmänhet, utan om en direkt och skarp kritik av dagens skola med bestämd adress.

* *
*

Det första steget var taget. Anonymiteten lyckades man länge bevara. Endast ett fåtal personer voro invigda i hemligheten. På flickskolehåll gick diskussionens vågor höga. Vem var den frispråkige "Uffe" och hade han rätt eller var han ute i ogjort väder, frågade man sig. Anna Sandström har själv berättat om den spännande situationen: "Sällan har väl ett hjärta bultat hårdare än den olyckliga författarinnans, när hon, stikkande på en strumpa — varvid dock hälen sattes på framsidan — i fullt kollegium åhörde uppläsandet av sitt eget opus. Lyckligtvis var Fredrique [Runquist] till hands att med exempel ur sin egen praktik illustrera och bevisa påståenden, som av de församlade drogos i tvivelsmål. Visserligen röjde hon en märkvärdig förtrogenhet med förf:s idéer, men misstänksamheten väcktes dock icke; hennes lugn var alltför orubbligt".⁶

Så småningom ebbade stämningen ut. Sommaren 1880 tillbringade Anna Sandström till en början på Ekenäs' gård i Värmland hos släktingar till familjen Hagberg. "Utsläpad och utpint" hade hon lämnat Stockholm och fick nu på "det lantligt oskuldsfulla Ekenäs" ägna sina omsorger åt "hundar, kattor, kalvar och lamm" istället för åt "Sveriges kvinnliga ungdom", finnande umgänget med de förra avgjort mera "njutningsfullt, lugnande och på det hela taget mera mänskligt . . . drack mjölk, låg i gräs, lade på hullet, glömde all pedagogik, ja själva mitt ideal, her Pingel".⁷ Efter midsommar företog hon jämte Maria Hagberg en resa till det "mångbesjungna Norge". De besökte därunder bl. a. den kände pedagogen K. A. Bruuns folkhög-

⁶ Minnesteckningen över Fredrique Runquist, "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 20.

⁷ Anna Sandström till Kerstin Wall, "obestämd tid i aug. 1880", ASA, II: 4.

skola — Vonheim — i Follebu. Resenärerna blevo mycket väl mottagna, men varken Bruun, som hon blev starkt imponerad av, eller lärarna kunde riktigt begripa, "vad vi voro för slags figurer". Att tant Maria inte var demokrat eller Grundtvigian, kunde man "läsa utanpå henne". Självt forskansade sig Anna Sandström bakom sitt "pedagogiska nit" — med vad verkan lyckades hon inte avgöra. Av en av lärarna fick man en intressant redogörelse för "det norska folkpartiets hela strävan". Efter den betan kände hon sig inte fullt övertygad om att "alltsammans" var "humbug". I denna fråga som i så många andra fann hon "tyvärr", att saken hade två sidor och hon fick hålla på att vända på den livet igenom "utan att upptäcka, vilken som är rätsidan".

Resenärerna hade sedan fotvandrat i fjällen, "frusit i juli månad, så att endast och allenast ett lindrigt konjaksrus kunde göra oss varma", och för övrigt logerat i mer eller mindre primitiva bondgårdar. "Folket" befanns "präktigt", och både Anna Sandström och hennes tant erkände sig "mycket svaga" såväl för "gutterne" som "gubbarne".

"Det är särdeles behagligt med det där okonstlade folklivet, som blandar litet humor i den högstämda, ofta dystra naturen. Och vad det är härligt att gå sedan. Man vore nästan färdig att förbanna den i alla händelser mycket tvivelaktiga civilisationen (som du ser, har jag blivit en naturmänniska) som alldeles avskaffat människans naturligaste fortskaffningsmedel. Bekantskaper gjorde vi i mängd: med statsråd, advokater, grosshandlare, läkare, studenter, fruar, fröknar och jäntor i all oändlighet. Alla utmärkt hyggliga!

Ja, fast man icke är någon fosforit, utan en sansad medelålders människa, så måste man dock sjunga av alla krafter: Ja, jag elsker dette Landet."

Icke dess mindre återsåg man "med en mycket behaglig känsla" efter en månads frånvaro "gamla Sverige" med dess "mera prosaiska men så innerligt hemtrevliga åkrar och röda stugor". Man fann sig till och med kunna möta civilisationen — "detta nödvändiga onda" — med jämnmod med tanke på den "renlighet" och "goda mat" den hade i sitt släptåg.⁸

⁸ Förut anförda brev till Kerstin Wall från aug. 1880.

Ytterligare ett år förgick utan att "Uffe" framträdde för offentligheten. Under sommaren 1881 bodde familjen först som vanligt på Ekenäs⁹ men sökte sig sedan ner till västkusten och tillbringade några "laddade" veckor i Lysekil. Mötet med den då mycket gouterade badorten var icke odelat angenämt. "Regn och storm genast, som förskaffade mig nära en veckas förfärlig tandvärk", skrev Anna Sandström till en väninna.¹⁰ Sedan den "leda tanden" lyckligt blivit avlägsnad, råkade hela familjen ut för den s. k. Lysekilssjukan, "som ingen badgäst kan undgå och som består i en ytterlig matthet och en mycket dålig mage". Slutligen råkade den hemsökta i klorna på "en liten doktor", — badläkaren — som "av pur energi antar, att alla badgäster äro dödligt sjuka och sedan godhetsfullt räddar livet på dem". Hon fick nu underkasta sig en sträng hälsokur "med Marienbad, järnvatten, gymnastik, bad och segling". Den sistnämnda ordinationen kunde hon väl förlika sig med. Visserligen var hennes ordinarie båtlag "rätt tråkigt" — utgjordes nämligen av "idel förnäma, sjörädda bekantskaper till friherre Rudbeck" — men hon tog skadan igen genom att ge sig ut på äventyrliga seglatser i sällskap med brodern Ivar, som tjänstgjorde som biträdande badläkare i Fiskebäckskil. Denne — den mest beundrade och älskade av bröderna — hade skaffat sig en större segelbåt med en "utmärkt säker båtkarl" och hämtade då och då system ut på helt andra segelturer, än som bestodos de sedesamma damerna i det ovan beskrivna båtlaget. "I e. m.", berättade hon förtjust för väninnan, hade hon varit ute med brodern "på en riktigt trevlig, vild segling i full storm bland vågor så stora som hus".¹¹

Från badhusverandan, "där jag gör bekantskaper och skaffar mig människokännedom", hade hon rika och väl utnyttjade tillfällen till observationer av de mänskliga svagheter. Största delen av badgästerna utgjordes av folk, som ville "visa sig och ha roligt". Bland damerna märktes två norska "s. k. skönheter",

⁹ Anna Sandström till Kerstin Wall 4 juli 1881, ASA, II: 4. Man gjorde under försommaren en längre färd upp efter Frykensäjarne ända upp mot norska gränsen.

¹⁰ Anna Sandström till Kerstin Wall 22 aug. 1881, ASA, II: 4.

¹¹ O. a. brev.

en ung fru och hennes syster, "ofantligt rika och alltid klädda i eldrött". Kring dem svärmade de yngre herrarna, nästan uteslutande bestående av "de örfilstäckaste små löjtnanter med ofantliga mustascher". Tvenne societetsskalder representerade "narrarnes parti". Slutligen fanns det "ett aristokratiskt-majestätiskt-ironiskt parti", som "begabbade det hela". Själv tog hon sig ibland friheten att "skratta även åt dem". Farbror Hjalmar hade till sitt förfogande åtskilliga "militära connoissancer", men hon hade aldrig haft "några sympatier för armén och inte den för mig" — förresten blev hon så lätt sömning — och kunde på den fronten icke mobilisera "någon sorts älskvärdhet". Det bästa utbytet fann hon i broderns, moderns och systemen Berthas sällskap — de två sistnämnda hade också inställt sig på platsen. Hennes pedagogiska intressen "eller rättare passioner" slumrade som vanligt under sommaren, men hon hoppades, att de åter skulle vakna till liv på höstkanten.¹²

Det gjorde de tydligen, ty i början av följande år — 1882 — var hon färdig med sin andra programskrift, som utkom på våren s. å. Den bar, som redan nämnts, titeln "Realism i undervisningen eller språkkunskap och bildning" och innehöll ett positivt förslag till förbättring av undervisningen. Uppmärksamheten var här liksom i den förra skriften närmast riktad mot flickskolorna men hade också en tydlig adress till "undervisningsväsendet i allmänhet". Huvudtankarna äro följande.¹³

Då man på sin tid kom under fund med att den "gamla ytliga salongsbildningen" var alldeles otillräcklig för flickorna och därför såg sig om efter ett mönster för en rationellare undervisning, hade man vänt sig till "de lärda skolorna". Här var latinet huvudämnet. Det kunde det givetvis inte bli tal om för flickorna. I stället blev det franskan. Att detta språk fick en så dominerande ställning berodde dels på historisk-traditionella förhållanden, dels på förhärskande pedagogiska principer. Franskan var fordom umgängesspråket i de högre kretsarna och ansågs öppna tillträde till en rik och bildande litteratur. Kunskap i främmande språk räknades alltjämt till de angenäma och nyt-

¹² Förut angivna brev av 22 aug. 1881.

¹³ Vid citeringen har genomgående följts nytrycket av uppsatsen i publikationen "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 45—111.

tiga talangerna. Grammatikstudiet i dessa språk betraktades av pedagogerna som ett utmärkt formellt bildningsmedel.

Vid en kritisk granskning av dessa synpunkter fann förf., att språktalangen hörde till "*bildningens utansida*" och som sådan egentligen endast hade "*negativt värde*". Föreställningen, att språkkunskap vore enda förutsättningen för högre bildning, måste betraktas som överdriven. För att tillgodogöra sig ett arbete på främmande språk fordrades dels en "*yttre*" faktor, kännedom om själva språket, dels en "*inre*", en viss förtrogenhet med "den idékrets, vari författaren rör sig". Språket är ett verktyg i den högre bildningens tjänst, men bör i så fall behandlas "med avseende ständigt fäst på detta ändamål". Det är givetvis ett intresse att få språkundervisningen ordnad på ett mera praktiskt sätt än hittills, men frågan vore, hur den skulle kunna tillgodose "den allmänna bildningen". För egen del ansåg förf., att språkundervisningen på det egentliga skolstadiet icke hade förutsättning härför och att de främmande språken därför icke borde betraktas som "skolans *huvudämne*". Själva grammatikstudiet hade visserligen sin betydelse för den formella bildningen. Men det vore en fundamental pedagogisk princip, "att *det konkreta bör gå före det abstrakta*", och därför kunde ett språk varken bli det till tiden första eller till rangen främsta av skolans formellt bildande ämnen. Den formalistiska riktning, som präglade den nuvarande skolans undervisning och hindrade dess fria utveckling, hade sin rot i de främmande språkens abstrakta natur.

Funnes det då icke andra ämnen, som vore så beskaffade, att de kunde ge "ett större mått av *humanistisk bildning*" än språken och därjämte i lika hög grad kunde befrämja den formella bildningen? Här inställde sig för tanken närmast "*naturkunskapen*", vars innehåll ju är det konkretaste och realaste av allt — naturen". Häremot kunde emellertid invändas, att naturkunskapen aldrig kunde bli "*humanistiskt bildande*", då den blott sysselsatte sig med materien, ej med det andliga.

Här inträder nu *historien* på skådebanan. Den vilade på erfarenheter — "detta är hennes *real*a sida". Huvudföremålet för historien vore människan, fattad som andlig personlighet. Här ha vi sålunda den "*humanistiska*" sidan. Framställningen formar sig nu till en ganska ingående skildring av den dåvarande

historieundervisningens brister, delvis redan berörda i den första programskriften. Försummandet av det "*personliga elementet*" betecknas som det första stora "misstaget". Intresset för personligheten skulle vara det sammanbindande momentet i undervisningen. Denna hade hittills varken varit särskilt "*praktisk*" eller "*realistisk*". Inte heller kunde man beskylla den för överdriven *idealitet*. Undervisningen rörde sig ofta med begrepp och termer, som voro helt främmande för barnen och gävo dem oriktiga eller ofullständiga föreställningar och vande dem vid svävande uttryckssätt. Bristen på reell kunskap både rörande det förflutna och det närvarande bidrog till kvinnans isolering i samhällslivet och hindrade henne att bli en verklig "*medborgarinna*".

Hur skall man då bära sig åt för att få undervisningen att meddela en "ideell, upphöjd världsåskådning och praktiskt realvetande?" Som huvudvillkoren för denna önskvärda form av undervisning nämnas "*muntlig framställning, åskådlighet och utförlighet*". Den muntliga berättelsen sätter fantasien i rörelse på ett helt annat sätt än den skriftliga. Lärobok bör inte användas på ett alltför tidigt stadium. Man måste alltid utgå från barnens egen erfarenhet. Att överösa dem med svårfattliga definitioner, är meningslöst. Berättelsen själv — om personen eller händelsen — bör alltid vara huvudsaken. Mycken tid måste offras på åskådligheten. Belysande detaljer göra framställningen livfull. De kunna med fördel upprepas. För att göra sig förstådd bör läraren ingalunda tveka att tillgripa "det målande vardagsspråket". De gängse läroböckerna i historia utmärkte sig i regel för korrekt innehåll, korthet och ett vårdat språk men förhindrade ibland genom sina konventionella talesätt en naturlig uppfattning. Åskådligheten vore lika nödvändig för en "real" som "ideell historieundervisning".

Det finns även andra ämnen, som äro mäktiga ett på en gång "real" och humanistiskt bildande innehåll". Hit hör *geografien*. Dess realitet faller envar i ögonen. Undervisningen i de lägre klasserna var dock alltjämt ganska abstrakt. Man trodde sig här ha gjort "nog för åskådligheten" genom att utgå från *kartan* och under undervisningens gång ständigt hänvisa till den. Men kartan själv är ju "geografiens största abstraktion". Den utgjorde nämligen ingen bild av jordytan utan ett

konventionellt återgivande av densamma. Därför bör man icke för tidigt börja med kartan utan först skildra hur ett *landskap* ser ut och sedan hur en *karta* däröver ter sig. Man kan med fördel förbereda övergången till kartan genom att på svarta tavlan rita upp en väg som man vandrat med barnen och därvid med kartbeteckningar pricka in vad man mött därunder, bäckar, kullar o. d.

Geografien bör även ge kunskap om "*det mänskliga arbetet*" och inte minst i det avseendet verka humanistiskt bildande. Ämnet kan dels anknyta till historien, dels till naturvetenskaperna och tillsammans med dem ge en "*totalbild av naturen*", sådan den genom människans inflytande gestaltat sig".

Man ansåg nog i allmänhet, att undervisningen i *modersmålet* verksamt kunde främja den humanistiska bildningen. I stort sett var förf. av samma mening men gjorde i detta sammanhang några reservationer mot det sätt, varpå undervisningen bedrevs. Att undervisningen i svensk grammatik icke alltid tog tillräcklig hänsyn till lärjungens "medfödda, men omedvetna" kunskap och alltför mycket sneglade på de främmande språkens behov noterades med en axelryckning.

Den "memorering och deklamering av skaldestycken", som brukade förekomma i de lägre klasserna, hade givet sitt estetiska värde, men den "störtflod av poesi och sagor", som därunder strömmade över lärjungarna", kunde lätt verka "förslappande på barnets fantasi". En "sträng sparsamhet" i urvalet vore här på sin plats. Förf. tänkte sig t. o. m. att man skulle kunna låta "varje barn i hela klassen läsa upp samma dikt". Därigenom skulle denna bli "allt mer kär" för dem. "Den ädla tanken och den sköna formen" skulle därigenom nötas in i barnasinnets. Särskild uppmärksamhet krävde *uppsatsskrivningen*. Förnuftigt ledd, vore den en utmärkt övning. Felet var emellertid, att man ofta gav allt för abstrakta och tankekrävande uppgifter — t. ex. "djupsinniga levnadsregler i ordspråksform" — eller ämnen, där eleverna saknade faktiska kunskaper. Uppsatsskrivningen borde på ett naturligt sätt anknyta till den övriga undervisningen och helst hämta ämnen från kunskapsområden, som relativt nyss genomgåts. Därigenom vann eleven dels en viss stadga i sina kunskaper, dels förmåga att "framställa dem i korrekt form". Vid rättning och bedömning av uppsatserna borde innehållet,

ej formen vara huvudsaken. "Ett rikt innehåll kan skapa sig en stil, men man har aldrig hört, att stilen självmant skaffat sig ett innehåll". Så som uppsatsskrivningen bedrevs i skolan, dödade den "all produktivitet" hos barnen. Om dessa finge ämnen, som de grundligt kände till och som de djupt intresserade sig för, skulle uppsatsskrivningen bli ett nöje i stället för en pina.

"*Naturkunnigheten*" kunde visserligen icke räknas till de humanistiskt bildande ämnena men gav väl en allmän bildning av betydande värde. Tydligt kände sig förf. något tveksam om den speciella metodik, som där kunde komma till användning, men har dock framkastat några synpunkter på undervisningens reformering. Sålunda borde ämnets differentiering ej börja för tidigt. Till en början kunde det med framgång inrangeras i geografiundervisningen. Faran av en allt för specialiserad undervisning framstod klart. Det föreföll förf., som om undervisningen i naturkunnighet vore allt för vetenskaplig. Önskligt vore, att botaniken och zoologien slöte sig närmare till varandra. Därigenom skulle ock sammanhanget i naturen komma mer till sin rätt. I stället för att följa djuren och växterna i deras systematiska uppställning borde man söka studera dem i deras naturliga miljö, i deras levnadssätt och livsbetingelser i respektive växt- och djursamhällen, kanske t. o. m. i ett gemensamt geografiskt område, exempelvis en insjö. "Det påtagligaste av allt sammanhang i naturen är dock det, som utgöres av själva lokalen."

En jämförelse mellan dessa fyra ämnen — modersmålet, historia, geografi och naturkunnighet — å ena sidan och de främmande språken å den andra ger vid handen, dels att de förra äro mera konkreta, dels rymma ett lättare tillgängligt humanistiskt bildande element än de senare. Tyngdpunkten i skolans undervisning skulle under sådana omständigheter icke längre ligga i de främmande språken utan i dessa fyra ämnen, ej lösryckta från varandra "utan *sammanarbetade till ett helt*".

Detta *sammanhang* i undervisningen vore särskilt värt uppmärksamhet. Mångläseri och splittring präglade dagens skola. Att en och samma lärjunge sysselsattes med fem olika ämnen samma dag, vore ingalunda ovanligt. Närbesläktade ämnen borde samordnas. Det hade blivit en mani att införa "nya" ämnen med "ståtliga" namn på skolschemat — exempelvis

kyrkohistoria, antropologi, fysiologi, allmän litteraturhistoria, statskunskap, astronomi och geologi. De flesta av dem kunde utan olägenhet inordnas under de gamla kända ämnena. Statskunskap vore ju t. ex. inget annat än "så mycket historiskt realvetande, som är nödvändigt för att rätt förstå de historiska tilldragelserna", konsthistorien kunde anslutas till historien och geografien, astronomin till fysiken o. s. v. En samverkan mellan konst- litteratur och kyrkohistoria under olika tidsperioder kunde livligt rekommenderas.

Om det vore pedagogiskt motiverat att koncentrera undervisningen till ett mindre antal naturligt sammanhörande ämnen i stället för att splittra den i en mångfald disparata ämnen med en mekanisk sammangyttring av notiser och upplysningar, skulle en dylik anordning även kunna ge en smula samling i den enskilde lärarens arbete. Tendensen vore annars den att göra lärarna till "*exclusiva specialister*", som sprungo från klass till klass och meddelade sin visdom i ett enda fack. Detta inverkade dels på läraren själv, dels på eleverna. Arbetet blev enformigt och självmördande för läraren, som för övrigt lätt tappade den personliga kontakten med den stora mängd elever, som han fick hand om och knappast kände annat än till namn och utseende. För eleverna vore det irriterande att ständigt byta lärare och ämne. På det lägre stadiet användes väl numera i allmänhet klasslärsystemet, men redan i mellanklasserna och än mer i de högsta härskade "fackläsningen" i all "sin brokighet". Det borde dock kunna ordnas så, att läraren finge en grupp ämnen i samma klass. Härigenom lärde han ordentligt känna sina elever och kunde med större rättvisa bedöma deras prestationer. Anknytningen till närbesläktade ämnen skulle också på så vis underlättas, och man finge mindre lita till elevernas mekaniska minne än till deras förmåga av idéassociationer.

Många lärare ansågo korta läroböcker och ständiga repetitioner vara enda utvägen för att komma till rätta med det "fruktansvärt tillväxande materialet". Förf. var ingen vän av någondera. Systematiken i läroböckerna med dess evinnerliga rubrikindelningar, till vilka läxgivningen mekaniskt anslöt sig, medförde, att eleverna ofta förlorade sammanhanget i utvecklingen. Att oupphörligt repetera "oorganiskt sammangyttrade fakta" vore ett "fruktlöst arbete". Om undervisningen från

början var "grundlig och utförlig", kunde repetitionerna väsentligt inskränkas.

Tidens *verklighetskrav* hade hittills — så sammanfattas slutligen de framförda synpunkterna — föga gjort sig märkbara på undervisningens område. Dagens skola hade avlägsnat sig alldeles för långt från verkligheten, ej heller tagit tillräcklig hänsyn till människans allmänna utveckling. Två moment måste alltid ingå i undervisningen, att på olika sätt inhämta erfarenheter och i minnet bevara dem samt att med tanken bearbeta dem och finna lagbundenheten däri.

Skolans brister i båda avseendena voro högst betydande. Den erfarenhetskunskap den meddelade vore "*inskränkt och torftig*", den systematisering den äsyftade bakvänd. Man lärde nämligen icke eleverna att själva tänka utan gav dem "*färdiga tankar och utarbetade system*". Att själva systematisera hade de aldrig fått lära sig.

Liksom realismen gjort sig gällande inom litteraturen och konsten, borde den också få påverka undervisningen. I fråga om dess *innebäll* borde härvid den förändring ske, att de främmande språken lämnade sin centrala plats att i stället intagas av de både "bildande och uppfostrande" ämnena historia, geografi och naturkunnighet. På det lägre stadiet lämpade sig geografien bäst som den medelpunkt, kring vilken de övriga ämnena kunde gruppera sig, på det högre historien. I fråga om undervisningens *form* borde bl. a. lärarens framställning bli "enklare, naturligare och sannare". Den konventionalism, som gjort sig så bred i undervisningen, borde överges och även framställningen sträva att "återgå till naturen". Den objektivitet, som de nya strömningarna inom kulturlivet ivrade för, borde även vara skolans mål.

Från uppfostrans synpunkt vore "en konkret framställning av det goda" vida att föredraga framför "abstrakta sedelärande framställningar och torra förmaningar". Till det "moraliska mål", som skolan vanligen uppställde för sin verksamhet, nämligen att inge lärjungen "*aktning för plikten och vana vid arbete*", borde läggas "*kärlek till arbetet och övertygelse om arbetets välsignelse*".

DE NYA IDÉERNAS MOTTAGANDE

På en nutida läsare göra väl de tankar och uppslag, som programskriften innehåller, såsom Erik Wellander i en essay över Anna Sandström — i all sin knapphet det utan tvekan bästa som skrivits om henne — med all rätt framhållit, icke något "övertäckande" intryck.¹ Det mesta, som hon här kämpat för, har i vår tid "på skilda vägar" slagit igenom. Kritiken av den dåtida skolan ter sig för oss fullt berättigad. Men för samtiden ställde sig saken helt annorlunda. En "hel storm" rördes upp.² Broschyren diskuterades i pedagogiska kretsar med iver, ja lidelse. Många tilltalades av angreppet på språkkulten och funno kravet på historiens, geografis och "naturkunnighetens" förgrundsställning i undervisningen väl motiverat. Andra opponerade livligt mot dessa nyheter och slogo vakt kring gamla hävdvunna former och tankar.

Hos den stora allmänheten kunde väl inte samma intresse påräknas. Mycket berodde givetvis på pressens hållning. Skulle man här över huvud taget observera "Uffes" insatser? Den 27 maj 1882 meddelade en annons i Aftonbladet — alltjämt landets största tidning — att från Norstedts och söners förlag i dagarna utgivits en skrift, "Realism i undervisningen eller språkkunskap och bildning", som för ett pris av 1 kr. och 25 öre funnes tillgänglig i bokhandeln och nu vore "under utsändning till landsorten". I Stockholms Dagblad syntes den 6 juni motsvarande annons.

Men härmed stannade det tills vidare. Tidpunkten för skrif-

¹ E. WELLANDER, Anna Sandström som pedagogisk nydanare, Nordisk tidskrift 1933, s. 523.

² Se artikeln "En banbryterska inom den svenska skolvärlden" till Anna Sandströms 60-årsdag i Svensk lärartidning 2/9 1914 n:r 35 samt Fridtjuv Bergs f. a. artikel i samma tidning n:r 52, 1897.

tens utgivning våren 1882 var från åtskilliga synpunkter mindre lyckad. Allmänhetens uppmärksamhet var vid denna tid absorberad av vida viktigare ting. Judemassakrerna i Sydryssland upprörde i hög grad den svenska opinionen och föranledde genom tidningarna³ insamlingar till de olyckliga offren. Det uppseendeväckande mordet på lord Frederick Cavendish, minister för Irland i Gladstones regering — han blev nedstucken av irländska revolutionärer i Phoenix' park i Dublin den 6 maj samma afton han anlät till staden⁴ — och den egyptiska krisens elakartade vändning — efter blodiga uppträden i Alexandria den 11 juni bombarderade engelsmännen staden och ockuperade efter hand Egypten — underhöll spänningen i det utrikespolitiska spelet. Frihetshjälten Giuseppe Garibaldi död på Caprera den 2 juni gav ett rikt stoff både åt nyhetsproducenter och ledareskribenter. "Få dödsbud torde som detta", skrev Dagens Nyheter med darrande hand den 5 juni, "tränga fram till de avlägsnaste vrår av den civiliserade världen och komma hjärtan att klappa av rörelse även i de anspråkslösaste hem".⁵ Reportaget från begravningen den 10 juni — själv hade Garibaldi föreskrivit, att hans stoft skulle brännas och hans aska strös för vinden, men detta blev ej verkställt — gav ytterligare näring åt fantasien.⁶ Den ryske statsmannen Nikolaj Ignatjevs oväntade avgång den 12 juni — "lögnens fader", som turkarna på grund av sina smärtsamma erfarenheter från hans verksamhet som ambassadör i Konstantinopel brukade kalla honom, hade varit reaktionens och panslavismens främste målsman — gav anledning till åtskilliga kannstöperier om kursändring i den ryska politiken.⁷

På den inre fronten kunde visserligen det permanenta svensk-

³ Under rubriken "Judarnes omänskliga behandling i Ryssland" återgavs i Dagens Nyheter 20 maj en engelsk läkares rapport från judiska sjukhuset i Odessa. Aftonbladet hade den 31 maj en ledare i ämnet. Se ock uppropet till insamling i tidningen s. d.

⁴ Se bl. a. Dagens Nyheter 10 maj.

⁵ Dagens Nyheter 5 juni 1882. Se ock Aftonbladets ledare s. d.

⁶ Om begravningen se Aftonbladet 12 juni, Dagens Nyheter 13, 14 juni samt ytterligare bidrag om Garibaldi person, "sista dagar" m. m. 16 och 20 juni.

⁷ Se bl. a. Aftonbladet 19 juni.

norska unionsrådet knappast påräkna mer än ett högst förstrött intresse bland allmänheten, men just för tillfället hade "vetostriden" och de stundande norska stortingsvalen satt en smula fläkt på meningsutbytena i pressen. Alltsammans råkade emellertid fullständigt i skymundan inför det svenska kungaparets silverbröllopsdag den 6 juni. Tidningarna översvämmade av lyriska utgjutelser om "deras majestäters" dygder, minutiösa beskrivningar över festligheterna samt in extenso återgivna pekoralistiska hyllningsadresser från skilda korporationer.⁸

Det pedagogiska "utsädet" hade under dylika förhållanden en ganska karg jordmån att räkna med. En praktisk fråga av betydande räckvidd — en "förberedande löneförbättring" för lärarna vid elementarläroverken — avgjordes våren 1882 och kommenterades i dagspressen.⁹ Dagens Nyheter serverade den 20 maj sina läsare "ett tyskt skolprogram", tillverkat av riksståthållaren över Elsas-Lothringen fältmarskalken Karl R. E. v. Manteuffel.¹⁰ Här refereras icke utan gillande sådana av honom hävdade principer som att skolungdomens "hälsa och själsfriskhet" borde ägnas mera uppmärksamhet, dess undervisning och hemarbete lämpas efter lärjungarnas ålder, fattningsgåva och fysiska utveckling, en delegation av läkare yttra sig över lärokursernas fördelning, kroppsovningar inläggas på den ordinarie skoltiden, skolans uppfostrande uppgifter bättre tillgodoses, elevantalet beskäras särskilt i de lägsta klasserna, mångläseriet undvikas och lärjungarnas självverksamhet uppmuntras.

Det andra allmänna flickskolemötet i Göteborg 9—12 juni blev åtminstone i en av huvudstadens tidningar — Stockholms Dagblad — föremål för ett ganska utförligt referat.¹¹ En upp-

⁸ Se Aftonbladet och Dagens Nyheter 6 juni, Stockholms Dagblad 6 och 7 juni, Nya Dagligt Allehanda 7 juni.

⁹ Aftonbladet 25 apr., 4 och 8 maj, Dagens Nyheter 12 maj. Riksdagen nedprutade K. M:t:s förslag med hälften och beviljade ett extra anslag å 336,975 kr men avtog en motion om löneförbättring åt folkskollärarna.

¹⁰ Dagens Nyheter 20 maj.

¹¹ Stockholms Dagblad meddelade den 27 maj mötesprogrammet och refererade den 15 juni vissa talares anföranden vid mötet. Se ock Nya Dagligt Allehanda 9 juni. Mötesberättelsen trycktes först 1886 i Göteborg. Utförliga referat över förhandlingarna vid de allmänna sam-

märksam läsare kunde där finna en indirekt verkan av de signaler, som "Uffe" låtit utgå i sina programskrifter. I redogörelsen för insända förslag till ämnen för de överläggningar, som skulle äga rum under mötet, påträffade man exempelvis ett sådant som följande: "Huru skall den historiska undervisningen ordnas, för att den ej må bli inskränkt blott till meddelande av data och fakta?"¹² Det frågades vidare, hur det "kulturhistoriska elementet" skulle kunna tillgodoses i historieundervisningen, hur den geografiska undervisningen skulle ordnas i skolans olika klasser, hur läseböckerna i historia och geografi borde användas, för att det med dem "avsedda gagnet" skulle kunna uppnås, samt vid vilken tidpunkt grammatiken borde inträda i modersmålsundervisningen.¹³ Bland de allmänna överläggningsämnena märktes en sådan fråga, som huru gamla eleverna borde vara, innan undervisningen i moderna språk lämpligen kunde påbörjas. En blygsam förfrågan påträffas också bland samma ämnen, om ej i skolans fem lägre klasser språkundervisningen kunde inskränkas till "blott 2 språk".¹⁴

Vid sitt referat av förhandlingarna vid mötet har tidningen tydligen främst fäst sig vid tvenne inlägg vid de allmänna sammankomsterna, nämligen ett av folkskoleinspektören fil. dr J. M. Ambrosius och ett av skolföreståndarinnan Fredrique Runquist.¹⁵ Den förre hävdade, att de främmande språken togo för mycken tid i anspråk. Det ämne, som undervisningen borde samla sig kring, vore enligt hans mening modersmålet, som också skulle kunna erhålla ökat timtal genom en lämplig reduktion av de moderna språkens undervisningstimmar. Den senare yrkade också på en koncentration av undervisningen. För de lägre klasserna borde geografien bilda medelpunkten, för mellanklasserna historien och för de högsta modersmålet. En samverkan borde kunna uppnås mellan historien, geografien och

mankomsterna lämnades av Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 9, 10 och 12 juni.

¹² N:r 4 bland de "speciella" frågorna i programmet.

¹³ N:r 6, 7 och 14 av sektionssammanträdenas "speciella" frågor enligt mötesprogrammet, Stockholms Dagblad 27 maj 1882.

¹⁴ N:r 5 och 6 av de "allmänna" överläggningsämnena enl. programmet.

¹⁵ Stockholms Dagblad 15 juni 1882.

litteraturläsningen. Hennes anförande hade enligt tidningen hälsats med bifall.

Den officiella mötesberättelsen ger tydligt vid handen, att "Uffes" idéer även i övrigt vunnit terräng. En talare framhöll t. ex. vid den allmänna sammankomsten den 9 juni, då tidpunkten för de moderna språkens inträde på schemat diskuterades, att den svenska flickskolan länge arbetat under trycket av en opinion, "som låter nära nog hela kvinnobildningen uppgå i kännedom av främmande levande språk", en uppfattning som med kraft borde motarbetas.¹⁶ En annan talare anmärkte på läroböckernas korta och abstrakta översikter,¹⁷ en tredje påtalade det "kulturhistoriska elementets" föga framträdande plats i historieläroböckerna¹⁸ o. s. v. Mötesresolutionen från första kongressdagen — att ingen undervisning i främmande levande språk skulle få förekomma, "förrän lärjungen hunnit till den klass, där normalåldern är 9 år"¹⁹ — innebar också en klar framgång för "Uffes" principer.²⁰

Själv hade Anna Sandström övervarit mötet²¹ men av taktiska skäl hållit sig en smula i bakgrunden. Anonymiteten fick ännu inte röjas.²² Vid de allmänna sammankomsterna uppträdde hon sålunda inte men gjorde ett inlägg vid en sektionsoverläggning i historia och geografi.²³ I stället fick Fredrique Runquist

¹⁶ Berättelse om det andra allm. flickskolemötet i Göteborg 1882, s. 22 ff.

¹⁷ Allmänna sammankomsten 12 juni, refererad i mötesberättelsen s. 63—67.

¹⁸ Sektionssammanträde i historia och geografi enl. mötesberättelsen s. 84 ff. Talare var dåvarande docenten Ernst Carlson.

¹⁹ Mötesberättelsen s. 36.

²⁰ Se den föregående framställningen s. 93 f.

²¹ Namnförteckningen i mötesberättelsen s. 9. Antalet deltagare var 355, därav 51 från Stockholm.

²² Se härom hennes brev till Kerstin Wall 23 aug. 1882, ASA, I: 4, kort efter mötet. "Det var sant", skriver hon, "jag tyckte, att du i ditt ena diminutivbrev uttryckte dig något lättsinnigt om Uffehemligheten. Kom ihåg, att det bör vara en hemlighet, så länge omständigheterna tillåta, och jag tror det går denna vinter. Sedan får man väl så småningom lyfta på slöjan."

²³ Mötesberättelsen s. 84 ff. Några diskussionsprotokoll föreligga ej från de olika sektionssammanträdena.

Anna Sandström.

Foto 1883.

framträda som talangfull förfäktare av deras gemensamma uppfattning. "Undervisningen lider brist på verklighet", så inledde denna sitt anförande. Man utgick från det abstrakta. Undervisningen saknade allt samband med den verklighet barnen kände

till. All undervisning borde vara åskådlig, även den i främmande språk, där man med fördel kunde sätta den i förbindelse med "dagens och hemmets förhållanden".²⁴

Sina intryck från mötet har Anna Sandström delgivit sin vän Kerstin Wall.²⁵ Mötet hade, skrev hon till denna, varit både "lärorikt" och "uppfriskande". Särskilt glädjande syntes henne "den storm av förbittring, som utgöt sig mot språkstudiernas tryckande herravälde, mot mångläseriet och överansträngningen". De medel, som föreslagits till avhjälpande "av det onda", vore visserligen icke "de allra bästa" i hennes tanke, "men får man något medhåll, får man låta sig nöja". En tydlig svängning "åt vänster" hade dock förmärkts under de sista tre åren. "En oförliknelig glädje" hade det varit, "att själv få bevittna Fredriques storartade triumf".

Med viss optimism återvände Anna Sandström till Stockholm. Sommaren skulle tillbringas i Norge i sällskap med överste Hagberg och hans syster och hon gladde sig åt att få besöka platser, som hon länge önskat lära känna. Det enda molnet på sommarhimlen utgjorde de uteblivna recensionerna över "Realism i undervisningen". Inga som helst omnämningen hade syntts till i huvudstadspressen, då man i mitten av juni lämnade Stockholm.

Man for först båtledes längs Norrlandskusten till Söderhamn, där Anna Sandström träffade sin bror Nils och hans hustru. Denne hade aldrig hört talas om hennes "litterära bedrifter" och blev "helt flat", då hon "stack boken i hand på honom".²⁶ Färden gick sedan till Sundsvall, som tydligen gjorde ett starkt intryck på henne.²⁷ Härifrån ställdes kosan genom Jämtland till Norge. Vid midsommartiden besöktes Trondheim, "som var obegripligen stämningsfullt, i synnerhet domkyrkan". Man till-

²⁴ Mötesberättelsen s. 71 f., där hennes anförande utförligt återges. Om hennes förslag till ämneskoncentration se Stockholms Dagblad 15 juni och den föregående framställningen s. 113 f.

²⁵ Anna Sandström till Kerstin Wall 17 juni 1882, ASA, II: 4.

²⁶ Anna Sandströms f. a. brev till Kerstin Wall 17 juni 1882.

²⁷ "Sundsvall, där vi nu äro, har totalt bländat oss med sin glans, ligger i en bugt, som liknar Kristianiafjorden; ofantligt mycket skepp och ångbåtar, riktiga palats till hotell och 'pariser-bazar'. — Små sluppar kila omkring liksom i Sthlm åt de vackra sågverken omkring." O. a. brev.

bringade sedan tre veckor på en gård i Dovreområdet, 3000 fot över havet, och gjorde därifrån vandringar i fjällen.

En vacker dag damp så en avisa från Stockholm ner i den lantliga idyllen. Det var ett exemplar av Stockholms Dagblad, daterat den 28 juni, tjänstvilligt förmedlat av "farbror Theodor", överste Hagbergs bror, och det innehöll en i stort sett mycket välvillig recension av "Uffes" sista skrift.²⁸ "Författaren", hette det i tidningens anmälan, hade tidigare framställt vissa erinringar mot flickskolans undervisning. Nu kom han med mera positiva förslag, dymedelst givande "ett godt och värderikt bidrag" till undervisningens "reformerande".²⁹ Skriften hade understrukit somliga ämnens dominerande betydelse och även givit anvisningar för deras rätta behandling. Recensenten erkände för sin del gärna, att "både historien och geografien äro särdeles bildande ämnen, om de skötas rätt". Att skälig hänsyn måste tagas till elevernas "fattning", att undervisningen borde vara så konkret som möjligt och ta fantasien till hjälp, kunde ingen bestrida. I kritiken av läroböckernas stil kunde recensenten instämma, även om man måste medge, att en viss knapphet i uttrycken snarast vore en förtjänst. Den koncentrerade framställningen kunde härvid sammanfatta, vad lära- ren mera åskådligt och utförligt meddelat.

Om "den lilla skriften" sålunda rymde många "tänkvärda sanningar", var anmälarerna dock tveksamma, om författaren nått huvudsyftet med sitt arbete, — "tillbakavisandet av språkkunskapens anspråk". De "missuppfattningar och missbruk", som angripits, voro nämligen icke "liktydiga med saken själv". Att grammatikläsningen av pedagogerna sattes främst av alla formella bildningsmedel, vore ej riktigt. Grammatikstudium vore ej detsamma som språkstudium. Språkövningar och språkstudier vore nödvändiga, för att man skulle kunna meddela sig med varandra. Kunde man röra sig med obetecknade föreställningar och "saker", vore förhållandet annorlunda. Modersmålet måste betecknas som det främsta "remediet". Dess lagar och former finge genom jämförelser sin förklaring i studiet av främmande språk. Språkstudierna tjänade som medel för fortsatt utveck-

²⁸ Anna Sandström till Kerstin Wall 23 aug. 1882, ASA, II: 4.

²⁹ Stockholms Dagblad den 28 juni 1882.

ling. Ordens valör och betydelse spelade en viktig roll vid all läsning och undervisning.

I sin kritik av undervisningen i historia och geografi hade förf. nog i stort sett rätt men var kanske alltför benägen att skära alla undervisare över en kam. I Tyskland ville man för övrigt närma geografien till naturvetenskaperna särskilt i de lägre klasserna. I grund och botten instämde recensenten med författaren i kravet att undervisningen borde bli "mera real". I detta sammanhang ifrågasatte han själv, om inte undervisning i geometri kunde ha särskild betydelse för flickskolan. De unga damerna skulle säkerligen fara väl av att lära sig "strängt objektiv bevisföring".

Även om man ej i allt kunde vara överens med författaren, måste man medge, att varje vän av undervisningen kunde ha nytta av att läsa skriften. "Författarens stil är ledig", slutade anmälares, "och delvis glänsande".

Vem som skrivit recensionen är ej med bestämdhet känt. Den var i alla händelser ej signerad. Anna Sandström gissade själv, att anmälares var en känd historiker och tidningsman, docenten Erik Vilhelm Montan, som vid denna tid brukade skriva artiklar i Stockholms Dagblad bl. a. i undervisningsfrågor.³⁰ Vad hon själv tänkte om recensionen, vet man däremot med säkerhet. "Jag gjorde naturligtvis som alla författare", skrev hon till en vän, "sög i mig sockret på slutet, gillade det och tyckte, att klandret var dumt. Roligt var det emellertid nu, att den blev anmäld och så pass fördelaktigt." Recensentens bekymrade min inför hennes vanvördiga uppfattning om de moderna språken, skrattade hon gott åt. "De där fraserna om språkundervisning och ordvärde etc. voro alltför höglärda, för att jag skulle kunna ens skymta meningen därmed".³¹

* * *

Med spänning avvaktade Anna Sandström vad Pedagogisk tidskrift, landets enda fackorgan på den högre skolans område,

³⁰ "Var det genom Montan?" frågade hon Kerstin Wall i brev av 23 aug. 1882, ASA, II: 4. Möjligen åsyftades härmed, att recensionen kommit till genom Montans förmedling.

³¹ O. a. brev 23 aug.

skulle ha att säga om hennes programskrifter. Ingen visste ju, vem "Uffe" var, så några personliga hänsyn kunde inte väntas spela in. Fram på året — 1882 — kom den efterlängtdade recensionen.³² Den var författad av märket R. T., bakom vilket dolde sig en känd skolman, dåvarande rektorn vid högre allmänna läroverket å Södermalm, Ragnar Törnebladh. Denne var en femtio års man — född 1833 — och hade varit docent i "latinska skaldekonsten" i Uppsala men sedan 1858 ägnat sig åt skolan, som han f. ö. några år in på 1880-talet (1884) praktiskt taget lämnade för andra statliga uppgifter.³³ Han hade även framträtt som läroboksförfattare och behöll livet igenom ett livligt intresse för pedagogiska frågor. Hans styrka låg i hans praktisk-administrativa begåvning och i hans objektiva läggning, hans svaghet i en stark bundenhet vid traditionella former och en utpräglad fantasilöshet.³⁴ Någon särskild vän av flickskolan var han knappast.³⁵

Kritiska anmärkningar hade på senare tid, framhåller recensionen, riktats mot flickskolornas undervisning genom tvenne anonyma skrifter, av vilka den första varit företrädesvis negativ, den senare mera positiv i sina synpunkter. Den nu föreliggande skriften "Realism i undervisningen" vore otvivelaktigt "förtjänt av mycken uppmärksamhet" såväl med avseende på innehåll som form — inte minst i sistnämnda avseende. "Det goda framställningssättet" var nämligen på en gång "värdigt och behagligt". Skriften ägnade sig förträffligt "att väcka intresse för ämnet och framkalla eftertanke om vad som kan och bör ske". Även om recensenten ingalunda delade förf:s uppfatt-

³² Pedagogisk tidskrift 1882, s. 263—72.

³³ Han blev riksdagsman, riksbanksfullmäktig och ledamot av ett flertal kommittéer.

³⁴ Det sistnämnda draget framträder inte minst i hans memoarer — "Riksdagsminnen", efter hans död utgivna av sonen Carl T. — som ger en ovanligt färglös och opersonlig skildring av tiden 1873—1909, nästan uteslutande byggd på riksdagsprotokoll och andra tryckta källor.

³⁵ I riksdagen ansågs han motarbeta flickskolorna. Då en motionär 1883 föreslagit en höjning av statsanslaget till dessa, hörde T. till dem, som avstyrkte motionen. En insändare i Aftonbladet den 1 maj 1883 angrep honom häftigt för att han bl. a. skulle ha yttrat sig nedsättande om flickskolorna.

ning ”i det hela”, ville han gärna skänka sitt ”fulla erkännande” åt dennes över allt skönjbara varma nitälskan för undervisningen samt de många goda idéer, som förekommo i skriften. Säkerligen skulle dessa visa sig ”såsom frön mäktiga av utveckling till ett sant (= sunt?) växtliv”.

Efter denna välvilliga ingress övergår recensenten till sin kritiska granskning. Huvudsyftet med förf:s reformförslag syntes vara att dels — utan undanträngande av språken — göra historia, geografi och naturkunskap till kärnan i undervisningen, dels att åstadkomma en ändring i lärarens framställning, så att den bleve enklare, naturligare och sannare. Enligt recensentens mening syntes förf. icke uppfatta eller åtminstone icke uppskatta betydelsen av språkundervisningen i skolan. Språkstudierna skulle emellertid sätta lärjungen i stånd att rätt fatta, vad som meddelades honom muntligen eller skriftligen. Såväl ordens betydelse som sammanhang måste göras tydliga för honom. Grammatiken bör icke vara ”allena härskande” — den spelar inte ens huvudrollen i undervisningen. Recensenten erkände, att grammaticerandet haft ”stort herravälde” i de klassiska språken och nu hotade att ta makten i de moderna språken. Men detta vore, menade han, ett ”missbruk”, som borde bekämpas. Litteraturen i de moderna språken hade dock betydelse långt utöver skolan. Om våra språkkunskaper, som förf. hävdade, ej räckte till för att studera mästerverken, borde väl rent logiskt ytterligare tid i skolan anslås åt dessa språk. Den formella bildningen behövde inte nödvändigt vara knuten till de främmande språken, men dessa kunde av praktiska skäl ej undvaras. För övrigt syntes förf. enligt recensentens mening ha förbisett, ”att språkstudier i själva verket innehålla ett *historiskt* moment”. De hade sålunda verklig betydelse för det ämne förf. så varmt ivrade för.

Recensenten medgav, att förf. icke velat ”uttränga” språkstudierna utan endast ”inskränka” dem, men kunde ej gå med på att historien i stället skulle få större utrymme. Visserligen erkände han, att historien vore ”ett viktigt ämne i och för ungdomens utbildning”, men om man gjorde historien till ”ett slags centrum i undervisningen”, vore han rädd för att ”dess värde” skulle ”befinnas överskattat”. Barnet borde nämligen inte ges mera, än det kunde smälta.

Däremot instämde recensenten i förf:s krav på åskådlighet i lärarens undervisning. Dock underströks vikten av att man också s a m m a n f a t t a d e det meddelade stoffet. Här hade den kortfattade läroboken med sina sammanträngda uttryck sin stora betydelse. Att geografiundervisningen mera än hittills borde lägga an på barnens fantasi samt att ämnet med fördel kunde anknytas såväl till historien som naturkunskapen, var recensenten ense med förf. om. Dennes ”behjärtansvärda sanningar” om naturkunskapen gillades också. Ifråga om modersmålsundervisningen måste anmälaren i flera hänseenden reservera sig mot förf:s påståenden och förslag. Den kritik, som förf. riktat mot uppsatsskrivningen i skolan, fann recensenten obefogad och i stort sett endast innehålla ”rena fraser”. En verklig olägenhet i modersmålsundervisningen var den extrema satsanalys, som bedrevs i skolorna. Den hade gjort språkundervisningen större skada än t. o. m. grammaticerandet i de klassiska språken. Däremot borde man enligt recensentens mening ägna mer tid åt grundliga ordförklaringar. Modersmålsundervisningen skulle redan på ett tidigt stadium inrikta sig på att klargöra ordens betydelse och sammanhang för lärjungarna. Detta skulle verksamt utveckla språkförmågan, d. v. s. dels färdighet att uttrycka sig, dels förmåga att uppfatta andras tankar. Därigenom skulle eleverna bli i stånd att rätt fatta en lärobok även i sammanträngd form.

Avslutningsvis framhålles, att förf. i vissa fall riktat sig mot grundsatser och förfaringssätt, som numera icke vore förhärskande i skolorna. Men väl kunde man instämma i kravet på en mindre abstrakt undervisning särskilt för de yngre barnen. Programskriftens betydelse låg i de ”framtidstankar” den innehöll.

Recensionen kan på intet sätt betecknas som illvillig. Men den var knappast heller särskilt positivt inställd till de synpunkter, som framstälts i programskriften. Den saknade egentligen förståelse både för kritiken av den bestående ordningen i skolorna och för en mera djupgående reformering av undervisningen. Den var över huvud taget rätt torftig både till form och innehåll, dessutom på flera punkter oklar i formuleringen. Den totala avsaknaden av all entusiasm för själva saken och den smått nedlåtande ton, som använts, gjorde den knappast lusti-

gare. För en skicklig motståndare erbjöd den ett ganska lätt byte.

I sitt "Genmäle", som infördes samma år i tidskriften³⁶ och formade sig till en ingående vidräkning med rektor Törnebladh, uttryckte Anna Sandström — alltjämt under signaturen "Uffe" — först sin tillfredsställelse med "den aktning och skonsamhet" hon fått röna av sin kritiker. Hon var ej förvånad över att recensenten i många stycken ogillat hennes uppfattning. Åsikter måste alltid växla efter individualiteten.

Om förf. rätt förstått recensentens framställning, "som stundom förefallit oss något svårtydd", skulle han först riktat sig mot anmärkningarna mot grammatikläsningen i de främmande språken. Recensenten menade tydligen, att detta studium icke längre vore "kärnpunkten" i språkundervisningen, icke ens där den avsåge en formell bildning. Den nu rådande uppfattningen bland språkläraryrket innebar nämligen en "skarp frontförändring" på denna punkt. Förf. hade märkt, att man i Danmark och Tyskland sökt betona språkens lexikaliska sida men visste ej, om detta vunnit insteg även i Sverige. Men hur skulle man kunna förstå recensenten, då han själv i annat sammanhang medgivit, att grammatikstudiet *botade* att ta makten i de moderna språken. Ordet *botar* betydde väl ändå, att grammatikstudiets inflytande var statt i tillväxt, ej i avtagande.

Recensenten hade hävdad, att den formella bildningen icke nödvändigt behövde vara fästad vid de främmande språken, men att dessa av praktiska skäl ej kunde undvaras. Ett dylikt resonemang vore emellertid "ohållbart". Det var ju fråga om språkens betydelse för den formella bildningen och att denna vore så stor, att språken på grund därav borde inta den främsta platsen på skolans läroplan. Då recensenten nu ordade om språkens *praktiska* betydelse, hade han i själva verket tagit ett språng över till ett helt annat plan. Undervisningen i ett ämne finge ju en annan karaktär, om avseende fästades vid själva kunskapsresultatet, än om den avsåge förståndsutvecklingen. Om språken endast studerades av praktiska skäl, bleve metoden en annan, än om de åsyftade den formella bildningen. I förra fallet

³⁶ Genmäle till R. T. Pedagogisk tidskrift 1882, s. 377—92.

borde man ju så mycket som möjligt underlätta lärjungens arbete, i det senare stapla upp så många svårigheter, att dennes krafter stärktes genom deras övervinnande.

Recensentens förslag att införa särskild undervisning i "ordens betydelse" finner förf. i och för sig "storartat" men frågar samtidigt, på vad sätt detta skulle ske, då inga upplysningar härom lämnats. Tydligen avses, menar förf., en kurs i modersmålets ordförråd. Liksom förf. har recensenten iakttagit klyftan mellan barnet och dess kunskapskälla, läraren och boken. Barnets språk är kraftigt och uttrycksfullt men ordfattigt. Läraren och boken använda vanligen ett språk, som barnet ej förstår. Hur skall man kunna slå en brygga över detta "ginungagap?" Recensenten anser, att det kan ske genom ordförklaringar. Dessa skulle enligt hans mening igångsättas, innan man på allvar börjat läsa kristendom, historia och geografi. Anmälaren gör nämligen gällande, att dunkelhet i uttryck och oklarhet i tanken hos barnet bottna i en brist i språkförmågan. Denna skall uppövas genom språkundervisningen, som följaktligen är ett ämne "av omätlig vikt". Gör språket klart, så blir tanken klar, menar recensenten. Hans tes är följaktligen, att tankens klarhet beror på språkundervisningen. Mot denna uppfattning opponerar förf. Tanken och uttrycket stå varandra nära, men de täcka ej alldeles varandra. Om tanken är klar, blir i de flesta fallen även uttrycket klart. Förf. delar sålunda icke anmälarens mening om språkundervisningens centrala betydelse utan hävdar, att "det är undervisningen i det hela och alls icke särskilt den i språk, som är i stånd att främja tankens eller uppfattningens klarhet". Man kan inte *lära* ett barn att tänka klart men man kan ge det förutsättningarna härför. Dit hör främst att ge barnet en fullt åskådlig framställning och att vänja det vid en skarp och ihållande uppmärksamhet. Genom språkundervisningen och speciellt genom skrivningarna kan man *kontrollera* barnets tankeförmåga, men språken ha icke bättre förutsättningar för ett klart tänkande än andra ämnen.

Barn törstade efter nya erfarenheter och slukade därför berättelser från alla möjliga områden. Att stilla denna törst med *ordförklaringar*, som recensenten tycktes vilja, vore lika grymt som opraktiskt, ty dylika förklaringar äro antingen definitionsartade eller etymologiska och i båda fallen förfelade, "ty för

barnet är ordet varken ett begrepp eller ett språkfenomen, det är helt enkelt ett namn". En lektion i modersmålet efter anmälares recept skulle bara bli "en lektion i encyklopediskt vetande", varunder de mest skilda ting skulle avhandlas. Det är inte *ord*, som lärjungen framför allt behövd under de första skolåren utan föreställningar, och dessa måste ges inte i isolerad form i modersmålsundervisningen utan vid undervisningen i de ämnen — kristendom, historia, geografi och naturkunnighet — där de på ett naturligt och organiskt sätt inträda. Undervisningen om ord och former böra sålunda ges i respektive ämnen. Föreställningarna böra för övrigt meddelas lärjungarna långsamt och försiktigt. Med ökat förråd av fakta följer också ett ökat ordförråd. En muntlig skildring av ett faktum "erövrar i de flesta fall barnets uppmärksamhet". Att isolerat inlära ord medelst andra ord är lika onaturligt som tröttande. Det är också onaturligt att avgränsa det språkliga elementet i modersmålet och därav bilda ett särskilt kunskapsämne. Modersmålet lämpar sig inte till huvudämne, men det är ett viktigt ämne — naturen själv ger oss den egentliga undervisningen i ämnet.

Från bildningens synpunkt vore den utländska lektyr, som lästes i skolan, oftast värdelös. Med en generös gest hade recensenten erbjudit lärjungarna att utnyttja de "historiska element" som språkundervisningen rymde. Förf. kunde "ännu mindre förstå detta". Även om undervisningen i de moderna språken kunde ge vissa upplysningar exempelvis om fransmännens artighet eller engelsmännens heminredning, vore ju detta endast rena bagateller. Historiska fakta hämtades bäst ur historien. "Är det klokt", raljerade förf., "att spränga ned genom jord och stenar för att erhålla några droppar vatten, då floden själv vältrar sina böljor ett stenkast därifrån?" Förf. fann det för övrigt egendomligt, att anmälares, som värderade språken så högt, för att de förmådde skänka några korn av historisk kunskap, icke hade någon som helst sympati för historien "som ett särskilt ämne". Recensenten fruktade, att man överskattat dess värde och att om ämnet gjordes till ett huvudämne, eleverna ej skulle kunna smälta innehållet. "Vi veta väl, att detta tal om historien såsom undervisningens centrum, låter tämligen absurt i de flestas öron." Men man måste besinna, att undervisningen i ämnet skulle reformeras och att de hittills nyttjade historiska

kompendierna skulle överges och lärjungarna i stället i stor utsträckning få använda historiska källskrifter. Historien lämpade sig för alla åldrar. Ett barn kunde lättare tillgodogöra sig en gången tids kultur genom historien än genom litteraturen. Det andliga liv, som i litteraturen tagit sig estetisk form, yttrade sig i historien som handling, och denna vore för barnen lättare att fatta. Historien, som egentligen handlar om människan, är kärnan i all bildning. Man kunde inte förstå någon tids konst eller litteratur utan bekantskap med tidens historia. Man borde först studera historia och sedan belysa denna med litteratur. I stället för litteraturläsning med historiska notiser borde man läsa historia med litterära upplysningar. Historieundervisningen skulle ge flickskolan den jämvikt, enhet och samling den hittills saknat. Förf. förvånade sig över att just de klassiska språkens förkämpar ej uppskattade denna strävan, då dessa språk ju tidigare hade bildat motsvarande grundstomme i den lärda skolan. Skolans livsfråga just nu vore att finna ett ämne, som kunde utgöra grunden till hela undervisningen. Det enda ämne, som förmådde rädda det rent mänskliga i undervisningen, — var historien.

SOM SKOLLEDARE 1883—1900

Den 22 maj 1883 stod en annons under rubriken *Ny Skola* att läsa i *Aftonbladet*. Den meddelade i korthet, att tvenne elementarlärarinnor — Anna Sandström och Fredrique Runquist — följande hösttermin ämnade inrätta en skola ”på eller i närheten av Ladugårdslandet” i huvudsaklig överensstämmelse med de pedagogiska principer, som nyligen hävdats av signaturen ”Uffe”. Särskild omsorg skulle komma att ägnas handens arbete — slöjd och handarbete. Man ville från början söka planera skolarbetet så, att barnens självverksamhet därav främjades och överanstängning undvekes. Man avsåg att starta med småskolan, som skulle vara treårig, och de två lägsta klasserna av ”mellanskolan”. I dessa avdelningar mottogos både gossar och flickor. Som referenter hänvisades till friherrinnan Sophie Adlersparre, rektor Julius Humble och föreståndarinnan Regina Pallin, vilka lovat tillhandagå med upplysningar.¹ I början av juni — efter läsårets slut — kom en ny annons. Häri meddelades bl. a., att barn i åldern 6—12 år mottoges och att dessutom särskilda ”läsekurser” för barn över 12 år komme att anordnas. Skolans lokalfråga vore nu löst. Lokalerna vore belägna i ”hörnhuset vid Sture- och Södra Humlegårdsgatorna”.² Den 20 sept. tillkännagavs, att upprop med eleverna skulle äga rum den 28 sept. i Södra Humlegårdsgatan 19, 2 tr.³ Därmed hade Anna Sandström tagit ett steg, som för framtiden — nära nog under hennes återstående levnad — skulle binda henne vid en skolledares stimulerande men mödosamma uppgifter. Hennes borgerliga existens skulle helt vara förknippad därmed.

¹ *Aftonbladet* 22 maj 1883.

² D:o 6 juni s. å.

³ D:o 20 sept. s. å.

Till en början hade hon utan tvekan mest kännning av svårigheterna. Skolan begynte sin verksamhet i mycket liten skala och i ytterst knappa ekonomiska villkor. Bekymren inställde sig också omedelbart. Man hade hyrt en privatvåning, som nödortfigt apterats till skollokaler, och betalade för denna 2,826 kronor om året⁴ — en förhållandevis dryg hyra. Redan efter ett år blev skolan emllertid uppsagd, och man måste se sig om efter andra lokaler.⁵ Dessa fann man i grannskapet på andra sidan Humlegården i fastigheten Engelbrektsgatan 19, där nedre botten förhyrdes för en summa av 1800 kronor.⁶ Därmed var för en tid lokalbekymret ur världen. Men andra besvärigheter tillstötte. Elevantalet var opåräknat ringa — under höstterminen 1883 blott 17 betalande elever, under vårterminen 1884 21⁷ — och visade trots en ivrig annonsering en mycket långsam stegring. Först tio år efter skolans start nådde antalet upp till 90.⁸ Läsåret 1897—98, då skolan för första gången erhöi bidrag av stat och kommun, uppgick elevantalet till 127 och ökade därefter raskt. Vid slutet av läsåret 1899—1900, då Anna Sandström praktiskt taget lämnade skolans ledning för att ta hand om det samtidigt inrättade seminariet, hade elevantalet överskridit ett halvtannat hundratal (157). Vid tiden för Anna Sandströms avgång år 1926 räknade skolan 539 elever.⁹

⁴ Uppgiften enligt Kassaböcker 1883—1903, Anna Sandströms skolas arkiv, SSA. Härifrån avgingo dock 550 kr. för uthyrda rum till privatpersoner.

⁵ Se föreståndarinnan Agnes Ramstedts historik vid skolans 50-årsjubileum, årsredogörelsen 1933—34.

⁶ Uppgiften enligt Kassaböcker 1883—1903, a. arkiv.

⁷ Uppgiften enligt kassaböckerna för samma tid. Årsredogörelse trycktes först 1886—87 och här förekomma uppgifter om elevantalet. Tyvärr uppvisar serien luckor för läsåren 1887—92, då man får gå till kassaböckerna för att få fram elevantalet.

⁸ Följande siffror ange utvecklingen — uppgifterna utgå från situationen vid varje hösttermin:

ht 1884	.....	26 elever	ht 1889	.....	66 elever
” 1885	.....	33 ”	” 1890	.....	79 ”
” 1886	.....	52 ”	” 1891	.....	71 ”
” 1887	.....	65 ”	” 1892	.....	80 ”
” 1888	.....	69 ”	” 1893	.....	90 ”

⁹ Samtliga uppgifter enligt årsredogörelserna.

Det för stunden svåraste bekymret utgjorde den fatala omständigheten, att Anna Sandström redan under första året av skolans verksamhet förlorade sin förtrogna vän och medarbetare Fredrique Runquist. Situationen var djupt tragisk. De båda blivande föreståndarinnorna hade tillbringat sommaren på resande fot i aningslös ovetenhet om de många praktiska bestyr, som väntade dem vid hemkomsten. Anna Sandström hade tillsammans med Maria Hagberg vistats sju veckor i Kreuznach i Rhenprovinsen, där man genomgått en badkur. Hon hade funnit stort behag i den vackra trakten — ”äkta Rhensk” — som med sina vinberg, akacior, valnöts- och mandelträd gjort ”ett mycket sydländskt, färgrikt intryck”. Mindre entusiastisk kände hon sig inför gästerna på hotellet. Sällskapet var tydligen rätt blandat. Hon irriterades av att ständigt höra tyskarna ”bräka på sitt avskyvärda tungomål”. Att de därtill ”tröttade oss med att dricka stora kvantiteter av Rhenvin”, gjorde inte saken bättre. ”Tyskarne äro emellertid”, skrev hon till en väninna, ”ganska råa, så mycket tyckte vi oss förnimma, och deras damer äro ena rysliga sjåp”.¹⁰

Fredrique Runquist hade under sommaren varit på en längre studieresa till Danmark och Tyskland.¹¹ Hon hade haft ett mycket ansträngande läsår som föreståndarinna i flickskolan på Söder, och sommaren hade knappast skänkt henne någon egentlig vila. Hon kastades nu huvudstupa in i organisationsarbetet för den nya läroanstalten. Bekymren hopade sig snabbt över henne. I ett brev till sin kompanjon, som ännu dvaldes på landet, relaterade hon läget vid tiden för den ”första mottagningen i skolans lokal” den 10 sept. Våningarna voro nu ”nästan i ordning”, d. v. s. tamburen och de två stora salarna hade skurats och de övriga rummen och köken befunno sig ”under arbete”. Portgången och trappan betecknades som ”hjälpnadsväckande”. Utanför huset reste sig ”himmelssträvande byggnadsställningar”. — ”I denna oas i öknen sitter jag nu på en av de fyra stolarna

¹⁰ Anna Sandström till Kerstin Wall 1 sept. 1883, ASA, II: 4. Efter hemresan, som gått över Frankfurt, Lybeck och Göteborg, hade man vilat ut i Åre och därefter besökt Ekenäs.

¹¹ Så framgår av o. a. brev samt Anna Sandströms minnesteckning över Fredrique Runquist (”Ur Anna Sandströms skrifter”, s. 25).

Konsulinnan Maria Ekman.

— möblemanget — vid fönstret med bläckhorn, brevpapper, Sjöbergs årsredogörelse, kuvär och anteckningslistan med dess *ena* elev omkring mig och väntar på anmälningar. En fru med en gosse var här kl. 10, hade naturligtvis läst orätt i tidningen. Måtte hon återkomma! — Det känns allt dystert stundtals med den långa väntan...¹²

Det ekonomiska underlaget för skolans verksamhet visade sig omedelbart otillräckligt. Rörelsekapitalet — 3,500 kronor — hade tillskjutits av de båda föreståndarinnorna med 2,000 av Anna Sandström och 1,500 av Fredrique Runquist.¹³ Den första

¹² Fredrique Runquist till Anna Sandström 10 sept. 1883, ASA, III: 6 (brevet har årtalet 1884 men måste bero på ren felskrivning). Anna Sandström, som anat sig till väninnans missmod, bad Kerstin Wall redan 1 sept. 1883: ”Gack du upp till henne och muntra henne, det kan hon nog behöva, för det ser allt bekymmersamt ut. Inga anmälningar under sommaren, men det var heller knappt att vänta”, ASA, II: 4.

¹³ Så framgår av räkenskaperna 1883—84, Kassaböcker, Anna Sand-

terminens elevavgifter uppgingo blott till 1,227 kronor, terminen därpå inflöto 1,540 kronor.¹⁴ Med dessa medel skulle man dels betala hyran, dels inköpa nödiga inventarier och undervisningsmateriel, bestrida utgifterna för bränsle, lyse, vatten, städning, renhållning, bibliotek, annonsering och lärarnas löner. Det stod snart klart för ledningen, att rörelsekapitalet inom kort skulle vara förbrukat och att ingen av föreståndarinnorna kunde påräkna någon som helst lön för sitt arbete. För dem båda var det en djup besvikelse. Anna Sandström hade dock sitt goda hem att falla tillbaka på och löfte om ytterligare hjälp av fosterfadern. För Fredrique Runquist, som hade yngre syskon att sörja för,¹⁵ utvecklade sig situationen till en fullständig katastrof. Hon bröts ned tum för tum av hektiskt arbete, våldsam spänning, malande bekymmer och slutlig förtvivlan. En djupgående religiös kris, varunder hon sökte förlika sin barnatro med modern livsåskådning,¹⁶ undergrävde till sist hennes själsliga motståndskraft. Under den "hemska veckan före jul" (1883) kom det till ett formligt sammanbrott.¹⁷ Förhoppningen att en tids vila skulle övervinna hennes sömnlöshet och återställa hennes krafter grusades snabbt.¹⁸ Efter hand övergick hennes labila själstillstånd till obotlig sinnessjukdom. Hon återsåg aldrig sin

---

ströms skolas arkiv, SSA. Förmodligen hade överste Hagberg tillskjutit Anna Sandströms andel. Fredrique Runquist hade fått sina pengar av enskild donator — konsulinnan Maria Ekman, maka till Göteborgsköpmannen Oskar Ekman — som blivit intresserad av hennes pedagogiska planer. Se härom minnesteckningen ("Ur Anna Sandströms skrifter", s. 24 f.), och historiken över skolans verksamhet i anledning av 50-årsjubileet, årsredogörelsen 1933—34.

¹⁴ Kassaböckerna 1883—84, SSA.

¹⁵ Uppgiften enligt minnesteckningen ("Ur Anna Sandströms skrifter", s. 20). Fredrique Runquist hade därjämte en åldrig mor i livet.

¹⁶ Se minnesteckningen ("Ur Anna Sandströms skrifter", s. 25). Anspelningar härom förekomma också i odat. brev från Anna Sandström till ingenjör Karl af Geijerstam — bådass gemensamme vän — trol. från början av år 1884, ASA, II: 1, samt dennes svar, även odat., ASA, III: 2.

¹⁷ Odat. brev från Anna Sandström till Karl af Geijerstam, ASA, II: 1.

¹⁸ Se o. a. brev samt Maria Hagberg till Anna Sandström 11 aug. 1884, ASA, III: 3.

skola. "Efter ett sjuårigt mörker kom döden som en befriare".¹⁹

För Anna Sandström och hennes skola innebar krisen kring årsskiftet 1883—84 ett hårt slag. Till smärtan av den personliga förlusten av en nära vän och medhjälpare kom för henne själv en starkt ökad arbetsbörda och ett tyngande ansvar. Fredrique Runquist hade givetvis större praktisk erfarenhet av en skolas administration än Anna Sandström, för vilken allt dylikt var en nyhet. Hon fick söka treva sig fram så gott hon kunde med den ovana uppgiften.

Hur undervisningen i detalj varit ordnad under de första åren, veta vi icke. Någon tryckt årsredogörelse föreligger ej förrän från läsåret 1886—87. Förmodligen har man till en början icke kunnat fördela det fåtaliga elevbeståndet i bestämt avgränsade klasser utan fördelat lärjungarna i lämpliga "läsgrupper". Eleverna placerades den första tiden på "4 salsstolar och 12 Smålandsstolar" kring tvenne matsalsbord.²⁰ I början av nov. 1883 anlände 6 skolbänkar, en mindre kateder, en svart tavla och ett staffli.²¹ På nyåret 1884 utökades förrådet med 7 skolbänkar och ett bord.²² En smula kemiapparatur installerades i slutet av apr. s. å.²³ Biblioteket hade under året tillförts böcker för kr. 91: 65.²⁴ En klocka för 35 kr. var den enda lyx man kostat på sig, om man inte hit vill räkna också en "bjudning vid avslutning i dec." för 12 kr., "d:o Pedagogföreningen" — föregångaren till Pedagogiska sällskapet — för 20 kr. samt "fest under julen" för 25 kr.²⁵ Den post, som näst hyran slukade mest pengar, var lärarnas avlöning — i och för sig ytterst blygsam — med 1,884: 11 kr.,²⁶ trots att Anna Sandström själv avstått att ta betalt både för sin undervisning och sitt ledarskap. När räkenskaperna avslutats den 30 juni 1884, hade skolan en for-

---

¹⁹ Anna Sandströms minnesteckning ("Ur Anna Sandströms skrifter", s. 26). Fredrique Runquist avled 1891.

²⁰ Kassaböcker 1883—84, SSA.

²¹ A. källa.

²² A. källa.

²³ A. källa.

²⁴ A. källa.

²⁵ A. källa.

²⁶ A. källa.

mell behållning på 287: 31 kr.,²⁷ men då var också rörelsekapitalet helt förbrukat. Framtiden tedde sig allt annat än ljus för den ”nya skolan”.

* *

*

Säkerligen ha många varnande röster höjts mot att fortsätta äventyret. Men Anna Sandström var icke den, som gav upp i brådrevet. Sommaren tillbringade hon jämte ”fostermodern” åter en gång i Kreuznach,²⁸ varefter hon ensam uppsökte Åre, ”ditkastad av Farbrors vilja”.²⁹ Vid sin ankomst till stationen mötte hon ”delvis behagligt, delvis obehagligt överraskad” några kända Stockholmsdamer.³⁰ Det var visserligen inte roligt ”att komma mol ensam till ett främmande ställe”, men hon kände sig något oroad av utsikten till ett mer eller mindre påtvunget sällskap, ”ty Uffe”, skrev hon till en vän, ”älskar icke normala bildade damer med lika finkammat hår som slickade omdömen”.³¹ Någon plats på hotellet stod ej att uppbringa utan hon fick slå sig ner i en bondgård. ”Förfärlig röra”, fortsatte brevskriverskan, ”vid Åre. Man bor överallt i bondstugor och till målen vandrar hela skaran till stationshuset, där det serveras den allra uslaste mat jag i min tid har sett” — avgnagda ben på ett fat, blå mjölk, violett te och ”gröna” ägg. Gästerna voro mest skolfolk, som flytt till fjällen för att slippa tänka på undervisningen. Hon fann det ”konstigt” att komma ”som en pil” från akacior och rosor till dvärgbjörkar, mossar och enar och de vidunderliga ljusa nätterna. Dessa hade något ”så oförnuftigt, så berusande trolskt” över sig. Länderna i södern hade sin speciella skönhet, den var gripbar och påtaglig. Naturen där var av ”kött och blod”, under det allting upp i Norden vore

²⁷ A. källa.

²⁸ Se brev från Anna Sandström till Karl af Geijerstam 7 aug. 1884 och till Kerstin Wall 31 aug. s. å., ASA, II: 1, 4.

²⁹ O. a. brev till Karl af Geijerstam.

³⁰ ”Fröknarna Casselli och Fru Almquist”.

³¹ O. a. brev.

Anna Sandström på Åreskutans topp sommaren 1884 (femte från höger).

”så vagt, så obeskrivligt, bara stämningar, bara lösryckta toner och bortdöende melodier”.³²

Till all lycka undslapp hon snart det magra kosthållet och de sedesamma väninnorna. Brodern Ivar — medicinaren — dök plötsligt upp i Åre. Han var omedelbart beredd att ta systemen med sig på verkliga strövtåg. Hans ”slättlandsaptit” reagerade häftigt mot alltför frugala måltider och hans förakt för konstlat umgängesliv var grundmurat. ”Människor har man ändå, och de äro sig lika överallt”, förklarade han för systemen.³³ Han tog henne med sig upp till en gård, Skalstugan, som låg nära norska gränsen, där det var ”ont om människor och gott om

³² O. a. brev.

³³ O. a. brev.

god mat". Att vara tillsammans dagligdags med brodern, var en helt ny upplevelse för henne. "Vi ha mycket trevligt, prata nästan dagen i ända",³⁴ skrev hon från "Kölen" till en vän.

Snart nog stod det andra läsåret för dörren, och de många praktiska bestyren kallade henne till Stockholm. Belysande för hennes sinnesstämning och hennes fasta beslut att fortsätta arbetet med den "nya skolan" är hennes brev till en god vän och medhjälpare några dagar före terminens början:³⁵

"Nu håller jag på att transportera om mig till skolföreståndarinnan och Uffe. Allvaret är det icke svårt att komma in i, det ger sig själv allt för mycket, bara man nalkas Stockholm, som jag tror alltid hädanefter skall förefalla mig dystert och tungt. Vårre är det med arbetsfarten. Jag ångrar mig dock inte ett ögonblick, att jag haft den dumdriftigheten att behålla skolan, inte därför att jag litar på mig själv, utan därför att jag litar på de medhjälpare jag har och på dem jag kommer att få. För min del har Gud egentligen givit mig ett ovanligt mått av levnadsmod i allmänhet och mod och sangvinism i denna sak särskilt — och det anser jag som mitt pund, vilket jag bör förvalta. Det behövs blott en kort tid — sedan kommer litet var att tro på det, och jag hoppas ännu, att Fredrique en gång skall komma tillbaka till sitt verk, vilket då gerna får vara ofullständigt, stympat, bara det inte är alldeles dött. Det är en sådan hjälp för mig, att jag egentligen inte betraktar skolan som *min*, den står inte i n[å]g[o]t förhållande till min ärelystnad eller fåfänga — jag är bara av omständigheternas makt eller en högre skickelse ditsatt."

Läsalet 1884—85 infriade knappast de förhoppningar Anna Sandström hyst vid dess början. Visserligen steg elevantalet något — höstterminen hade skolan 26 betalande lärjungar, vårterminen 36³⁶ — men det var icke tillräckligt för att säkerställa ekonomien. En brist på kr. 785:73 — "balance under året" — utgjorde det ekonomiska resultatet av verksamheten.³⁷ Icke utan

³⁴ O. a. brev. Om vistelsen i Jämtland se ock Anna Sandström till Maria Hagberg 6 och 12 aug. 1884 (Breven tillhöra arvingarna till fru Carin Nordström, f. Sandström).

³⁵ Anna Sandström till Kerstin Wall 31 aug. 1884.

³⁶ Kassaböcker 1884—85, SSA.

³⁷ A. källa. Själv beräknade hon sina förluster 1883—84 till

skäl kunde vännerna konstatera, "att hon sett så ledsen ut i år".³⁸ Själv medgav hon villigt, att mycket syntes henne "tungt och släpigt" under det år hon för första gången "stätt ensam" i skolans ledning. Hon hoppades dock, att det skulle gå "litet lättare" i fortsättningen. För egen del var hon fullt medveten om att hon var "omöjlig till skolföreståndarinnan" i det avseendet, att hon i motsats till vanligt praktiskt folk inte kunde slå ifrån sig "alla små förargelser" utan lät dem "gnaga" på sin "sensibla, ömtåliga natur". Icke förty var hon fast besluten att stå kvar på sin post.³⁹ Ledarskapet för skolan hade också tvingat henne till en nyttig koncentration av hennes mångskiftande intressen. Skolan hade för henne blivit "en port, som öppnades". Men samtidigt hade den också drivit henne att resolut stänga andra portar. "Allt som stötte på mångfrestande dilettantism måste nu försakats och krafterna samlas kring den ena uppgiften".⁴⁰ Trots påfrestningarna i det dagliga rutinarbetet kände hon sig väl tillfreds med tillvaron. "Men annars", skrev hon till en vän sommaren 1885 med tanke på det gångna läsåret, "t. ex. när jag går ensam på Djurgården och promenerar om söndagarna, så känner jag mig mycket fridfull och belåten och har en hårdnackad förtröstan på att allting skall klarna upp".⁴¹

Läsalet hade emellertid varit ansträngande för Anna Sandström, därom råder ingen tvekan. "Jag är så trött, dricker järnvatten och äter ägg, men det hjälper inte — jag är trött långt inne i själen. Vad det skall bli skönt att sova i Kreuznach", skrev hon till en god vän på våren 1885.⁴² Kosan ställdes också

2,000:— (det förlorade rörelsekapitalet) och 1884—85 till 1,000:— kr. Anna Sandström till Fredr. Palmgren 16 juni 1886, ASA, II: 2. Den uppkomna bristen för verksamheten 1884—85 å kr. 785:73 ersattes av överste Hagberg enligt anteckning i hans räkenskaper 31 juli 1885, Hagbergska släktarkivet, SSA. När Fredrique Runquist på grund av sjukdom utträdde ur kompanjonskapet med Anna Sandström, löste han ut hennes andel i skolmaterielen med 275 kr. enligt notering 1 nov. 1884.

³⁸ Anna Sandström till Karl af Geijerstam juli 1885, ASA, II: 1.

³⁹ A. brev.

⁴⁰ Hennes eget uttalande, återgivet i historiken i årsredogörelsen 1933—34.

⁴¹ A. brev till Karl af Geijerstam [juli 1885].

⁴² Anna Sandström till Fredrik Palmgren 2 maj 1885, ASA, II: 2.

mycket riktigt till den förut besökta kurorten. Vägen togs denna gång över Berlin och Dresden. Resentrycken har hon respektlöst och humoristiskt förmedlat till hemmavarande vänner. "I Berlin hade jag oförgätliga stunder hos mina vänner kräldjuren i Aquarium, de äro mina favoriter bland djuren, de ä' så pikanta. Berlin alldeles för ordentligt för mig, och trötta voro vi ock".⁴³ Dresden erbjöd mera sevärt. Där kände man sig nästan som hemma. "Allting var prydligt och estetiskt där, till och med diakonissanstalten, där vi bodde, hade en liten estetisk fläkt, som gjorde den mycket olik vår diakonissanstalt. Glad var jag att finna, att Sixtinska madonnan inte är så utpratad, att hon [inte] gör intryck oaktat alla lovsånger man har hört".⁴⁴ I ett samtida brev till en manlig vän är tonen betydligt fränare. "Hela Tyskland ligger i linda, det kunde man se på alla tavelgallerierna: idel änglar med palmer, de saliga i Elysium, poetiskt o. översvinneligt o. kväljande. Jag riktigt njöt i Dresden av Rubens' tjocka ordentliga människor ovanpå alla de änglarne. Dresden var trevlig, och Sixtinska madonnan var lika bra som sitt rykte och hon hade hazel hair och hazel eyes, och det var en god idé, för den färgen är mera vag o. mindre jordisk än både det blonda och det svarta, och hon kommer flygande ned från himmelen och blir flat och generad för alla helgonen, som titta på henne. Jag var inne hos henne väl tre kvart inalles. Det är så roligt att sitta länge och låta tavlorna tala med sig. Det är oförskämt att bara titta en minut på var tavla, se vad målaren heter och vad den föreställer och så — adjö. När det har tagit en människas hjärteblod att måla den, kanske".⁴⁵

Den långtråkiga badsejouren i Kreuznach sommaren 1885 var tydligen ganska prövande för Anna Sandström. Men den gav henne genom den tvungna överksamheten goda tillfällen till läsning. Det blev huvudsakligen engelsk och fransk historia och litteraturhistoria, som hon härunder kom att syssla med, bl. a. Macaulays berömda arbete "The history of England from the

Resan finansierades helt av överste Hagberg enligt anteckning 31 juli 1885 (1,327 kr.) i hans f. a. räkenskaper, SSA.

⁴³ D:o till d:o 24 och 25 juni 1885, a. vol.

⁴⁴ Anna Sandström till Kerstin Wall [1—8 aug. 1885], ASA, II: 4.

⁴⁵ Anna Sandström till Fredrik Palmgren 24—25 juni 1885, a. vol.

accession of James II", S:t Simons bekanta memoarer och Taines lysande verk "Histoire de la litterature anglaise".⁴⁶ Dessa böcker öppnade för henne helt nya vidder. Hittills hade hennes historiska självstudier mest varit inriktade på den nordiska fornhistorien och medeltiden. "Det har icke på länge hänt mig att läsa så mycket i följd", skrev hon till en väninna. "Men jag märker, att jag kan ej i all min dar köra med forntid och medeltid. Den nya tiden är roligare, än vad jag i min okunnighet trodde." Macaulay och S:t Simon behandlade ungefär samma tid, och när hon läste dem, upplevde hon något av det hon särskilt sökte i historien — "mitt älskade sammanhang".⁴⁷ Taine var för henne en ny och stimulerande bekantskap. Hans engelska litteraturhistoria fann hon "gränslöst rolig". Även om han "lik-som alla fransmän" gjorde orsakssammanhanget "så enkelt", att man ibland inte vågade tro på det "riktigt", grep han henne så starkt, att hon rent av fick "hjärtklappning" vid läsningen.⁴⁸

Den 23 juli lämnade man Kreuznach.⁴⁹ Hemfärden lades över Antwerpen för att resenärerna bl. a. skulle få skåda "Rembrandt och Rubens i all sin glans".⁵⁰ Själva staden blev dock en besvikelse. Den visade sig vara nästan fullkomligt modernt europeisk, varken medeltid eller nederländsk. "Men dockorna och hela hamnen var utmärkt geografisk."⁵¹ Från Antwerpen tog man båt till Göteborg. Sedan for man till Marstrand, där resten av sommaren tillbringades.⁵² Efter en avstickare i början av aug. till Norge, där Anna Sandström deltog i det nordiska skolmötet i Kristiania⁵³ för att "väcka" sina "pedagogiska passioner",⁵⁴ återvände hon till Stockholm.

Med friskt mod stod Anna Sandström redo att i början av

⁴⁶ Se härom hennes brev till Kerstin Wall [1—8 aug. 1885] och till Karl af Geijerstam "någon gång i juli månad" [1885], a. vol.

⁴⁷ A. brev till Kerstin Wall.

⁴⁸ A. brev till Karl af Geijerstam.

⁴⁹ A. brev till Kerstin Wall.

⁵⁰ A. brev till Karl af Geijerstam.

⁵¹ Anna Sandström till Kerstin Wall [1—8 aug. 1885].

⁵² A. brev samt brev till Karl af Geijerstam 21 aug. s. å., a. vol.

⁵³ A. brev till Karl af Geijerstam. Om mötet och hennes intryck därifrån se den följande framställningen, kap. XI.

⁵⁴ A. brev till Kerstin Wall.

sept. 1885 begynna ett nytt läsår. "För resten har jag så mycket att göra", skrev hon vid denna tid till en vän, "att jag hinner inte att titta upp, men det är verkligen roligare än att gå och slå dank som i sommar. Man arbetar utmärkt bra efter en tråkig sommar".⁵⁵ Hon föresatte sig också att söka få en något stramare ordning i skolan, uppträda med större myndighet mot alltför pretentiösa föräldrar och genom sträng sparsamhet bringa reda i skolans ekonomi.⁵⁶ Det sista lyckades väl inte helt, men bristen för året nedbringades dock till kr. 487: 49.⁵⁷ Antalet betalande elever, som vid höstterminens början uppgick till 33, nalkades vid läsårets slut 40-talet.⁵⁸ En nyanställd lärarinna, Maria Lodin, som i mars 1885 förfrågat sig hos Anna Sandström, om "det ännu finns plats i Ny skola för ett vrak, som strandat på en obeboelig klippa i skolvärldens hav och varken har kompass eller roder",⁵⁹ visade sig trots karaktäristiken vara en synnerligen värdefull tillgång för skolan. Hon var praktisk, påhittig, lugn och arbetsvillig och anlätades efter någon tid som "skrivhjälp" för att efter hand bli biträdande föreståndarinna vid skolan. Hon avlyftade från Anna Sandström en hel del praktiska bestyr, som egentligen icke lågo för denna.

Även om Anna Sandström ibland greps av missmod — hon fruktade, att skolan alltjämt skulle gå med förlust och att fosterfadern kunde tröttna på att subventionera den — kände hon sig "i grund och botten säker på att det reder sig på något sätt, om jag bara är samvetsgrann".⁶⁰ Väl kunde hon i dystra stunder tvivla på sin lämplighet som skolledare, stunder då hon fann sig själv opraktisk och knappast mera passande "än en grå katt att vara föreståndarinna".⁶¹ Men i gengäld gavs det ögonblick, då stimulansen i undervisningen och ledarskapet kom henne att glömma alla vedermödor och känna en intensiv glädje i arbetet.

⁵⁵ Anna Sandström till Fredrik Palmgren 18 sept. 1885, ASA, II: 2.

⁵⁶ O. a. brev.

⁵⁷ Kassaböcker för 1885—86, SSA.

⁵⁸ Enligt räkenskaperna voro de 37, enligt hennes egen utsago vid läsårets slut 41 (odat. brev till Fredrik Palmgren, ASA, II: 2, besvarat av denne "omg. 5/6 86", ASA, III: 6).

⁵⁹ Maria Lodin till Anna Sandström 5 mars 1885, ASA, III: 5.

⁶⁰ Anna Sandström till Fredrik Palmgren 28 jan. 1886, ASA, II: 2.

⁶¹ O. a. brev.

"Jag börjar på att undra", skrev hon i slutet av höstterminen 1885, "om det inte är omoraliskt att tycka, att det är så roligt att hålla skola, som vi tycka alla på Uffianum. Antingen är det abnormt eller också har det varit alldeles abnormt förr. Och jag undrar rysligt mycket i allm[änhet], om det är de glada eller de ledsna, som ha rätt".⁶² Att förnumstiga människor fortfarande rådde henne att nedlägga skolan bekom henne lika litet som äldre pedagogers utläggningar om hennes friare arbetsformer i undervisningen — de tolkades som bevis på bristande ordning. Det senare framkallade visserligen ett litet vredesutbrott från hennes sida: "Det är resultatet i allm[änna] opinionen efter två vintrars galärslavarbete. Bra muntert." Men hon återvann snabbt sitt sinnes vanliga jämvikt med förklaringen: "Jag behöver sån't där — annars blir jag för nonchalant och lättsinnig".⁶³

Efter läsårets slut hölls i Stockholm det tredje allmänna flickskolemötet 9—11 juni 1886. Anna Sandström deltog däri och uppträdde som föredragshållare vid en av de gemensamma sammankomsterna. Hennes föredrag var betitlat: "Vartill bör man huvudsakligen taga hänsyn vid ett läroämnes fördelning på olika klasskurser?"⁶⁴ Som det var första gången hon uppträdde offentligt i större sammanhang och slog ett slag för sina idéer, torde en kort redogörelse för innehållet vara på sin plats.

Undervisningen i skolorna hade, framhöll talarinnan inledningsvis, på senare tid gjort mycket stora framsteg. Lärarens teknik hade allt mer drivits upp och utvecklats. Här lurade emellertid en fara. Den skicklige läraren frestades att hålla så "briljanta" lektioner, att undervisningen riskerade att ligga över lärjungarnas horisont. För att lugna sina farhågor frågade man ibland eleverna "Förstår ni?" varpå alla naturligtvis svarade ja.

⁶² D:o till d:o "fredag kväll" (poststämpel 12/12 1885).

⁶³ D:o till d:o, odat.

⁶⁴ Berättelse om det tredje allmänna flickskolemötet i Stockholm den 9, 10 och 11 juni 1886 (tryckt 1889). Föredraget återges in extenso s. 91—100. Fridtjuv Berg tog in ett referat av föredraget i Svensk lärovetidning (n:r 25) och begärde i detta sammanhang några förtydligande förklaringar angående hennes uttalanden om barnens minnesförmåga och dess vård. Se hans brev till Anna Sandström 25 juni 1886, ASA, III: 1.

Man kanske intalade sig, att därmed allan rättfärdighet vore uppfylld, men så var ingalunda fallet. Det var nödvändigt att sovra kunskapsmaterialet och fråga sig själv, vilket lärostoff som vore det lämpligaste för ett visst åldersstadium. För att kunna svara härpå, måste man "studera barnets psykologi" och söka komma till insikt om vad barnet behövde veta i en bestämd ålder. Att utgå från den vanliga föreställningen, att "detta måste varje bildad människa veta" och sålunda fordra, att flickan bibringades denna kunskap i sista klassen av sin skolgång, under det att undervisningen i föregående klasser skulle ha förberett detta slutmål, vore farligt. I stället borde man inrikta sig på att ge lärjungarna i en viss ålder vad de behövde och förmådde fatta. Varje skede i ett barns liv krävde sitt speciella kunskapsstoff. Referenten sökte därefter dela upp de olika åldrarna och fixera deras karakteristiska drag. Barn i utvecklingsstadiet 9—13 år hade sin bestämda prägel, de i åldern 13—16 år en helt annan. Den första perioden utmärktes av barnets stora nyfikenhet. Barnet ville under denna tid gärna inhämta fakta, se och känna på saker och ting. Iakttagelseförmågan och verklighetssinnet härska under dessa år. Däremot hade inte förmågan att reda ut och se sammanhang ännu vaknat. I den följande tidsperioden (13—16 år) hade man däremot intresse för att upptäcka den röda tråden i allt och ville veta "målet för tillvaron." Känslolivet vaknade, och man var mäktig en stark entusiasm.

Undervisningen borde nu anpassas efter åldrarnas skiftande natur. För barnen i 9—13 årsåldern borde den därför vara konkret, ge en rikedom av bilder, fakta och föremål och tillfredsställa deras begär efter verklighet. Däremot vore det ej nödvändigt att driva upp reflexionen. Den har ännu inte blivit väckt. I nästa stadium (13—16 år) bör i gengäld reflexionen komma till sin rätt. Här skall man reda ut och klara begreppen. Kunskapsmeddelandet bör här gå lärjungens behov av beundran och entusiasm till mötes.

Talarinnan frågade så, om skolan verkligen vid fördelningen av kunskapsämnen tillgodosåg dessa principer. Härpå svarade hon bestämt nej. På det lägre stadiet serverades alltjämt översiktsskurser med massor av namn o. d. På det högre fyllde man på samma lärostoff med utförligare beskrivningar. Några exem-

pel på den förvända metoden lämnades. I geografin läste man under ett år Europas, Asiens, Australiens och Amerikas fysiska geografi. Under ett följande år behandlades Frankrike, Tyskland, Schweiz, Holland, Belgien och Ryssland. Man rusade igenom kurserna med snälltågsfart och hoppade över det som var specifikt och mest intressant. Målet var att hinna så långt som möjligt, inte att ge en konkret kunskap, allt med en from förhoppning att kunna lämna en utförligare framställning högre upp i klasserna. En dylik studiegång vore direkt skadlig. Detaljer och verklighet vore nödvändiga på det första stadiet, under det översikter med fördel kunde användas på högre stadier. Barn i de tidigare åldrarna kände trivsel och tillfredsställelse med att få fördjupa sig på ett bestämt område. I historieundervisningen förhöll det sig på liknande sätt — snabbkurser på det lägre stadiet, varefter följde ny genomplöjning av samma perioder på det högre stadiet med ty åtföljande utvecklingar. Historien och geografin hade båda ett konkret innehåll. Dessa ämnen — ej språken — borde vara huvudämnen på mellanstadiet. Språken hade sin uppgift, bl. a. att träna det mekaniska minnet. Vår tids tänkande vore baserat på historien och naturvetenskaperna. Geografin kunde i sig uppta de element av naturvetenskaperna, som barnet på detta stadium kunde fatta. Därför borde, slutade talarinnan, historien och geografin ges en framträdande plats i skolan. Därmed tillvaratogs "undervisningens poesi".

I den följande diskussionen yttrade sig lektorerna Höjer och Wærn samt rektor Humble. Den förstnämnde anslöt sig "i teorin" till inledarinnan, men förutsåg, att han skulle bli oense med henne, när det gällde att "i praktiken tillämpa de så talangfullt framställda idéerna". Skulle man lägga upp kurserna så omständligt, som föreslagits, skulle det dröja hundratals år, innan man genomgått dem. Han ville först se en detaljerad läroplan, innan han godtog den. Själv fann han det omöjligt att ge historien och geografin den centrala plats, som Anna Sandström yrkat. Rektor Humble uttryckte sin beundran för "det utmärkta föredraget" och fann liksom inledarinnan det gängse sättet att meddela kunskaper i "koncentriska cirklar" — inte minst i historien, där stoffet ofta omtuggades 2 à 3 gånger under lärogången — högst olyckligt. De nya idéerna måste emellertid prövas i detalj, innan man gick vidare. Han opponerade

också mot vad han ansåg som överdrifter i framställningen och framhöll betydelsen av att minnet övades i det första åldersstadiet. Även reflexionen måste tidigt uppodlas, och här hade språken och matematiken sin givna plats. Lektor Wærn ansåg, att referenten förblandat två skilda saker — abstrakt uppfattning och ofullständig uppfattning. Barnets längtan efter verklighetskunskap tedde sig snarast som nyfikenhet, som fladdrade från föremål till föremål. Han kunde själv inte finna annat, än att barnet vore väl tillfreds med en mera summarisk kunskap. Han varnade även mot att ensidigt nära barnets fantasi. Så som referenten lade upp sin undervisning, bleve det inte iakttagelse- eller varseblivningsförmågan, som odlades, utan föreställningsförmågan. Att renodla undervisningen så, att på det lägre stadiet det konkreta och på det högre det abstrakta bleve dominerande, vore olämpligt. Båda elementen måste samtidigt och från början tillgodoses.

Sina intryck från mötet har Anna Sandström samlat i ett reportage till en landsortstidning.⁶⁵ Det framgår härav, att hon knappast ansåg flickskolemötenas framtid "oblandat ljus". Intresset bland lärarinnorna vore visserligen starkt, men de yttrade sig högst ogärna i diskussionerna. Hon fann det också anmärkningsvärt, att endast ett fåtal manliga lärare deltagit i mötet. Själv föreslog hon, att man i framtiden borde slå ihop gossläroverkens och flickskolornas lärarmöten, så att båda lärarkategorierna kunde mötas till dryftande av gemensamma pedagogiska spörsmål.

*   *
*   *

En ihållande vårtrötthet hade givit anledning till en konsultation hos doktor Ernst Westerlund i Enköping, tidens "starke man" inom medicinen. Denne konstaterade, att det inte "var något egentligt fel" på henne, men väl på hennes "levnadsordning" och mathållning — "jag får för litet mat". Det dagsprogram, som han gjorde upp och som hon tills vidare nog-

⁶⁵ Närkeposten 26 juni 1886. Interiörer från flickskolemötet.

grant följde, tvang henne att stiga upp kl. 7, ta en halvtimmes promenad och äta frukost, bestående av tre tallrikar gröt och mjölk, två ägg och en stor kopp kaffe med skorpor. Före middagen skulle patienten ta en halvtimmes promenad igen och sova en halvtimme samt efter middagen vila lika lång tid. Kl. 8 serverades kvällsmat, efter det vederbörande ånyo vandrat sin halvtimme — "ligga kl. 10".⁶⁶ Något utrymme för "snillet" erbjöd det späckade dagsschemat inte. Tant Maria trodde för sin del, att det var just detta Westerlund avsett med sin "illmarigt uträknade plan". Trots allt kände sig Anna Sandström "mycket bättre" av kuren och dessutom "gruvligt kraftig" om förmiddagen, för att helt slockna mot kvällen.⁶⁷

Det ingick i den Westerlundska terapin, att hans patienter om möjligt skulle tillbringa någon tid i fjällen. I anslutning härtill beslöt Anna Sandström att vistas någon del av sommaren i Jämtland. Hon låg först i Mörsil, som hon dock fann alltför "civiliserat" och "badortsaktigt", och fortsatte sedan längre upp i fjällen, oscillerande mellan Åre och Storlien.⁶⁸ Det senare stället tilltalade henne föga. "Här bara gödkur, ingenting annat, tama promenader, inga fjäll på nära håll, människorna mer eller mindre sjuka och pjåskiga. Jag är som bekant genast frisk om sommaren, så fort jag kommer ut på landet." I Åre trivdes hon bättre. Hon tog in hos sin "gamla vanliga gumma högst upp på fjället och åt rökig havregrynsgröt och gult kaffe med resignation och tröstade mig med utsikten". Visserligen regnade det mest hela tiden i Åre, men "vi stretade ändå i bergen, åto matsäck i hållande regn, inkrupna i granar". I slutet av juli lämnade hon fjällen och reste ner till västkusten, där familjen Hagberg funnit en fristad i det idylliska Ljungskile.

*   *
*   *

Med läsåret 1886—87 nådde "Nya skolan" eller "Anna Sandströms skola" som den nu började kallas, en stabilitet och kon-

⁶⁶ Anna Sandström till Fredrik Palmgren 11 apr. 1886, ASA, II: 2.

⁶⁷ O. a. brev.

⁶⁸ Se härom och för det följande hennes odat. brev till Fredrik Palmgren från början av juni 1886, och av 29 juni, 11 juli, o. a. vol.,

turskärpa, som den dittills saknat. Inte nog med att elevantalet nu överskred det efterlängtrade 50-strecket — höstterminen 1886 rymde skolan 52 lärjungar, följande vårtermin 56⁶⁹ — och förlusten på rörelsen inskränkte sig till kr. 138: 50.⁷⁰ Skolan kunde för första gången uppvisa en verklig kurs- och timplan. Genom sin tryckta årsredogörelse hade ledningen möjlighet att redovisa för skolans arbetsprinciper och studieresultat.⁷¹

Enligt årsredogörelsen, som samtidigt är att betrakta som en programförklaring, där riktlinjerna för skolans verksamhet uppdragits, bestod skolan då av tre förberedande klasser och en därpå vilande "mellanskola", avsedd att omfatta sex klasser. Meningen var att senare bygga på denna med särskilda fortsättningskurser. Skolan höll i princip på samundervisning, men av praktiska skäl kunde man t. v. ej sörja för gossarnas undervisning längre än t. o. m. fjärde klassen, varifrån dessa kunde övergå till läroverkens femte klass. Till omvårdnad av lärjungarnas hälsa strävade skolan medvetet att så mycket som möjligt begränsa hemarbetet och att ge lärjungarna tillfälle till lekar i fria luften. Mycken uppmärksamhet ägnades utvecklingen av lärjungarnas praktiska anlag. Handarbete och träslöjd hade fått en drygt utmätt tid på schemat. Alla gossarna hade möjlighet till träslöjd från och med andra förberedande klassen. Även flickorna kunde få delta häri. De mindre flickorna fingo systematisk undervisning i papparbeten.

Som mål för skolans verksamhet sattes en konkret och åskådlig undervisning. Årskurserna i de olika ämnena voro medvetet av begränsad omfattning, särskilt i sådana ämnen som kristendom, historia och geografi, för att undvika att genomgå samma

---

till Kerstin Wall av 14 juli, ASA, II: 4, samt till Maria Hagberg 25 juni, 5, 9 och 14 juli s. å. (brevet till den sistnämnda tillhöra arvingarna till fru Carin Nordström, f. Sandström).

⁶⁹ Kassaböcker 1886—87, SSA.

⁷⁰ A. källa.

⁷¹ Årsredogörelsen 1886—87. Det är möjligt, att man tidigare haft handskrivna redogörelser, men några dylika ha icke påträffats bland skolans handlingar. Några utgifter för tryckning av redogörelser ha ej bokförts i räkenskaperna före 1886—87. Den första årsredogörelsen kostade 57 kr.

Anna Sandström jämte fosterföräldrarna.

Foto från 1880-talet.

delar av ett ämne i olika klasser.⁷² Som huvudämnen rubricerades historia, naturkunnighet och matematik, däremot ej de moderna språken, som egentligen blott tillgodosågo praktiska behov. Undervisningen i språken lades så, att eleverna lärde sig förstå böcker och samtal samt om möjligt själva uttrycka sina tankar. Att tala och läsa språken betraktades som huvuduppgiften. Grammatikläsning uteslöts ej men uppsköts, till dess ett betydande ordförråd inhämtats.

Av speciellt intresse är redogörelsen för undervisningen i geografi och historia, vilka ämnen lågo Anna Sandström när-

---

⁷² Att döma av uttalanden i andra sammanhang var Anna Sandström motståndare till en koncentrisk uppläggning av kurserna exempelvis i historia. Att först läsa en sammanhängande kurs i historia i de lägre klasserna och sedan läsa om samma kurs i utförligare framställning i de högre, innebar enligt hennes mening endast ett själlöst och intressedödande omtuggande av materialet. Ständiga repetitioner av förut genomgångna kurser vore av föga värde.

mast om hjärtat. Geografien ingick på det lägre stadiet i naturkunnigheten. Som inledning till den egentliga geografiundervisningen, som satte in i andra förberedande klassen, företogs promenader till Riddarholmen, Slussen, gamla staden, Katarinahissen och Uggleviksskogen och utfördes i samband härmed kartritning på svarta tavlan. I nästa klass var undervisningen upplagd i form av fingerade utfärder och resor, exempelvis per ångbåt från Stockholm till Uppsala med avstickare till Gamla Uppsala och Dannemora gruva, en färd till Gotland, varunder man fick veta en del om fyrväsendet, höra en beskrivning av Visby, sagor om staden o. d., vidare en resa på Göta kanal från Stockholm till Göteborg, vartill knöts en skildring av Bohuslän, ett typiskt fiskläge och storfisket. "Ingen bok har använts, endast kartor." I den första "mellanskoleklassen" lästes Norrland, varvid man bl. a. behandlade där förekommande djur samt lapparnas levnadssätt. På motsvarande sätt studerades de olika ländernas geografi i de följande klasserna. Då man t. ex. läst Norge, Finland och Ryssland, lät man eleverna i tankarna följa en expedition från Tromsö längs Europas och Asiens norra kust, vidare besöka Grönland och dess invånare, vara med på en valfångst, studera polarnatten, solens ställning till jorden, klimatbältena o. s. v. Stor uppmärksamhet ägnades de olika världsdalarnas kulturväxter och husdjur.

Historieundervisningen, som i överensstämmelse med Anna Sandströms förut relaterade åsikter givits ett jämförelsevis gott utrymme på schemat, inträdde i första mellanskoleklassen och byggde till en början uteslutande på de nordiska sagorna, t. ex. om Tors färd till jättarna, Iduns bortrövande, Hjalmar och Ingeborg, Hagbard och Signe, Vermund och Uffe, Rolf Krake, Ivar Vidfamne, Harald Hildetand, Bråvalla slag, Ragnar Lodbrok. Även i den nästa klassen, den tredje — någon andra klass existerade tydligen ej detta läsår — hade ämnet alltjämt en klart samnordisk uppläggnings. Här behandlades Olav Haraldsson utförligt "efter Snorre Sturlason", varvid särskilt samhällsförhållandena belystes, kristendomens införande i Norden, Knut den store, Magnus den gode, Sven Estridsson, vunderna, Harald Hårdråde, Harald Godwinsson, Vilhelm Erövraren, Stenkilka, Sverkerska och Erikska ätterna, Sigurd Jorsalafar, som exempel på nordmännens deltagande i korstågen. "Någon gång läxa i

Odhners mindre lärobok." I den fjärde klassen kombinerades nordisk och allmän historia med varandra. Här sysslade man sålunda med första korståget, de nordiska vikingarna och deras färder till Ryssland, Grekland, England och Frankrike, Sven Estridsson och hans söner samt Valdemar den store i Danmark. I den femte klassen, som ännu var skolans högsta, skildes den svenska och allmänna historien åt, disponerande sammanlagt fyra lektioner i veckan med samma timtal (2) för vardera ämnet. I den svenska historien lästes medeltiden från Erik av Pomern, Gustav Vasa med särskild vikt lagd vid den inre styrelsen, reformationens genomförande samt näringarnas uppblomstring. Erik XIV:s regering togs "något mera sammandraget". "Stundom hemläxor i Fryxells och Starbäcks berättelser jämte Odhners större lärobok." I den allmänna historien befann man sig tydligen något längre fram i tiden. Här behandlade man de religiösa och politiska striderna i Tyskland och Frankrike under 1500-talet, tvekampen mellan konung och parlament i England under 1600-talet, allt skildrat "med vidlyftighet". Kursen slutade här med den ärofulla revolutionen 1688.

Man kan fråga sig, i vad mån Anna Sandström kunnat i sin "nya skola" praktiskt omsätta de idéer hon kämpat för i sina programskrifter från 1880 och 1882. Ett entydigt svar härpå kan knappast lämnas. Skolan var ännu icke färdig i sin organisation. En viss hänsyn måste ock tagas till de elever — främst gossarna — som av olika skäl tvungos lämna skolan för att övergå till andra läroanstalter. Det kan därför konstateras, att hon på åtskilliga punkter måst modifiera sitt ursprungliga program, på andra däremot lyckats genomföra sina avsikter. De främmande språkens dominans hade hon otvivelaktigt brutit, dessa voro icke längre huvudämnen. Men dessa senare voro å andra sidan icke desamma som i den ursprungliga planen. Matematiken hade t. ex. upptagits bland huvudämnena. Därigenom hade dessa förlorat sin övervägande humanistiska prägel. I stället för modersmålet, historia, geografi och naturkunnighet hade trätt som s. k. huvudämnen historia, geografi, naturkunnighet och matematik. Att ge undervisningen större konkretion och åskådlighet torde hon — särskilt på det lägre stadiet — i stort ha lyckats med. I all synnerhet gällde detta geografien. Vad historien beträffar synes på det lägre stadiet lärarens muntliga

framställning burit upp undervisningen — läroböcker ha endast obetydligt kommit till användning — det episka momentet blivit väl tillgodosett, eleverna själva fått göra bekantskap med vissa berättande källor samt den samnordiska utvecklingen stått i blickpunkten vid stoffurvalet, som i stor utsträckning grupperats kring bestämda personer, utförligt skildrade. Som ett karakteristiskt drag i denna undervisning kan vidare anföras det oproportionerligt stora utrymme, som ägnats fornhistorien och medeltiden. Den antika tidens historia har av årsredogörelsen att döma helt lämnats å sido och förmodligen sparats till de blivande högre klassernas kurser.

Såsom undervisningen var lagd i den ”nya skolan”, berodde resultaten givetvis i högsta grad på den enskilde läraren. Den krävde av honom i rikt mått entusiasm, uppslagsrikedom, tålmod och uthållighet. Själv drog Anna Sandström utan tvekan det tyngsta lasset. Undervisningen i historia och geografi tog hon till större delen i egna händer. Hon ansåg själv, att hon gjorde sin största insats i skolan som ”bara lärare”.⁷³ I den funktionen kände hon endast glädje — både givandets och tagandets. ”Det roligaste jag visste”, har hon en gång vid minnet av pionärtidens äventyrliga tillvaro yttrat, ”var att berätta historier, i synnerhet för små barn, och få deras ögon att tindra av intresse och spänning. Att en lärarinna borde kunna berätta barnsligt och livligt, var nästan hela min pedagogik”.⁷⁴

Goda medhjälpare hade hon bl. a. i Thalia Schoug, en skicklig och uppslagsrik språklärare och läroboksförfattare, som höll modet uppe hos alla genom sin glada tillförsikt, sin humor och hjälpsamhet, den förut nämnda Maria — vanligen kallad Mia — Lodin, som bl. a. undervisade i kristendom och från 1890-talets början tjänstgjorde som biträdande föreståndarinna, den kände litteraturkritikern Hellen Lindgren, en kunnig och stimulerande modersmålslärare, samt ingenjören Karl af Geijerstam,⁷⁵

⁷³ Se bl. a. hennes brev till Fredrik Palmgren 25 febr. 1887, ASA, II: 2.

⁷⁴ Uttalandet återgivet i historiken, årsredogörelsen 1933—34.

⁷⁵ Om de nämnda personerna se o. a. historik, Hellen Lindgrens minnesruna över Thalia Schoug, Idun 14 jan. 1898, samt Anna Sandströms brevväxling med Geijerstam och Palmgren, passim.

som stod för matematiken och en del av ”naturkunnigheten” och för övrigt var den mest avancerade representanten inom skolan för åttioårsrealismen.

Det rädde inom denna första läraruppsättning en kamratlig och gemytlig stämning med en fläkt av ”hem och familjekrets”.⁷⁶ Man tog inte saker och ting alltför högtidligt. Man diskuterade ivrigt pedagogiska problem och praktiska detaljer men aktade sig för att skriva protokoll däröver eller fatta några beslut av alltför bindande karaktär. Vilket grepp Anna Sandström haft om sitt första kollegium, är naturligtvis inte lätt att numera avgöra. Själv ansåg hon med sin vanliga anspråkslöshet, att hennes inflytande över medarbetarna varit ganska ringa. Hon trodde inte, att hon var någon ”lärare-uppfostrare” — därtill ägde hon för litet av ”tukt och Herrans förmaning” enligt egen utsago.⁷⁷ I stunder av misströstan och besvikelse fränkände hon sig själv helt makten att kunna ”influera på dem alls”. Som skäl härför angav hon bl. a. sin tunga arbetsbörda, som hindrade henne att i detalj följa lärarnas arbete, som hon önskade. Hon kunde därför endast verka på dem genom sitt ”umgänge”, vilket ej räckte till.⁷⁸

Denna hennes egen pessimistiska syn på ledarskapet i skolan vederlägges emellertid av andras vittnesbörd.⁷⁹ Visserligen har hennes kamratliga och urbana sätt vitsordats av alla. Men samtidigt har man haft fullt klart för sig den självklara auktoritet och myndighet, som präglade hennes uppträdande. Hennes ledarskap var icke grundat på den yttre ställning hon intog som skolans föreståndarinna. Det vilade i stället på den auktoritet, hon ägde i sin egen starka personlighet, samt på medarbetarnas beundran och tillgivenhet. Dessa sökte också på allt sätt skydda henne mot den dagliga rutinens mångahanda påfrestningar och därigenom lätta hennes arbetsbörda.

* * *

*

⁷⁶ Hellen Lindgrens o. a. minnesruna.

⁷⁷ Se hennes brev till Fredrik Palmgren 25 febr. 1887, ASA, II: 2.

⁷⁸ O. a. brev.

⁷⁹ Se bl. a. Hellen Lindgrens f. a. minnesruna i Idun 1898 samt Carl Laurins uttalande i hans ”Minnen”, del 2, omfattande tiden 1888

Sommaren 1887 tillbringade Anna Sandström på Dalarö i relativ avskildhet. Hon hade skrivit kontrakt med ett förlag att ge ut en bok om "de nordiska sagorna" och behövde arbetsro.⁸⁰ "För övrigt är jag på Dalarö och mår bra, utom när jag har tandvärk", skrev hon till en vän. "Vi äter smultron och jordgubbar 3 gånger om dagen och simma i fet mjölk och grädde, vilket jag inte alls är okänslig för",⁸¹ Då och då reste hon in till Stockholm och besökte Kungl. biblioteket för att hitta material till sin nya bok. "Det är rysligt roligt att på en gång få se alla böcker, som finnas i ett visst ämne", skrev hon efter ett sådant besök.⁸² Hellen Lindgren hade rått henne att söka kontakt med en av bibliotekets tjänstemän — fil. dr Robert Geete — och denne hjälpte henne tydligt till rätta — "nu sitter man på sin lilla stol mitt uppe i 'bokskatten' och gör sina anteckningar",⁸³

Läsåret 1887—88, som gick med en måttlig förlust — 298 kr.⁸⁴ — förlöpte jämförelsevis lugnt. Under sommaren hade Anna Sandström gjort undan en del förberedelsearbete för den kommande vintern för att inte alldeles "gräva ner" sig i arbetet "såsom hittills" utan få tid att roa sig och skaffa sig "nya bekanta, och om det låter sig göra, nya vänner". — "Man blir så besynnerlig av att *bara* arbeta, och arbetet vinner inte på det".⁸⁵

—98, s. 46. Det var vanligt, berättar Laurin, att till de nordiska festerna i Uppsala infunno sig åtskilliga framträdande personer från Stockholm. "Bland gästerna såg jag", skriver han om en dylik fest, "en några och trettio-årig dam, som föreföll mig vara en äkta nordisk blond och frisk kvinnotyp. Det var fröken Anna Sandström, vilkens rykte var stort även utanför skolkretsarna. Jag beundrade hennes strävan för realism i undervisningen". Laurin blev förvånad över att en lärarinna kunde vara så tilldragande (!) "jag såg henne vacker och auktoritativ röra sig bland studenterna". Laurin kom senare som lärare i konsthistoria vid Anna Sandströms seminarium i nära förbindelse med henne och har i olika sammanhang givit uttryck åt sin höga uppskattning av hennes ledarskap och personlighet.

⁸⁰ Brev till Fredrik Palmgren 23 juli 1887, ASA, II: 2.

⁸¹ Brev till d:o 12 juli s. å.

⁸² Brev till Maria Lodin 28 juni 1887, ASA, II: 1.

⁸³ O. a. brev.

⁸⁴ Inkomsterna belöpte sig till 9,549:75, utgifterna till 9,848:19 enligt kassaböckerna, SSA.

⁸⁵ O. a. brev till Palmgren 23 juli.

Att hon lyckades förverkliga denna avsikt, är mindre troligt. Bekymmer för skolan hade hon alltså. De gällde framför allt gossarna. Dessa skulle prepareras för övergång till läroverken och det tog både tid och krafter i anspråk. Dessutom kostade dessa extralektioner skolan pengar. "Gossarna äter upp all förtjänsten", klagade hon själv.⁸⁶ Den praktiska Maria Hagberg föreslog också, att man skulle helt avstå från att ta emot pojkar längre. Anna Sandström ville emellertid ännu inte ge "samskoleidén" på båten, även om den, som hon själv medgav, var "torftigt representerad".⁸⁷ Så småningom skulle hon bli nödgad att överge den.

På sommaren 1888 uppehöll hon sig efter några veckors vila i Norrtälje jämte en kamrat i Norge. Från Kristiania reste man över Skien, besåg några av kuststäderna i närheten, sneddade genom Telemarken upp till Odde vid Hardangerfjorden och fortsatte sedan till Laerdalsören vid Sognefjorden. Härifrån begav man sig till Frydenlund i Valdres, gjorde därifrån en färd in i Jothunheimsområdet och vandrade i högfjällen för att till sist åter hamna i Frydenlund. I början av aug. anträdde återfärden, som gick över Gjøvik-Charlottenberg till Stockholm.⁸⁸ Här deltog hon i det allmänna nordiska skolmötet och höll där ett föredrag, varom mera i annat sammanhang.⁸⁹ Tiden innan skolan började tillbringade hon i Norrtälje med familjen Hagberg.

Norgevistelsen hade tydligt haft god verkan. Hon kände sig i hög grad stimulerad av den. "För närvarande", skrev hon till en vän i början av sept., "svärmar jag för norrmän, fjäll, bönder, demokrati, enkelt levnadssätt, Rousseauanskt naturtillstånd. Varför är Norge så ljuvligt och Sverige så platt?" Man blev sig helt olik i Norge — "tio år yngre, mkt förskönad (!) glad, enkel, hjärtlig, meddelsam, entusiastisk och inte alls så där otäcka, inkringlade och satiriska, som vi äro här. Alla människor

---

⁸⁶ Brev till Palmgren 29 apr. 1888, ASA, II: 2.

⁸⁷ Brev till Fredrik Palmgren 29 apr. 1888, a. vol.

⁸⁸ Om hennes sommar se brev till Palmgren (poststämpel 22 juni o. a. vol.) samt brev till Maria Hagberg 4, 21, 31 juli och odat. 1888 (tillhöra arvingarna till fru Carin Nordström, f. Sandström) 14 och 20 juli, ASA, II: 1.

⁸⁹ Se den följande framställningen Kap. XI.

lika, lika bildade och lika förnäma, ingen stel och ingen tråkig och ingen tillgjord".⁹⁰

Läsåret 1888—89 hörde icke till dem, som Anna Sandström lätt skulle glömma. För första gången lyckades hon åstadkomma balans i skolans ekonomi. Ett litet överskott på några hundra kronor kunde t. o. m. bokföras.⁹¹ Men denna lilla ljusning förmodade inte skingra den djupa melankoli, som hon befann sig i, då läsåret gick till ända. Tvenne hårda slag hade under läsåret drabbat henne. Den 3 nov. 1888 avled helt oförmodat hennes bror Carl nere i Rom, där han befann sig på en forskningsresa. På försommaren följande år — den 2 juni 1889 — dog brodern Ivar för egen hand. De närmare omständigheterna skola i annat sammanhang beröras.⁹² Anna Sandström var förtvivlad. Särskilt djupt grep henne det sista dödsbudet.

I det Hagbergska hemmet hölls familjeråd. Det hade redan tidigare överenskommits, att Anna Sandström efter vårterminens slut skulle resa till Paris i sällskap med lärarinnan vid skolan, Thalia Schoug. Familjen i övrigt skulle bo i Norrtälje under sommaren. Det beslöts nu, att hon trots allt skulle stå fast vid den planerade resan. Hon uthärdade inte tanken att resa till den lilla badorten så nyss efter broderns död och omges av det skvaller, den nyfikenhet och det medlidande, som dödsfallet kunde väntas framkalla. Resan skulle tvinga henne att icke ständigt syssla med det sorgliga minnet. "För resten skall jag arbeta, arbeta", skrev hon till en vän, "— det är det enda".⁹³

Att hon valt Paris som mål för sin resa, var ingen tillfällighet. Med anledning av att 100 år förflutit sedan den stora franska revolutionen, hade en världsutställning anordnats i huvudstaden. I samband därmed skulle åtskilliga internationella konferenser hållas, bl. a. en kongress för "le droit des femmes". Både utställningen och kongressen lockade Anna Sandström.

Avresan ägde rum strax efter skolavslutningen, och den 11 juni anlände resenärerna till Paris.⁹⁴ Man bodde hos en privat-

⁹⁰ Brev till Fredrik Palmgren 4 sept. 1888, o. a. vol.

⁹¹ Behållningen utgjorde vid vårterminens slut 368:51 kr. enligt kassaböckerna, SSA.

⁹² Se den följande framställningen Kap. XIV.

⁹³ Brev till Fredrik Palmgren 8 juni 1889, ASA, II: 2.

⁹⁴ Anna Sandström till Maria Hagberg 15 juni 1889 (brevet har

familj, där man också intog sina måltider. Bostaden låg blott några minuters väg från utställningen. Denna rymde bl. a. en större samling fransk konst, en avdelning som åskådliggjorde bostadens utveckling genom tiderna — "histoire des habitations, som är en rad av alla möjliga byggnader från egypternas till renaissansen" samt en kolonialexposition.⁹⁵ Vanligen tillbringade man förmiddagarna på utställningen, som ingalunda "understeg" Anna Sandströms förväntningar. Med geografens intresserade blick följde hon särskilt de många främmande folkslagen. "Araberna försjönk jag alldeles i hänryckning över, de går så vackert, att det är riktigt som musik att se dem promenera." Negrerna befunnos också vara vackra, åtminstone "somliga". — "Jag såg en negrinna, som hade den mest förtjusande figur, klädd i svart moiréklädning".⁹⁶ — "I dag ha vi levat i Tunis och sett en orientalisk bazar och fullt med araber i turbaner och burnuser", rapporterade hon till Maria Hagberg. Till sin stora förtjusning gjorde hon samtidigt för första gången bekantskap med "riktiga bananer".⁹⁷ Eiffeltornet, som blivit färdigt i samband med utställningen, väckte givetvis resenärernas stora beundran. "Med sitt elektriska ljus" tedde det sig för dem som "en stjärna på himmelen".⁹⁸ För att friska upp sina kunskaper tog man lektioner för en fransk lärarinna. Anna Sandström avundades smått sin reskamrat — Thalia Schoug — som trots sin ringa beläsenhet visade sig betydligt säkrare än hon själv. Så fort denna kommit på fransk botten, började hon "rycka på axlarna och vända insidorna av händerna ut". — "Det där kan jag inte", bekände Anna Sandström, "för jag har en nästan överdriven fasa för affektation, i synnerhet i svenskars närvaro".⁹⁹

Mindre utbyte hade resenärerna av den stora kvinnokongres-

årtalet 1888, men tydligen felskrivning att döma av poststämpeln). Tre brev och två brevkort, som Anna Sandström skickade hem, äro bevarade (tillhöra arvingarna till fru Carin Nordström, f. Sandström).

⁹⁵ Se brev till Maria Hagberg 27 juni samt till Fredrik Palmgren 3 aug. (efter hemkomsten), ASA, II: 2.

⁹⁶ O. a. brev till Palmgren.

⁹⁷ O. a. brev till Maria Hagberg 15 juni.

⁹⁸ Brevkort till Maria Hagberg med poststämpel 20 juni 1889.

⁹⁹ F. a. brev till Palmgren 3 aug.

sen, som artade sig till en "komplett skandal". Tillsammans med dåvarande studierektorn vid Åhliniska skolan, fil. dr Ellen Fries, var Anna Sandström inbjuden till densamma. En färgstark och uddig beskrivning över vad som passerade under kongressen har hon lämnat till en vän.¹⁰⁰

"De emanciperade damerna i Sverige äro visserligen inte utskrikna för behag, men franska var då ena horreurer, tycktes bara vara ett riktigt avskum. Ordförande var en tjock, gråhårig dam, som första dagen var klädd — tror jag — i ljusblått siden och rosor och talade om att 'la femme est le civilisateur du siècle' och körde med stackars Jeanne d'Arc och George Sand — det är inte gott att få fatt i så många civilisateurer i Frankrike.

Somliga talare, som hon inte tyckte om, avbröt hon utan vidare — där var tumult och spektakel, och ordföranden ringde med klockan och fick ändå ingen ordning. Så fort talarne sa någonting om 'l'esclavage de la femme', 'l'injustice de l'homme', så klappade de och skrek och stötte parasollerna i golvet, men någonting annat brydde de sig inte om.

Mötet slutade med en ståtlig bankett, och den var vi bjudna på som främlingar. Då fick man se alla häxorna décolleterade i stor parad, och det var ändå gräsligare. Det skulle vara riktigt fin middag, ordförande[n] höll skåldalet för kvinnan, där hon stod vid bordet med sina bara armar. Sen ville en fransman, som satt mitt emot oss tala. Då blev det ett rysligt tumult, presidentskan kom nedrusande från sin plats och skrek: 'Sortez Monsieur!' Han blev alldeles röd i ansiktet och vi trodde, att det skulle bli slagsmål, men hur det var, så satte han sig ned igen. Vi hörde sen, att han skulle vara en skandalskrivare, och att han hade kommit in på en annans biljett, men som vi sågo, hade han inte burit sig illa åt. Ellen Fries och jag sutto bredvid varandra och kom överens om att vi troligtvis aldrig hade varit i så dåligt sällskap. Det blev fler tal, och under ett av dem passade en dam på att — kyssa den herrn, som satt bredvid henne. Så skulle en författarinna hålla tal; hon började visst från världens skapelse, var tråkig och hördes inte ner i salen, då började sällskapet på att skratta för att få henne tyst, presidentskan ringde ursinnigt i klockan — vid ett middagsbord — men det hjälpte inte — gumman måste sluta.

Då bröto alla upp från bordet, och bäst som det är, befinna vi oss på en 'palier' emellan matsalen och salongen, då få vi höra ett gräsligt gräl och se den gräsligaste av alla häxorna — syster till ordföranden — stå med upplyft senig (bar!) arm och knuten näve och stormgräla på den samma publicisten; han sade just

¹⁰⁰ A. brev.

ingenting och jag beundrade hans tålmod. 'L'heure viendra' skrek hon oupphörligt, och bäst som det är, se vi honom slungas utför trappan och stöta emot, så att det var ett under, att han inte slog ihjäl sig.

En ryslig uppståndelse bland damerna på paliern — jag blev så ond, så förskräckligt ond, att se en människa behandlas så där som en hund, och att den där otäckan skulle ha hejdukar genast till hands, som hon bara behövde vinka på — hon och presidentskan äro gräsligt rika — varpå jag, utan att precis veta, vad jag gjorde, gick fram och tog henne i båda händerna och skrek: 'Madame, vous déshonorez votre pays!' Hon sa ingenting, hon blev visst flat, och jag försvann ögonblickligen. Thalia höll på att dåna av förskräckelse."

Den bedrövliga episoden vittnar om Anna Sandströms omedelbara reaktion mot brutaliteten, hennes personliga mod och oförskräckta ingripande. Att stå det onda emot, var för henne en självklar plikt.

För övrigt sökte resenärerna utnyttja tiden på bästa sätt. En dag gjorde man en utfärd till Fontainebleau, sex mil söder om Paris, "vilket var mycket roligt", men gjorde ett djupt grepp i reskassan; en annan dag besökte man deputeradekammaren. Att höra föreläsningar i Sorbonne ingick också i programmet. Man studerade pedagogisk litteratur på biblioteken och gjorde upp förteckningar däröver för framtida bruk. På teatern fick man se och höra den "gudomliga" Sarah Bernhardt — hon var då 45 år och på toppen av sin konstnärsbana. Ett brandtal av den kända "anarkistagitatorn" Louise Michel hördes också till minnena från Paris, en cirkusföreställning icke att förglömma. Överallt uppträdde de djärva nordiska resenärerna "ensamma" — utan manligt skydd — "tittande, så att ögonen kunde trilla ut".¹⁰¹ Ett stycke in i juli lämnade man så Paris och for hem till Sverige.¹⁰²

¹⁰¹ Se de förut angivna breven till Maria Hagberg och Fredrik Palmgren.

¹⁰² I sitt sista meddelande från Paris (brevkort med poststämpel 8 juli) uppgav Anna Sandström, att man skulle fara hem någon av de närmaste dagarna och ta vägen över Köln och Lybeck. I Fredrika Bremerförbundets tidskrift "Dagny" publicerade hon sina intryck från vistelsen genom artikeln "Pariserbrev" (1889 s. 183—90). Hon uppehåller sig här huvudsakligen vid utställningen samt vid Louise Michel.

”Jag har haft en mycket arbetsam höst”, skrev Anna Sandström till en vän i början av nov. 1889, ”späckad med åtskilliga förargelser, men också försedd med åtskilliga ljuspunkter”.¹⁰³ Till de sistnämnda räknade hon några förbättringar i de praktiska arrangemangen av skolans lokaler. Sålunda hade hon lyckats erhålla ett särskilt mottagningsrum och en kollegiesal. Hon slapp nu, påpekade hon en smula galghumoristiskt, ”det out-sägliga lidandet” att ta emot besökande i tamburen.¹⁰⁴ Till framgångarna räknade hon också ett par nyförvärvade lärare — bl. a. Gustava Hjelmmerus, en ”kraftfull pliktmänniska” med ”spartansk” livsförsel, en intresserad och effektiv geografilärare, som livligt sympatiserade med Anna Sandströms idéer om en reformerad geografiundervisning och själv kom att medarbeta i hennes läroböcker,¹⁰⁵ samt den framstående pedagogen, dåvarande adjunkten vid Östermalms 5-klassiga läroverk, fil. dr Nils Lagerstedt, som tjänstgjorde som timplärare i biologi, och sedan lång tid tillbaka var varmt fästad vid Anna Sandström. Dessa tvenne nya lärare gävo skolan, menade hon, ”en ökad auktoritet”.¹⁰⁶ En mindre behållning i skolans ekonomi uppvisade även detta läsår.¹⁰⁷

Icke dess mindre ansattes hon tid efter annan av misströstan. ”För resten är jag mycket dyster”, skrev hon i slutet av mars 1890, ”grämer mig över att skolan går illa, att barnen äro dumma och elaka, och börjar tro på *fullt allvar*, att jag inte duger till något annat än att då och då skriva en artikel. Jag har nog inte tillräckligt kraft och ihärdighet för att förestå en skola och lägga för mycket vid mig. Dessutom har aldrig någon pedagog kunnat praktisera sina idéer, inte en gång Pestalozzi, varför skulle då jag kunna det?”¹⁰⁸

Längre fram på vårsidan tycks hon emellertid ha funnit en naturlig förklaring till det svikande nitet och den bristande

¹⁰³ Brev till Fredrik Palmgren 3 nov. 1889, ASA, II: 2.

¹⁰⁴ A. brev.

¹⁰⁵ Se karakteristiken i historiken, årsredogörelsen 1933—34 samt Anna Sandströms minnesteckning över Gustava Hjelmmerus, ”Ur Anna Sandströms skrifter”, s. 373—75.

¹⁰⁶ O. a. brev 3 nov.

¹⁰⁷ 381:85 enligt kassaböckerna, SSA.

¹⁰⁸ Brev till Palmgren 30 mars 1890, ASA, II: 2.

auktoriteten. Den tilltagande värmen och all vårens härlighet bedövade ambitionen och lockade till lättsinne. ”I skolan går det som det kan”, skrev hon pingstaftonen, ”att bereda sig var en omöjlighet under de varma dagarna, att hålla disciplin mycket vanskligt”. Hon lade märke till att en av de manliga kamraterna — Hellen Lindgren — på ett karakteristiskt sätt ”sköt hatten i nacken”, när han lämnade skolan på middagarna, dy-medelst antydande, ”att han tänkte äta middag” ute. ”En dag unnade han mig med, jag vågade inte utan en tredje, då tog vi Mia. Mia vågade inte utan en fjärde, då tog vi Thalia. Och så gick vi till Strömsborg.”¹⁰⁹

Vid sidan av sin tjänstgöring i skolan var Anna Sandström under året engagerad som föreläsare i en geografisk studiekurs. Den hade artat sig till en stor framgång — inte minst ekonomisk, som Anna Sandström med förvåning och glädje noterade¹¹⁰ — och blivit livligt besökt. Bland det 50-tal åhörare, som brukade fylka sig kring hennes kateder, märktes en dag en celeberräst gäst. Det var den kände norske folkhögskolemannen Kristoffer Bruun, som Anna Sandström gjort bekantskap med under en resa i Norge sommaren 1880.¹¹¹ Hennes föreläsning behandlade just ett norskt ämne — Gudbrandsdalen, där Bruun själv bodde — och hon kände en naturlig oro inför en så sakkunnig åhörare. Bruun, som stannat efter föreläsningen och druckit te, hade emellertid varit ”mycket snäll” och inte alls ”respektinjälande” utan betett sig ”som en vanlig människa”. Han lyssnade gärna till vad andra hade att säga, ”för han studerar Sverige”. Han hade bl. a. sagt, att svenskarna hade så mycket känslor, ”men över ligger en konventionell skorpa”, som måste genom-brytas. Anna Sandström fann omdömet ”bra sant” — åtminstone vad ”skorpan” beträffade. Huruvida det fanns något un-

¹⁰⁹ Brev till Fredrik Palmgren, pingstafton 1890, ASA, II: 2.

¹¹⁰ ”Geografiföreläsningarna är det enda jag gjort i mitt liv, som gestaltar sig till en affär; det blir ung. 20 kr. gången.” Brev till Fredrik Palmgren 3 nov. 1889. År 1891 blev hon anmodad hålla en serie föreläsningar under vårterminen för folkskolornas lärare i Stockholm. Initiativet härtill utgick tydligen från Fridtjuv Berg och hans anhängare. Se Anna Sandström till Palmgren 7 jan. 1891, o. a. vol.

¹¹¹ Se den föregående framställningen s. 100 f.

derlag av känslor, var hon mera tveksam om. Bruun själv var, menade hon, "en *man* i alla fall, äkta allt igenom".¹¹²

Sommaren 1890 tillbringades i Norrtälje. I aug. reste Anna Sandström till Köpenhamn för att delta i det sjätte nordiska skolmötet därstädes. Hon höll föredrag på mötet om "Historieundervisningens betydelse i intellektuellt och moraliskt avseende" — varom mera senare¹¹³ — och besökte därefter ett folkhögskolemöte på Jylland.

* * *

Det skulle föra för långt att i detalj redogöra för Anna Sandströms ledning av sin skola under 1890-talet. Det får räcka med några huvuddrag i utvecklingen. Elevantalet började vid denna tid växa, och lokalerna vid Engelbrektskatan visade sig efter hand otillräckliga. Vid slutet av vårterminen 1891 såg sig Anna Sandström om efter en annan fastighet, som skulle kunna rymma skolan. Resultatet var till en början föga uppmuntrande. "Alla husvärdar äro omöjliga", skrev hon på sommaren till sin vän Kerstin Wall,¹¹⁴ "vi ha fått nej överallt". Sonderingarna fortsatte under läsåret 1891—92 men utan större framgång. Själv var Anna Sandström en tid inne på tanken att nu lägga ned skolan. "Om vi inte få någon ny lokal åt skolan, då är det ett tecken, att jag bör sluta", skrev hon på våren till en vän.¹¹⁵ Mot all förmodan dök det emellertid just då upp ett anbud, som hon kunde acceptera. Hon tolkade det som en fingervisning, att "man skulle hålla i".¹¹⁶

Till detta beslut bidrog ytterligare en omständighet. Den sammanhängde med skolförhållandena på Östermalm. Utom Anna Sandströms skola fanns här i grannskapet ännu en enskild skola, nämligen Anna Whitlocks flickskola, grundad 1878. Anna Whitlock arbetade enligt egen uppfattning efter ungefär samma

¹¹² F. a. brev till Palmgren 3 nov. 1889.

¹¹³ Se den följande framställningen Kap. XI.

¹¹⁴ Brev till Kerstin Wall 19 juni 1891, ASA, II: 4.

¹¹⁵ Brev till Fredrik Palmgren 2 apr. 1892, ASA, II: 2.

¹¹⁶ A. brev.

Föreståndarinnan Anna Whitlock.

Foto från 1880-talet.

pedagogiska principer som Anna Sandström och hade bl. a. lyckats knyta Ellen Key som lärare vid skolan. Av allt att döma rådde det en viss konkurrens om elevbeståndet mellan de båda skolorna. Till denna sällade sig en påtaglig personlig rivalitet mellan de båda skolledarna.¹¹⁷ De voro varandra mycket olika — Anna Sandström var iderik men opraktisk, Anna Whitlock

¹¹⁷ Så framgår klart av Anna Sandströms brev till Palmgren från våren 1892 (brevet ej bevarat i sin helhet). Här talar hon om en motsättning, som redan härrörde sig från seminarietiden och sedan oavlatligt fortsatt. Enligt Anna Sandströms uppfattning hade Anna Whitlock "ofta låtsat stor vänskap" men vid flera tillfällen varit "så ohyggligt ogrannlaga", att man kunde vänta sig vad som helst av henne i deras mellanhavanden. Hon förnekade icke hennes förtjänster — "ibland har jag tyckt om henne, för hon är intelligent och en saftig natur" — men hon misstänkte henne starkt för att nu vilja utnyttja situationen till egen fördel. Redan tidigare hade hon f. ö. enligt Anna Sandströms utsago sökt utnyttja dennas pedagogiska sakkunskap. Således hade hon 1886 velat "pumpa" henne "om en historisk läsebok — just en sådan som jag tänkte skriva." — "Skall jag nu vara ädelmodig

föga originell men handlingskraftig och utåtvänd. Vid denna tid planerade Anna Whitlock en ombildning av sin skola — den skulle bli samskola — och tänkte samtidigt hänvända sig till allmänheten och förmå den till aktieteckning i det nyorganiserade företaget för att ge skolan en bredare ekonomisk bas.

Givetvis var Anna Whitlock icke okunnig om de svårigheter, som Anna Sandström hade att kämpa med i fråga om lokalerna.¹¹⁸ Hon spekulerade på en sammanslagning mellan de båda skolorna, för den händelse Anna Sandström tvangs att ge upp sin verksamhet. I mars 1892 uppsökte hon Anna Sandström i hennes skola. Det var vid samma tid, som denna var på språng efter nya lokaler. Anna Sandström var, som hon själv uppgivit,¹¹⁹ ”utkörd och förtvivlad”, då alla försök att uppbringa en lämplig fastighet slagit slint. Situationen var sålunda tämligen ”laddad”. Anna Whitlock meddelade henne nu, att hon tänkte upprätta en samskola och att hon därför gärna ville rådfråga Anna Sandström, ”hur man skulle väcka intresse för saken”.¹²⁰

Det må väl knappast förtänkas Anna Sandström, om hennes glädje inför detta perspektiv var ganska måttlig. Enligt hennes mening var det ”alldeles för trångt i Sthlm” för de skolor, som redan funnos. Skulle nu en ny skola starta, ”måste någon av de andra dö”. Härvid låg det närmast till hands, att någon av de skolor, som stodo varandra närmast ”i åsikter” och voro ”mest liberala”, skulle tvingas att ”stryka på foten”. Det kunde inte betyda annat, än att hennes skola skulle komma att offras. Hon förstod, att meningen med besöket helt enkelt var att utröna, om hon tänkte nedlägga sin skola. Hon gick därför motståndaren direkt in på livet — hon erkände själv, att det ”for ur” henne i ett ögonblick av uppbrusning — och begärde få veta, vad Anna Whitlock egentligen ville. Önskade hon, att Anna Sandström skulle ”sluta”.¹²¹

---

och skänka bort mina idéer? Almquist tycker nej.” Brev till Palmgren 16 juni 1886, ASA, II: 2.

¹¹⁸ Så framgår klart av hennes brev till Anna Sandström 13 apr. 1892.

¹¹⁹ F. a. brev till Palmgren 1892, ASA, II: 2.

¹²⁰ A. brev.

¹²¹ A. brev.

Anna Whitlock kände sig tydligen besvärad av den direkta frågan och svarade undvikande: ”Bevars, nej, för all del” och bad Anna Sandström komma upp till henne och resonera i lugn över saken. Ett möte utsattes till följande dag — Anna Sandström var högst ovillig men gav slutligen efter. Hon torde icke haft svårt att hitta ett lämpligt förhinder — en bjudning — och skickade därför återbud ”med föresats att gå upp en annan dag”.¹²² Därav vart emellertid intet.

Anna Whitlock fortsatte för sin del på den inslagna vägen och utlyste ett sammanträde med intresserade till Vetenskapsakademiens högtidssal. Anna Sandström blev icke inbjuden men väl en del av hennes skolbarns föräldrar. Hon lyckades emellertid få en inträdesbiljett genom en målsman och fick på sammanträdet höra ett ”svassande tal om hur eländigt allt nu var och hur präktigt det skulle bli genom den nya skolan”. Vad som under de gångna åren utträttats för en förbättrad undervisning, förtegs omsorgsfullt. Den nya skolan skulle däremot bli ”den tändande gnistan”, som skulle reformera även statens skolor.¹²³

Dagen efter sammanträdet fick Anna Sandström ett brev från Anna Whitlock. Häri redogjorde denna för sin ställning.¹²⁴ Hon beklagade, att Anna Sandström ej förstätt hennes goda avsikt att blott ge henne ett meddelande om de nya skolplanerna. Det var känslan av ”gemenskap i andliga strävanden”, som drivit henne att uppsöka Anna Sandström och tala om vad hon förhade, för att ej det hela skulle komma som en överraskning. Hon erkände villigt, att hon blivit glad över ryktet, att Anna Sandström tänkte nedlägga sin skola — ”det vore dumt att säga, att jag ej var glad, då jag hörde ryktet, att du funderade på att sluta din skola” — men denna glädje hade sin egentliga rot i den omständigheten, att Anna Sandström därigenom skulle få tid att ägna sig åt den stora uppgiften — som ingen annan för

---

¹²² ”Sen bad hon mig komma upp och tala om detta roliga ämne; jag hade förfärligt brått, hjälpte inte, måste lova att komma dagen därpå. Men då blir jag bortbjuden och tyckte, det var hårt att försumma det för den där tråkigheten.” O. a. brev.

¹²³ Anna Sandströms redogörelse för mötet enligt f. a. brev till Palmgren.

¹²⁴ Anna Whitlock till Anna Sandström 13 apr. 1892, ASA, III: 8.

närvarande kunde fylla — att ”gm pedagogiskt skriftställer och föreläsningar i metodik öva inflytande på den svenska undervisningen”. Många andra kunde ”duga till föreståndarinnor” lika bra som Anna Sandström. Hon undrade, vad som Anna Sandström trott ”legat under” hennes besök, eftersom hon ej låtit höra av sig. Hon hade i alla avseenden handlat lojalt mot Anna Sandström och hade blott velat veta, om hon ville medge Anna Whitlock att förvärva några av hennes lärarkrafter för den nya skolan. ”Vi äro dock idealistiska människor”, slutade hon, ”i den meningen, att vi leva för idéer”. Skulle konkurrensen nu ”sticka upp sitt otäcka fjälliga huvud och förpesta luften mellan oss?” Naturligtvis hade hon inte väntat, att Anna Sandström skulle ”direkt arbeta” för den nya skolplanen, men väl att det skulle finnas utrymme för ”ett gott kamratskap” och ”en del arbete gemensamt” dem emellan. Hon bad till sist om en ärlig förklaring till Anna Sandströms ”hållning i denna sak”, då det fortfarande var henne omöjligt att tro, ”att den varit dikterad av småsinne”.¹²⁵

Anna Sandströms svar kom några dagar därpå.¹²⁶ Det var ganska utförligt. Hon sade sig länge ha vetat, att ”både Du och andra” ansett det som ”en oegentlighet”, att hon fortsatt med sin skola i stället för att ägna sig åt pedagogiskt författarskap. Hon ville närmare klargöra detta förhållande. ”Mina ofullkomligheter som skolföreståndarinna erkänner jag gärna, men skall jag kunna fortsätta att *tänka* i pedagogik, måste jag fortsätta att undervisa i *absolut frihet*. Därför måste jag ha en egen skola.” Om hon lämnade skolarbetet, skulle hon också överge pedagogiken. ”Min pedagogik är helt och hållet empirisk, jag analyserar och kombinerar de erfarenheter jag gör i mitt dagliga arbete, och det är därigenom jag skiljer mig från de gammaldags teoretikerna.” Att ”skriva pedagogik i luften”, låg inte för henne. ”Sådant ha vi tillräckligt av.” Hon ville gärna fortsätta sitt ”pedagogiska tänkande”, dels därför att hon genom sitt ”första kritiska uppträdande” förbundit sig att åstadkomma

¹²⁵ A. brev av 13 apr. 1892.

¹²⁶ Brevet föreligger ej i original utan i utdrag (avskrift av annan hand) daterat till påsken 1892. Det är tillkommet mellan den 13 och 18 apr. (tidpunkten för Anna Whitlocks båda brev).

”något positivt”, dels därför att hon inom sig bar uppslag och idéer, som endast erfarenheten kunde ”bringa till mognad”. Hon önskade ingalunda att konkurrera med andra och göra skolan till en ”stor uppslukande anstalt”. Hon vore helt nöjd med att ha 10—12 elever i varje klass — d. v. s. 100 inalles — och på dem tillämpa sina idéer. Detta syntes henne vara en rimlig begäran, och det skulle vara bittert, om det inte i Stockholm skulle kunna uppbringas hundra barn, som man ville anförtro henne. Hon såg intet skäl till att ”just nu” sluta skolan. Att misstag begåtts under experimentstadiet, kunde ej bestridas, men detta vore nu överståndet och hon ansåg sig själv ”vida mindre oduglig”, än när hon började sin verksamhet. Till sitt förfogande hade hon en skara tillgivna och intresserade medarbetare. Föräldrarna visade skolan både aktning och tillgivenhet, vilket allt tydde på att skolan ingalunda vore ”stadd i förfall”. Tre av skolans lärarinnor hade överenskommit med henne att ”dela den ekonomiska risken”. Naturligtvis kunde en övermäktig konkurrens en gång tvinga henne att lägga ned skolan, och i detta sammanhang var hon inte blind för att en sådan kunde komma från den planerade nya samskolan, men i så fall hade hon utvägar att slå sig fram ”som litteratör”. Hennes förbindelser med pedagogiken skulle därmed avbrytas för alltid. Helst ville hon emellertid fortsätta med skolan, till dess några av hennes kolleger eller lärjungar kunde övertaga och leda företaget i samma riktning, som hon själv önskat. Hur mycket hon var överens med Anna Whitlock ”i somligt”, fanns det dock åtskilligt i hennes program, som hon ogillade. Den skola Anna Whitlock tänkte grunda skulle, om det lyckades, helt säkert ”bli av långt större socialt inflytande”, än den skola Anna Sandström ägde. Men hon önskade sig ingalunda den ställning Anna Whitlock eftersträvade. Själv tillträdde hon sig varken tillräcklig organisationsförmåga eller moralisk och fysisk kraft för att stå ut med ett dylikt uppdrag. ”En mindre, obemärktare men fullt självständig verksamhet är mycket mer mitt önskemål”.¹²⁷

Anna Whitlock svarade kort, att hon gärna skulle vilja ha en förklaring på vissa uttryck i Anna Sandströms brev men framför allt insåg hon nödvändigheten av sammanhållning mellan

¹²⁷ A. brev till Anna Whitlock.

alla dem, som strävade efter en förbättrad "skoluppfostran", även om åsikterna "i ett eller annat" kunde gå isär. Det borde ej vara någon strid mellan "reformpartiets olika grupper" utan mellan de konservativa och de framstegsvänliga. Så långt det på henne berodde, ville hon söka undvika konkurrens med Anna Sandström. Hon önskade livligt, att denna måtte få "den fullständiga försöksskola", som hon åstundade, av vilken de ju alla indirekt genom Anna Sandströms författarskap hade "så stort gagn och så mycken glädje".¹²⁸

Därmed var diskussionen avslutad och de båda "vännerna" fortsatte att vandra skilda vägar.

* * *

Den av skolan förhyrda fastigheten var belägen "Esplanaden" 1 — numera hörnet av Karlavägen och Engelbrektsgränd — där man disponerade över tvenne gatuvåningar om sammanlagt 12 rum. Huset kunde närmast betraktas som en "civilisationens yttersta utpost".¹²⁹ Det var i alla händelser det första huset på gatan. Bortom detsamma utbreddes sig endast brädgårdar, bergknallar och träskmarker, mellan vilka leriga gångstigar slingrade sig ner mot den begynnande bebyggelsen vid Roslags- och Odengatorna. Rummen i de två hyresvåningarna voro givetvis rätt olika moderna klassrum men enligt samtidas utsago "obeskrivligt trivsamma". Man kunde av tapeter och kakelugnar utan svårighet gissa sig till vad rummen ursprungligen varit avsedda för — förmak, matsalar, vardagsrum och barnkammare. Rummen voro emellertid soliga och ljusa och höga i taket. Långa, smala och mörka tamburer löpte längs våningarna. Någon speciell skolgård fanns inte. Eleverna fingo traska över gatan ner till Humlegården. Risker för trafiken var ringa. "De hederliga hästdroskorna körde inte över någon." Gymnastikal förhyrdes i Beskowska skolan.

På hösten 1892 ägde flyttningen rum. Den drog inga större

¹²⁸ Anna Whitlock till Anna Sandström 18 apr. 1892, ASA, III: 8.

¹²⁹ Uppgifterna i det följande äro hämtade ur det tal, som en förutvarande elev höll vid kamratfesten i Gyllene salen den 28 okt. 1933. Diverse handl. till skolans historia, Anna Sandströms skolas arkiv, SSA.

kostnader — 21 kr., vartill kommo ytterligare 3 kronor för transport av ved- och koks-förrådet.¹³⁰ Belåtenheten med de nya lokalerna var allmän. Om skolan fortsatte att växa, hade man möjlighet att få ytterligare utrymmen. Framtiden tedde sig en aning ljusare än tidigare.

Men snart inställde sig nya svårigheter. Skolans ekonomi hade ju aldrig varit lysande. Den hade endast kunnat klaras därigenom att överste Hagberg då och då sköt till, vad som fattades, och att Anna Sandström gjorde sin insats som föreståndarinna gratis och inte heller tog ut någon lön som lärarinna. Anordningen var i och för sig ganska hopplös, men situationen förvärrades radikalt genom donatorns fränfalle i slutet av dec. 1892. Han hade av naturen begåvats med en god hälsa, men var nu till åren — han var född 1816 — och ålderns krämpor började inställa sig. Hittills hade dessa kunnat hållas i schack, men på hösten 1892 blev han allvarligt sjuk. "Vi ha mycket ledsamt nu", skrev Anna Sandström i början av dec., "Farbror har nu ett par veckor varit sjuk på ett sätt, som ser högst betänkligt ut — ständiga kräkningar, kan inte alls smälta någon mat och plågor jämt. Det är rysligt sorgligt".¹³¹ Den 22 dec. avled han.¹³²

För Anna Sandström betydde fosterfaderns bortgång inte blott en svår personlig förlust — hon var varmt fästad vid honom — utan ock ett hårt ekonomiskt slag. Hjalmar Hagberg var vid sin död en förmögen man — boets behållning uppgick till 209,035 kr., därav närmare hälften i lågt värderade fastigheter (97,167 kr.) i Stockholm¹³³ — men han efterlämnade sin hustru, som visserligen var obotligt sjuk — vistades på sjuksjukhus — men som enligt testamentet skulle sitta i orubbat bo.¹³⁴ Först efter hennes död — den inträffade ej förrän år

¹³⁰ Uppgiften enl. kassaböckerna, SSA.

¹³¹ Brev till Palmgren 5 dec. 1892, ASA, II: 2.

¹³² Uppgiften enligt bouppteckningsinstrumentet, Bouppteckningar 1893, SSA. Hans årliga inkomster under de sista 10 åren av hans levnad uppgingo till c:a 20,000 kr. enligt tablåer i hans f. a. räkenskaper, SSA.

¹³³ Bouppteckningen 20 mars 1893, o. a. saml.

¹³⁴ Avskrift av testamentet dat. 16 juli 1859 bilagd bouppteckningsinstrumentet.

Överste Hjalmar Hagberg.
Foto från 1880-talet.

1901¹³⁵ — kunde arvskifte förrättas, varvid hälften av tillgångarna enligt testamentets bestämmelser skulle gå till mannens arvingar, hälften till hustruns.¹³⁶ Maria Hagberg hade sålunda under mellantiden endast att lita till sin egen förmögenhet. Anna Sandström var i testamentet tillerkänd ett legat på 8,000 rdr riksmünt, men ej heller detta skulle utgå förrän efter änkans död.¹³⁷ Den enda förmån, som omedelbart tillföll henne, bestod däri att sterbhuset betalade skolans hyra de tre återstående kvartalen av hyresåret 1892—93 med 1,925 kr., eftersom överste Hagberg personligen stått för skolans hyreskontrakt.¹³⁸

De ändrade förhållandena gjorde sig snabbt märkbara. Anna

¹³⁵ Se T. KOCKEN, Kgl. Västgöta regemente II: 232.

¹³⁶ F. a. testamente.

¹³⁷ A. källa.

¹³⁸ Se bouppteckningsinstrumentet samt Anna Sandströms brev till Palmgren 12 mars 1894, ASA, II: 2.

Maria Hagberg.
Foto från 1890-talet.

Sandström och Maria Hagberg måste inskränka sig högst väsentligt. Man flyttade till en mindre våning, Östermalmsgatan 62. ”Jag får riktigt ålägga mig försakelser för att spara”, skrev Anna Sandström till en vän,¹³⁹ ”aldrig köpa en bok, nästan aldrig ett nöje, dra sig för en droska (det är rena sanningen)”. Skolan klarade läsåret 1892—93 med vinst tack vare ”hyresbidraget”, men de följande åren stramade det till betänkligt.¹⁴⁰ Ett försök att erhålla statsbidrag på våren 1893 misslyckades.¹⁴¹

¹³⁹ F. a. brev.

¹⁴⁰ Räkenskaperna för 1892—93 ej fullständigt slutförda men synas ha räknat med en vinst av 1,264:29. Behållningen 1893—94 formellt 492:43, men Anna Sandström räknade själv med en förlust på mer än 1,200 kr. enligt o. a. brev till Palmgren. Räkenskaperna 1894—95 laborera med ett ”tillskott” — d. v. s. en reell förlust, som täckts — på 745 kr. Tillskottet torde ha uppkommit på så sätt, att Anna Sandström, Mia Lodin och Thalia Schoug avstått lön å 240 kr. var samt Kerstin Wall avstått timarvode å 25 kr. Se räkenskaperna, SSA.

¹⁴¹ Enligt o. a. brev till Palmgren skulle ecklesiastikminister Gustav

Tanken att lägga ned skolan blev ånyo aktuell.¹⁴² "Ibland undrar jag, om vi äro alldeles galna, som håller på med det här arbetet, som kostar en [stora pengar], och som har så ofantligt mkt nervretande och förargelser med sig... Och ändå är det odjuret (skolan) mig kärt, jag både älskar och hatar det".¹⁴³

Om läget under 1890-talets förra hälft var bekymmersamt nog för Anna Sandström, hade hon glädjen att under samma tid vinna allt mer uppskattning inom skolans värld. Det är ingen tvekan om att denna stimulans höll henne uppe i den hårda kampen för skolans existens. På hösten 1892 bildades Pedagogiska sällskapet i Stockholm.¹⁴⁴ Anna Sandström var en av stiftarna och kom under ett decennium framåt att tillhöra dess styrelse. Hon höll inledningsföredraget vid det konstituerande sammanträdet — "Undervisningens förmåga att giva lärjungarna en ideell uppfattning av livet" — och skulle i fortsättningen bli en av sällskapets mest markanta profiler. I det nybildade sällskapet fann hon en plattform för sin pedagogiska förkunnelse utom den hon redan ägde i den av henne sedan 1883 utgivna tidskriften "Verdandi". Till hennes betydelsefulla insatser på båda dessa områden återkomma vi i det följande.

Högt uppskattad som föreläsare var hon denna tid ofta inbjuden av sammanslutningar och föreningar att, som hon själv uttryckte det, "predika" pedagogik.¹⁴⁵ I nov. 1892 höll hon sålunda föredrag i en "läraryrkesförening" i Göteborg. Sammankomsten, som lockat mycket folk, hölls på börser. "Det var ganska vederkvickande", berättade hon för en vän om resan, "nya människor och vänliga".¹⁴⁶ — "Komisk högtidlighet vid föredraget, börssal med kolossala ljuskronor". Föreningens ord-

Gilljam uppvaktats i ärendet och "så gott som... lovat" anslag, men resultatet uteblev.

¹⁴² Se brev till Palmgren 20 mars 1893, där ett samtal med boutredningsmannen v. häradshövdingen August Wall — bror till Kerstin W. — återges, ASA, II: 2.

¹⁴³ O. a. brev till Palmgren 12 mars 1893.

¹⁴⁴ Se A. SÖRENSEN, Pedagogiska sällskapet i Stockholm 1892—1942, samt S. GRAUERS, Pedagogiska sällskapet i Stockholm 1892—1942 (Skola och samhälle 1943, s. 55—74).

¹⁴⁵ "Jag skall resa till Göteborg och predika om lördag 8 dar", skrev hon till Palmgren 14 nov. 1892, ASA, II: 2.

¹⁴⁶ Brev till Palmgren 5 dec. 1892, o. a. vol.

förande — föreståndarinnan Ida Hellander — höll ett hälsningstal, "alldeles som i svenska akademien", och när man lämnade salen för att dricka te tillsammans, beledsagades Anna Sandström av biskopinnan Elisabet Rodhe. Hos Ida Hellander hade hon senare varit på "en mycket livad bjudning, utan stelhet och genans". En jämförelse mellan kollegerna i Göteborg och Stockholm utföll tydligen till de förras favör: "Göteborgslärarinnorna föreföllo mig trevligare än de stockholmska, troligen därför att jag kan de senare utantill".¹⁴⁷

Det femte allmänna flickskolemötet i Lund 12—14 juni 1893 räknade även Anna Sandström bland deltagarna.¹⁴⁸ Hon ansåg själv, att detta varit "det mäst lyckade av alla hittills hållna flickskolemöten".¹⁴⁹ Dessa hade ofta, menade hon, lidit av "en viss tröghet, en viss tyngd". Stämningen under Lundamötet hade däremot varit "ledig och ogenerad" och präglad av "liv och levnadslust". Det sista var inte minst märkligt, ty flickskolorna hade inte hört till de institutioner, som kunnat "sola sig i den världsliga lyckans glans". På deras lott hade hittills varken fallit "rikedom eller ära". Men genom sammanhållning och samarbetsvilja hade man kunnat hålla modet uppe på varandra. Till den glada stämningen bidrog i hög grad den "oändliga gästfrihet", som både staden Lund och mötets ledande krafter visat deltagarna. "Middag här, frukost där, kväll på ett tredje ställe".¹⁵⁰ Särskilt generös hade mötets ordförande, professor Martin Weibull, varit. "Hos vår trevliga, oregelbundna, stämningsfulla, hit- och ditaktiga, genialiska ordförande, prof. Weibull, blev jag så hemmastadd, att jag undrade, om jag inte skulle skämmas".¹⁵¹ Flera av stadens mest bemärkta män hade deltagit i förhandlingarna.¹⁵²

¹⁴⁷ A. brev till Palmgren 5 dec. 1892.

¹⁴⁸ Den tryckta mötesberättelsen, "Berättelse om det femte allmänna flickskolemötet i Lund 12, 13 och 14 juni 1893, utgiven av lokal-kommitténs ordförande" (Lund, 1897). Se ock Anna Sandströms egen relation av mötet, dels i "Verdandi" 1893 s. 192—202 (artikeln "Allmänna intryck och reflexioner"), dels i brev till Palmgren 24 juni, ASA, II: 2.

¹⁴⁹ Verdandiartikeln s. 192.

¹⁵⁰ Se artikeln samt brevet till Palmgren.

¹⁵¹ O. a. brev.

¹⁵² Se artikeln och mötesberättelsen.

På första mötesdagens allmänna sammankomst höll Anna Sandström föredrag över ämnet "Hur skall den s. k. berättelsemetoden handhas, för att lämna gott resultat även i avseende på den formella förståndsutvecklingen?"¹⁵³ Föredraget föreligger icke i autentisk form, men innehållet är känt i sina huvuddrag genom ett tidningsreferat.¹⁵⁴ Metodens motståndare anmärkte mot densamma, framhöll talarinnan, att den väl tilltalade känslan och fantasien men ej förståndet. Hon bestridde livligt det senare. Det fordrades enligt hennes mening både logik och reda för att återge, vad man hört berättas. Materialet måste ju ordnas. Att skildra exempelvis ett lands fysiska daning, växt- och djurvärld samt befolkning fordrade eftertanke och disposition. Barn gävo ofta en oredig framställning, sammanförande divergenta moment, då de inte hade en bestämd tidsföljd att stödja sig på. Det vore lärarens uppgift att leda lärjungen att upptäcka de logiska lagar, som vi bruka för att under- och samordna vårt stoff. Barn älskade stegring och överdrift i berättelsen. Vid fri framställning gjorde de sig ofta — och det gällde i all synnerhet flickorna — skyldiga till oriktigheter. Berättelsemetoden, som fordrar, att barnet skall återge det hörda något så när korrekt, ger tillfälle till att upptäcka lärjungens brister i detta hänseende bättre än utfrågningsmetoden. Av läraren krävdes en intensiv egen skildring och ett vaksamt aktgivande på framträdande fel hos lärjungen. Man måste hjälpa eleven att disponera ett ämne och ge rubriker och bestämningar. Anna Sandström jämförde olika skolämnens lämplighet för behandling berättelsevis ävensom deras värde i formellt bildningshänseende. Hon slutade med att understryka, att berättelsemetoden sköttes mycket illa, om den ej gav en god förståndsövning. Enligt talarinnans mening gävo de konkreta kunskapsämnen lika god formell bildning som de abstrakta och ägde många företräden framför dessa.

Föredraget var av referatet att döma helt byggt på de principer, som Anna Sandström sedan länge följt och redan hävdad i programskrifterna från 1880-talet. En av mötets för-

¹⁵³ Mötesberättelsen, s. 16.

¹⁵⁴ Lunds veckoblad 15 juni 1893. Mötesberättelsen refererar icke föredraget men väl diskussionen.

grundsgestalter, rektor L. M. Wærn vid Högre lärarinneseminarier, tackade i den följande diskussionen för det "utmärkta föredraget" men framförde några reservationer, främst riktade mot det företrädande talarinnan givit historieundervisningen framför språkundervisningen med avseende på förståndsutvecklingen. Enligt hans mening gav den elementära undervisningen i historia på skolans stadium föga tillfälle för eleverna att vare sig finna eller bibringas några allmänna sanningar och hade därför föga betydelse som förnuftsövning. Däremot erbjöd grammatikundervisningen en verklig förståndsövning. Varken de humanistiska eller naturvetenskapliga realämnena kunde i det fallet tävla med språken. Föredragshållaren hade betecknat grammatiken som "ett aristokratiskt läroämne", som endast kunde glädja några få speciellt begåvade lärjungar men snarast vore "till pina och liten nytta" för den stora mängden av elever. Häreft ansåg opponenter, att hon felbedömt grammatikundervisningen. Rätt skött kunde denna bli till stor glädje t. o. m. för de svagare eleverna. Den förbättrade metod, som Anna Sandström själv tillämpat i sin gärning, hade ju kraftigt bidragit till att höja intresset för historien och geografien; något liknande kunde säkerligen, menade Wærn, nås vid undervisningen i moderna språk.¹⁵⁵

De frågor, som behandlades på mötet vid de allmänna sammankomsterna, voro som vanligt av ganska skiftande karaktär. Enligt Anna Sandströms mening voro de i stort sett av central betydelse.¹⁵⁶ Särskilt glädde det henne, att man slapp höra det "olycksbådande" talet om "statsinspektion över flickskolorna". Bland frågor av mera allmänt intresse märktes den om skoltröttheten — kallades här för "slapphet" — som observerats framträda på vissa åldersstadier av flickskolan, samt om införande av ämnet "huslig ekonomi" på skolans schema. I den förra frågan yttrade sig även Anna Sandström. Hon reagerade först mot själva uttrycket "slapphet". Hon ville hellre kalla det trötthet. En sådan hade hon förmärkt hos 15—16-åringarna i flickskolans sjätte klass. Den yttrade sig mest i en tilltagande leda vid skolarbetet. Kanske berodde den på undervisningens enfor-

¹⁵⁵ Mötesberättelsen s. 16 ff.

¹⁵⁶ Hennes uttalande i "Verdandi" 1893, s. 195 ff.

mighet. Som botemedel föreslog hon dels ett mera självständigt arbete, dels en bestämd ledighet — en halv dag i veckan — och mindre läsläsning. En starkare tillämpad valfrihet i fråga om skolans ämnen skulle säkerligen också göra nytta härvidlag.¹⁵⁷ Diskussionen om huslig ekonomi inleddes med ett föredrag av en norsk lärarinna — Henriette Wulfsberg från Drammen — som varmt rekommenderade ämnet inte minst från pedagogisk synpunkt.¹⁵⁸ Anna Sandström deltog ej i diskussionen men har berört frågan i sina ”allmänna intryck och reflexioner”, publicerade i ”Verdandi”. Märkligt nog ställde hon sig rätt tveksam inför förslaget — i sin egen skola hade hon ju ivrat för ”handens arbete”, och hushållsgöromål och hemmets ekonomi hade onekligen anknytning härtill. Visserligen fann hon ämnet som sådant ”mycket tilltalande” men ifrågasatte, om man verkligen borde beröva hemmen denna viktiga uppgift. Det föreföll henne på något sätt onaturligt, att en lärarinna och ej ”modern” åtog sig detta uppdrag. Hellre instämde hon i professor S. Ribbings yrkande, att man skulle låta en ”fullvuxen son eller dotter” sköta en ”ordentlig tjänst” i hemmet och härför uppbära ”vanlig lön”.¹⁵⁹

Efter de egentliga förhandlingarna hade de vid mötet närvarande skollärdarna den 15 juni en enskild överläggning, där man diskuterade en del praktiska problem. Man överlade därvid bland annat, om man inte för att ”kunna intaga en fast ståndpunkt gentemot allmänheten” borde anskaffa en gemensam tidskrift eller en särskild avdelning i en redan existerande sådan. Anna Sandström uppträdde härvid och förklarade sig beredd att upplåta en avdelning i ”Verdandi” för direkta meddelanden rörande de högre flickskolorna. I detta sammanhang bemötte hon den anmärkning, som understundom riktats mot hennes tidskrift, att endast ett fåtal uppsatser däri rört flickskolans intressen och verksamhet. Förhållandet berodde, menade hon, därpå att flickskolorna själva ej kommit sig för att lämna meddelanden om sina erfarenheter ifråga om olika undervisningsproblem. Tydligt trodde man, att endast långa uppsatser här-

¹⁵⁷ Mötesberättelsen s. 23 ff.

¹⁵⁸ Mötesberättelsen s. 45 ff.

¹⁵⁹ ”Verdandi” 1893, s. 196 ff.

om mottogos av tidskriften. Redaktionen nöjde sig emellertid mycket gärna med korta meddelanden i ämnet. Mötet beslöt att ”med tacksamhet” mottaga Anna Sandströms erbjudan att på en särskild avdelning i ”Verdandi” införa meddelanden dels av metodisk art — erfarenheter rörande pedagogiska experiment i olika skolor — dels av administrativ — lediga platser, lärares förflyttningar, statistiska uppgifter rörande lärjungarna, ekonomiska förhållanden o. d.¹⁶⁰ En dylik avdelning påbörjades också i följande häfte av tidskriften 1893 och kom sedan att fortsättas.

”Nu har jag återkommit från Skåne”, skrev Anna Sandström midsommardagen 1893 till en vän, ”utpratad, utrest, men vederkvickt och trots alla strapatser, nattvak, ibland för mycket, ibland för litet mat, en helt annan människa både till själ och ansikte... Lundamötet var utmärkt lyckat, obs. inte därför att jag hade någon stor succès, utan därför att man någon gång fick ta emot någonting och bli uppryckt, och därför att det verkligen var ett *utbyte* av tankar och ett utbyte av sympati”.¹⁶¹

* * *

Från och med vårterminen 1897 erhöll skolan ett årligt anslag å 4,000 kr. av allmänna medel för sin verksamhet. Enligt kungl. brevet av den 5 febr. s. å. tillerkändes skolan ett statsbidrag av 2,000 kr. per år — gällde t. v. åren 1897, 1898 och 1899 — under förutsättning att 6 elever fingo hel befrielse från terminsavgifterna och 10 erhöillo nedsättning i desamma samt att Stockholms stad beviljade lika stor summa som staten.¹⁶² Härmed hade skolan fått ett fastare underlag för sin ekonomi. Genom bidragen från stat och kommun hade skolan därjämte givits ett så att säga officiellt erkännande, som särskilt var av betydelse för föräldrarnas inställning till skolan. Elevtillström-

¹⁶⁰ En redogörelse för överläggningarna den 15 juni finnes intagen i ”Verdandi” 1893, s. 180—85.

¹⁶¹ Brev till Palmgren 24 juni 1893, ASA, II: 2.

¹⁶² Årsredogörelsen 1896—97, s. 23.

ningen ökade nu raskt.¹⁶³ Från denna tid kunde Anna Sandström för första gången låta utbetala lön — c:a 1,200 kr.¹⁶⁴ — för sig själv som lärarinna.

Hur undervisningen vid skolan var anordnad från mitten av 1890-talet till tiden kring sekelskiftet, då Anna Sandström lämnade den egentliga ledningen i andra händer, framgår av årsredogörelserna 1894—95 och 1896—97, som rymma de pedagogiska program, som skolan arbetade efter. Det framhålles här bl. a., att tre principer varit ledande för skolan, nämligen omvårdnaden om lärjungarnas hälsa, en konkret och åskådlig undervisning samt utvecklingen av elevernas självverksamhet.

I förstnämnda avseende — hälsosynpunkten — noterades, att man infört ”kvartslånga raster” — på andra håll hade man vanligen tiominutersraster — varunder eleverna sysselsatts med ”hälsosamma springlekar” i Humlegården, att gymnastiklektionerna genomgående förlagts omedelbart före frukostlovet samt att man för att motverka tröttheten i största möjliga mån sökt bereda omväxling i arbetet genom att förlägga övningsämnenas lektioner mellan läroämnenas. För att dämpa betyghetsen gavs inga graderade betyg utan i stället individuellt utformade omdömen. För att utveckla elevernas praktiska sinne lades stor vikt vid olika former av slöjd — papparbeten, träslöjd och handarbete. I syfte att minska arbetsbelastningen och bereda eleverna verklig söndagsvila hade man avskaffat alla läxor till måndagarna.¹⁶⁵

I fråga om undervisningens konkretisering hade uppmärksamheten särskilt varit inriktad på ämnena historia och geografi. Läxläsning i vanliga läroböcker hade i historieundervisningen uppskjutits till andra elementarskoleklassen. Undervisningen

¹⁶³ Elevantalet var ht 1893	85
„ 1894	90
„ 1895	105
„ 1896	114
„ 1897	127
„ 1898	130
„ 1899	140

¹⁶⁴ Se kassaböckerna 1896—97, 1897—98. Något arvode som föreståndarinna åtnjöt hon tydligen icke.

¹⁶⁵ Undantag gjordes för någon kortare läxa i kristendom.

Anna Sandströms skola. Kollegierummet.

dessförinnan hade skett i form av muntliga berättelser ur Nordens sagor, vilka meddelats på ett ”ytterst lättfattligt sätt”. Man krävde i historieundervisningen icke endast årtal utan fastmer en grundlig insikt i kultur- och samhällsförhållandena. Man hade härvid undvikit att som tidigare ”läsa igenom en lärobok den ena gången efter den andra”. Liksom man vid språkundervisningen började med formläran och ej med syntaxen, begynte man i historien med ”de enkla tider, som utgöra historieundervisningens element”. Det var nämligen lättare för barnen att uppfatta t. ex. Olav Tryggvason eller Torgny lagman än att förstå Gustav II Adolfs regering eller Karl XI:s riksdagar. Det var av vikt att fördjupa sig i dessa enkla och okomplicerade tidsskeden och uppehålla sig vid dem tillräckligt länge, så att barnen blevo riktigt hemmastadda däri. ”Ingenting tro vi vara skadligare för barn av den späda ålder, som här är ifråga, än samlande av historiskt plockgoods, roliga anekdoter o. d. från alla möjliga land och tider; sådant ger ingen verklig kunskap och kan lätt göra barnet blaserat och liknöjt.” Sedan barnen fått sina ”begrepp utbildade” genom denna elementära kurs i den nordiska forntiden, kunde de fördjupa sig grundligare och säkrare i de följande tidsskedena. För den äldre ung-

domen var den moderna tidens historia särskilt betydelsefull. Den spelade för de äldre eleverna samma roll som forntiden för de små. Den nyaste tidens historia hade nämligen sin särskilda vikt för de ungas "allmänt mänskliga och medborgerliga bildning", därigenom att den lärde dem förstå sin egen tid.

Undervisningen i geografi hade tidigare ofta varit försummad. Numera ville man lägga den så, att den ej bleve "en kunskap blott om namn" utan om de olika naturförhållanden, som satt sin prägel på länderna och de näringar, som voro karakteristiska för desamma. Geografien sattes i sammanhang med "det dagliga livets erfarenheter". På det lägre stadiet skulle i undervisningen ingå delar av zoologien, botaniken samt någon gång också geologien.

För att utveckla elevernas självverksamhet brukade man t. ex. ersätta lektioner i historia och geografi med föredrag eller redogörelser, "turvis hållna av en lärjunge i sänder". Skriftliga redogörelser i modersmålet befordrade också lärjungens självverksamhet. Man måste emellertid härvid tidigt vänja eleverna att skriva enkla brev eller berättelser och därvid ej ha alltför stränga fordringar på "ett i vanlig mening korrekt språk".

Granskar man kursplanerna, finner man bl. a., att valfrihet rådde ifråga om de främmande språken, där franska utgjorde begynnelse språket. I allmänhet tillråddes eleverna att inskränka språkstudiet till två språk. Endast de lärjungar, som hade avgjord fallenhet för språk, borde börja det tredje språket under själva skoltiden. För det stora flertalet vore detta tredje språk synnerligen betungande.

* *

*

Under läsåret 1899—1900 gjorde sig Anna Sandström fri från undervisningen i skolan och använde tiden till att dra upp riktlinjerna till den nya undervisningsanstalt, som skulle komma att bära hennes namn, Anna Sandströms seminarium. Kort tid därefter lämnade hon i realiteten det praktiska arbetet i skolan för att uteslutande kunna ägna sig åt seminariet.

Givetvis innebar detta icke, att hon därmed förlorade intres-

Anna Sandströms skola. Hallen 2 tr.

set för sin egen skola eller för den svenska flickskolan i gemen. En rad organisatoriska problem begynte under 1900-talet tränga sig på flickskolorna och påfordra ledningens uppmärksamhet. Flickskolornas ställning till andra skolformer fick aktualitet genom 1904 års läroverksreform, som bl. a. införde realskolan. På platser, där både samrealskola och flickskola funnos, uppstod en allt starkare konkurrens om eleverna. Värdesättningen av ett avgångsbetyg från flickskola med normalskolekompetens och ett realexamensbetyg gav också anledning till bekymmer. Flickskolan hävdade icke utan skäl, att den speciella undervisning, som dess elever erhöles under en avsevärt längre studietid än realskolans, gav en grundligare allmänbildning och en djupare kunskap på vissa områden, än vad realskolan kunde skänka sina lärjungar. På flera håll — främst i de större städerna — inrättades privata kvinnliga gymnasier, som drogo till sig de mera studiebegärade eleverna i flickskolorna. Genom 1927 års skolreform öppnades så gott som allmänt de statliga gymnasierna för flickor med därav följande ytterligare avtappning av flickskolornas klientel. Flickskolorna hade hittills varit privatägda. Förslag om att de skulle övertagas av stat eller kommun och att det allmänna sålunda skulle överta ansvaret för

Anna Sandströms skola. Hallen 3 tr.

flickornas undervisning på motsvarande sätt som gossarnas började på allvar diskuteras. Den svenska flickskolan befann sig under 1900-talets första decennier i ett trängt läge.

Anna Sandström följde uppmärksamt denna utveckling och hade sin bestämda åsikt i de här berörda frågorna. Hon gjorde vid åtskilliga tillfällen observerade inlägg i debatten, dels i dagspressen, dels i sin egen tidskrift "Verdandi", varom mera i annat sammanhang.¹⁶⁶ På de återkommande flickskolemötena och andra pedagogiska sammankomster lät hon då och då höra sin stämma. Sålunda höll hon föredrag på det elfte allmänna flickskolemötet i Linköping 1914 över ämnet "Flickskolans ställning bland de andra läroverken".¹⁶⁷ För tillfället var flickskolan, framhöll inledarinnan, utsatt för en dubbel konkurrens, å ena sidan från realskolan, å den andra från de kvinnliga gymnasier. För en yttlig betraktare kunde måhända ett realexamensbetyg förefalla likvärdigt med ett avgångsbetyg från flicksko-

¹⁶⁶ Se den följande framställningen Kap. IX.

¹⁶⁷ Det elfte allmänna svenska flickskolemötet i Linköping den 11, 12 och 13 juni 1914. Berättelse (tryckt i Linköping 1915). Föredraget återgivet s. 140—44.

Anna Sandströms skola. Skolgården.

lan, men de två års längre studietid, som flickskolan gäve sina elever, kunde väl dock icke anses helt betydelslös. Vägen till studentexamen betraktades också av många som vida förnämre än en genomgång av flickskola. Denna senare vore dock direkt anpassad för flickorna och tillgodosåg dessas speciella behov. De kvinnliga gymnasier voro däremot kopierade på de manliga. De som stodo flickskolorna efter livet vore egendomligt nog "våra feminister", som genom någon ödets ironi ville tvinga flickorna att gå männens väg. Flickskolorna hade emellertid blickarna riktade på sig, och därför vore det av allra största vikt dels att arbetet där bedrevs med verkligt allvar, så att inte folk fick intrycket att flickskolan var en alltför lätt och bekväm skolform, dels att kraven på avgångsbetygen höllos uppe på en fullt betryggande nivå.

* * *

Att ge ett samlat omdöme om Anna Sandström som ledare för den skola hon i ungdomsåren inrättat och sedan förestått

under större delen av sin återstående livstid, är inte lätt. En skolledares uppdrag rymmer en mångfald uppgifter. Åtskilliga av dem äro ytterst svåra att i detalj fixera och bedöma. Några allmänna intryck, som en genomgång av skolans öden under hennes ledning efterlämnat, må utan alla anspråk på fullständighet här vara på sin plats.

Anna Sandström var själv fullt medveten om att hon i grund och botten var ganska opraktisk och saknade sinne för de många triviala bestyr, som en skolledare måste ägna sig åt. I sin korrespondens med vänner och bekanta från dessa år har hon öppet och med en viss självironi tillstått sin ringa fallenhet för dylikt arbete. Att hon lätt lade vid sig de många små förtretligheter, som yrket medförde, kan också konstateras. Hon ägde en rik humor, som räddade henne ur många trista situationer. Men den var inte tillräckligt robust för att komma henne att skaka av sig bekymren. Hon hade egentligen inte tillräckligt hård hud för att helskinnad komma undan friktionen med vardagens slit.

Däremot saknade hon ingalunda organisationsförmåga och administrativ begåvning. Hon lyckades trots många hinder och vedervärdigheter — i all synnerhet otillräckliga ekonomiska resurser — bygga upp en skola och göra den livsduglig. Hon organiserade på egen hand sitt seminarium. Båda institutionerna fingo sin särprägel av hennes personlighet. Det skulle icke ha skett, om hon inte förmått att gestalta dem efter sin vilja.

Hennes främsta insats som skolledare låg på det rent pedagogiska planet. Här utförde hon en pionjärgärning. Hennes intresse för undervisnings- och uppfostringsproblem ägde lidelsens eld. Hennes uppslagsrikedom och lysande pedagogiska fantasi var en tillgång av oskattbart värde för den skola hon ledde — både för lärare och elever.

Man har anledning fråga sig, om hon lyckades förverkliga det pedagogiska program, som hon i ungdomen kämpade för. Därpå kan man svara både ja och nej. Att undervisningen i hennes egen skola genom henne och hennes medarbetare fick en åskådlighet och fantasifullhet — begrepp som vid denna tid vore skäligen okända i de svenska skolorna — är säkert. Hennes strävan att anpassa undervisningen efter barnens psykologiska utveckling och allmänna mognad torde också ha burit frukt. Den

kritik, som hon riktade mot läroböckernas uppläggning och utformning, vann också gehör. Själv kom hon på detta område att göra en uppmärksam insats som läro- och läseboksförfattare.¹⁶⁸ Det innebär ingen överdrift att fastslå, att den följande utvecklingen inom hela det svenska skolväsendet i stort sett på samtliga dessa punkter kom att influeras av hennes principer.

Däremot kan det knappast påstås, att hon hade nämnvärd framgång i sin ivriga kamp att ge historien och geografien en sådan ställning, att de blevo skolans "huvudämnen". Tanken att dessa ämnen skulle bli bättre tillgodosedda var helt visst både riktig och sympatisk. Hennes kritiska inställning till undervisningen i de främmande språken och dessas dominans i skolans liv var säkerligen också berättigad. Men själva begreppet "huvudämne" var i och för sig en omöjlighet. Alla ämnen i skolan äro av vikt och betydelse. Alla ha de sina speciella uppgifter som bildningselement. Att beteckna somliga som "huvudämnen" och andra som "biämnen" innebär en värdesättning, som är klart orättvis. Till misslyckandet bidrog väl också de historiekurser, som hon själv konstruerade. Hon gav däri sago-tiden och fornhistorien ett oproportionerligt stort utrymme och överdimensionerade dessa epokers betydelse. Vad som i tid återstod för senare skeden och i all synnerhet den moderna historien var fullständigt otillräckligt.

För denna svaghet hade redan samtiden med all beundran för Anna Sandströms insats till historieundervisningens fromma öppen blick. Kritiken kom också från högst sakkunnigt håll. Karakteristiskt nog var det Anna Sandström själv, som beredde möjlighet för kritiken att komma till tals. Hon lagade nämligen så, att en diskussion om historieundervisningen togs upp på programmet för det sjunde allmänna flickskolemötet i Stockholm i juni 1901. Hon hade deltagit i organisationsarbetet för mötet och fungerade som vice ordförande vid detsamma. Som inledare av diskussionen hade hon lyckats förvärva ingen mindre än professor Harald Hjärne i Uppsala,¹⁶⁹ tidens stora namn inom

¹⁶⁸ Se härom den följande framställningen Kap. X.

¹⁶⁹ Så framgår av Hjärnes brev till Anna Sandström 4 juni 1901, ASA, III: 4. "Eftersom Fröken synes lägga särskild vikt vid att jag

svensk historisk forskning, som själv för övrigt i sin ungdom tjänstgjort såsom historielärare vid läroverk och flickskolor. Hon var härvid — genom sin tidigare brevväxling med Hjärne — fullt medveten om att denne icke delade hennes uppfattning om nyttan att fördjupa sig alltför mycket i "avlägsna tider" på bekostnad av den moderna tiden, i all synnerhet "den nyaste perioden". Hjärne hade visserligen samma åsikt som hon i själva "huvudsaken" — att undervisningen skulle vara väckande och även tilltalande för fantasien. Men enligt Hjärnes tanke låg det i själva begreppet historia, "att den faktiska tillförlitligheten är ett *conditio sine qua non*". Historieundervisningen borde enligt Hjärne vara ett "hjälpmedel att orientera lärjungarne i fäderneslandets nuvarande ställning och uppgifter". Att lägga huvudvikten vid de epoker, som Anna Sandström svärmade för, kunde lätt leda till att "alstra en verklighetsfientlig och melankolisk romanticism". I andra länder, speciellt i Amerika, framhöll han, finga barnen vänja sig vid tanken, "att de själva leva mitt i historien, som de för sin del skola fortsätta".¹⁷⁰

I sitt föredrag på flickskolemötet byggde Hjärne vidare på vad han i brev till Anna Sandström låtit henne förstå. Historieundervisningen borde, framhöll han, orientera lärjungarna i samhällslivet. Den politiska historien framstod för honom som "den byggnad, omkring vilken den allmänna kulturutvecklingen måste framställas", för att man skulle kunna nå fram till "ett enhetligt sammanhang". Möjligen kunde man i flickskolan anslå mer tid åt de övriga "sidorna av kulturutvecklingen". Men man måste alltid hålla fast vid, att "historien är en vetenskap om verkliga fakta". Endast det, som vore "verkligen sant", borde framställas i skolans historieundervisning. Om den historiska vetenskapen ådagalagt, att ett faktum inte hölle streck, måste detta faktum uteslutas ur undervisningen. Från denna ståndpunkt hade inledaren svårt att inrymma alltför stor plats åt de "historiska sagorna". Därmed vore inte sagt, att alla måste utmönstras, då de tvivelsutan hade stor betydelse för "den historiska fantasiens uppfostran". Men enligt inledaren borde dylik

---

håller det ifrågasatta inledningsföredraget om historieundervisningen (allm. frågor 6), så anser jag mig böra rätta mig därefter."

¹⁷⁰ Harald Hjärne till Anna Sandström 31 mars 1901, ASA, III: 4.

läsning hellre förläggas till litteratur- och modersmålsundervisningen. Att sammanblanda dikt och historisk sanning vore farligt. Läroböckerna, speciellt i allmän historia, voro påfallande svaga och starkt påverkade av den tyska lärobokslitteraturen. Man måste skilja på vad som vore av genomgående betydelse och vad som vore av underordnad vikt. Det historiska perspektivet måste alltjämt förändras och förkortas. Den svenska och allmänna historien borde sättas i närmare sammanhang med varandra. Här fanns möjlighet till inskränkning av vissa partier i den svenska historien — särskilt de som ej hade samband med den allmänna kulturutvecklingen. Vidare borde den svenska historien under "nyare tider" behandlas utförligare. I så fall måste forntidens historia starkt beskäras. Vikingatiden vore visserligen av stort intresse, men man kunde här blott beröra de viktigaste fakta, vilka vore jämförelsevis få. Medeltidens historia kunde inskränkas högst väsentligt. Den egentliga svenska historien började med Gustav Vasa. I den allmänna historien borde stor vikt läggas vid antiken samt kyrkans historia. Europas historia efter reformationen kunde med fördel grupperas kring Spanien under 1500-talet, Frankrike under följande sekel och England under 1700-talet. Talaren ansåg, att man lagt alltför stor vikt vid franska revolutionen. Den hade inte haft den överväldigande betydelse för hela mänskligheten, som man trott. Den amerikanska revolutionen hade på sitt sätt haft lika stora följder för världen. Uppmärksamheten borde också fästas vid länder utanför Europa.¹⁷¹

Det var tydligt, att Hjärne på åtskilliga punkter framfört en i form mycket mild men i sak stark kritik av Anna Sandströms idéer. Hon begärde också omedelbart ordet i den följande diskussionen. Hon tackade varmt för det intressanta föredraget men underströk, att historieundervisningen i skolan inte kunde vara "ren vetenskap". Läraren måste alltid ta hänsyn till vad en elev i viss ålder var mäktig att ta emot och inlära. Skall undervisningen kunna göra intryck på eleverna, måste den stå "på övergången till konstnärlig framställning". Undervisningen

---

¹⁷¹ Berättelse om det sjunde allmänna flickskolemötet i Stockholm den 11, 12 och 13 juni 1901 (utg. av K. Nordlund, Sthlm 1902) s. 39—48.

hade ständigt behov av ett betydande mått "konkreta, målade detaljer". En historielärare kunde inte undvara dessa, men borde naturligtvis akta sig för vetenskapligt vederlagda anekdoter. Hon instämde med inledaren i hans mening, att moderna människor måste orienteras om det moderna samhället. Men hur skulle detta bäst ske? Jo, genom att följa samhällets utveckling genom tiderna. Att hon själv givit vikingatiden ett så stort utrymme i undervisningen, berodde helt enkelt därpå, att man här kunde se, hur det nordiska samhället växte upp och hur ett samhälle gestaltade sig under primitiva och för barnen lättfattliga förhållanden. Den äldre historien, inklusive sagorna, måste man ta till för att utveckla barnets historiska sinne, så att det senare kunde förstå den nya tiden. Hade för resten vikingatiden inte sitt egenvärde? Tegnér och göterna hade valt sina hjältegestalter därur. Medeltiden kunde inte begränsas hur mycket som helst. Engelbrekt och Sturarna voro upplyftande för fosterlandskärleken. Kännedom om medeltidens oreda vore nödvändig för att förstå Gustav Vasas verk.

Den nyaste tiden vore "mycket svår och otacksam" att skildra för små barn. Förhållandena här vore för invecklade. Den politiska moralen i våra dagar verkade förbryllande på de unga. Skulle man i tidig ålder lära barnen, att den som ägde den största och starkaste armén kunde rycka till sig det ena stycket efter det andra från svagare grannar och att små nationer ej kunde annat göra än resignera. I nutiden hade händelser inträffat, som kommo människorna att tvivla på existensen av en rättvis världsstyrelse. Visst var det nödvändigt att beskära det historiska stoffet, det kunde inte växa i all oändlighet. Men talarinnan kunde inte gå med på att låta reduceringen gå ut över de perioder, "vilkas kultur bäst uppfattas av barnen". Att undervisa barnen om det moderna samhället borde väl ej försummas, men vore det inte också nödvändigt att lära dem förstå "mänskliga öden, förhållanden och karaktärer". Man måste ställa framför dem de "storartade" tilldragelserna, de gripande momenten i livet. Särskilt vore detta viktigt för den kvinnliga ungdomen, som lätt såg allting "i smått".¹⁷²

¹⁷² Anna Sandströms inlägg, utförligt refererat i mötesberättelsen s. 48—52.

Efter ett inlägg av den kände språkmannen professor Lundell, som i stort sett ställde sig på Anna Sandströms sida, förklarade Hjärne till sist, att han i många avseenden delade Anna Sandströms åsikter. Han hyste ingen som helst antipati mot en levande och konkret historieundervisning. Hans mening vore blott att varna för osäkra eller bevisligen osanna detaljer och för att ge ett oproportionerligt utrymme åt vissa tider och förhållanden. Man vann inget genom att ge undervisningen en alltför "romantisk karaktär".¹⁷³

Det råder ingen tvekan om att Hjärnes uttalande gjorde ett starkt intryck på Anna Sandström. Det kan också konstateras, att hon efter hand gjorde åtskilliga jämkningar i sina kursplaner avseende en jämnare balans av de olika kursmomenten.¹⁷⁴ Sin allmänna syn på historieundervisningen och dess uppgifter behöll hon däremot livet ut.

Anna Sandströms ledarskap inom den första läraruppsättningen vid skolan har tidigare berörts.¹⁷⁵ Intet tyder på att hennes ställning i sina huvuddrag undergick någon märkligare förändring under de följande decennierna. Hon var alltjämt den oomstridde ledaren, som alla sågo upp till. Både muntlig och skriftlig tradition från dessa år tala här ett entydigt språk.

Hennes ställning till lärjungarna i den dubbla egenskapen av undervisare och föreståndarinna är på sitt sätt svårare att komma åt. Att hon i sin krafts dagar var en ovanligt inspirerande lärare har allmänt omvittnats. Hennes förmåga att levandegöra det förgångna var hart när obegränsad. Men hon var i sin undervisning på intet sätt påträngande eller dominerande. Man frapperades snarare av "den behagliga, lugna samtalstonen", som hon använde. Hon uppträdde även i katedern "med en viss aristokratisk tillbakadragenhet, som nästan kunde gälla som blyghet".¹⁷⁶ Vilket inflytande hon utövat på sin skolas anda och sina elevers fostran kan aldrig mätas med yttre mått. Tillvarons innersta krafter undandra sig alla dylika beräkningar. Det finns

¹⁷³ Mötesberättelsen s. 52 f.

¹⁷⁴ Så framgår av årsredogörelserna från 1900-talet.

¹⁷⁵ Se den föregående framställningen s. 149.

¹⁷⁶ Se Hellen Lindgrens uttalande om henne 1891, återgivet av SÖRENSEN, a. a. s. 15.

många vittnesbörd om den tillgivenhet hennes elever hyst för henne, den glädje i arbetet hon frammanat hos dem. Vad som stannat i deras minne av hennes personliga uppträdande, hennes tal och anföranden i olika situationer har naturligtvis växlat högst individuellt. Hon hade en mild och rätt låg stämma, började vanligen ganska trevande med blicken i koncept och anteckningar för att plötsligt lämna allt och tala öppet och fritt under stigande rörelse, som grep alla. En av hennes elever har berättat sina intryck från en av de avslutningar, som Anna Sandström förrättade. "Med sin blida och lågmälda röst sade hon då ibland saker, som man mindes, hur upptagen man än kunde vara av att tänka på sommarlovet i stället för på talet. Jag minns t. ex. från ett skoltal av henne, som jag hörde som mycket liten flicka: Ni skall inte åka hyrvagn genom livet, för då ser ni ingenting och upplever ingenting".¹⁷⁷ Själv lade hon ner mycken möda på dessa tal. Utvägen att anlita någon utomstående ville hon ytterst ogärna begagna. Hon fann det "avskyvärt", skrev hon till en vän i slutet på 1880-talet, "att dra in någon prest eller officiel karl, som stod och pratade fraser, som skulle skorra i öronen på barn, som inte ä' vana vid det".¹⁷⁸ Ibland kände hon sig rätt pressad av uppgiften: "Jag är mkt pinad av avslutningar nu för tiden", bekände hon för samme vän, "för nu ha mammorna fått ett slags prejudikat på att bli lite rörda av ett tal — de gråta alltid — och för att kunna gripa dem, vartill inte behövs mycket, så blir jag själv mycket angripen till nerverna". Men i sådana här sammanhang kunde man inte, menade hon, begagna den "evigt objektiva tonen", som hon annars nyttjade. Man måste "säga något direkt, något litet varmare än vanligt". Hon tillstod, att hon "längst in" vore "ganska naivt entusiastisk och idealistisk", men det generade henne samtidigt att "gå ifrån det goda svenska lakoniska, sarkastiska uttryckssättet och låta så där ädel" inför en större publik. "Man låter också så rysligt mkt ädlare än man är vid sådana tillfällen".¹⁷⁹

¹⁷⁷ Tal vid kamratfesten i Gyllene salen 28 okt. 1933, bland Diverse handlingar till skolans historia, Anna Sandströms skolas arkiv, SSA.

¹⁷⁸ Brev från Anna Sandström till Fredrik Palmgren 23 dec. 1888, ASA, II: 2.

¹⁷⁹ F. a. brev av 23 dec. 1888.

Åtskilliga av hennes skoltal äro bevarade.¹⁸⁰ De ha alla en stark personlig prägel och vittna om ett lyhört sinne för det enkla storhet.

¹⁸⁰ Bland Anna Sandströms koncept finnas många utkast och förarbeten till tal både för skolans och seminariets avslutningar. Ofta nedtecknade hon citat och uppslag, som hon kom på, för framtida bruk. En del fullt utarbetade tal "till lärjungar vid avslutningar i Anna Sandströms skola" ha publicerats i arbetet "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 397—409.

ANNA SANDSTRÖMS SEMINARIUM

Vid tiden för sekelskiftet 1900 började Anna Sandström, som nämnts, planera inrättandet av ytterligare en läroanstalt, som hon benämnde "fortsättningsläroverk" eller seminarium. Tvenne organisatoriska uppslag voro här sammanflätade. Å ena sidan ville hon åstadkomma en utbildningsanstalt för kvinnliga lärare, som här skulle komma i närmare kontakt med de pedagogiska idéer, som hon tillämpat i sin skola, å den andra bereda möjlighet för unga flickor, som avslutat sin skolgång men ej ämnade bli lärarinnor, att förvärva sig fördjupade kunskaper i ett eller annat ämne, "utan att dock kräva vetenskaplig apparat".¹ Meningen var sålunda att kombinera yrkesutbildning med "en sorts högskola" — "detta ord naturligtvis fattat i dess folkliga och anspråkslösa bemärkelse" — för bildningssökande unga kvinnor i allmänhet.²

Att i sistnämnda avseende den danska folkhögskolan föresvävat henne som mönster är uppenbart. Grundtvig hade själv kallat sin pedagogiska nyskapelse för en folklig högskola — "en högskola för folklig vetenskaplighet och borgerlig bildning" — och termen "högskola" användes alltjämt på folkhögskolan i Danmark. Anna Sandström hade på 1890-talet kommit i livlig förbindelse med den danska folkhögskolan och dess ledande krafter i samband med de allmänna nordiska skolmötena, i vilka hon varit en uppmärksam och flitig deltagare under 1800-talets tvenne sista decennier.³ År 1896 hade hon besökt Askovs berömda folkhögskola på Jylland. Året därpå skrev hon en längre artikel i sin tidskrift "Verdandi" om "Grundtvig, Nor-

¹ Se hennes programförklaring i årsredogörelsen 1900—01.

² O. a. årsredogörelse.

³ Se härom den följande framställningen Kap. XI.

dens störste folkuppfostrare, och den danska folkhögskolan".⁴

Den nya institutionen, som snart fick namnet "Anna Sandströms seminarium", var som lärarutbildningsanstalt närmast organiserad som det statliga högre lärarinneseminariet i Stockholm, dock med vissa rätt väsentliga avvikelser. Antalet fackämnen var avsevärt begränsat. Studierna koncentrerades så gott som genomgående till de *humanistiska* ämnena. Kyrko-, litteratur- och konsthistoria studerades i nära samband med den politiska historien, geografien med växt- och djurbiologien. Ämnena voro valfria, dock så att dessa borde bilda naturliga grupper med vissa kärnämnen. I den första gruppen ingingo kristendom, de historiska ämnena, geografi, modersmålet och ett främmande språk efter eget val, i den andra de historiska ämnena och tre främmande språk, i den tredje modersmålet och tre främmande språk och i den fjärde geografi, geologi och biologi. I samtliga grupper voro pedagogik, hygien och hälsolära obligatoriska för dem som utbildade sig till lärare. Studietiden avsågs till en början att sträcka sig över blott två år. Anna Sandström var medveten om att denna kunde anses för kort — vid Högre lärarinneseminariet var kursen treårig. Hon ansåg emellertid, att olägenheterna därav kunde övervinnas dels genom "ett nytt studiesätt" med mera självständigt arbete, dels genom en mer eller mindre organiserad "fortbildning" efter den egentliga studietidens slut. Under seminarieutbildningen skulle eleverna vänjas vid ett rationellt arbetssätt och dra nytta av den populärvetenskapliga litteraturen, vilket skulle bli dem till gagn vid "förberedelsen" under deras blivande lärarverksamhet. Den praktiska lärarutbildningen förlöpte parallellt med studierna och bestod i föreläsningar i psykologi, pedagogik och metodik samt undervisningsövningar på olika stadier. Unga kvinnor, som ej gjorde anspråk på betyg utan blott ville skaffa sig ökade kunskaper, fingo som extra elever i mån av utrymme följa undervisningen, åhöra föreläsningar o. d.⁵

Som lärare vid det nyinrättade seminariet använde Anna

⁴ "Verdandi" 1897, s. 35—40, 65—102. Artikeln omtryckt i publ. "Ur Anna Sandströms skrifter", s. 136—85.

⁵ Årsredogörelsen 1900—01.

Sandström till en början huvudsakligen lärarkrafterna vid flickskolan, utökade med särskilt engagerade specialister på olika områden. Sälunda undervisade hon själv i allmän historia och geografi, tidvis även i psykologi, Gustava Hjelmerus i modersmålet och historia, Mia Lodin i kristendom, Mathilda Sundbärg i svenska och litteraturhistoria, Hedvig Björklund i engelska o. s. v.⁶ Bland de utomstående lärare, som under första tiden anställdes, märktes dåvarande docenten Johan Gunnar Andersson, som undervisade i geologi, professor Ernst Almquist i hygien, fil. dr Nils Lagerstedt i psykologi, skriftställaren Carl G. Laurin i konsthistoria. Under hand knötos till seminariet under längre eller kortare tid en rad framstående lärare och vetenskapsmän i huvudstaden, exempelvis lektorn, sedermera professorerna Carl Hallendorf i historia, lektorn, sedermera professorerna Nat. Beckman i svenska, journalisten fil. dr Verner Söderberg i historia, docenten S. Alrutz i psykologi, docenten Ruben G:son Berg i litteraturhistoria, lektorerna I. Holm i kristendom, H. Bergstedt, A. Bratt, A. Rydfors och W. Carlgren i historia, O. Heinertz i tyska, C. Koch i engelska, H. Hultenberg i franska, arkeologen fil. dr O. Janse i svensk historia, docenterna, sedermera professorerna K. B. Westman och Hjalmar Holmquist i kyrkohistoria, läkaren Karolina Widerström i fysiologi och hälsolära m. fl.

Elevtillströmningen till det nya seminariet var till en början ganska blygsam. Man startade 1900 med ett drygt tiotal elever, som tänkte utbilda sig till lärarinnor, och tog emot ungefär hälften så många som extraelever.⁷ Följande år 1901—1902, då tvenne avdelningar voro organiserade, räknade den första 13

⁶ Se årsredogörelserna. På seminariet omfattade Anna Sandströms egen tjänstgöring från starten till läsåret 1912—13 i genomsnitt 9—14 veckotimmar. Under de följande åren fram till 1926, då hon lämnade seminariet, sjönk den något och höll sig i regel till 6 à 8 veckotimmar. I allmänhet åtog hon sig själv historia — mest allmän — och geografi, tidvis även pedagogik, samt bedömde övningslektioner.

⁷ Enligt årsredogörelsen för 1925—26 med dess inledande historik över seminariet 1900—25 s. 3 räknade första årskursen 21 elever. Härifrån ha då tydligen medtagits de 6 extra eleverna. Då avdelningen år 1901—02 fortsatte som andra avdelning på seminariet, hade den 12 lärarinneelever och 6 extra elever. Några lärarinneelever ha tydligen redan i första avdelningen dragit sig tillbaka.

Anna Sandströms skola och lärarinneseminarium.

lärarinneelever och 7 extra, den andra 12 av den förra kategorien och 6 av den senare. Tredje läsåret (1902—1903) fick första seminarieavdelningen ett mera normalt utseende med 27 lärarinneelever och 2 extra elever. I andra avdelningen voro detta år de båda kategorierna jämnstarka — med 15 ordinarie och 15 extra elever. Den sistnämnda siffran betecknar höjdpunkten i den allmänbildande linjens utveckling. Därefter avtog de extra elevernas antal stadigt, ända till läsåret 1907—1908, då en omorganisation av seminariet ägde rum och en ökning av de extra elevernas antal tidvis inträdde.

Det blev ganska snart uppenbart, att den tvååriga seminariekursen var otillräcklig och icke gav eleverna betryggande kunskaper i de ämnen, vari de skulle komma att undervisa. En genomgång av det Sandströmska seminariet medförde endast s. k. lägre kompetens. I konkurrens med dem, som genomgått det statliga högre lärarinneseminiariets treåriga kurs, förmådde det Sandströmska seminariets elever inte hävda sig. Till Anna

Sandströms beslut att göra sitt seminarium blott tvåårigt torde flera omständigheter ha medverkat. Främst bidrog härtill utan tvekan lokalsvårigheterna. Så trångbodd som själva skolan var, kunde den endast med stora uppoffringar avstå utrymmen åt seminariet. År 1907 inträdde emellertid en väsentlig ljusning i situationen och löste för lång tid framåt lokalproblemet. Skolan och seminariet kunde detta år inflytta i egen byggnad. Denna ägdes formellt av aktiebolaget Anna Sandströms skolbyggnad och var uppförd i gårdsfastigheten Karlavägen 25. Här fick seminariet disponera över egna fullt ändamålsenliga lokaler, skilda från den egentliga skolan.

Anna Sandström beslöt i samband härmed att utöka seminariekursen och göra den treårig. Från läsåret 1907—1908 hade seminariet sålunda fått en organisation, som gav dess elever möjlighet till s. k. högre kompetens. Genom nådig resolution av den 22 maj 1909 medgav Kungl. Maj:t Anna Sandström rätt att som föreståndarinna för seminariet från vårterminen 1909 t. o. m. vårterminen 1912 anställa avgångsprövning med de elever, som genomgått högsta avdelningen av seminariet. De som därvid godkändes, tillerkändes samma rättigheter och förmåner, som gällde för elever utgångna från Högre lärarinneseminariet i Stockholm, dock utan att kunna vinna anställning vid folkskoleseminarium med adjunkts tjänstgöring.⁸ Tillståndet, som gällde tre år, förnyades sedermera efter hand.

Samtidigt som seminariet sålunda gjordes treårigt, vidtogos ändringar i kurs- och timplaner, varvid bl. a. den s. k. fjärde gruppen med geografi som kärnämne fick en mera naturvetenskaplig prägel. Till denna kunde man nämligen lägga dels kemi, dels matematik.⁹

Med seminariets inrättande följde en allmän förskjutning i Anna Sandströms verksamhet som skolledare. Hennes uppmärksamhet och intresse knötos allt fastare till seminariet, under det att flickskolan kom i andra hand. Visserligen behöll hon formellt ledningen av denna, men de praktiska bestyren och de administrativa uppgifterna överlämnade hon helt i Mia Lodins förfarna händer. Flickskolan hade fått sin organisatoriska form

⁸ Se seminariets årsredogörelse 1908—09.

⁹ Årsredogörelsen 1907—08.

Föreståndarinnan Maria Lodin.

och gestaltning, under det seminariet ännu befann sig i vardande och behövde Anna Sandströms omedelbara ledning. Hon såg sig nödsakad att spara sina krafter och koncentrera dem på den institution, som bäst behövde henne, och därför kom seminariet att ta huvuddelen av hennes intresse i anspråk. Visserligen tjänstgjorde hon ännu de första åren efter seminariets tillkomst som lärare i flickskolan och undervisade där några timmar i veckan i de högsta klasserna, men från och med läsåret 1904—1905 upphörde hon helt härmed.¹⁰ En tilltagande hörselsvaghet gjorde det för övrigt nödvändigt för henne att lämna klassundervisningen med dess ständiga krav på spänd uppmärksamhet och snabb reaktion och övergå till föreläsningens i nämnda avseende mindre krävande undervisningsform.

Det inbrytande 1900-talet innebar för Anna Sandström som skolledare en tid av stora förhoppningar och senkommen framgång. Hennes skola åtnjöt ett stadgat anseende för utmärkt

¹⁰ Se skolans årsredogörelser.

undervisning, god fostran och human anda. Dess fortsatta existens var tryggad. Det nyinrättade seminariet kunde glädja sig åt en stark tillströmning av elever. Under det kvartssekel, som seminariet stod under hennes ledning, kom hon att sända ut närmare ett halvt tusental (483) unga lärarinnor, av vilka många skulle komma att göra uppmärksammade insatser på kulturlivets skilda områden — icke blott inom de svenska flickskolorna. Namn sådana som Elsa Brändström, Gertrud Aulén, Honorine Hermelin, Karin Ek, Harriet Löwenhjem, Ebba De Geer, f. Hult, Ruth Nathorst och Elsa Björkman-Goldschmidt ge en antydning om insatsernas rikedom även utanför den speciella skolform, som Anna Sandström ursprungligen avsett att förse med lärarekrafter. Myndigheternas uppskattning av seminariets verksamhet kunde bl. a. utläsas av det statsbidrag, som K. Maj:t den 8 dec. 1904 tillerkände seminariet.¹¹ Detta utgick till en början med 3,000 kr. per år — för tiden 1905—1907 — och ökades sedermera. På sin 50-årsdag den 3 sept. 1904 blev Anna Sandström föremål för livliga hyllningar både i Sverige och de andra nordiska länderna. Mångsidigheten i hennes intressen, djupet och bredden i hennes personlighet och de reella resultaten av hennes insatser inom skolans värld blevo här i olika sammanhang berörda och lovprisade.¹² Från det allmännas sida kom också vid samma tid ett uttryck för erkänsla, som Anna Sandström själv satte stort värde på. Läroanstaltens inspektor, professorn vid Karolinska institutet Ernst Almquist, gjorde den 30 juli 1904 en framställning till Kungl. Maj:t om en lämplig hedersbevisning till Anna Sandström. Dåvarande ecklesiastik-

¹¹ K. M:t till Direktionen över Stockholms stads undervisningsverk 8 dec. 1904, Kungl. brev och resolutioner, skolans arkiv, SSA. En tidigare ansökan om statsbidrag hade avslagits 30 dec. 1901.

¹² Sälunda hade redan på sommaren 1904 folkhögskoleföreståndaren Ludvig Schröder skrivit en hyllningsartikel i Höjskolebladet den 29 juli, där han bl. a. betonade hennes strävanden att "knytte Nordens Folk sammen i hjertelig Forstaaelse". För födelsedagens upplevelser redogjorde Anna Sandström utförligt för sin vän Kerstin Wall 12 sept. 1904, ASA, II: 4. Uppvaktningsarna hade börjat tidigt på morgonen och sedan fortsatt hela förmiddagen. Kollegiet hade givit middag för henne på Saltsjöbaden, varvid inspektor och flera av lärarna hållit tal för henne. Massor av telegram, blommor och gåvor hade anlänt under dagens lopp.

Anna Sandström vid tiden kring sin 50-årsdag.

ministern Carl von Friesen, som personligen haft tillfälle att följa hennes verksamhet, ställde sig gynnsam till förslaget och kunde den 27 aug. s. å. "på nådigste befallning" meddela,¹³ att

¹³ Departementschefens skrivelse till Inspektorn för "Anna Sandströms skola" i Stockholm Ernst Almquist, Marstrand den 27 aug. 1904. Originalen i ASA, IV: 1. Medaljen skulle genom inspektors för-

konungen beslutat tilldela föreståndarinnan Anna Sandström — medaljen i guld av åttonde storleken med inskrift 'Illis quorum meruere labores' på grund av hennes "långvariga, nitiska och framgångsrika verksamhet för den kvinnliga ungdomens bildning".

*   *
*   *
*   *

Anna Sandströms seminarium kom redan efter halvtannat decennium att hotas till sin existens. Det berodde icke på inre svaghet utan på yttre förhållanden, varöver seminariet icke hade något inflytande. Hotet kom närmast från det tilltagande överskottet av kvinnliga lärarkrafter i landet. På relativt kort tid hade icke mindre än fyra privata lärarinneseminarier inrättats — Anna Sandströms och Privata högre lärarinneseminarier i Stockholm, Privata högre lärarinneseminarier i Lund och Kjellbergsska seminariet i Göteborg. Ett hundratal lärarinnor utexaminerades härifrån årligen, under det att tidigare blott c:a 25 tillförts arbetsmarknaden genom det statliga högre lärarinneseminarier. Härtill kom ett växande antal kvinnliga akademiker — magistrar och kandidater — som sökte anställning vid skolorna.

Dåvarande läroverksöverstyrelsen hade redan 1913 uttalat en "viss tvekan", huruvida statsbidrag skulle utgå till de då existerande enskilda lärarinneseminiarierna i hittillsvarande omfattning under treårsperioden 1913—15 med hänsyn till det verkligen föreliggande behovet av lärarinnor.¹⁴ Överstyrelsen hade nämligen genom en företagen utredning konstaterat, att ända från 1910 ett årligen växande antal utexaminerade lärarinnor icke omedelbart kunnat beredas anställning i skola. Ett avsevärt större antal lärarinnor hade sålunda sedan 1910 utbildats, än som

sorg "Anna Sandström på lämpligt sätt tillställas". Själv gruvade hon sig för den kommande uppvaktningen för Konungen — "blotta tanken på den gör och har gjort mig hiskligt nervös", skrev hon till Kerstin Wall 12 sept. 1904, ASA, II: 4.

¹⁴ Underdånig skrivelse av 3 apr. 1913 (avskr.), Anna Sandströms lärarinneseminariums arkiv, SSA.

Anna Sandströms lärarinneseminarium. Biblioteket. Stående till höger dåvarande lärarinnan vid seminariet Honorine Hermelin.

syntes erforderligt för skolorna. Man ansåg sig därför stå inför ett växande lärarinneöverskott, om examinationen finge fortgå som hittills.

I denna för seminarierna såväl som för de arbetslösa lärarinnorna hotande situation vände sig styrelsen för det privata högre lärarinneseminarier i Lund till K. M:t med en skrivelse av den 3 nov. 1914, vari man begärde direkta åtgärder mot överproduktionen av lärarinnor.¹⁵ Det framhölls häri, att läroverksöverstyrelsen själv varit inne på tanken att dra in något av de enskilda seminarierna. Skulle så komma att ske — styrelsen ansåg för sin del en dylik åtgärd ofrånkomlig — borde hänsyn tagas dels till de olika seminariernas möjligheter att "meddela en solid utbildning", i vilket sammanhang tillgången till lärare med full vetenskaplig kompetens måste bli av "vägande betydelse", dels till den geografiska fördelningen av seminarierna.

¹⁵ Skrivelsen finnes i avskrift dels i ASA, IV: 7, dels som bilaga till koncept 1908—20, Anna Sandströms lärarinneseminariums arkiv, SSA.

Den inledande aktionen avsåg givetvis — utan att detta direkt utsäges — att rädda Lundaseminarieret från indragning och att i stället fästa myndigheternas uppmärksamhet på något av Stockholmsseminarierna som lämpligt offer för en ifrågasatt reduktion.

K. M:t remitterade den 10 nov. 1914 Lundaskrivelsen till läroverksöverstyrelsen, som i sin tur infortrade yttrande av bl. a. styrelsen för Anna Sandströms seminarium.¹⁶ Denna bemötte ingående de synpunkter, som framförts från Lund. Den fann det högst egendomligt att inte säga osympatiskt, att seminariet i Lund direkt anhöll, att "en eller annan av dess konkurrenter" skulle tvingas nedlägga sin verksamhet "till den petitionerande anstaltens förmån". Det hade i skrivelsen antytts, att seminariet i Lund vore det äldsta av de enskilda seminarierna, att det hade speciella förutsättningar genom "förbindelsen med ett universitet" samt att det måste anses ha en viktig uppgift att fylla genom sitt geografiska läge. Dessa synpunkter voro icke relevanta. Sandströmska seminariet var fem år äldre än det i Lund. Huvudstaden hade genom sina högskolor och grannskapet till "ett annat universitet" stora möjligheter att skaffa fram högt kvalificerade lärarekrafter och dessutom bättre tillgång till lärare "med personlig erfarenhet i praktisk undervisning", än vad Lund ägde. Det geografiska läget spelade numera rätt ringa roll med de kommunikationer man förfogade över. Skulle man ändå bekosta inackordering på främmande ort, betydde avståndet från hemmet rätt litet. Sandströmska seminariet hade själv haft ett betydande antal elever från södra Sverige.

Det kunde inte bestridas, att det fanns ett visst överskott av lärarinnor. En indragning av något av de enskilda seminarierna skulle för tillfället minska detta överskott men inglunda lösa problemet på längre sikt. Vägen till lärarbanan genom studentexamen och akademiska studier stode lika öppen som förut, och någon spärr på detta område vore otänkbar. Man finge därför alltså räkna med, att flera sökte anställning vid skolorna, än som där kunde beredas plats. Häri låge för skolornas del den fördelen, att man finge flera aspiranter att välja på och kunde

¹⁶ Överstyrelsens remiss var av 14 dec. enligt det avgivna yttrandet från styrelsen för Anna Sandströms seminarium.

Anna Sandströms lärarinneseminarium. Lärosalar.

erhålla den mest meriterade. Det förhöll sig för övrigt inte så, att alla som utexaminerats från ett seminarium omedelbart önskade vinna anställning vid en skola. Somliga fortsatte att utbildas sig, t. ex. genom resor, studier vid universitet o. d., andra togo plats som hemlärarinnor, ägnade sig åt arbete i föräldrahemmet, ingingo äktenskap o. s. v.

Att föreslå utvägar till botande av de missförhållanden, som till en del rådde, vore icke lätt. Svårigheterna bottnade till väsentlig del i förhållandena inom såväl den kvinnliga som manliga arbetsmarknaden. Här skulle den enkla utvägen att stänga ett seminarium bringa föga hjälp.¹⁷

Efter några år av relativt lugn blev frågan ånyo aktuell ett stycke in på 1920-talet. Den av K. M:t 1918 tillsatta skolkommisionen avlämnade 1922 sitt betänkande. Häri hade man bl. a.

¹⁷ Ett renskrivet men oundertecknat och odaterat exemplar av skrivelsen till läroverksöverstyrelsen finnes dels i ASA, IV: 7, dels i Anna Sandströms lärarinneseminariums arkiv, SSA. Å sistnämnda exemplar har med blyerts antecknats jan.? 1915.

uttalat sig för seminarieutbildningens bibehållande vid sidan av den akademiska lärarutbildningen men däremot ej berört de enskilda lärarinneseminiariernas ställning. Styrelsen för Anna Sandströms seminarium anmodades att yttra sig över skolkommisionens förslag och tog i detta sammanhang upp frågan, hur det skulle förfaras med de privata seminarierna. Om man tolkade kommissionens tystnad på denna punkt som ett bevis på att kommissionen för sin del tänkte avskaffa dessa seminarier och endast bibehålla det statliga seminariet, på samma sätt som kommissionen förhållit sig till privatskolorna, ville styrelsen för sin del bestämt motsätta sig en dylik åtgärd. De enskilda seminarierna hade alltså en viktig uppgift att fylla vid sidan av det statliga lärarinneseminariet. Uppkomsten av ett betydande antal kommunala och enskilda mellanskolor hade ansenligt ökat efterfrågan på kompetenta kvinnliga lärare. Den av tvenne reservanter i skolkommisionen förebragta utredningen om den minskade tillströmningen till de privata seminarierna var baserad på krigs- och krisårens "undantagsförhållanden" och måste betraktas som en övergående företeelse. De enskilda seminarierna åtnjöto fortfarande allmänhetens förtroende.¹⁸

Vid 1925 års riksdag fördes frågan ånyo på tal av den kände skolpolitikern Värner Rydén. Han konstaterade den rådande överproduktionen av lärarinnor och ifrågasatte åtgärder för begränsning av de enskilda lärarinneseminiariernas verksamhet. Riksdagen krävde till följd härav en skyndsamt utredning i ärendet.¹⁹ Skolöverstyrelsen anmodades av K. M:t att inkomma med utlåtande, och ett dylikt avgavs den 5 nov. s. å. Överstyrelsen ansåg det icke konstaterat, att en överproduktion av permanent natur förelåg. Visserligen uppvisade siffrorna från närmast föregående år en mindre gynnsam balans mellan tillgång på lediga platser och antalet platssökande, varför utsikten att vinna anställning vid skolorna för tillfället vore mindre än tidigare. Konjunkturerna på arbetsmarknaden voro emellertid mycket växlande och svårigheterna för en framtidsprognos betydande. Överstyrelsen ansåg sig därför endast kunna föreslå en

¹⁸ Styrelsens skrivelse till K. M:t 31 jan. 1923 (avskr. dels i ASA, IV: 7, dels bland koncept 1908—29, a. saml., SSA).

¹⁹ Riksdagens skrivelse n:r 206.

Anna Sandströms lärarinneseminarium. Hallen.

temporär inskränkning av de privata seminariernas verksamhet. En sådan kunde ske på så sätt, att nyantagning av elever under läsåret 1927—28 endast ägde rum vid ett av de tre existerande enskilda seminarierna. Eventuellt kunde åtgärden utsträckas att gälla även de närmast följande åren. Överstyrelsen inskräppte emellertid nödvändigheten att gå försiktigt fram och ge seminarierna god tid till att inrätta sig efter "de inskränkande bestämmelserna". En indragning av något av de berörda seminarierna motsatte sig överstyrelsen bestämt. De enskilda seminarierna voro behövliga för att tillgodose skolornas behov av kompetenta kvinnliga lärarkrafter. Nya skolor — särskilt kommunala mellanskolor och högre folkskolor — tillkommo i rask följd och använde i stor utsträckning seminarieutbildade lärarinnor.²⁰

Ecklesiastikministern — Olof Olsson — kände sig tydligen inte nämnvärt lugnad av skolöverstyrelsens utredning utan an-

²⁰ Skolöverstyrelsens underdåniga skrivelse av 5 nov. 1925.

modade redan den 30 nov. 1925 densamma att "skyndsamt" inkomma med förslag rörande "den ordning, i vilken, därest indragning av statsanslag anses böra ske, de nu statsunderstödda privata lärarinneseminierna böra förlora rätten till statsanslag".²¹ Statsrådet siktade tydligen mot betydligt radikalare åtgärder än överstyrelsen. I sitt svar av den 7 dec. 1925 framhöll överstyrelsen, att den alltjämt föredrog tidigare förordade restriktioner framför ett definitivt nedläggande av de enskilda seminarierna. Då emellertid K. M:t begärt ett bestämt uttalande i vilken ordning en eventuell indragning av statsunderstödet borde ske för respektive seminarier, föreslog överstyrelsen, att Anna Sandströms seminarium i första hand härvid skulle komma i fråga. Valet mellan de tre seminarierna vållade överstyrelsen åtskilliga bekymmer. I Stockholm funnos sammanlagt tre lärarinneseminarier — ett statligt och två enskilda — i det övriga Sverige endast ett — det Kjellbergska i Göteborg — varför detta i sista hand borde "ifrågasättas till indragning". De båda återstående privata seminarierna hade var för sig "på ett förtjänstfullt och erkännansvärt sätt" fyllt sin uppgift att utbilda lärarinnor. De voro dock till sin organisation något olika. Men då utbildningens anordning vid Anna Sandströms seminarium närmast överensstämde med den som tillämpades vid statens högre lärarinneseminarium, under det att Privata högre lärarinneseminarier hade "en mera egenartad organisation", fann överstyrelsen sig böra i första hand föreslå en indragning av statsanslaget till Anna Sandströms seminarium.²²

Departementschefen följde i statsverkspropositionen till 1926 års riksdag skolöverstyrelsens anvisning om ordningsföljden för indragningen. Han medgav, att en framtidsprognos vore skäligen osäker. Men försiktigheten krävde snara åtgärder för en inskränkning av lärarinneproduktionen.²³

En livlig pressdebatt följde. De borgerliga tidningarna ställde sig mangrant på Anna Sandströms sida och klandrade åtgärden som ett utslag av sterila uniformitetssträvanden och ovilja mot

²¹ K. M:ts anmodan till skolöverstyrelsen, refererad i överstyrelsens underdåniga skrivelse av 7 dec. 1925 (avskrift i ASA, IV: 7).

²² Avskrift av skolöverstyrelsens skrivelse finnes i ASA, IV: 7.

²³ Statsverksprop., åttonde huvudtiteln.

Anna Sandströms lärarinneseminarium. I ett av arbetsrummen. Anna Sandström vid bordets kortsida.

det privata initiativet på undervisningens område. Endast regeringsorganet — "Socialdemokraten" — trädde i bräsch för departementschefen. Här avvisade man kritiken som osaklig. Indragningen hade uteslutande syftat till en sanering av de alltmer olidliga förhållandena på arbetsmarknaden, där år efter år "nära ett hundratal lärarinnor vid sidan av de universitetsutbildade kastas ut på en överfylld bana". Det vore orättvist och orimligt att låta hänsynen till "den åldrande pedagogiska vägröjaren" — Anna Sandström — "vars värdefulla insatser ingen vill förneka" väga tyngre än det "allmännas intresse i denna sak".²⁴

²⁴ Artikeln i Socialdemokraten den 20 apr. 1926 hade rubriken "Sak eller person? En välgrundad indragning." Bland tidningar, som behandlat frågan kunna nämnas Dagens Nyheter, Stockholmstid-

Anna Sandström grep själv till pennan. I en artikel i Stockholmstidningen, betitlad "Reformarbete — med rätt eller orätt", redogjorde hon för ärendets egendomliga behandling, där K. M:t emot skolöverstyrelsens bestämda avrådande föreslagit en indragning av de enskilda seminarierna. Hon nagelfor därefter motiveringen för nedläggningen av hennes eget seminarium. Att detta vore placerat i Stockholm, där två anstalter av samma slag funnes, vore ett föga bärande skäl för en indragning. Enskilda seminarier kunde knappast förläggas till andra städer än de större, där man hade riklig tillgång till skickliga lärare, muséer, bibliotek och andra bildningsanstalter. Lika svår fattligt vore argumentet om likheten med det statliga seminariet. I och för sig kunde det väl inte anses diskriminerande, att en enskild läroanstalt liknade en statlig. Nu förhöll det sig emellertid så, att olikheterna mellan det Sandströmska seminariet och det statliga vore minst lika framträdande som likheterna. Åtskilligt av det som det förra med sin större rörelsefrihet hade rent experimentellt kunnat genomföra vid utbildningen, hade för övrigt senare upptagits av det statliga seminariet. Själv hade hon alltid motarbetat den abstrakta "schematism", vari svensk undervisning så lätt stelnat. "Hela mitt livs arbete har gått ut på att bilda någon motvikt mot denna tendens och verka för en undervisning, som utan att slopa de förståndsmässigt klara konturerna söker bibehålla så mycket som möjligt av livets färg, kraft och värme." Hon hade trott, att det inom svensk pedagogik förefunnits en strömning, som sympatiserade med denna hennes strävan, och att hennes seminarium fyllt en uppgift genom att vara ett uttryck för denna riktning men måste med sorg konstatera, att det "åtminstone på officiellt håll" inte längre fanns någon förståelse härför. Betecknande för situationen vore, hur ivrigt man behandlade dagens undervisningsfrågor från statistiska, kvantitativa, ekonomiska och geografiska synpunkter, men "nästan aldrig från i n r e, ideella och mänskliga".

Var hade man egentligen att söka den verkliga orsaken till aktionen mot de privata seminarierna, frågade hon. Sparsam-

ningen, Svenska Dagbladet, Nya Dagligt Allehanda, Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning m. fl.

Anna Sandströms lärarinneseminarium. Anna Sandström jämte en del av lärarna i kretsen av en utexaminerad seminaristavdelning. Stående längst till vänster prof. Hugo Bergstedt och till höger skriftställaren Carl G. Laurin, sittande till vänster om Anna Sandström lärarinnan Mathilda Sundbärg samt till höger lektor Hugo Hultenberg, rektor Sigfrid Almquist och lektor Nat. Beckman.

hetsskäl kunde det näppeligen vara. Staten tjänade blott 3,500 kr. första året av det Sandströmska seminariets nedläggning, 9,000 sedan denna fullbordats, jämte smärre lönetillägg till lärarna. Från rikshushållningens synpunkt vore det hela fullständigt betydelselöst. Talet om lärarinneöverflödet vore lika överdrivet. Olägenheterna kunde modereras på smidigare vägar. Att hålla utbildningsanstalter fullständigt i nivå med "den ögonblickliga konjunkturen", hade på olika områden visat sig omöjligt. Nej, attacken mot seminarierna var helt enkelt ett utslag av den tendens, som kommit till synes i skolkommissionens betänkande gentemot det enskilda undervisningsväsendet över huvud taget. Skolkommissionens förslag hade utsatts för en mördande kritik och kom därför aldrig att framläggas för riksdagen. Nu försökte man "i all stillhet men steg för steg" realisera planerna. Ett dylikt förfarande vore ovärdigt. Man

kunde med all rätt kräva, att även detaljfrågor, som rörde den framtida gestaltningen av vårt skolväsen, bleve grundligt utredda och underkastade en "fri och öppen debatt". Svaga skäl och en febrilt förhastad behandling kännetecknade K. M:t:s ställningstagande i frågan. "Är det icke ett utslag bland många andra", slutar artikeln, "på att vi råkat in i en utveckling, som icke är sund, en riktning, präglad av destruktiva överdrifter, vilka med orätt bära namn av reformarbete".²⁵

Under tiden maldes ärendet långsamt igenom riksdagens kvarnar. Ett försök att i elfte timmen rädda seminariet genom en masspetition från förutvarande elever vid detsamma dels till statsutskottet, dels till riksdagens ledamöter²⁶ kunde endast mildra men ej avvärja slaget.²⁷ Från och med läsåret 1927—28 avvecklades statsbidraget successivt och på våren 1929 lämnade den sista årskullen seminariet.²⁸ Anna Sandström hade då icke

²⁵ Stockholms-tidningen 20 febr. 1926.

²⁶ De båda aktstyckena (ASA, IV: 7), som i sak äro av samma innehåll, ha undertecknats av 233 personer. Någon datering förekommer ej.

²⁷ Av riksdagens skrivelse till konungen den 14 maj 1926, nr 8 A, framgår, att den visserligen funnit vara ställt utom allt tvivel, att åtgärd borde vidtagas för inskränkning av antalet vid de högre lärarinneseminiarierna nyutbildade lärarinnorna — inskränkningen borde f. ö. ske i minst den omfattning, som K. M:t föreslagit — men att man likväl funnit skäligt att bereda den eller de ifrågasatta läroanstalterna ett års ytterligare respittid. Riksdagen förutsatte dock, att förslag om inskränkning av lärarinneproduktionen skulle föreläggas nästa års riksdag. Härvid kunde man antingen tänka sig indragning av Anna Sandströms eller Privata högre lärarinneseminariet i Stockholm eller annan anordning, exempelvis nyantagning av elever varantant år vid nämnda seminarier. Skolöverstyrelsen anmodades av K. M:t den 28 maj 1926 inkomma med utredning och förslag i ärendet. Överstyrelsen konstaterade i sin skrivelse av 30 sept. s. å. (avskrift ASA, IV: 7), att förhållandena sedan föregående år försämrats men ville icke föreslå omedelbar indragning utan att K. M:t i stället från och med budgetåret 1927—28 skulle bestämma, att intagning av nya elever endast skulle ske vid ett av de enskilda seminarierna.

²⁸ Efter riksdagsbehandling 1927 utfärdade K. M:t den 18 juni s. å. föreskrift om att statsunderstöd till Anna Sandströms seminarium skulle successivt upphöra att utgå från och med läsåret 1927—28. (Se seminariets årsredogörelser 1927—30). År 1928 organiserades "Anna Sandströms fortbildningskurser", som på sitt vis fullföljde tan-

längre seminariets ledning i sina händer. Hon hade vid slutet av vårterminen 1926 av åldersskäl — hon var nu 72 år — avgått från sin föreståndarinnestjänst. En viktig del av vad hon betraktade som sitt livsverk var genom seminariets nedläggning slagen i spillror.

* * *

Det inflytande Anna Sandström kan ha haft på de skaror ungdomar, som genomgått hennes seminarium under de nära tre decennier det existerade, är givetvis svårt att närmare definiera. Allmänna, stereotypa uttalanden vid uppvaktningar o. d. ge här föga utbyte. Mera tyngd ha de personliga intrycken från hennes egen undervisning. En av hennes elever har berättat om den spänning, med vilken man alltid motsåg hennes lektioner.²⁹

"Där kom hon med det burriga håret som en gloria kring de fina dragen och de små händerna tafatt slutna kring ett par stora böcker. Hon älskade tjocka volymer och speciallitteratur, ogillade elever, som ville hålla sig till magrare kost. Så började hon berätta, alltid fritt. Ansiktet lyste upp, och ögonen glittrade. Var eller hur hon fått sitt material, det tänkte man då ej på. Det var så helt hennes eget. Hon hade liksom gått ut och in i huset hos Ludvig XIV, Cromwell eller Bismarck. Och hur kunde hon ej för hundrade gången tala om ting och personer, som såge hon dem för första gången, med en ton av förundran över livets rikedom. Att bibehålla denna barnets förmåga att förvåna sig, ansåg hon själv som ett villkor för all utveckling."

"Hon var den gudabenedade pedagogen", så sammanfattar en annan av hennes lärjungar sina minnesbilder av henne, "utrustad med intelligens, fantasi och hjärta, själf full men utan oroliga och mystiska djup, entusiastisk men aldrig blind i sin hänförelse,

ken på fria studier inom olika ämnesområden för lärarinnor sysselsatta i praktiskt skolarbete. Kurserna vunno livlig tillslutning men nedlades efter tre års verksamhet efter Anna Sandströms död 1931. (Se de tryckta redogörelserna 1928—29, 1929—30 och 1930—31).

²⁹ Se MÄRTA BERG, Anna Sandström. In memoriam. Meddelanden från Svenska föreningen för dövas väl. Julnummer 1932, s. 8.

kvick och skämtsam, älskvärd och leende". Det starkaste intrycket i sin undervisning gjorde hon som "detaljens mästare", menar samma minnestecknare. "Det fanns inte en död punkt i hennes undervisning. Allt levde under hennes händer." Där emot saknade hon — det hade eleven senare förstått — "förmågan av sammanfattning, den stora överblicken, som är så hälsosam och så nödvändig". Hennes personliga inflytande på eleverna var utomordentligt starkt. Hon "ledde" deras hjärtan "såsom vattubäckar". Därtill bidrog väl ock den miljö, som hon lyckats skapa. "Omkring Anna Sandström rådde en atmosfär av harmoni, en ljus optimism, arbetsglädje och festhumör i förening".³⁰

Förklaringen till Anna Sandströms starka grepp om de ungdomar hon utbildade torde djupast sett ligga i den smittande entusiasm, den sunda glädje i arbetet och den fasta tillit till livets uppbyggande krafter hon själv i så rikt mått ägde.

---

³⁰ Självbiografiska anteckningar av Eva von Koch, f. Plym-Forsshell. Fru von Koch var född 1886 och började i seminariet vid 17 års ålder. Hon tjänstgjorde senare som lärarinna i modersmålet, engelska, historia och konsthistoria vid Risbergsskolan i Örebro och vid Djursholms samskola. Hon avled 1954. Anteckningarna ha tillkommit i slutet av 1920-talet. Ett utdrag därav har välvilligt ställts till mitt förfogande av hennes son, hovrättsassessor Michael von Koch.

SOM REDAKTÖR FÖR "VERDANDI"

Anna Sandström och hennes nära vän och medarbetare Fredrique Runquist kommo tidigt underfund med att de behövde en vidare plattform att stå på, om de ville nå ut till en större allmänhet med de idéer, som framlagts i Anna Sandströms tvenne första pedagogiska reformskrifter. De beslöto därför på våren 1883 att grunda en ny pedagogisk tidskrift. Tanken synes ha alldeles samtidigt runnit upp i bådass hjärnor.¹ Det var tvivelsutan ett mycket djärvt tilltag, så mycket mer som de båda kompanjonerna vid samma tid voro i färd med att inrätta en ny skola och hade händerna fulla med arbetet på dess organisation. Ingen synes ha haft fullt klart för sig, i vilket äventyr man gav sig ut. Man saknade kapital, förläggare, medarbetare och prenumeranter, och allt detta måste på ett eller annat sätt skaffas. Men man hade en strålande tro på att i "detta arbete" kunna påräkna "stöd och villig hjälp"² från olika håll.

I själva verket räknade de båda optimisterna inte fel. De lyckades på förvånansvärt kort tid starta en publikation, som i nära en mansålder skulle kämpa för de pedagogiska reformtankar, som värmt dem i deras ungdomsår, och funno i detta arbete ett påtagligt stöd och en uppoffrande hjälpsamhet hos de flesta de vände sig till. Att de samtidigt på Anna Sandströms skuldror lade en börda, som skulle pressa henne till jorden under nära nog hennes återstående livstid, kunde väl ingen ana.

Den första åtgärden bestod i att finna en förläggare. Det var vanskligt nog med hänsyn till de ytterst ovissa förutsättningarna för tidskriftens start. Som säkra medarbetare kunde

---

¹ Så berättar Anna Sandström i sin minnesruna över Fredrique Runquist ("Ur Anna Sandströms skrifter", s. 23).

² Se o. a. källa s. 23.

man endast åberopa tvenne personer, och ingen av dem ville formligen binda sig.³ Någon som helst garanti för att tidskriften skulle få tillräckligt med prenumeranter kunde man givetvis ej heller prestera. Ingen av initiativtagarna ägde någon vana vid journalistiskt arbete. "Men då hände det underbara", berättade Anna Sandström senare, "att när vi vid ett besök hos herr Lars Hökerberg" — hon röjde vid detta tillfälle sin anonymitet, som hon annars hårt höll på — "framställde vår förfrågan, svarade han, som också var livligt intresserad för undervisningsreformer, genast ja". Det var för dem båda, fortsätter hon, "en stor lycka att ha funnit en förläggare, som på samma gång var oegenlyttig vän till saken och en van redaktör".⁴

Det upprättade kontraktet mellan förläggaren och Anna Sandström talar ett ganska kärvt språk. Lars Hökerberg åtog sig att vara ansvarig utgivare och förläggare, Anna Sandström att redigera tidskriften och anskaffa erforderliga manuskript. Men för detta arbete kunde hon inte påräkna "något som hälst arvode". Som ansvarig utgivare ägde Hökerberg vetorätt "mot uppsatsers införande i tidskriften". Honorar för bidrag till tidskriften finge ej av dess medel utanordnas utan hans "särskilda medgivande". Upplagans storlek skulle bestämmas efter Hökerbergs "gottfinnande". Tidskriften beräknades under året utgå med 6 häften "om tre oktavark vartdera". De två första häften skulle utgivas av trycket före juni månads utgång, de fyra övriga under tiden sept.—dec. Tidskriftens prenumerationspris finge ej sättas högre än 4 kr. Anna Sandström hade rätt till 10 friexemplar av vart häfte.

De ekonomiska villkoren voro för Anna Sandströms vidkommande högst otillfredsställande. Om tidskriften gick med vinst, skulle denna intill 100 kr. tillfalla förläggaren. Vinst därutöver skulle delas mellan förläggaren och redaktören. Uppkom det däremot förlust på rörelsen, skulle denna gäldas av Anna Sandström, "dock endast till och med högst fyra hundra (400) kro-

³ A. källa s. 24.

⁴ A. källa s. 24. Den, som givit anvisning på Hökerberg, var enligt Anna Sandströms egen uppgift ("Verdandi" 1922, s. 290) den kände statistikern och demografen Gustav Sundbärg.

nor". Hökerberg skulle som "expeditionsarvode" åtnjuta tre hundra kronor, oavsett om tidskriften bar sig eller ej.⁵

"Nu började för oss alla tre en tid av feberaktig verksamhet", berättar Anna Sandström.⁶ Det gällde att förvärva medarbetare. Den muntliga bearbetningen ombesörjdes tydligen huvudsakligen av Fredrique Runquist och förläggaren, under det att Anna Sandström skötte större delen av korrespondensen. Agitationen saknade inte sina poänger. Tidskriftens redaktör — "Uffe" — var ännu anonym, och hänvändelserna fingo följaktligen ske under denna förklädnad, vilket väl inte underlättade mottagarens benägenhet att engagera sig i ett så svävande företag. Framgången på denna front var också mycket måttlig.⁷ Bättre lycka hade man ifråga om den muntliga övertalningen. Bland dem, som nu eller under den närmast följande tiden ställde sig välvilliga till dessa skriftliga eller muntliga bearbetningar, må nämnas Fridtjuf Berg och hans bror Hjalmar, Sigfrid Almquist, Nils Lagerstedt, Sixten von Friesen — då nybliven rektor vid Högre realläroverket å Norrmalm — Julius Humble, Otto Salomon på Nääs, Leonard Holmström, "den svenska folkhögskolans fader", Johan Lundell i Uppsala — då amanuens, 1882 docent i fonetik, senare professor — Urban von Feilitzen, skriftställare, pseudonymen "Robinson" — John Personne — lektor, senare domprost och biskop — Theodor Hagberg — professor i Uppsala — Gustaf Cederschiöld — docent i Lund, 1882—89 föreståndare för Göteborgs nya elementarläroverk för flickor, senare professor — Isidor Flodström — då lärare, senare ämbetsman — Fredrik Palmgren och Artur Bendixson — båda blivande lärare — Axel Drake — lektor i Nyköping — Ellen Key, Hellen Lindgren, Karl af Geijerstam samt några "skandinaviska" pedagoger, Poul la Cour och Henriette Skram från Danmark, Frits Hansen och Henriette Wulfsberg från Norge.

Bland Anna Sandströms efterlämnade papper finnas några

⁵ Förlagskontraktet av 19 apr. 1883, undertecknat av Hökerberg, ASA, IV: 3.

⁶ Minnesrunan s. 24.

⁷ Själv ansåg hon, att breven "i allmänhet" besvarades "med nej" (minnesrunan s. 24), men åtskilliga positiva svar ha dock att döma av hennes korrespondens ingått.

koncept till brev riktade till olika personer, som hon sökt övertala att stödja den planerade tidskriften. I ett av dessa utkast, avsett för den kände pedagogen och läroboksförfattaren lektor J. R. Pallin, har hon närmare motiverat sitt beslut att starta ett organ, "där det, som rör undervisningens hjärtefrågor kunde avhandlas". Meningen vore att skaffa en tidskrift, där både föräldrar, lärare och läkare "kunde mötas med sina erfarenheter". Man skulle härvid ha uppmärksamheten fästad icke blott på förhållandena sådana de gestaltade sig "under trycket av den nu befintliga skollagen" utan ock på en undervisning i "mera fri ställning". Hon var övertygad om att det "bland Sveriges lärarcorps" funnos icke så få, som gärna skulle vilja "arbeta tillsammans för att utbilda något nytt, mera tillfredsställande". Ensamma kunde de emellertid föga uträtta. De måste i samlad trupp framträda inför offentligheten med sina förslag. Själv hade hon förgäves väntat, att någon skulle ställa sig i spetsen för ett sådant företag. Men hon trodde inte, att något sådant vore att vänta inom den närmaste tiden. Hon var fullt medveten om "den hårda värld, som en ung tidskrift i vårt land går till mötes" och hade hunnit över den ålder, "då man endast för nöje skall kastar sig in i äventyrliga företag", men ansåg det "hart när för en plikt" att ta sig verket an. Tidskriften skulle vara "avgjort liberal till tendensen", så tolkat att den skulle stå öppen för "alla åsikter, blott de äro uppburna av en ärlig övertygelse". Själv beräknade hon att kunna producera "en uppsats" till varje häfte. Hon skulle däri lägga fram de skilda delarna av det "system" i fråga om undervisningen hon spekulerat ut. Meningen var dock ingalunda "att göra min röst ensam hörd." Avsikten var endast att få igång en livlig diskussion, "även om det skedde på min egen bekostnad". Tidskriftens lösen skulle alltid vara: "Dörrarna på vid gavel".

Hon hade varit betänkt att nu "avkasta den mången gång tyngande anonymiteten", men på grund av flera "sammanstående omständigheter", som det skulle bli för vidlyftigt att här närmare precisera, hade hon beslutat lita till "Uffes" skyddande förklädning. Man kunde emellertid vara fullständigt lugn för att inga "samhällsupplösande tendenser" skulle göra sig gällande. Hur "röd", "kättersk", "ytlig" eller "fantastisk" Uffe än kunde ha förefallit, hade han aldrig gjort sig skyldig till "personliga ut-

fall, som kunde stämplas såsom grova och oridderliga". Att anfälla ett system — "det neutralaste och livlösaste, som finnes under solen" — vore dock varje fri mans "oförytterliga rättighet". Hon ansåg sig själv endast som en tillfällig medarbetare, som av omständigheternas tvång nödgats överta redaktörskapet, och skulle inte ett ögonblick tveka att avstå från platsen, så snart en "ordinarie innehavare" anmälde sig.

Till slut appellerar hon till adressatens ställning som historiker. Hon hade både av hans yttranden i olika sammanhang och av hans praktiska lärarverksamhet fått intrycket, att han ställde sig positiv till "möjligheten av en undervisning i historia, som på en gång är ideellt lyftande, sakrik och praktisk". Det vore just sådana mäns ord, som behövdes i vågskålen. Inget hade verkat så nedslående på henne, som att hon blivit så "föga älskad av historielärarna". Att hon hatades av språklärarna, "på vilkas ideal" hon i all välmening "sökt ruska litet", bekom henne föga, men historielärarnas likgiltighet grämde henne. Hon hade trott, att undervisningens räddning vore att finna i historien, men dess egna målsmän tyntes tvivla på "sin vetenskaps bildande kraft". Hennes egen övertygelse var visserligen inte rubbad, men det skulle inte förvåna henne, om den stora allmänheten, som slets mellan å enda sidan den iver och trosvisshet, som de exakta vetenskapernas förkämpar lade i dagen, och å andra sidan det tvivel och den misströstan, som utmärkte de flesta herrar "historici", skulle komma att tro, att framtiden ensamt tillhörde naturvetarna.

Med hänvisning till vad hon sålunda anfört, bad hon adressaten om ett skriftligt bidrag till tidskriften samt om tillstånd att ta upp hans namn i förteckningen bland dem, som lovat giva företaget sitt stöd.⁸

⁸ Koncept till brev från Anna Sandström till lektor Pallin, renskrivet och avsänt den 26 apr. 1883 enligt påteckning av Hökerberg, ASA, II: 2. Lektor Pallin svarade i ett mycket vänligt brev 29 apr. s. å. till "Herr Redaktör" (ASA, III: 6), att han tyvärr på grund av en alltför stor arbetsbörda — utom sin tjänst hade han att redigera nya upplagor av sina läroböcker samt lovat medarbeta i Nordisk familjebok och "Ny svensk tidskrift" — måste lämna ett avböjande svar "på en för mig så glädjande och hedrande anhållan". Han tillstod emellertid, att han av Uffes skrifter "inhöstat en rik skörd av goda

Frågan om tidskriftens redaktör skulle vara anonym eller öppet framträda under sitt borgerliga namn var tydligen föremål för diskussion inom den trängre kretsen av sympatisörer. Här uttalade sig bl. a. Sigfrid Almquist bestämt för att man skulle låta anonymiteten falla. Han gjorde det främst av rent praktiska skäl. Han hade bl. a. förhandlat med Sixten von Friesen om hans medverkan. Denne hade förklarat sig villig men fordrat att "för sin del" få veta namnet på den "verkliga" redaktören. Detta vore, menade Almquist, nödvändigt, ty det gällde här att vinna en person, som kanske mer än någon annan i Sverige ägde vilja och förmåga att verka för en sant "realistisk" reform av det svenska undervisningsväsendet. Själv fann Almquist det "otrevligt att vara totalt främmande för ledaren av ett företag", som han livligt intresserade sig för. Genom redaktörens anonymitet förlorade ju folk själva känslan för "drivkraften i företaget". Intrycket av "den verkandes *personlighet*" vore dock en faktor av största betydelse.⁹

Anna Sandström utvecklade i ett brev till Almquist sina synpunkter på frågan. Hon erkände villigt, att det var ganska egendomligt, ja "rent av komiskt" att låta en tidskrift redigeras av "en pseudonym". Det skulle säkerligen utsätta tidskriften för "åtskilliga speglosor", vilket emellertid bekymrade henne föga. Almquists betänkligheter vore allvarligare. Det smärtade henne, om han tolkat hennes krav på anonymitet som "ett bevis på feighet och fruktan för ansvar". På den punkten hade hon rent samvete. Att hon inte ville yppa sitt verkliga namn, berodde endast därpå, att hon var helt övertygad om att en idé verkade bättre ensam, "utan att influeras av den persons ställning eller anseende", som uppbar densamma. Personligheten avspeglade sig mycket kraftigare i de tankar hon anonymt framlade för publiken, än om hon skulle göra det i sitt eget namn. Hennes yttre företeelse och sociala ställning vore ju intet annat

---

tankar", och att det för honom varit "en njutning av första slag att läsa ett språk, som ej mindre i elegans, än i språkriktighet är i vårt land ööverträffat". Han slutade med följande: "Jag *längtar* att få veta, vilken förf. som följer sig under pseudonymen, för att få med denne utbyta tankar i ett ämne, som ligger mig varmt om hjärtat".

⁹ S. Almquist till F. Runquist, odat. brev [1883] i ASA, IV: 3.

än "idell tillfälligheter". Det gjorde henne ont, om det, som adressaten genom hennes skrifter lärt känna av hennes personlighet, icke skulle väcka hans fulla förtroende för hennes "oegenlyttiga intresse för denna sak".

Att frita sig från ansvar genom att uppträda anonymt vore ingalunda hennes mening, så mycket mindre som hon själv endast avsåge en "temporär" anonymitet. Då förklädningen avkastades, skulle hon ju ändå i sinom tid utsättas för en omild dom. Det kunde synas förmädet, att hon åtagit sig uppdraget, då så många "självskrivna ledare bland Sveriges framstående och intresserade lärare" funnes. Men hon hade förgäves väntat på tillkomsten av ett organ "av den omfattning och med de liberala tendenser", som hon hoppades skulle komma att utmärka "Verdandi". Tidskriften skulle stå öppen inte bara för vänner och "indifferenta" utan ock för dem, "som söka nedgöra Uffes system". Uppdraget var för övrigt förenat med betydande ekonomiska uppoffringar — hon hade själv utfäst sig att täcka eventuellt uppstående förlust intill visst belopp¹⁰ — och hade icke betingat sig något som helst arvode varken som skribent eller redaktör. Förläggarens ringa ersättning stode ej heller i rimlig proportion till hans arbete. Då hon ansett, att tidskriften vore nödvändig särskilt i "denna i pedagogiskt avseende så upprörda tid", om inte allt intresse skulle dödas, hade hon sett sig tvungen att "taga tillfället i akt". Redaktörskapet bestode för hennes del endast däri, att hon skulle "inleda diskussionen". Lyckades företaget, vore hon beredd att i en framtid överflytta ledningen på någon lärare, som vore villig leda det "efter samma frisinnade principer". För närvarande hade hon många förslag att framlägga, som hon hoppades bli "diskuterade och kriticerade", vilket bäst kunde ske, om hon vore okänd. När det viktigaste av detta blivit uttalat och bedömt, hade hon ingenting emot att avlägga anonymiteten.¹¹

Den skyddande förklädning, som redaktören anlagt — i omnämmanden, diskussionsinlägg och polemiker titulerades hon

---

¹⁰ Beloppet uppges här till 500 kronor, men enligt kontraktet var gränsen satt till 400 kr., ASA, IV: 3.

¹¹ Anna Sandström till S. Almquist, odat. koncept [1883] i ASA, II: 1.

denna tid alltid "han" — kom i realiteten att ganska snart avläggas. I den anmälan, som redaktionen i sista häftet av tidskriftens andra årgång (1884) på vanligt sätt utfärdade för följande verksamhetsår, lyfte man på slöjan genom att utsätta Anna Sandströms namn inom parentes efter "Uffe".¹² Formellt bibehölls dock "Uffes" namn på titelbladet ända fram till 1900-talets ingång.¹³

* *
*

I maj 1883 utkom första häftet av den nya tidskriften "för ungdomens målsmän och vänner i hem och skola" under det löftesrika namnet "Verdandi". Avsikten med tidskriften, framhålls det i prenumerationsanmälan, vore att "erbjuda en plats för offentlig diskussion av principer och utbyte av erfarenheter inom undervisning och uppfostran". Genom "lättlästare uppsatser i pedagogiska spörsmål" ville man vända sig ej blott till lärare och lärarinnor utan även till den bildade allmänheten, främst föräldrar och målsmän. Undervisningens "yttre" gestaltning, sådan den avspeglade sig i kommittéutlåtanden, riksdagsbeslut och kungliga förordningar, skulle endast behandlas i den mån den kunde anses "särskilt betecknande för utvecklingsgången i det hela". Däremot skulle tidskriftens utrymme ägnas åt sådana spörsmål som uppfostrans och undervisningens "huvudsakligaste uppgifter", undervisningens egentliga innehåll och dess fördelning på olika åldersstadier, möjligheten att åstadkomma "den så mycket omtalade koncentrationen av skolstudierna", orsakerna till överansträngningen och dess förebyggande, förutsättningarna för uppnående av jämvikt mellan fysisk och intellektuell utveckling samt om grundvalarna för ett framtida undervisningssystem.

De två ledande uppsatserna i det första häftet voro författade av tidskriftens egentliga initiativtagare,¹⁴ Fredrique Runquist

¹² Dubbelhäftet 5—6 1884.

¹³ Ända till och med år 1900 stod "Uffe" nämnd som utgivare.

¹⁴ Anna Sandström har alltid varit angelägen att framhäva Fredrique Runquists roll som initiativtagare och medarbetare under första tiden. Sålunda skrev hon vid påsktiden 1885 — Fredrique Runquist

och Anna Sandström. Den förra, som uppträdde under signaturen "Quisque", kritiserade den bestående ordningen inom skolans värld och sökte dra upp riktlinjerna för "ett nationellt skolsystem". Man måste se sanningen i ögat. Det rådde ett allmänt missnöje med "våra läroanstalter". Det hjälpte inte att lappa på den gamla klädnaden. Många hade trots sig finna räddningen genom att importera diverse idéer från Tyskland. Men belysande för mentaliteten på denna sida var, att man där mest diskuterade "feriefrågan och den preussiska skolorganisationen". Vad man behövde, var ett helt "nytt system", en genomgripande reform av själva undervisningen. En sådan kunde inte "diskuteras fram" genom ett otal skolkommittéer, införskrivs från utlandet eller framtvingas genom riksdagsbeslut. Den måste skapas genom samverkan av intresserade personer. Dessa måste pröva sig fram. Därför föreslog förf. inrättande av verkliga experimentskolor — "friskolor och friklasser" — där man utan trycket av "några utifrån givna stadgar" kunde arbeta sig fram till nya metoder och organisationsformer. Ledningen för dessa skolor skulle vara fullständigt "självrådande" och ordna arbetet efter sina egna intentioner. Staten borde låta omändra några av sina läroverk till dylika försöksskolor. Sedan dessa varit i verksamhet tillräckligt lång tid, kunde man tillsätta en kommission, som finge bearbeta materialet, tillgodogöra

var då på grund av obotlig sjukdom helt ur spel — till en meningsfrände: . . . "En sak måste jag protestera emot, och det är, att det skulle vara en kvinna, som satt tidskriften och skolan i gång; det är två, och jag känner mig som en förrädare att ta emot allt ensam. Och å andra sidan är det alldeles för mycket ansvar att bära upp reformatorskapet ensam, det kan jag inte nu, jag är inte praktisk. Alla här i Sthlm, som sågo oss tillsammans, ansågo henne för att vara huvudpersonen. Om det kunde talas om reformatorskap (vilket ju är mkt överdrivet), så var hon en miniatyr-Luther och jag en liten, liten Melankton — men en stackare som inte kunde göra något ensam. Om folk säger, att jag har litet talang, det kan jag bära, men reformatorskapet det är för tungt, det ängslar mig — det kan ju hända, att jag inte kan åstadkomma något mer . . ." Avskrift, gjord av Sigrd Sandberg, av brev till okänd adressat (ASA, I: 2). Urpsrungligen har avskrivaren satt ut "Till X Uppsala", men sedan strukit över orden. Möjligen kan X vara professor Lundell, som var en flitig medarbetare i "Verdandi". Jfr ock Anna Sandströms uttalanden i minnesrunan över väninnan s. 24.

sig erfarenheterna och framlägga en organisationsplan, anpassad efter svensk ungdoms behov.¹⁵

I sin artikel "om språkundervisning" upprepade Anna Sandström sina tidigare framförda synpunkter på de främmande språkens ställning och uppgifter. Språken kunna ej, menade hon, anses bära upp bildningen, utan det är bildningen, som bär upp språken. Språkkunskapen är ej i och för sig något villkor för bildning, men bildningen är ett villkor för ett rätt begagnande av språkkunskapen. Denna borde göras mer praktisk. Språken skola läras för innehållets skull. Historien och geografin kunna tjänstgöra som incitament vid språkundervisningen. Vägen skall gå "genom den reala kunskapen till språken och ej tvärtom". En opropotionerligt lång tid anslogs åt temaskrivningen. I detta sammanhang framlade hon förslag om en helt ny typ av skrivningar, som i viss mån föregriper den metod, som i våra dagar kommit till användning vid språkundervisningen. Lärjungarna skulle få till uppgift att göra en skriftlig översättning av ett något så när avrundat stycke text. Denna översättning skulle sedan under lärarens ledning bearbetas och filas, så att man finge en "genuin, fullgod svenska". Sedan detta skett, skulle samma stycke överflyttas till originalspråket. Denna andra översättning — där eleverna givetvis ej hade tillgång till texten på det främmande språket men däremot lexikon och grammatik — "är det egentliga temat".

Märklig är i denna skrift Anna Sandströms reagens mot en av tidens mest markanta pedagogiska villfarelser. Man levde i den föreställningen, att vissa ämnen, speciellt matematik och grammatik, genom sin tankeskärpa hade ett välsignelsebringande inflytande även på elevernas prestationer i andra ämnen. Övning i exempelvis matematik eller tysk grammatik kunde indirekt komma studiet av andra ämnen tillgodo.

Den tyske filosofen och pedagogen J. F. Herbart hade redan i början av 1800-talet opponerat mot denna uppfattning. Hans lärjungar hade senare ytterligare fullföljt hans tankegång.¹⁶ Den moderna psykologien har senare på experimentell väg gjort

¹⁵ Vägen till ett nationellt skolsystem, "Verdandi" 1883, s. 5—12.

¹⁶ Se härom W. SJÖSTRANDS instruktiva utredning i arbetet Den formella bildningens och medövningens (den allmänna formella bild-

slut på villfarelsen om den s. k. medövningens existens och betydelse.¹⁷ Huruvida Anna Sandström vid denna tid känt till Herbarts och hans skolas kritik är ovisst. Det är möjligt men givetvis ej bevisat, att hon rent intuitivt kommit in på samma linje. Det är en överdrift att tro, förklarar hon i sin artikel, att språkstudiet "genom sin formella tukt förbereder själsförmögenheterna att mottaga snart sagt all kunskap".¹⁸

Att orientera läsarna om nyutkommen pedagogisk litteratur ansåg Anna Sandström vara en av tidskriftens viktigare uppgifter. Under tidernas lopp kom hon att recensera och referera ett mycket betydande antal arbeten. Bland hennes tidigaste insatser på detta område må nämnas hennes redogörelse för den engelske filosofen Herbert Spencers skrift "Education". Den var nu ingen egentlig nyhet — hade utgivits redan 1860 — men hade först 1883 översatts till svenska. Hon fann den lilla skriften i hög grad förtjänt att uppmärksammas, även om hon på åtskilliga punkter hyste en avvikande mening mot förf. Å andra sidan var hon fullt medveten om överensstämmelsen mellan deras åsikter och konstaterade, att flera av de "teser", som hon själv framfört i sina tidigare skrifter, hade ett klart stöd hos Spencer, fastän hon tyvärr först nu lärt känna honom.¹⁹ Som en speciell förtjänst anför hon Spencers omutliga ärlighet, som en svaghet hans ensidiga kärlek till naturvetenskaperna. Barnet skulle, framhöll Spencer, genom undervisningen drivas att göra sina egna iakttagelser och slutsatser. Åskådningsundervisning vore nyttig, men där borde barnet självt upptäcka fakta — ej genom läraren. Ritkonsten hade stor betydelse för barnets utveckling. Undervisningen borde framkalla barnets intresse. Den

ningens) problem. I. En kortfattad historisk översikt (UUÅ 1945: 1, s. 1—69), s. 56 ff.

¹⁷ SJÖSTRAND o. a. II (UUÅ 1945: 11). En kritisk granskning och några experimentella bidrag s. 1—210. Se ock R. LINDAHL'S artikel om medövningsproblemet i D. KATZ, Handbok i psykologi (2. uppl.) s. 445 ff.

¹⁸ Om språkundervisning, "Verdandi" 1883, s. 13—34, 70—75. "Den som lärt ett främmande språk, har därigenom onekligen utvecklat sin förmåga att inhämta just språk, men huruvida han på samma gång förvärvat en så mycket större andlig mognad i allmänhet, det förefaller oss ganska tvivelaktigt" (s. 16).

¹⁹ Spencer och uppfostringsfrågan, "Verdandi" 1883, s. 76—119.

måste dikteras av hänsyn till barnets intellektuella instinkt, ej av våra förnuftsskäl. Den nuvarande undervisningen vore en blandning av fåfänga och konventionalism. De olika ämnena hade sitt värde i förhållande till den praktiska nytta de hade för den mänskliga tillvaron. Här ägde naturvetenskaperna sin grundläggande betydelse. Dessa vore icke blott mest utvecklande för vår tanke utan hade också en moraliskt och religiöst uppbyggande kraft. Det vore därför av stor vikt, att naturvetenskaperna finge leda utvecklingen även på uppfostrans och undervisnings område.

Även om Anna Sandström kände sig tilltalad av åtskilligt av vad hon här återgivit av Spencers förkunnelse — ett allvarligt naturstudium ingick även i hennes program — ställde hon sig klart avvisande mot hans historieuppfattning, särskilt hans ringaktning av det personliga momentets betydelse för utvecklingen. Hon kunde gå med på att kulturhistorien borde ges större utrymme i undervisningen och att det kollektiva och materiella desslikes borde ges större tyngd däri. Men hon opponerade kraftigt mot att utmönstra de "historiska personligheterna". Spencer gjorde sig här, menade hon, själv skyldig till en påtaglig inkonsekvens. Samhället bestod ju av individer och följde i sin utveckling samma lagar som dessa. Icke kunde man väl då se bort från den enskilde individen. Därigenom skulle bilden av samhället och dess utveckling bli snedvriden och missvisande. Spencers framställning av sådana begrepp som religion, sedlighet, konst och historia föreföll henne över huvud taget fattig och torftig.²⁰

"Verdandis" första levnadsår var till ända. Ekonomiskt sett

²⁰ Anna Sandström var fullt medveten om att hennes artikel skulle bli föremål för skiftande omdömen. Å ena sidan ansåg hon sig ha lyckats "grundligt stöta alla Spencerianer genom utflödet av den vildaste idealism", å den andra att skrämna alla "akningsvärdheter" på flykten "genom en viss Darwinistisk anstrykning". Hon hade inte orkat utjämna kontrasterna och erkände, att hennes "egen naturs mot-satser" kommit fram "i all sin glans". Hon var glad, att det hela blivit gjort, "men väntar mig mycken förargelse". Anna Sandström till Kerstin Wall 1 sept. 1883, ASA, II: 4. En diskussion mellan folkhögskolläraren ingenjör V. Sjögren och Anna Sandström kom till stånd i följande årgång av "Verdandi" (1884, den senares svaromål s. 35—40) men fördes i mycket höviska former och rev tydligen inga broar. He-

var det ingalunda lysande. Utgifterna hade belöpt sig till något över 2,000 kr. (2,030:66) — därav tryckningskostnaderna 1,175:44 samt annonseringen 471:72. Förlusten uppgick till 701:75. Härav täcktes enligt kontraktet 400 kr. av Anna Sandström, resten av utgivaren, vilket i realiteten betydde, att han fått göra sitt expeditjonsarbete gratis.²¹ Ingen hade sålunda från ekonomisk synpunkt skäl att rosa marknaden.

Icke dess mindre var resultatet en framgång. Man hade startat tidskriften, fått ut de utlovade häftena i tid och lyckats skaffa c:a 325 prenumeranter.²² Tidskriften hade väckt stor uppmärksamhet, och varje häfte motsågs med spänning. Gissningarna om den mystiske "Uffe" gjorde sitt till. Pressen började observera den frispråkige redaktören.²³ Endast på ett håll förnummos några syrliga kommentarer. De kommo från tidskriftens naturlige konkurrent, Pedagogisk tidskrift.

Här konstaterade man, att första häftet var "ett hastverk",²⁴ och lät därefter först en anonym — "Y" — sedan en namngiven recensent — lektor A. Hallström — nagelfara de två första

tare blev däremot diskussionen mellan henne och Karl af Geijerstam, varom mera i den följande framställningen kap. XIV.

²¹ Tablå över "Verdandis" ställning, upprättad av Hökerberg d. 31 dec. 1883, ASA, IV: 3. Enligt kontraktet skulle utgivaren få tillgodoräkna sig 300 kr. för distribution o. d.

²² Försäljningen av tidskriften hade inbringat 1,218:81, vilket med ett försäljningspris å 3:75 per årgång betyder en prenumerationsstock på c:a 325.

²³ Se t. ex. Dagens Nyheter 27 maj 1884, där "Verdandi" rubriceras som "en frisk fläkt" i den "vindstilla", som den pedagogiska världen då erbjöd. I detta sammanhang avfyrade tidningen en kraftig salva mot Pedagogisk tidskrift, som enligt tidningens mening helt stode utanför "tidens rörelser och idéer, intressen och behov" och hade en nära nog "förhistorisk karakter". — "Det är också endast genom ett lika frikostigt som illa använt statsunderstöd, denna litterära antikvitets-samling kan upprätthållas." Om mottagandet av "Verdandi" skriver Anna Sandström i sin minnesruna över Fredrique Runquist (f. a. a. s. 24): "Dessa häften blevo vänligt emottagna av den frisinnade pressen — och alldeles nedsablade av Pedagogisk Tidskrift."

²⁴ I en not till "Y":s rec. läser man följande (Ped. tidskr. 1883, s. 244): "Redaktionen har icke velat neka insändaren den begärda platsen, ehuru artikeln här och där röjer i formen vad det anmälda tidskriftshäftet väl stundom röjer i sitt innehåll — nämligen ett hastverk."

uppsatserna. Den nedlåtande tonen hos den förstnämnde opponenten är väl egentligen det, som mest stannar i minnet. Av de båda utgivarna betecknades Hökerberg såsom "så gott som okänd", Uffe bekant endast "genom en liten skrift i kåserande stil", i vilken vederbörande ådagalagt "en viss förmåga av lättare skrivsätt och ett varmt intresse för uppfostringsfrågor, men ännu icke någon särskild kapacitet" vid behandlingen av dylika frågor.²⁵ De sakliga anmärkningar, som framfördes av dåvarande lektorn i latin och grekiska vid Karlstads läroverk, A. Hallström, voro knappast av den beskaffenhet, att de äventyrade "Verdandis" framtid. Han förklarade inledningsvis, att missnöjet med skolan — och då speciellt läroverken — måste anses alldeles överdrivet, eftersom tillströmningen till läroverken var god och tydde på allmänhetens förtroende. Att inrätta "friklasser" vore av praktiska skäl omöjligt. Lika orimlig syntes honom tanken på "friskolorna" vara. "Uffes" uttalanden och förslag rörande språkundervisningen funnno lika litet nåd för hans ögon. Som en allvarlig brist betecknades dennes uraktlåtenhet att helt förbigå sådana viktiga spörsmål som vilka språk som över huvud taget borde läsas i skolan, ordningsföljden dem emellan, vilka språk som borde vara obligatoriska och frivilliga, timtalet för respektive språk o. s. v. Uppslaget till den nya temaskrivningen avvisades på det bestämdaste. Denna skulle rent av kunna utsätta eleverna för oerhörda påfrestningar — "en moralisk frestelse till underslev" — eftersom lärjungarna givetvis icke skulle underlåta att skriva av översättningstexten "på en liten lapp", som vid lägligt tillfälle kunde framtagas och rådfrågas. Att läraren skulle kunna utöva en effektiv kontroll över klassen under skrivningen, vore otänkbart. Med allt beaktande av det "ädla" syfte, som kunde ha väglett "Uffe", måste recensenten beteckna dennes kritik av språkundervisningen som en "karikatyr" och förslagen till temaskrivning som "lika opraktiska som välmenta".²⁶ Därmed hade sålunda Pedagogisk tidskrift avfärdat sin medtävlare.

* * *

²⁵ Recensionen i Ped. tidskrift 1883, s. 244—49.

²⁶ A. Hallströms recension, Ped. tidskrift 1884, s. 73—87.

Det är icke möjligt att här följa "Verdandis" öden från dess uppseendeväckande start 1883 till dess definitiva nedläggande 1927. Man får inskränka sig till att antyda huvuddragen i dess utveckling. Ej heller kan det bli fråga om en fullständig redogörelse för Anna Sandströms alla bidrag till tidskriften i form av artiklar, recensioner och meddelanden. Även här måste det av utrymmesskäl bli en sträng sovring. Man måste koncentrera sig till ett urval — även det svårt att göra — av de från pedagogisk synpunkt tyngst vägande inläggen.

De första åtta åren av "Verdandis" tillvaro (1883—1890) bilda ett klart avgränsat skede i tidskriftens historia. "Verdandi" bars denna tid helt upp av Anna Sandström och hennes vänner och sympatisörer, vilka lämnade sina ohonorerade bidrag till tidskriften i syfte att därmed stödja och uppmuntra en bestämd pedagogisk strömning. Den redaktionella ledningen låg synbarligen suveränt i Anna Sandströms händer. Det var hon, som skrev de ledande artiklarna och värvade bidrag från olika håll, stötte på recensenter och samlade in meddelanden. För att underlätta hennes arbete, vilket givetvis var ganska betungande, tillsattes 1885 en särskild nämnd med representanter för skilda undervisningsanstalter. Dessa skulle hjälpa henne att uppehålla kontakten med sina speciella ämnes- och yrkesområden. De, som sålunda "anslöto sig" till redaktionen, voro professor Theodor Hagberg, "närmast för universiteten", rektor Sixten von Friesen och lektor Sigfrid Almquist, representerande de allmänna läroverken, fil. dr Leonard Holmström, målsman för folkhögskolorna, samt Fridtjuv Berg, "närmast för folkskolan". Efter Hagbergs död inträdde 1892 professor Lundell som representant för universiteten.

Tidskriftens ekonomi undergick efter hand en viss förbättring, dock icke så att Anna Sandström i väsentlig mån befriades från sitt kontraktensliga ansvar för driftsförlusterna. År 1884 tillsköt hon 345 kr., vartill kommo 193 kr. för "extra utgifter".²⁷ Följande år var förlusten 309 kr. och året därpå 267

²⁷ I en den 31 dec. 1884 (ASA, IV: 3) gjord uppställning anges förlusten till 319 kr. I brev den 30 maj 1885 upptas den till 345 kr. Samma siffra återfinnes i en lös lapp över förluster 1883—1886; häri finnes också uppgiften om extra utgifter.

jämte 37 kr. som "extra".²⁸ År 1887 steg bristen ånyo till 400 kr.²⁹ Några räkenskaper för 1888 synas icke ha bevarats. År 1889 var förlusten 117 kr.³⁰ Räkenskaper för 1890 saknas. Antalet abonnenter steg gradvis — år 1884 voro de 380, året därpå över 400,³¹ en efter dåtida förhållanden aktningvärd siffra.

Under de återstående åren av 1880-talet och början av följande decennium ankom det på Anna Sandström att själv stå för de större, mera principiellt anlagda artiklarna. Här märkas t. ex. för år 1884 uppsatserna "Lugn inom undervisningen" och "Arbetsamt men möjligt".³² I den förra varnar förf. för tidens oro och en alltför långt driven subjektivism. Det vore nödvändigt att söka skapa glädje och ro i undervisningen. Här hade det kroppsliga praktiska arbetet en viktig uppgift att fylla, helst i form av verkligt yrkesarbete för ungdom. Objektiv verklighetskunskap motverkade också subjektivismen. På det lägre stadiet i skolan hade den episka diktningen med sin lugna och långsamma handling ett säkert grepp om barnen. Bibeln, Homeros och Robinson Crusoe, där religion, poesi, historia och verklighet vävdes samman, voro här i hög grad användbara. I detta sammanhang opponerade förf. mot användningen av s. k. biblisk historia i stället för bibeln själv. Någon sammanhängande framställning i historia kunde man ej meddela barn i åldern 10—11 år annat än vad som kunde hämtas ur Gamla testamentet och

Nordens sagolitteratur. Här intog Snorre Sturlasons konungasagor sin givna plats. Man borde inte ha bråttom vid läsningen av Nordens hjälteålder — 2 ½ å 3 läsår kunde man gott använda därtill. Robinson Crusoes framställning av "arbetets barn-dom" och det primitiva naturlivet vore på sitt sätt utmärkt men borde ej läggas till grund för direkt undervisning. Det nutida arbetslivet studerades bäst genom besök i verkstäder och fabriker. Undervisningen borde uppvisa en förening av gammalklassisk idealism och modern utilitarism.

I artikeln "Arbetsamt men möjligt" står läraren i blickpunkten. Det fordras, menar förf., en viss begåvning men icke något geni för att bli en bra lärare. Man måste äga ett medfött begär att inverka på andra och meddela dem sina kunskaper och sin övertygelse. En lärare måste vidare vara finkänslig, kunna smidigt anpassa sig efter barnens olika naturer och vara beredd att ständigt ändra sin taktik. Lärarkallet finge inte vara någon bisysselsättning — och här tänkte förf. både på de manliga akademiker, som önskat men ej lyckats erhålla befattningar vid universiteten, och unga kvinnor som längta efter självständigt arbete eller "självförvärvade nålpenngar". Den nuvarande lärarutbildningen uppvisade stora brister. Lärarna blevo själva offer för sin tids formalism. Ingående studier i psykologi och pedagogik voro nödvändiga för blivande lärare, bättre tillgång på lämplig litteratur desslikes. En professur i pedagogik vore högeligen önskvärd, liksom ock praktiska undervisningsövningar. Samverkan mellan lärarna var också ett önskemål. Lärarnas ekonomiska ställning borde förbättras. Själva kunde lärarna bidra till ernående av en högre social ställning genom ett mera energiskt framträdande, genom införande av nya metoder i undervisningen o. d. Man måste klart inse, att uppfostran och skola borde stå i centrum för samtidens intresse.

Ett rent metodiskt problem tog Anna Sandström upp till behandling i artikeln "Geografiska kurser" i årgången för 1885.³³ Hur bör man lägga upp undervisningen i geografi, frågar hon sig. Skall man som de gängse läroböckerna gjorde — särskilt den flitigt använda O. E. L. Dahms "Geografi för elementarskolor" — börja med en rad definitioner om berg, dalar, hög-

³³ "Verdandi" 1885, s. 1—15.

²⁸ För 1885 föreligga tre olika uppgifter (ASA, IV: 3), den lösa lappens (309 kr.) ett i brev 27 maj 1886 angivet approximativt belopp (334 kr.) samt en redovisning av 14 okt. s. å. (274 kr.). Den sistnämnda uppgiften torde vara den rätta. Emellertid framgår det av ett kvitto, utfärdat av Hökerberg 31 maj 1886, att han av fröken Maria Hagberg denna dag mottagit 309 kr. för täckande av bristen för 1885. Möjligen har en utjämning senare företagits. Tabllån för 1886, dat. 17 sept. 1887, upptar 267, liksom ock den lösa lappen. De extra utgifterna finnas anförda i samma källa.

²⁹ Räkenskaper för 1887 ej specificerade, men av ett kvitto från Hökerberg 12 maj 1888 framgår, att Maria Hagberg överlämnat 400 kr. till täckande av bristen för år 1887, ASA, IV: 3.

³⁰ Tablå av 3 sept. 1890 rörande 1889 års räkenskaper, o. a. vol.

³¹ Hökerbergs redovisningar av 30 maj, 7 okt. 1885, 27 maj 1886. Siffrorna äro icke fullt slutgiltiga på grund av eftersläpningar från bokhandlarna, o. a. vol.

³² "Verdandi", s. 1—28 samt 221—28.

slätter o. s. v. Givetvis inte. Först sedan barnet gjort bekantskap med konkreta geografiska begrepp i deras naturliga sammanhang, är systematisering på sin plats. Åskådningsövningar efter tyskt småskolerecept, där läraren utfrågar från en upphängd plansch och barnen svara i konstfulla och korrekta satser, avböjas bestämt. Såsom metoden tillämpas, har den blivit "formalismens stora skrymteri". Hela arrangemanget blir "mången gång" ingenting annat än en "liksvepning". Geografien skall "sammanföra konkreta bilder från det praktiska livets olika områden" och kunna bilda en ram för encyklopediskt vetande. Den första geografiundervisningen bör vara episk — ett slags Robinsonad. Med vilket land skall man börja? Inte nödvändigtvis med Sverige, svarar förf. Norge är enhetligare, har färre och mera utpräglade naturliga områden. Sverige är ganska plottrigt med berg och slätter om vartannat och näringarna lokalt splittrade. För övrigt hade förf. märkt, att de svenska lärarna genom resor voro vida mer förtrogna med Norge än med sitt eget land. Efter Norge kunde man lämpligen läsa Finland, Danmark, Island, Färöarna, Grönland och de arktiska trakterna, sedan hoppa tillbaka till Europa och behandla Schweiz, England, Ryssland, Holland o. s. v. Sydeuropa kunde med fördel läsas efter det eleverna stiftat bekantskap med de tropiska länderna. Här borde man utvälja något typiskt område, exempelvis Sydamerika eller Indien.³⁴

En fråga, som under 1880-talet var föremål för mycken diskussion, var den om samundervisning i skolorna. I artikeln "Tankar om samuppföstran" framlade Anna Sandström sin syn på problemet.³⁵ Hon sammanställde först de vanliga skäl, som brukade anföras mot anordningen — flickorna skulle bli "så vilda" genom pojknarnas påverkan och dessutom överansträngas av tävlingskampen med dessa. Intetdera skälet föreföll Anna Sandström övertygande. Framtidens skola skulle säkerligen komma att bli bättre differentierad, än den man nu ägde. Om

³⁴ Någon systematiskt genomtänkt kursplan har det givetvis inte rört sig om — man frågar sig onekligen, när Sverige skulle komma in i sammanhanget och var exempelvis Tyskland och Frankrike skulle placeras in i undervisningsgången.

³⁵ "Verdandi" 1885, s. 107—13.

man inrättade en rent praktisk och allmänt bildande linje vid sidan om de vanliga examenslinjerna, finge man bättre utrymme för olika begåvnings typer. Argumentet, att samskolan äventyrade "kvinnans renhet", saknade allt fog för sig. Det gick tyvärr en skarp gräns mellan "ungkarlsmoralen" och "familjemoralen". "Kvinnans renhet" kunde inte skyddas genom konstlade medel. Samundervisningen skulle tvärtom leda till att "familjemoralen" blev förhärskande. Män och kvinnor skulle tillsammans komma att stå i spetsen för samskolan, och denna skulle därigenom få karaktär av hem. I denna situation skulle enligt förf:s mening "den kvinnliga åskådningen" väga tyngst, eftersom kvinnans "etiska" uppfattning allmänt erkändes vara högre än mannens. Samundervisningen vore ett medel att ställa de båda könen i ett rätt förhållande till varandra och lägga grunden till ömsesidig aktning och gemensamma intressen, vilket i sin tur skulle leda till lyckligare äktenskap.

Recensionerna i "Verdandi" måste i regel på grund av utrymmesskäl hållas relativt korta. Ett betydande antal bokanmälningar ha under årens lopp kommit på Anna Sandströms lott och givetvis ibland avverkats i rätt rutinmässiga former. Sina tankar om mera betydande pedagogiska arbeten har hon understundom samlat till större uppsatser. Så var exempelvis fallet med de reflexioner hon nedtecknade med anledning av en år 1886 utkommen bok, betitlad "Maal og Midler for den højere Undervisning" av professorn i filosofi och pedagogik vid Köpenhamns universitet Kristian Kroman. Artikeln kallade hon "En plan för framtidens skola".³⁶ Kroman, som i någon mån representerade en vetenskapligt orienterad pedagogik, något som man i Sverige vid denna tid helt saknade, hade i sin bok diskuterat olika ämnens pedagogiska värde och stannat för en mycket hög uppskattning av matematiken och naturvetenskaperna men en motsvarande nedvärdering av de klassiska och moderna språken samt historien. Dessa senare ämnen hade, menade Kroman, länge åtnjutit en heder, som rätteligen icke tillkom dem. Framtiden tillhörde dock de exakta vetenskaperna. Det rationella tänkandet vore nödvändigt även i skolans värld. Här härskade tyvärr "fantasiens övervalde". Den lugna tanken

³⁶ "Verdandi" 1886, s. 277—98.

kunde ge barnet den ro, som det behövde. Det kunde däremot inte historien, som ensidigt vädjade till känslan och fantasien. Matematiken och naturvetenskaperna främjade lugn utveckling och mognad. Början till allt tänkande går genom dessa ämnen.

Anmälarer fann Kromans värdering av de olika skolämnena högst godtycklig. Ej heller kunde hon instämna i hans uppfattning om matematikens och naturvetenskapernas allt överskuggande pedagogiska betydelse. Hans övertro på exempelvis matematikens befruktande inverkan på andra ämnen delade hon på intet sätt. En dylik "överflyttning" ställde sig enligt hennes mening betydligt "svårare", än "man i allmänhet antager". Särskilt vände hon sig mot förf:s kritiska inställning till historieämnet. Att han halvt om halvt ville fränkänna historien "medborgarrätt bland de egentliga vetenskaperna", upprörde henne. Själv hade hon inte märkt, att historien intog någon gynnad ställning i de svenska skolorna. Kromans reaktion mot historien bottnade troligen i speciellt danska förhållanden. Grundtvigianismen hade nämligen här gett upphov till en formlig kult, vad historieundervisningen beträffade. Så vitt anmälarer uppfattat hans kritik rätt, hade han över huvud taget inte förstått, "vad *realistisk* historieundervisning vill säga". Möjligt vore ju också, att den estetiserande och känslomättade undervisningsmetod, för vilken han förebrådde lärarna i historia, var en rent dansk företeelse. Även om hon inte kunde instämna i Kromans grundtankar, erkände hon villigt, att hans bok var "ett högst märkligt arbete" med många goda uppslag och synpunkter.

Recensionen gav henne för övrigt anledning till personlig kontakt med den man, som varit av avgörande betydelse för hennes första framträdande som pedagogisk skriftställare, nämligen folketingsman Victorinus Pingel. Denne hade 1883 av politiska skäl — stod i opposition mot regeringen — entledigats från sin lärartjänst och därefter uteslutande ägnat sig åt politiken. Anna Sandström översände till honom ett exemplar av sin recension jämte ett brev, vari hon varmt tackade honom för "lösningsordet och impulsen", som hon fått av hans skrift om "Hovedmanglerne ved den lærde Skole". Hon bad honom nu uttala sin mening om hon rätt bedömt Kromans arbete. Hon hoppades livligt, att ej heller Pingel, som så varmt förfäktat "humanismens rätt", skulle känna sig väl till mods "i denna

matematiköken". Kromans "system" syntes henne själv endast som en "kopia av det gamla". Hans "vetenskapliga" psykologi föreföll henne dessutom i hög grad "gemacht". Om Pingel hade tillfälle att skriva en rad i "Vor Ungdom" eller i "Verdandi" om saken, skulle han göra henne en stor tjänst.³⁷

Pingel svarade omgående, att det varit honom till "en stor Glæde" att hans "lille Arbeide" kunnat nå så långt över den krets han ursprungligen avsett, samt att han i stort anslöt sig till Anna Sandströms kritik av Kroman. Visserligen hade han kanske högre tankar om matematikens pedagogiska betydelse än recensenten, men han fasthöll vid sin uppfattning att undervisningens centrala föremål var livet självt och att detta bäst kunde studeras i historien, litteraturen och konsten. Vad Kromans bok beträffade, hade han köpt och bläddrat i den och omedelbart fått intrycket "at her var liden Erfaring og virkelig Sagkundskab". Han hade förstått, att han kunde bättre använda sin tid "paa andre Emner", och recensionen hade styrkt honom i denna uppfattning.³⁸

En innehållsrik artikel av recensionstyp var den "Granskning av flickskolekomiténs utlåtande", som hon publicerade i "Verdandi" 1889.³⁹ Den officiella utredningen hade dels lämnat en ganska ingående redogörelse för de svenska flickskolornas allmänna tillstånd, dels framlagt förslag till förbättrade villkor i organisatoriskt, ekonomiskt, hygieniskt och pedagogiskt hänseende. Finge man döma av utlåtandet, skrev Anna Sandström i sin spetsiga kommentar, vore flickskolans ställning nära nog helt undergrävd. Den övervägande delen av eleverna bestod av sjuklingar — hälsostatistiken uppvisade mycket stor sjuklighet — skollokalerna voro påfallande ohygieniska, och de olika företagens ekonomi var djupt otillfredsställande. Egentligen bekostades undervisningen — den slutsatsen drog artikelförfattaren — huvudsakligen av de svenska flickskolelärarinnorna själva därigenom att de nöjde sig med svältlöner. Med mild ironi beröras de

³⁷ Anna Sandström till V. Pingel 9 mars 1887, Pingels saml., Riksarkivet, Köpenhamn.

³⁸ V. Pingel till Anna Sandström 20 och 24 mars 1887, ASA, III: 6. Något svar om en ev. anmälan lämnade han tydligen ej.

³⁹ "Verdandi" 1889, s. 275—89.

sakkunnigas detaljerade förslag till hygienens upphjälpande, deras entusiasm för "fulltaliga" klasser och låga elevavgifter. De i utsikt ställda statsbidragen noteras naturligtvis med tacksamhet, men Anna Sandströms oro för en därmed följande organisatorisk åtstramning och likformighet för flickskolorna lyser ock igenom. Kommitterades förslag till undervisningsplaner och metodiska anvisningar fann anmälnaren i många avseenden tilltalande. Sålunda instämde hon i kritiken mot alltför tidig katekesläsning, användning av läseböcker i modersmålet i stället för författarnas egna skrifter o. d. Att kommittén utdömt elementarböcker och abstrakt grammatikläsning i de främmande språken och i stället rekommenderat utsträckt litteraturläsning, visade en reformvänlig anda, som förtjänade odelat beröm. Mindre lyckade voro däremot utredningens anvisningar med avseende på historia och geografi. Tydligt saknade, menade anmälnaren, kommittén erfarenhet av undervisningen på lågstadiet. Bakom förslaget att använda en gemensam lärobok i svensk och allmän historia anade hon en tysk impuls och avrådde bestämt från införandet av en koncentrerad "Leitfaden". Den svenska historien vore enhetligare och mera sammanhängande än den allmänna med sina stora luckor. Det måste vara förenat med betydande olägenheter att söka sammansmälta tvenne så olika uppställda läroböcker.

I allmänhet valde Anna Sandström ämnen för sina artiklar från de högre skolornas och i all synnerhet flickskolornas område. Vid ett par tillfällen har hon också berört folkskolans förhållanden. Sålunda skrev hon 1886 en kvick och respektlös studie om "Folkskolans läsebok och modersmålet som huvudämne" och lät den två år senare följas av en kritisk granskning av folkskolans undervisningssystem — "Folkskolekurser, pluggläsning och minnesodling".⁴⁰ Som odrägligt tråkig och direkt obegriplig för barn betecknade hon den läsebok, som satts i folkskolans händer. Författarna av de olika uppsatserna voro säkerligen

⁴⁰ Artiklarna återfinnas i "Verdandi" 1886, s. 26—40, och 1888, s. 1—20. Den sistnämnda artikeln hade tydligt inspirerats av Fridtjuv Berg, som anmodat henne att hålla ett föredrag därom på ett allmänt folkskolläromöte i Stockholm sommaren 1888. Se härom hans brev till Anna Sandström 19 juli och 16 aug. s. å., ASA, III: 1.

förträffliga kännare av de ämnen, som behandlades, men de hade tydligen alla besjälats av en påträngande strävan att uppväcka en patriotism och en hänryckning över fäderneslandets skönhet, som överskred rimlighetens gräns. Barn voro i gemen tämligen okänsliga för än så välformade beskrivningar om "fäderneslandets natur och store män". Lyriska utgjutelser över majestätiska älvar, brusande vattenfall och susande skogar — författarna underströko gärna, att desse scenerier väl kunde tävla med utlandets — gävo inga som helst reella kunskaper och utlöste endast en högst förströdd uppmärksamhet. Att illustrera fisket vid Bohusläns kust eller gruvarbetarens liv i Dannemora med dikter vore meningslöst. Den som ville skriva för barn, måste kunna se världen med barnets ögon. Vad folkskolan behövde, var en helt ny läsebok med konkret innehåll och en enkel och klar form.

Den undervisning, som folkskolan bestod sina elever, var enligt Anna Sandströms mening ytterst torftig. I sådana ämnen som historia och geografi voro kurserna koncentrisk, d. v. s. man behandlade samma kursavsnitt gång efter annan på olika åldersstadier. De önskemål, som hon framställde i sin artikel, gingo i stort sett ut på att undervisningens skulle få framskrida i långsammare takt och med större grundlighet, att i historia och geografi varje årskurs skulle omfatta en ny del av ämnet, så att undervisningen bleve fortskridande, ej koncentrisk, samt att repetitioner måtte företagas vid naturliga hållpunkter men ej utsträckas över hela terminer eller läsår.

* *
*

Med år 1891 inträder ett nytt skede i "Verdandis" historia. Tidskriften erhöll detta år statsbidrag för sin verksamhet — efter hand årligen 1,000 kr., från 1901 1,500 kr. — och hade därmed nått full paritet med Pedagogisk tidskrift.⁴¹ I själva ver-

⁴¹ Redan 1889 hade Anna Sandström varit uppe hos dåvarande ecklesiastikministern Gunnar Wennerberg och inlämnat en ansökan om statsbidrag. Denne hade givit henne "faderliga" förmaningar att ha verkligt "utredande" artiklar i tidskriften och inte bara sådana, som

ket hade "Verdandi" vid denna tid intagit den ledande platsen i vårt lands pedagogiska publicistik. Statsbidraget innebar emellertid icke blott ett officiellt erkännande, som dess ledning satte stort värde på. Det betydde också en välkommen sanering av tidskriftens ekonomi. Anna Sandström slapp att sätta till pengar och kunde t. o. m. påräkna någon ersättning som redaktör. Man kunde också lämna medarbetarna ett anspråkslöst honorar.⁴² Man var icke längre uteslutande hänvisad till vänner och sympatisörer utan kunde vid behov även anlita utomstående experter.

Under det andra skedet av "Verdandis" utveckling, som kan anses sträcka sig från 1891 till 1905, då vissa förändringar i medarbetarstaben inträda, är Anna Sandström givetvis alltfört den ledande kraften i företaget. Men hon är icke engagerad i samma utsträckning som tidigare, då hon framträdde i nära nog varje häfte. Många nya namn påträffas i förteckningen över medverkande, exempelvis professor W. Rudin, lektor Tom

---

"vidröra" viktiga frågor. Man borde inte nöja sig med att kasta ut hugskott, som "ungt och snillrikt folk" gärna ville göra. Han hade slutat med att ge henne "en faderlig klapp" med löfte att göra sitt bästa. Då Anna Sandström vid avskedet uttryckt en förhoppning, att statsanslaget inte skulle lägga band på henne, hade han sagt: "Nej, bevars, inte skall jag hindra er att skriva så mycket dumbheter ni vill, det gör för resten den andra (Ped. Tidskr., den uttryckte han rätt mycket förakt för) också." Anna Sandström till Palmgren 3 nov. 1889, ASA, II: 2.

⁴² År 1891 uppvisade bokslutet en vinst på 524:22, året därpå 377:08. Härav skulle Anna Sandström enligt det ursprungliga kontraktet uppbära hälften, sedan 100 kr., vartdera året, utanordnats till förläggaren. Till "Uffe" hade samtidigt utbetalts 100 och 300 kr. resp. år. Tydligt hade man varit en smula för generös, ty 1893 uppstod en brist på 382:51 kr., sedan "Uffe" uttagit 400 kr. som redaktör. 1894 var vinsten obetydlig 94:14, samtidigt hade "Uffe" fått 200 kr. Vinst eller förlust ha därefter icke upptagits, men Anna Sandström har i stället fått ett efter konjunkturerna växlande redaktörsarvode: 1895 med 400, 1896 med 500, 1897—1900 med 700, 1901 med 1000, 1902 med 750, 1903 med 200, 1904 med 600 och 1905 med 800 kr. Uppgifterna enligt Hökerbergs redovisningar, ASA, IV: 3. I honorar till medarbetarna hade enligt samma källa utbetalats: 1891: 235, 1892: 257, 1893: 326, 1894: 376, 1895: 342, 1896: 270:50, 1897: 239, 1898: 237:40, 1899: 322:50, 1900: 329, 1901: 372, 1902: 496:50, 1903: 248:50, 1904: 383:50 samt 1905: 412:50 kr.

Moll, fil. dr Ellen Fries, docenten sedermera professorn Hans Larsson, rektor Alfred Nordfelt, lektor Hugo Hagelin, rektor Ludvig Lindroth, fil. dr Lännart Ribbing, föreståndarinnorna Anna Rönström och Anna Wiijkander, folkhögskolerektorn Ludvig Schröder och professor A. S. Steenberg från Danmark, den norske pedagogen Matias Skard m. fl.

En naturlig vilopaus inledde för Anna Sandströms del de första åren av den nya eran.⁴³ År 1893 tystnade hennes stämma så gott som helt på grund av personliga förhållanden, som tidigare berörts.⁴⁴ Med artikeln "Det moderna arbetsjaktet" (1894), däri hon gisslade den stående ursäkten: "Jag har inte tid", och i stället krävde stillhet och koncentration inför de stora uppgifterna,⁴⁵ återtog hon med ett raskt grepp ledningen, som hon ytterligare markerade genom sina bidrag till följande årgång av tidskriften (1895). Här märkes främst studien "Professor Reins föreläsningar och deras förhållande till svenska reformsträvanden".⁴⁶ Wilhelm Rein, professor i pedagogik i Jena, hade under julferierna 1894—95 hållit en serie livligt uppskattade föreläsningar för skolvärlden i Stockholm och där redogjort för de principer, som lågo till grund för reformverksamheten i Tyskland på det pedagogiska området. Anna Sandströms uppsats är ett referat härav med därpå följande kritisk kommentar. Rein var, framhöll hon, Herbartian och hans uppfostringsteori förbunden med en bestämd filosofisk åskådning. Uppfostrans mål var dels ett rikare vetande, dels karaktärens sedliga utveckling. Kunskapsinhämtandet måste förenas med vissa lustkänslor och undervis-

---

⁴³ Förutom den tidigare ofta anförda minnesrunan över Fredrique Runquist ("Verdandi" 1891, s. 192 ff.) skrev hon 1891 den föga betydande, rätt schablonmässiga artikeln "Uppfostran i skola" (s. 13—20, 78—85). Följande år fortsatte hon sin serie "Geografiska kurser" med Ryssland i centrum (s. 32—40, 179—87, 266—80) och skrev den ganska krystade uppsatsen "Dialog mellan en klassiker och en realist" (s. 111—20).

⁴⁴ Några intryck och reflexioner från femte allm. flickskolemötet i Lund (s. 193—202) är det enda, som hon skrivit för "Verdandi" 1893. Fosterfaderns död 22 dec. 1892, utredningen av boet samt bekymret för skolans ekonomi togo tydligt all hennes kraft i anspråk. Se den föregående framställningen s. 165 ff.

⁴⁵ "Verdandi" 1894, s. 18—26.

⁴⁶ "Verdandi" 1895, s. 1—14.

ningen sikta på att väcka intresse. Skolan skulle införa barnet i samtidens liv. Undervisningen borde utgå från det enkla och därifrån sträcka sig till det komplicerade. På ett tidigare åldersstadium lämpade sig därför folkens barndom med dess primitiva förhållanden bäst som material. Läroplanen bör sålunda byggas på den "historisk-genetiska principen". Rein var för sin del förespråkare för en för alla folkets samhällsklasser gemensam "bottenskola". Hans undervisningsmetodik för de olika ämnena redovisas. Vid litteraturläsningen borde man fördjupa sig i de viktigare perioderna och ägna exempelvis ett år åt Schiller, ett annat åt Goethe o. s. v. Katekesläsning utmönstras helt, istället rekommenderas bibeln som källa. Närliggande ämnen böra samordnas genom koncentrationsläsning. Den geografiska undervisningen kan sålunda med fördel ansluta sig till den historiska. Rein varnar i detta sammanhang för att börja med "astronomisk geografi" på ett tidigt stadium. Dylikt är obegripligt för barn. Först när man kommer fram till Columbus' resor, är tiden inne att åskådliggöra jordens klotform. Vid undervisningen i historia skall läraren endast undantagsvis berätta för barnen. Lärjungarna må istället genom källskrifter bilda sig en uppfattning om de historiska fakta.

I sina kommentarer till Reins här refererade synpunkter konstaterar Anna Sandström, att dessa i många avseenden överensstämde med de reformtankar, som "Verdandi" varit språkrör för. Att undervisningen skulle vara uppfostrande, att intresset skulle utnyttjas att driva lärjungen att skaffa sig kunskaper och att dessa skulle anpassas efter "barnasjälens utveckling på varje stadium", fann hon lika självklart som Rein. Hon instämde också med honom i kravet, att barnet först måste ha lärt känna äldre kulturstadier, innan det bekantades med nutiden, att den egentliga historieundervisningen skulle uppskjutas, till dess barnet under de första skolåren gjorts förtroget med sagor och forntidshistoria, att vetandet icke skulle meddelas i lösryckta stycken utan i "sammanhängande massor". Hon fann liksom Rein att för tidigt meddelad kunskap — exempelvis i astronomisk geografi — ofta endast vore "skenkunskap" och varnade för att över huvud taget inlära svårfattliga "sanningar" i alltför tidig ålder. Med särskilt nöje anslöt hon sig till Reins uppfattning om den formella bildning, som meddelades genom språk-

undervisningen. Att denna skulle underlätta inhämtandet av "allt annat vetande" vore, menade hon, en ren fabel. Reins inställning till religionsundervisningen gillade hon. Hans för sin tid ganska chockerande uppfattning om folkskolan som botten-skola för alla samhällsklasser accepterade hon helt.

Däremot opponerade hon mot den anspråklösa roll, som Rein tilldelat geografien såsom något slags bihang till historien — en "redogörelse för historiens lokal". Geografien borde enligt hennes mening inta en vida självständigare ställning och betraktas som ett "huvudämne". Reins aversion mot lärarens muntliga framställning kunde hon lika litet dela. Det levande ordets makt var för henne uppenbar. Grundtvig hade visat, vilken värdefull tillgång den muntliga berättelsen utgjorde för historieundervisningen.

Som redaktör visade Anna Sandström även i övrigt under år 1895 stegrad aktivitet. Sålunda skrev hon "Några ord om det sjunde Nordiska skolmötet", där hon uttalade en säkert alldeles befogad varning mot att överbelasta programmen vid dylika sammankomster och därjämte konstaterade det påfallande ringa deltagandet från läroverkslärarnas sida samt hyllade folkskollärarna för deras oavlåtliga strävan att skaffa sig ökad bildning.⁴⁷ Genom en "Återblick på 1895" orienterade hon tidsskriftens läsare om de mera betydande händelserna på det pedagogiska området under året och erinrade om de förluster svenskt kulturliv lidit genom Viktor Rydbergs, Sophie Adlersparres och Fredrik Fehrs bortgång.⁴⁸ Slutligen framlade hon tillsammans med Gustava Hjelmmerus ett förslag till kursplan i historia med artikeln "Vad är huvudsak och vad är bisak vid undervisningen i allmän historia?" Det vore omöjligt att fördjupa sig i alla delar av historien, framhålles det här, en viss koncentration till viktigare epoker vore lika nödvändig som en radikal utmönstring av oväsentligt stoff. Man genomlöper så kursen och ger anvis-

⁴⁷ "Verdandi" 1895, s. 178—82.

⁴⁸ "Verdandi" 1895, s. 269—76. I sin runa över Fehr riktade hon bl. a. ett angrepp på publikationen "Folkskolans vän" för dess ofördragsamhet. Hon framhöll också nödvändigheten av att kyrkan intresserade sig icke blott för de i vanlig mening troende utan ock för dem, som tillhörde den "yttre ringen", d. v. s. de som ej kunde gilla alla kyrkans läror men hyste aktning för religionen.

ningar på understrykningar och reduktioner. Av de österländska folkens historia kunde man endast syssla med det, som rörde deras kultur. Grekland och Rom finge inte övervärderas. Här borde man särskilt uppehålla sig vid det antika statslivet, jämföra de olika författningarna, skildra hur det gick till vid en atensk folkförsamling eller ett sammanträde i den romerska senaten. Perserkrigen kunde följas med begagnande av Herodotos' "praktiga skildringar". Peleponesiska kriget borde däremot endast beröras i den mån det belyste Perikles' och Alcibiades' livsöden. Alexandertiden krävde en utförligare behandling särskilt med hänsyn till handeln — Alexandria skulle här noga uppmärksammas — och bildningen. Roms uppkomst — de sju kungarna borde inte ens nämnas — de puniska krigen och klasskampen kunde inte förbigås. Att väcka elevernas förståelse för vår egen tids sociala problem vid exempelvis behandlingen av Graccherna vore dock icke tillrådligt; först med franska revolutionen närmade man sig parallellerna med nutiden. Marius, Sulla, Pompejus och Caesar — isynnerhet den sistnämndes inre styrelse — voro förtjänta av grundligare genomgång. Av kejsarna vore det tillräckligt att nämna dem av Claudiska huset och några av de mera betydande i den följande raden. Medeltidens historia var "oredig och förvirrad" och måste koncentreras till några huvudmoment — munkväsendet, kyrkans strid med den världsliga myndigheten, länsväsendet och kungamakens strid med stormännen. Innocentius III, Ludvig den helige, Filip II August och Ludvig XI vore tacksamma att behandla, handelsvägarna desslikes. Renässansen och reformationen borde ses från kulturhistorisk synpunkt. Nederländska frihetskriget med Leydens belägring, hugenotterkrigen med Bartholoméintaten, den puritanska revolutionen, centralisationen i Frankrike och Ludvig XIV:s hovliv men ej alla fältslagen i hans många krig hade man anledning att närmare syssla med av 1500- och 1600-talens historia. Däremot kunde man saklöst hoppa över den "öken", som låg mellan Ludvig XIV:s tidevarv och Fredrik II:s och Maria Teresias. Peter I, Preussens uppkomst, Fredrik II och Katarina II krävde en viss utförlighet. Polens delningar behövde endast fixeras till slutresultaten, men orsakerna till landets olyckor borde närmare utredas. Franska revolutionen hade sin speciella dramatik, men man borde ej förbigå sådana

viktiga förhållanden som orsakerna till densamma och parti-bildningen därunder. Napoleons historia rymde de "mest lärorika och bildande" episoder, och särskilt borde här hans organisationsarbete beaktas. Att belasta minnet med uppgifter om de tillfälliga statsbildningar, som uppkommo under hans korta regim, eller de många koalitioner mot honom, vore dock knappast av nöden. Den heliga alliansen, frihetskrigen, nationalitetssträvandena, 1800-talets vetenskapliga upptäckter, industrins, handelns och kommunikationernas utveckling samt de ledande statsmännen i det Viktorianska England hörde till de kapitel, som ej kunde förbigås. Stora strykningar kunde med fördel göras ifråga om krigshistorien. Att såsom ofta skedde, helt försumma de sista decenniernas historia, vore barockt.⁴⁹

Vid olika tillfällen hade Anna Sandström kommit in på den historiska pedagogiken och berört skiftande insatser på detta område under äldre tid. Sålunda hade hon redan 1884 i en artikel om "Historiska auktoriteter för den realistiska pedagogiken" behandlat den franske filosofen Michel de Montaignes tankar och reflexioner om uppfostran.⁵⁰ Två år senare skrev hon en studie om "Goethes uppfostran".⁵¹ Ingendera uppsatsen röjer väl något märkligare grepp och verkar närmast spaltfyllnad. Liknande är fallet med vad hon 1896 och 1898 skrev om "Pestalozzi som experimenterande och uppfinnande pedagog" och "Pestalozzi som praktisk uppfostrare".⁵² Däremot synes hon varit verkligt inspirerad, när hon 1897 grep till pennan och i "Verdandi" införde en lång artikel om "Grundtvig, Nordens störste folkuppfostrare, och den danska folkhögskolan".⁵³ Här befann hon sig på säker mark och berörde förhållanden, som hon personligen kände väl till. Ur samma miljö hämtade hon ämnet för sin 1899 publicerade skrift "Den pedagogiska skandinavismen",⁵⁴ vartill vi återkomma i senare sammanhang.⁵⁵

⁴⁹ "Verdandi" 1895, s. 134 ff.

⁵⁰ "Verdandi" 1884, s. 165—90.

⁵¹ "Verdandi" 1886, s. 81—90.

⁵² "Verdandi" 1896, s. 19—32, 1898, s. 14—40.

⁵³ "Verdandi" 1897, s. 35—40, 65—102. Ingår även i urvalet av hennes skrifter s. 136—85.

⁵⁴ "Verdandi" 1899, s. 129—56.

⁵⁵ Se den följande framställningen Kap. XI.

Det begynnande 1900-talet medförde av olika anledningar en viss avmattning i Anna Sandströms produktion med avseende på "Verdandi". År 1900 startade hon sitt seminarium, och arbetet härmed tog hennes krafter helt i anspråk. I årgången 1900 saknas också bidrag från hennes hand — en mycket sällsynt företeelse i tidskriftens historia. Följande år återgav hon sina intryck från det åttonde nordiska skolmötet i Kristiania⁵⁶ och införde i tidskriften det föredrag hon där höll — "På vilket sätt bör det kulturhistoriska elementet införlivas med den historiska undervisningen".⁵⁷ Med anledning av riksdagens beslut 1902 att höja anslagen till flick- och samskolorna nedskrev hon några reflexioner om "Flickskolans situation för närvarande". Ett kapitel i lärarinnornas historia var därmed, framhöll hon, avslutat. Deras ekonomiska ställning hade avsevärt förbättrats. Faran för att de små flickskolorna, som ofta hade fungerat som "idéskolor" och kunnat genomföra värdefulla pedagogiska experiment, genom det ökade statsinflytandet skulle komma att förlora något av sin frihet, vore dock inte utesluten.⁵⁸

I den långvariga diskussionen om den s. k. Enerothska professuren — skriftställaren Olof Eneroth hade 1876 donerat en summa av 52,000 kr., som i början av 1900-talet mer än fördubblats, till Stockholms högskola för upprättande av en professur i "läran om sambandet mellan naturlagarna och människans sedliga och fysiska natur med särskild hänsyn till det uppväxande släktets uppfostran till andlig och kroppslig hälsa", och vilket ämne som därvid skulle komma ifråga blev föremål för många överläggningar — deltog Anna Sandström tillsammans med Fridtjuv Berg. Hon gjorde därvid ett inlägg av allmänt kulturellt intresse under rubriken "Några synpunkter angående betydelsen av en professur i pedagogik". Inrättande av en dylik skulle, menade hon, innebära "ett uttryck av samhällets aktning för den uppfostrande verksamheten". Det vore "en orättvisa mot lärareståndet", att detta ej ägde en särskild målsman vid

⁵⁶ "Verdandi" 1901, s. 1—13. Se den följande framställningen Kap. XI.

⁵⁷ "Verdandi" 1901, s. 96—107. Se den följande framställningen Kap. XI.

⁵⁸ "Verdandi" 1902, s. 330—34.

universiteten på samma sätt som exempelvis domare och läkare. En professur i pedagogik skulle också få stor betydelse för allmänhetens inställning till skolan, då dess innehavare kunde ge ett auktoritativt omdöme i den pedagogiska diskussionen och lyfta densamma ovanför partistriderna. Vederbörande borde givetvis vara väl förtrogen med både pedagogikens historiska utveckling och med utlandets skolväsen och därigenom kunna ge värdefulla råd. Han borde för övrigt vara "varmhjärtad och vältalig" och kunna entusiasmera sina lärjungar. Det vore på tiden, att man finge en pedagogik, "som varken är tysk eller fransk eller amerikansk, utan svensk". Det vore för övrigt av vikt, att den blivande professorn också toge kontakt med det praktiska undervisnings- och uppfostringsarbetet i olika skolorformer och att en pedagogisk övningsanstalt ställdes till hans förfogande.⁵⁹

*

*

*

Med år 1905 inlöp "Verdandi" i sitt tredje skede, som kom att sträcka sig fram till år 1912. Det sammanhänge med en omläggning av redaktionsarbetet. Den gamla redaktionsnämnden från 1885 hade under årens lopp luckrats upp och fungerade knappast längre. Sixten von Friesen hade redan 1894 lämnat den aktiva skoltjänsten och engagerats för kommunala och rikspolitiska uppgifter, som helt lade beslag på hans krafter. Sigfrid Almquist, som 1891 efterträtt von Friesen som rektor för "Norra real" och som tidigare ganska flitigt medarbetat i tidskriften, stod vid slutet av sin lärarbana — han lämnade rektoratet 1906 och avgick som lektor tre år senare — och ansåg

⁵⁹ "Verdandi" 1903, s. 138—42. Artikeln nämner inte Eneroths namn. Det är emellertid tydligt, att Anna Sandström här opererat i samråd med Fridtjuv Berg och att de riktat in tankarna på Eneroth och hans donation. Omedelbart före hennes uppsats var i "Verdandi" införd en artikel av Berg om Olof Eneroth, s. 127—38. Båda hade tillsammans uppträtt i Pedagogiska sällskapet 8 dec. 1902 och där hållit anföranden i frågan. Artikeln i "Verdandi" 1903 återger Anna Sandströms föredrag vid sammanträdet. Se den följande framställningen Kap. XII.

sig varken ha tid eller krafter att kvarstå i nämnden. På nyåret 1905 meddelade han Anna Sandström, att han "alldeles bestämt" ansåg sig böra lämna ledningen.⁶⁰ Leonard Holmström var också till åren, fyllde 65 år vid denna tid och lämnade tre år senare föreståndarskapet vid sin folkhögskola. Johan Lundell hyste visserligen ett livligt intresse för tidskriften och hade ofta lämnat bidrag till densamma, men han hade så många andra järn i elden, att han måste avstå från ett mera aktivt deltagande. Den ende, som alltjämt var verksam i det egentliga redaktionsarbetet, var Fridtjuv Berg. En rekonstruktion av nämnden var under alla omständigheter ofrånkomlig.

Tydligt har i början av år 1905 vissa förhandlingar förts härom. Almquist föreslog för sin del, att Lagerstedt och Nat. Beckman, som nyss placerats som lektor vid "Norra real" och gjort sig känd som livligt intresserad pedagog, skulle biträda Anna Sandström.⁶¹ Lagerstedts namn föll emellertid bort därigenom att han samma år utnämndes till läroverksråd. Av allt att döma har Anna Sandström själv övertalat Fridtjuv Berg att kvarstå och sedan upptagit Beckman som ny medlem. Därigenom hade man fått en behörlig koncentration av nämnden och erhållit representanter dels för läroverken, dels för folkskolorna. Anordningen fungerade under större delen av året, men i nov. inträdde Berg som ecklesiastikminister i Karl Staaffs första ministär och var därmed ur räkningen. I hans ställe utsågs seminariektorn Otto V. Sundén. Hans och Beckmans medverkan sträckte sig i tiden till år 1912.

De dramatiska händelserna kring unionsupplösningen sommaren 1905 gjorde ett starkt intryck på Anna Sandström. "Statskuppen", som hon brukade kalla norrmännens avgörande beslut, berörde henne ytterst pinsamt. Hon var upprörd över

⁶⁰ Hans brev till Anna Sandström är daterat 12 jan. 1905, ASA, III: 1. Han sade sig häri fullt medvetet ha lämnat den pedagogiska diskussionen. "Jag måste nämligen koncentrera mig på det, som ligger mig närmast, mitt rektorat med provår, mina lektioner, mina läroböcker, mina rosa-studier. Det är nätt nog, att mina krafter och min tid räcker till detta, jag har ej rätt att splittra mig genom att åtaga mig något som helst vidare." Att stå kvar i tidskriften endast som "skylt" — "är mig vidrigt".

⁶¹ O. a. brev.

den ensidiga uppsägningen av unionen och än mer över den tarvliga advokatur, varmed norrmännen försvarade sitt handlingsätt. Själv var hon jämte en väninna med i den stora medborgaruppvakning, som hölls för konung Oskar ute på Rosendal den 8 juni.⁶²

Båda de artiklar, som Anna Sandström införde i "Verdandi" år 1905, äro direkt påverkade av stämningen kring unionskrisen. "Varför kunna svenskarna tro på sin framtid?" satte hon som överskrift på den första, "Fosterländska plikter" på den andra. Svenskarna hade visserligen en ärorik historia bakom sig, men "vår tid" tillhörde "demokratien och uppkomlingarne". Var vårt folk "utlevat?" Den "övercivilisation" och nötning av själskrafterna, som följde med "stadskulturen", kunde väl ge anledning att svara jakande på frågan. Men man måste besinna, att de flesta "av oss" härstammade från bönder, som vilade sina hjärnor, under det de "mödade kroppen" framför plogen. Många kände sig aldrig hemma i städerna, fastän de måste bo där, utan gingo och längtade tillbaka till naturen. Det starkaste och finaste, som vår litteratur och konst frambringat, hade skapats genom samlivet mellan Sveriges natur och folk. Vi förakta det, som åstadkomms hemma, och kritisera orkeslöst alla, som arbeta och skapa. Däremot finna vi en stimulans — fränsett grövre medel — i svagheten för utlänningar. I deras sällskap tina vi upp. Vi måste tro på det, som är svenskt, tro på vårt land. Jämförda med andra folk, t. ex. fransmän och danskar, äro vi klumpiga och tafatta, men "det finns i vårt temperament så mycket av oröjda skogar och opolerad granit".⁶³ Under sommarens kris hade ute i världen de flesta sympatierna gått till vår

⁶² Se K. HILDEBRAND, Gustav V som människa och regent, I: 299 f. "Jag och Sigrid S." [= Sandberg], skrev hon till Kerstin Wall den 21 juni 1905, "var med vid Rosendal i den stora demonstrationen och det var rörande. Kungen sjöng med och anförde sången och styrde och ställde med folkhoppen, tog sig ut som en gammal patriarkalisk sago-kung, och vi skrek allihop och viftade, och många gräto och inte alls bara fruntimmer. Och så en sådan där förtjusande kvällsdager, som det kan vara på Djurgården!" ASA, II: 4.

⁶³ Artikeln "Varför kunna svenskarna tro på sin framtid?" införd i "Verdandi" 1905, s. 215—19, var ursprungligen ett föredrag i Pedagogiska sällskapet i Stockholm vid dess Gustav-Adolfsfest 6 nov. 1905.

motpart. Norrmännen hade framställts som ett ungt och energiskt folk, Sverige som en gammal och trött nation. Bilden av Sverige vore även i andra avseenden orättvis. Man hade uppfattat oss som en liten stat, som man ej behövde genera sig för, men stor nog för att kunna förtrycka en ännu mindre. Vad visste egentligen utlandet om oss? I alla händelser ingenting om det friska "bondeblood", som rann i våra ådror. Vi äro t. o. m. så unga, att vi ha föga sinne för sådana sidor i de gamla kulturerna som levnadströtthet, "uppgivande skepticism" och "raffinerad depravation". Vi behöva inte instämma med dem, som "begåva oss med forntiden och Norge med framtiden". Men visst hade vi våra fel. Vi äro tröga att erkänna andras förtjänster. "Medelmåttans avundsjuka" gjorde sig alltid bred hos oss. Vi glömde fort våra stora män. Vi äro för schablonmässiga i vår fosterlandskärlek. Att skapa en ny känsla för fosterlandet vore den viktigaste uppgiften. I denna borde "Sveriges lärarekår" aktivt medverka.⁶⁴

De närmast följande åren sysslade Anna Sandström i sin tidskrift huvudsakligen med skolorganisatoriska och pedagogiska problem. Med "Flickskolans kompetensfråga" berörde hon 1906 den situation, som genom 1904 års läroverksreform inträtt för flickskolorna. Inrättandet av realskolor hade till följd, att en viss konkurrens mellan dem och flickskolorna uppstod. Frågan var, om man för de senares del skulle eftersträva en anpassning efter realskolans kurser och bildningsmål och i så fall öka flickskolans kurser i matematik och de naturvetenskapliga ämnena och minska dem i moderna språk, historia och geografi eller låta dem kvarstå opåverkade av konkurrenten. Anna Sandström ansåg för sin del all dylik anpassning olycklig. Flickskolan borde bevara sin frihet och egenart. Däremot fann hon det högst angeläget, att flickskolorna förenade sig om något så när enhetliga kursplaner och kunskapsfordringar. Det hade också varit uppe till diskussion, om man skulle införa en avgångsexamen vid flickskolan på ungefär motsvarande sätt som vid realskolan. I motsats till vissa representanter för flickskolan — dessa hade enligt Anna Sandströms förmenande med "hysterisk överdrift"

⁶⁴ "Verdandi" 1905, s. 145—49. Båda uppsatserna återfinnas i urvalet av Anna Sandströms skrifter s. 251—62.

avvisat förslaget — hävdade hon, att en dylik examen visserligen vore "oläglig" men icke omöjlig att genomföra. Som ett betänkligare intrång i flickskolans frihet betecknade hon däremot projektet om ämnesinspektion av kvinnliga representanter. Om man kunde ena sig om gemensamma kunskapsfordringar och tillse, att kraven upprätthölls, vore en dylik inspektion överflödig.⁶⁵

Om Anna Sandström genomgående låtit sina framstegsvänliga principer i fråga om undervisning och uppfostran komma till tals i "Verdandi", kom hon märkligt nog att inta en mycket konventionell hållning till en fråga, som vid denna tid livligt diskuterades och krävde en lösning, nämligen om sexualundervisningen. Med artikeln "Vårt svåraste uppfostringsproblem gemensamt för hem och skola" gav hon sig år 1908 med tydlig olust i kast med det brännbara ämnet. Bäst vore, menade hon, om hemmen toge på sig uppgiften. En skolklass med elever av olika mognad och temperament vore mindre lämpad för dylik undervisning. Skolan kan inte "bära ansvaret" för sexualundervisningen men bör kunna träda hjälpande till vid påkallande tillfällen. Man måste dock ta hänsyn till att det rådde stor olikhet om sättet att undervisa gossar och flickor i sexuella ting. "De förra, som så tidigt äro utsatta för frestelser, behöva säkerligen grundlig kunskap om missbruken och deras hemska följder".⁶⁶

En viss konservatism präglar också hennes bedömning av den undervisningsplan i naturlära för de högre flickskolorna, vilken förslagsvis framlagts 1909. Sina synpunkter härpå sammanfattade hon i artikeln "Nya tendenser inom naturkunnighetsundervisningen". Hon uppehöll sig härvid först vid den plan för "naturstudium i småskolan", som utarbetats av den kända experten på småskoleundervisningens område Anna Kruse. Hon fann dennas förslag vida bättre än de sorgliga åskådningsovningar, som länge florerat i småskolan, där läraren genom diverse konstgrepp tvingade barnen att "utsäga" allehanda "trä-kiga och självfallna saker". Den nya planen förutsatte bl. a. ett studium av årstiderna genom promenader i skolans grannskap,

⁶⁵ "Verdandi" 1906, s. 209—14.

⁶⁶ "Verdandi" 1908, s. 253—64.

något som Anna Sandström själv hade tillämpat i sin geografiundervisning. Hon befarade emellertid, att vederbörande här ställt för stora krav på lärjungarnas förmåga att samla och systematisera sina kunskaper. Eleverna förutsattes nämligen att både göra observationer och anteckna dem i fortlöpande följd, något som Anna Sandström för sin del fann ogörligt åtminstone under de två första skolåren. Hon ställde sig också tveksam inför förslaget om ett miniatyrsamhälle, vars tillväxt och utveckling i olika riktningar barnen skulle få följa, och frågade sig, om det inte vore bättre att ge dem en stor sandhög i ett hörn av skolgården, där de kunde få bygga, styra och ställa, som de ville. Hon vände sig också mot den alltför lärda terminologien och den påtagliga ambitionen att ta med för mycket stoff. På det hela taget sympatiserade hon dock med de riktlinjer Anna Kruse dragit upp för småskolan.

Däremot var hon direkt emot undervisningsplanen i biologi för den egentliga flickskolan, då den bröt av sambandet mellan detta ämne och geografien. Särskilt i de lägre klasserna borde dessa ämnen följas åt. Dissektionerna i klasserna III, IV och VII framkallade i ett avseende hennes betänksamhet. Hon ifrågasatte, om det vore lämpligt att barn i så tidig ålder — gällde närmast eleverna i tredje klassen — finge delta i dissektioner, som lätt kunde verka förråande på dem, så att de exempelvis själva utan betänkande skuro upp djur för att se, hur dessa sågo ut inuti. Biologiundervisningen borde enligt hennes mening börja med framställning av växt- och djursamhällena och först senare glida över till systematik. Ämnet hushållsekonomi, som upptagits i kursplanen, kände hon också någon tveksamhet inför. Visserligen hade hon själv alltid ivrat för ett tillräckligt utrymme åt "handens arbete" inom skolan, men hon undrade, om det inte vore lämpligare att låta eleverna delta i de praktiska fortsättningskurser, som numera funnos inrättade, i stället för att belasta schemat med ytterligare ett obligatoriskt ämne.⁶⁷

* * *

⁶⁷ "Verdandi" 1909, s. 1—16.

Den anordning med en tvåmannanämnd vid Anna Sandströms sida, som varit i funktion sedan år 1905, fick år 1912 ett brått slut. Därmed inlöpte "Verdandi" i sitt sista skede. Anna Sandström övertog ensam ledningen av tidskriften, givetvis alltjämt under teknisk medverkan av förläggaren Hökerberg. Omständigheterna vid denna regimförändring sakna icke sina poänger. Den berodde närmast på Nat. Beckman. Han hade visat stort intresse för sin uppgift som medredaktör, och Anna Sandström synes ha varit belåten med arrangemanget. Hon hade tidigt fått klart för sig hans obestridliga begåvning — "ett briljant huvud, är nästan genialisk och får ut något nytt av allt, som han rör vid", så karaktäriserade hon honom i ett brev till en vän.⁶⁸ Samarbetet dem emellan hade gått mycket bra. Hon hade funnit honom "godmodig" och lättsam.⁶⁹ Emellertid lämnade han redan 1906 Stockholm för att tillträda en rektorstjänst i Skövde. Han råkade här i konflikt med de kommunala myndigheterna och fick tydligen inte det stöd han påräknat hos överstyrelsen. Då han icke erhöll förnyat förordnande, återvände han starkt desillusionerad till sin tjänst i Stockholm. Han hade hela tiden uppehållit kontakt med "Verdandi" och hade nu tillfälle att intensifiera sitt medarbetarskap. Som han tidigare ofta behandlat organisatoriska spörsmål — 1906 exempelvis "läroverksreformen"⁷⁰ — var det därför ganska naturligt, att han till första häftet av tidskriften för år 1912 översände en artikel om det nyligen publicerade betänkande, som 1906 års seminariekommitté avgivit.⁷¹ Anna Sandström granskade manuskriptet och bad honom på några ställen moderera sina uttalanden, vilket han lovade göra, men läste aldrig artikelns slutliga form, förrän den förelåg tryckt.⁷² Den kom

⁶⁸ Anna Sandström till prof. Otto Anderssen 29 nov. 1912, ASA, II: 1.

⁶⁹ O. a. brev.

⁷⁰ "Verdandi" 1906, s. 1—11, där han redogjort för reformens innebörd för flickskolan och realskolan. Detta gav anledning till ett replikskifte mellan läroverksrådet Bergqvist och honom i "Verdandi", s. 65—70, 70—71, där en viss motsättning dem emellan redan röjdes.

⁷¹ Beckmans artikel "Seminariekommitténs betänkande" I, s. 1—10, II, s. 97—109, "Verdandi" 1912.

⁷² Så framgår av ett brev i koncept av Anna Sandströms hand till Nils Lagerstedt (odat., ej underskrivet): "När jag hade läst manu-

åtskilligt buller åstad. Till en början rörde den sig på tämligen neutral mark — avlöningsförhållanden o. d. — men gled sedan över till frågan om seminariernas "styrelse". Här brände det plötsligt till. Förf. lämnade nämligen i detta sammanhang en saken tämligen ovidkommande redogörelse för "huru K. Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk kom till" och fogade därtill en än mera långsökt beskrivning av dess hittillsvarande verksamhet. Läste man den instruktion, som Ernst Carlson, Bergqvist och Nordfelt, "alla designerade till medlemmar i den blivande styrelsen", på sin tid skrivit ihop, "sprang" det omedelbart "i ögonen", vittnade förf., att överstyrelsens arbetsbörda skulle bli för stor "även för jättekrafter". Därmed löpte man dubbel risk. Dels skulle den "överansträngde ämbetsmannen" komma att "förenkla saker genom ett väsentligen formellt behandlingssätt", dels på grund av "otillräckligt noggrann personlig kännedom" om sina underlydande inbjudas till "ett mot svensk rättsuppfattning stridande och ytterst betänkligt system", nämligen att infordra upplysningar av utomstående personer, som icke stode i något som helst ansvar för det de meddelade. Det vore välbekant, att dylika "oansvariga upplysningar av allmänheten" åsyftats vid "inspektionstillfällena" genom de "särskilda annonser om mottagningar", som därvid förekommit. Lika känt vore det, att "i vissa befordringsmål" häntydingar gjorts om "inhämtade upplysningar", som icke grundat sig på någon "under offentlig kontroll verkställd utredning". Dylika okontrollerade uppgifter hade lagts till grund för avgörande beslut. Vad han här anfört vore, menade han, välbekant för lärare i allmänhet och "för landsortslärare i synnerhet". Eforatet i sin nya form verkade också ofördelaktigt. Biskoparna kunde lätt bli "hemliga rapportörer". Det vore nu av intresse att se, hur den nya seminariekommittén "gjort bruk av de bittra erfarenheter, som vunnits vid läroverken under de gångna åtta åren".

skriptet till denna artikel, sade jag genast till Lektor B., att han, som har sitt namn på titelbladet, finge bära ansvaret för vad han skrivit. Dässutom anhöll jag, att han skulle ändra flera ställen i artikeln, som jag tyckte vara stötande. Han tycktes gå in härpå och lovade att ändra. Men den ändrade artikeln sändes direkt till Hökerberg, och då jag återfann den tryckt, blev jag bestört över att Lektor B. icke hade ändrat mer. Ett och annat uttryck hade han visserligen tagit bort". ASA, II: 1.

Även i fortsättningen av artikeln drogos täta paralleller med förhållandena vid läroverken. Förslaget om införande av lokala styrelser vid seminarierna ställdes upp mot bakgrunden av vad som skett vid "statens samskolor" redan 1904. Beckmans dåliga erfarenheter från Skövde slogo här tydligen igenom hans uttalanden om lokalstyrelseinstitutet över huvud taget. Detta hade enligt hans mening egentligen ingen annan uppgift än att "nappas med rektor om makten". I en öppen strid hade väl den senare övertaget, men en missnöjd medlem av lokalstyrelsen frestades lätt att gå andra vägar och antyda hos höga vederbörande, att rektorn var "svår att samarbeta med" eller "inte populär i samhället". Bland de kommunala ledamöterna rådde den uppfattningen, hävdade förf., att "sådan tal vinner gehör". Tendensen hade under de senare åren vid läroverken tydligen gått i den riktningen "att göra rektorernas ställning svag". Härtill hade överstyrelsen själv medverkat. "En mycket hög auktoritet" hade vid "ett mycket högtidligt tillfälle" använt det "sorgligt karaktäristiska ordet *tangenter*", då han ville uttrycka vad rektorerna "skulle vara för överstyrelsen". Genom "trycket av ett lillfinger" sökte många intrigera bort "dessa herrar" — d. v. s. rektorerna — från deras tjänster. Föräldrar och elever tyckte inte om dylika "tangenter", men det var tydligen "en underordnad sak". Det vore av stor vikt, att seminarierna utrustades med lokalstyrelser "med ansvar, med sakkunskap och med klart bestämd befogenhet".⁷³

Det var uppenbart, att Beckman begagnat tillfället att lufta sina känslor mot såväl sina motståndare i Skövde som mot läroverksöverstyrelsen, främst mot dess chef, överdirektören Bengt Bergqvist. Reaktionen från dennes sida blev också mycket häftig. Tydligen ville han inte ge sig in i en offentlig polemik med sin antagonist men fordrade en ursäkt av honom eller om denna uteblev, vilket han givetvis befarade, en klar desavouering från tidskriftens ledning. Han överlämnade en promemoria till redaktionen — den är tyvärr inte bevarad — där han bemötte Beckmans "anklagelser".⁷⁴ I något dunkla ordalag synes han där-

⁷³ "Verdandi" 1912, s. 1—10. I artikelns fortsättning s. 97—109 behandlade Beckman seminariernas kursplaner. Här var han helt saklig och framförde en rad beaktansvärda synpunkter.

⁷⁴ Promemorians existens framgår tydligt av Beckmans brev till

jämte ha antytt möjligheten av ett åtal eller indragning av statsbidraget till "Verdandi".⁷⁵

Anna Sandström befann sig i ett obehagligt dilemma. Hon hade inget otalt med överstyrelsen, än mindre med dess chef, som visat henne personlig älskvardhet och som alltid stått på flickskolornas sida i svåra situationer. Hon beklagade livligt, att hon inte sett upp tillräckligt med Beckmans attack. Själv hade hon inte haft kännedom om orsakerna till dennes återgång till sin forna tjänst och visste därför ej heller vad som reellt låg bakom hans angrepp.⁷⁶ Men å andra sidan blev hon mycket obehagligt berörd av det understuckna hotet om repressalier mot "Verdandi". — "Jag trodde på tryckfriheten", skrev hon till en vän, "men den tycks vara avskaffad, själva saken kan jag inte alls bedöma och är som en neutral småstat i den dödligaste förlägenhet".⁷⁷ Hökerberg fick ta den första stöten. Ett samtal mellan honom och Beckman ägde rum i slutet av aug. Det har utförligt relaterats av Beckman i brev till Anna Sandström, som då befann sig i Visby.⁷⁸ Beckman ansåg sig vara "absolut övertygad om det sakliga berättigandet" i sitt angrepp och trodde icke, att det var "uttryckens skärpa" men väl "sakens egen ytterligt graverande natur", som givit anledning till "oron". Beckman beklagade, att han vållat tidskriften obehag och förklarade sig villig avgå omedelbart, i vilket fall det skulle vara uppenbart, att påtryckning gjorts från "visst håll". Hökerberg, som tydligen ville ha slut "på frågan", hade undrat,

---

Anna Sandström 27 aug. 1912 (ASA, III: 1), där han refererar sitt samtal med Hökerberg i ärendet. Beckman, som fått ta del av promemorian, förklarade för Hökerberg: "I ett par detaljer utan betydelse synes jag ha misstagit mig. Alla huvudpunkter är jag beredd att styrka."

⁷⁵ Enligt Beckmans o. a. brev hade Bergqvist skrivit till Hökerberg "med uttryck, som Herr B. icke förstod". På direkt tillfrågan, om Bergqvist gjort antydningar om statsunderstödet, hade Hökerberg svarat, att en sådan tolkning inte vore "omöjlig". Till Otto Anderssen skrev Anna Sandström den 3 sept.: "Öv. Dir. hotar oss i dunkla ordalag med åtal eller med indragning av statsunderstöd", ASA, II: 1.

⁷⁶ Så framgår av hennes brev till Otto Anderssen 29 nov. 1912, o. a. vol.

⁷⁷ O. a. brev av 3 sept.

⁷⁸ Nat. Beckman till Anna Sandström 27 aug. 1912.

om Beckman vore villig att "göra någon avbön för tonen", som han för sin del fann "personlig". Därtill var Beckman emellertid "absolut obenägen". Själv ansåg Beckman det lyckligast, om vederbörande nedläte sig till "ett sakförsvar". Han hyste ingen oro för "resultatet" men var villig ge "ett erkännande åt den goda vilja, som man ju är pliktig förutsätta, även då ens egna erfarenheter tyda på småsinne och hämndbegär". Han fann det bedrövligt, om "Verdandi" skulle komma att lida ekonomisk skada av det skedda, men hade svårt att förstå, hur man skulle kunna förmå K. M:t att "avslå ett statsbidrag till en aktad facktidskrift".

Enligt Hökerbergs version av samtalet — föreligger ock i form av brev till Anna Sandström⁷⁹ — hade Beckman till sist lovat skriva "något slags beklagande" av den form hans framställning i vissa punkter fått, dock med förbehållet, att eventuellt ytterligare betona, att han "i sak" hade rätt. Beträffande avsägelsen av medarbetarskapet i "Verdandi", fann Hökerberg denna utväg icke vara "en god lösning", vilket han meddelat Beckman, men förutsåg, att det kunde bli nödvändigt, att Beckman lämnade redaktionen, "om han ej kan bekväma sig till den minsta ursäkt".

Ett utkast till skrivelse till överdirektör Bergqvist översändes till Anna Sandström av Beckman. Det var inte särskilt lovande som underlag för en försoningsaktion. Bergqvist hade, framhålls det, i en promemoria bestritt åtskilliga av Beckman lämnade uppgifter om läroverksöverstyrelsens förvaltning. "Det skulle vara mig mycket kärt, om jag kunde tillmötesgå hans önskan att återtaga det, som han funnit för sig kränkande, och jag skulle utan minsta tvekan göra det i samma stund jag bleve övertygad om att ha haft orätt. Men tyvärr lämnar icke Herr Överdirektörens PM i någon huvudpunkt några bevis jag icke tror mig kunna bemöta. Allt synes således komma an på olika uppfattning av samma fakta, och jag beklagar, att en saklig diskussion icke kan komma till stånd".⁸⁰

Några dagar senare kom ett nytt förslag från Beckman.⁸¹

---

⁷⁹ L. Hökerberg till Anna Sandström 30 aug. 1912, ASA, III: 4.

⁸⁰ Utkastet föreligger som ett postskriptum till Beckmans f. a. brev till Anna Sandström 27 aug. 1912.

⁸¹ Förslaget, dat. "i september 1912" bör förmodligen läsas 1 sept.

Det var betydligt längre och snarast skarpare i tonen än det första. Hökerberg hade önskat, att Beckman blott "öppet erkände, att han valt en olämplig form för sin första framställning i Verdandi och kanske även en olämplig plats" men dock obetaget för honom att i sak vidhålla sin uppfattning om faran av en alltför stark centralisering av skolväsendets ledning. Kunde man få Beckman till en dylik "ursäkt", vore det lätt för "Verdandi" att klara sig ur den brydsamma situationen genom en hänvisning till det kända förhållandet, att tidskriften sedan 30 år tillbaka stått öppen "för skilda åsikter". Man kunde instämma i "beklagandet av *formen*" men för övrigt hålla en stram kurs. "Om så överdirektören personligen finner sig nöjd eller inte, torde väl vara av mindre betydelse", slutade Hökerberg sin överläggning med Anna Sandström.⁸²

Den hållning Hökerberg här intagit — han hade då icke mottagit Beckmans andra förslag — torde väl i stort sett få anses klok. Tyvärr övergav han den under det dubbla intrycket av Beckmans omedgörlighet och Bergqvists påtryckningar. Den senare, som inte var oerfaren i de personliga bearbetningarnas diplomati, lyckades tydligen genom en skicklig blandning av hot — ärekränkingsåtal — och älskvärdhet dra honom över på sin sida.⁸³ Det kom till en sammanstötning mellan Hökerberg

---

(maskinskrift). Efter att ha framhållit, att han hade hoppats att vid årets "läraremöte" i "det muntliga ordets lenare och mera tilltalande former" få igång ett "meningsutbyte" med Bergqvist, "vilket tillfälle dock gått förlorat", hade han själv kommit till följande ståndpunkt: "Saken är uppenbarligen icke den, att faktiska förhållanden oriktigt återgivits, utan fast mer den, att vissa Överstyrelsens åtgärder varit menade att på ett helt annat sätt uppfattas, än de av mig och många medlärare blivit uppfattade." Innebörden av detta medgivande förtages dock av slutorden: "Med beklagande, att krafter varit i verksamhet för att undertrycka en kritik, som kanske kunnat bemötas på ett för alla parter tillfredsställande sätt, har jag nu endast att önska, att det missförstånd, som uppkommit mellan Överstyrelsen och vissa dess underordnade, måtte på något annat sätt finna sin förklaring". ASA, III: 1.

⁸² Hökerberg till Anna Sandström 31 aug. 1912. Några större förhoppningar om att "på något rimligt sätt" komma "till rätta" med Beckman hyste Hökerberg tydligen inte, ASA, III: 4.

⁸³ Så uppger Anna Sandström i sitt f. a. brev till O. Anderssen 29 nov. 1912.

och Beckman, och denna slutade med att den senare "avgick i vredesmod".⁸⁴ Anna Sandström sökte medla men utan resultat. Något beklagande från Beckmans sida var därmed uteslutet. Bergqvist önskade då få ett uttalande från redaktionen, "att den ansåg, att Beckman kommit med osanna beskyllningar".⁸⁵ Det fann Anna Sandström ogörligt. Det stred, menade hon, mot hennes "journalistära". Hon beslöt emellertid att själv uppsöka Bergqvist och få ett slut på hela historien. Det blev ett "mycket märkvärdigt samtal på halvannan timme". Bergqvist talade under stark affekt om allt ont artikeln hade vållat honom. "Det var det längsta syndaregister jag någonsin har fått över mig." Han slutade med att orera om åtalet. Av aktning för Anna Sandström "hade han beslutat avstå från det". Mot all förmodan kände sig Anna Sandström inte alls "förkrossad". Hela resonemanget syntes henne "alldeles för överdrivet". Hon tyckte ej heller, "att det var fint" att göra henne till "ställföreträdande syndabock". Man borde väl dock veta, att hon stod utanför det hela och aldrig varit "någon intrigant". Åtalet för ärekränkning måste väl också hänvisas till "fantasin". Man borde dock förstå, att ett dylikt skulle göra överstyrelsen ytterst impopulär. Bergqvist hade plockat fram en hel del papper och handlingar för att belysa, "hur illa den stackars Beckman hade uppfört sig i Skövde", men Anna Sandström kunde inte annat än "dra på munnen", då hon vid ett tillfälle serverades "en ögonblicksbild från kollegierummet". Den var helt enkelt för "komisk". Överdirektören tog det hela däremot "bra högtidligt". Visserligen lugnade han sig till sist och kunde tala i "vanlig sällskapston", men Anna Sandström hade erfarit, att han inte alls varit "nöjd" med henne — "Hökerberg hade varit mycket bättre". Han hade också beklagat sig över att hon inte kunde "ta saker allvarligt". Själv ansåg hon, att hon för stunden "vunnit en liten seger", men hon erkände, att Bergqvist indirekt tagit hem spelet, därigenom "att Verdandi har mistat Beckman, och det är en stor förlust".⁸⁶

Hur som helst ebbade det hela ut i intet. Bergqvist och över-

---

⁸⁴ F. a. källa.

⁸⁵ O. a. källa.

⁸⁶ F. a. brev från Anna Sandström 29 nov. 1912.

styrelsen — även Lagerstedt, som annars var en trogen vapen-
dragare till Anna Sandström, ogillade "Verdandis" hållning⁸⁷
— fick svälja förtretet. Någon "förklaring" från tidskriftens
sida hördes aldrig av. Förtjänsten därav tillkom uteslutande
Anna Sandström. Någon dirigerings utifrån ville hon inte under-
kasta sig.

* * *

"Affären Beckman" sprängde, som nämnts, "Verdandis" re-
daktionsnämnd och lade början av tidskriftens redigering ånyo
uteslutande på Anna Sandströms skuldror. Hon lämnade som
fört bidrag till den rent pedagogiska debatten, men tvangs att
då och då ge sig i kast med uppgifter av övervägande organisa-
torisk och skolpolitisk art. Så motsatte hon sig bestämt "I frå-
gan om normalskolekompetensen" (1913) en sänkning av flick-
skolans bildningsnivå.⁸⁸ Vid samma tid väckte fil. dr Emil Hägg
stark uppmärksamhet genom en rad skolpolitiska artiklar sam-
lade i bokform under rubriken "De svenska läroverkens för-
fall". Här berördes bl. a. kvinnornas insats som lärare och ef-
terlystes pedagogiska initiativ från flickskolornas sida. Strax
därefter avgav läroverkslärarnas riksorganisation i ett yttrande
över lärarelönenämndens betänkande ett omdöme om de kvinn-

⁸⁷ Lagerstedt skrev den 27 maj, ASA, III: 5, ett mycket vänligt
brev till Anna Sandström i ärendet. Han var i princip fullt ense med
henne om författarnas "yttranderätt" — Anna Sandström hade i brev
deklarerat sin inställning till frågan — när det gällde "sakinnehållet".
Vad som denna gång väckt anstöt var emellertid icke den sakliga kri-
tiken utan "insinuationerna om odiösa avsikter och åtgärder", ty dessa
antydningar inneburo "ett angrepp på överstyrelsemedlemmarnas heder
som ämbetsmän". Beckmans skriverier fäste han själv inte något vidare
avseende vid. "Men vad som gjorde mig ledsen, var, att de förekommo
just i Verdandi". Att harmonien mellan de båda vännerna dock för
tillfället var störd framgår av Anna Sandströms f. a. brev till Otto
Andersson 3 sept. 1912, där hon skriver, att hon just då inte "kunde
tala med Lagerstedt" om en viss sak, "ty stackars Verdandi är i krigs-
tillstånd med Överstyrelsen".

⁸⁸ "Verdandi" 1913, s. 197—203. Hon polemiserade här såväl mot
läroverksöverstyrelsens förslag att sänka fordringarna i fråga om språk-
undervisningen som mot centralstyrelsens för Sveriges flick- och sam-
skolor yttrande i ärendet.

liga lärarna, som i hög grad upprörde kvinnoopinionen. Man
hade sålunda hävdad, att kvinnorna i det pedagogiska arbetet
vore underlägsna männen i fråga om initiativ och självständig-
het. Anna Sandström var inte sen att ta upp stridshandsken. I
artikeln "Lärarinnorna och läroverken" granskade hon ingående
de manliga opponenternas argument och motiv.⁸⁹ Hon medgav,
att Häggs inlägg röjde både "talang och stor beläsenhet" men
betecknade honom som en typisk representant för den "masku-
lina" renässans, som för ögonblicket gjorde sig bred. Hägg hade
förgäves i hävderna letat efter en *kvinnlig* Rousseau eller Pesta-
lozzi. Inte ens en kvinnlig motsvarighet till Fröbel — på små-
barnsundervisningens område borde ju kvinnorna ha ett givet
övertag — hade han kunnat upptäcka. På den sistnämnda
punkten satte Anna Sandström omedelbart in en stöt. Hade
verkligen doktor Hägg, frågade hon med mild ironi, aldrig hört
talas om italienskan Maria Montessori eller svenskan Anna Kruse.
Läroverkslärarorganisationens uttalande om kvinnornas lärar-
insatser fann hon lika egendomligt som kränkande. Det måste
emellertid, menade hon, ses mot bakgrunden av den hårdnande
konkurrensen mellan manliga och kvinnliga lärarekrafter. Den
"nakna brödkakefrågan" låg under det hela. Själv hade hon
aldrig märkt annat, än att män och kvinnor med fördel kunnat
lojalt samarbeta på undervisningens område.

Om Anna Sandström med viss bitterhet måst konstatera, att
i den refererade diskussionen om kvinnans påstådda initiativ-
löshet ingen tycks ha lagt märke till vad hon själv utträttat till
undervisningens fromma, kunde hon kort tid därefter glädja
sig åt en sällsynt enig uppskattning av hennes verk, som från
olika håll kom till synes. Det skedde i samband med hennes 60-
årsdag den 3 sept. 1914. Häri deltog givetvis också "Verdandi",
som hyllade henne med ett dubbelhäfte. "För tändande tanke
och danande dådkraft inom den svenska skolan", hette det i
ingressen till hyllningsskriften, "för glänsande skildring av
svenska stordåd, svensk natur och svensk kultur frambära vi i
dag till Eder vårt tack och vår beundran jämte välönskan till
fortsatt framgångsrik gärning". En rad av äldre och yngre
medarbetare hade ställt sina pennor till förfogande och insänt

⁸⁹ "Verdandi" 1914, s. 285—91.

artiklar till tidskriften — Sigfrid Almquist, Fridtjuv Berg, Nils Lagerstedt, J. A. Lundell, Karl Nordlund, Honorine Hermelin, Anna Kruse, Otto Anderssen, A. S. Steenberg m. fl. ”På förmiddagen kom Ped. Sällskapets styrelse och Hökerberg och överlämnade festskriften, som jag blev ofantligt glad över”, skrev hon härom till en vän.⁹⁰ ”Varenda uppsats där var en vänlighet mot mig . . . Det var en så stor glädje för mig att ännu en gång finna de gamla vännerna samlade — om också bara under samma omslag.” Hon var så glad, att hon t. o. m. ett ögonblick ”glömde kriget”, sedan hela augusti tett sig för henne som ”en enda ångestfull febernatt”.⁹¹

Det första världskriget kastade sin tunga skugga över Anna Sandströms liv liksom över så många andra människors. Den föll ock över ”Verdandi”. Det var svårt att hålla tidskriften flytande. Bidragen inflöto ojämnt. Omkostnaderna ökade starkt.⁹² Anna Sandströms egen stämna tystnade tidtals helt. År 1915 finner man inget bidrag från henne, 1917 och 1919 ej heller. Döden skördade sina offer inom den äldre medarbetarstaben. Den 29 febr. 1916 gick Fridtjuv Berg ur tiden. Då bröt hon tystnaden och skrev en lysande minnesruna över den bortgångne vännen.⁹³ Hans död var, framhöll hon, en oersättlig förlust inte bara för folkskolan utan för hela det svenska undervisningsväsendet. Här sörjde man för en gångs skull ”en storman”, lika framstående som pedagog och som organisatör. Hans livsgärning präglades av ”en underbar enhetlighet”. Redan i ungdomen tog han sikte på den uppgift, som skulle ge hans liv mening och innehåll — en ”oavslätlig kamp för folkets upplysning”. Denna ledstjärna hade han följt från ”den obemärkta lärareplatsen” ända upp till ett statsråds ”dominerande maktställning”. Grund-

⁹⁰ Anna Sandström till Otto Anderssen 11 sept. 1914, ASA, II: 1.

⁹¹ O. a. brev.

⁹² Kostnaderna för tryck och papper, som i början av 1900-talet hållit sig till c:a 1500 kr., steg 1914 till 1825 kr. och ökade under de sista krigsåren högst väsentligt, 1918: 2736 samt 1919: 2827. Statsbidraget utgick med oförändrat belopp (1500) ända till 1918, då det höjdes till 2400. Året därpå erhöll ”Verdandi” i statsbidrag 2500. Hökerbergs redovisningar, ASA, IV: 3.

⁹³ ”Verdandi” 1916, s. 1—3. Artikeln återfinnes i urvalet av Anna Sandströms skrifter s. 379—81.

lighet och ”viljemänniskans oböjliga handlingskraft” i förening hade möjliggjort ”denna hittills i vårt land enastående bana”. Någon de lösa hugskottens man var han inte. Han följde hårt en noga utstakad linje. Som talare övertygade han genom sin saklighet och logiska skärpa. Men bakom den lugna ytan ”vibrerade den lidelse”, utan vilken ingen talare förmådde vinna ”makt över själar”. Folkskolan stod av naturliga skäl ”hans hjärta närmast”. Men han kände sig icke enbart som folkskoleman utan ock som ”svensk pedagog”. Hans livliga pedagogiska intresse var inte bundet till ”den ena eller andra skolar-ten”. Hur mångskiftande detta intresse var, framgår bl. a. därav att han var en av stiftarna av Pedagogiska sällskapet i Stockholm, aktivt verksam för Pedagogiska biblioteket, ivrigt engagerad för inrättandet av en pedagogisk professur i Stockholm samt en av ”Verdandis” första och främsta medarbetare. Från många synpunkter var han ”en lycklig man”. Han hade glädjen att som skolpolitiker få genomföra, vad han sedan ungdomen kämpat för. Givetvis var det inte han ensam, som stod bakom den väldiga kraftutveckling, som folkskolan genomgått under de sista trettio åren. Men ingen skulle någonsin komma förbi hans namn. Han måste betala framgången till högt pris — spartanskt liv och heroiskt arbete. Nu hörde han inte längre till de levande, men väl till ”den svenska bildningens historia”.

Efter det första världskrigets slut voro Anna Sandström och Hökerberg allvarligt betänkta på att nedlägga ”Verdandi”.⁹⁴ Båda voro till åren och nalkades 70-årsåldern. Arbetet under kristiden hade varit ganska påfrestande. Särskilt Hökerberg synes ha varit trött på företaget. Till slut enades man om att fortsätta ännu någon tid. Förmodligen hoppades Anna Sandström att kunna finna någon lämplig person, som kunde överta redaktörsskapet. ”Verdandi” släpade sig om än med möda vidare. Själv fick Anna Sandström som tidigare dra tyngsta lasset. Hennes bidrag år 1920 visade inga tecken på regress. Hon skrev

⁹⁴ Så framgår tydligt av Hökerbergs brev till Anna Sandström 11 nov. 1923, ASA, III: 4. ”För c:a 3 år sedan tillät jag mig utförligt meddela Er mina tankar om bägges vår oförmåga numera att på ett anständigt sätt upprätta Verdandi, liksom vår skyldighet mot oss själva att i tid träda frivilligt tillbaka.”

bl. a. en artikel om "Tidens oro och skollivet",⁹⁵ där lagom salta och goda synpunkter ingått en ingalunda oäven förening. Trots alla reformer var, menade hon, den allmänna opinionen inte särskilt nöjd med skolan. Somliga klagade över att lärjungarna ingenting lärde, andra raka motsatsen att de lärde alldeles för mycket. Å ena sidan ropade man på nya ämnen, å den andra koncentration. Bättre än att öka trängseln med nya ämnen vore enligt hennes mening att anordna speciella kurser för lärare i den gren av de gamla ämnena, som borde utvidgas eller omformas. Bland de ämnen, som för tillfället pockade på att komma in i skolan, märktes samhällskunskap, nationalekonomi och missionshistoria. Hon hade för sin del svårt att förstå, varför samhällskunskap behövde göra anspråk på en självständig plats på schemat. All historieundervisning, som vore någorlunda modernt orienterad, syftade ju till att ge kunskap om samhället. Sveriges historia under de senaste hundra åren vore strängt taget ingenting annat än en redogörelse för samhällets fredliga utveckling. Att införa nationalekonomi som särskilt ämne, skulle avsevärt öka elevernas arbetsbörda. De enklaste och säkert konstaterade nationalekonomiska lagarna vore här tillräckligt att lära eleverna, och denna kunskap kunde lämpligen ingå i undervisningen i historia eller geografi eller kanske rent av i matematik. Missionshistorien borde helt kunna rymmas inom kyrkohistorien. Till förslaget att omlägga historiekursen i pacifistisk riktning ställde sig Anna Sandström ganska kritisk. Tidpunkten vore ännu icke lämplig. Agitationen för en dylik omläggning föreföll henne både "obehövlig" och "förhastad". En retrospektiv värdesättning av flydda tiders personer och handlingar ur pacifistisk synpunkt vore direkt farlig. Någon krigsförhärjande undervisning förekom inte längre.

Med år 1923 drog sig Hökerberg definitivt tillbaka. Han hade redan året förut anmält sin önskan att lämna "Verdandi" och blev också då föremål för ett varmt tack av Anna Sandström för sitt "ideella intresse", sin offervillighet och vänskap under de 40 år de kamperat tillsammans.⁹⁶ Ungefär samtidigt

⁹⁵ "Verdandi" 1920, s. 239—45.

⁹⁶ "Verdandi" 1922, "Ett tack till Lars Hökerberg", s. 289—90. Ännu i början av år 1923 deltog han i redaktionsarbetet (se hans brev till Anna Sandström 22 juli) men den 11 nov. s. å. gav han klart

förlorade tidskriften genom Sigfrid Almquists död — 18 okt. 1923 — "en av sina äldsta och bästa vänner, en högt värderad och oersättlig medarbetare".⁹⁷ Hans minne firade Anna Sandström genom en särskild artikel "Sigfrid Almquist i det pedagogiska umgänget" (1924),⁹⁸ där mannens fascinerande personlighet förmedlad genom en mångfald intryck från skilda tillfällen i uttrycksfull gestaltning exponerades för läsaren. Det blir tillfälle att återkomma till artikeln i senare sammanhang.

De sista mera betydande bidragen till "Verdandi" av Anna Sandströms hand gällde skolpolitiska problem, uppkomna med anledning av den omorganisation av skolväsendet, som 1918 års skolkommission och därefter följande utredningar och kungl. propositioner ställde samtiden inför. Hit höra artiklarna "Lärarinnornas kompetensfråga", där hon drog en lans för de seminarieutbildade kvinnliga lärarekrafterna,⁹⁹ samt "Några ord om det nya skolsystemet", där bl. a. den blivande kommunala flickskolans ställning samt kursplanerna för de olika skolformerna diskuterades.¹⁰⁰

"Verdandi" gled under tiden obevekligt mot sitt slut. Dess livslåga flämtade allt mattare. För 1923 lyckades man över huvud taget ej få ut något häfte av tidskriften. I och med att Anna Sandström 1926 lämnade den aktiva tjänsten, avklippes ytterligare ett band mellan redaktören och tidskriften. År 1927 hade "Verdandi" upphört att existera som regelbundet utkommande tidskrift. De sista häftena trycktes i mars 1929. Tyvärr hade det inte lyckats Anna Sandström att finna någon efterträdare. Det var i själva verket en olöslig uppgift att kunna uppbringa någon, som var hennes jämlike i entusiasm, uppslagsrikedom och offervilja.

---

tillkänna, att han av hälsoskäl icke längre orkade medverka i något "ansvarigt medarbetarskap".

⁹⁷ "Verdandi" 1922, s. 291. Tydligen hade årgången 1922 icke kommit ut förrän mot slutet av 1923 och början av 1924.

⁹⁸ "Verdandi" 1924, s. 8—21; artikeln återfinnes bland Anna Sandströms skrifter s. 27—41.

⁹⁹ "Verdandi" 1922, s. 201—11.

¹⁰⁰ "Verdandi" 1926, s. 138—41, 145—49, (1927) "Den kommunala flickskolan" och "Om kursplaner för kristendomsundervisningen" resp. s. 57—63, 64—79.

Att i en tid av utpräglat kärvt pedagogiskt klimat ha förmått grunda en tidskrift för undervisning och uppfostran och att i över 40 år trots otillräcklig hjälp och mycket blygsamma ekonomiska tillgångar kunna hålla den vid liv torde få betraktas som ett kraftprov så gott som något. Naturligt nog är åtskilligt av vad Anna Sandström själv skrivit i "Verdandi" strängt tidsbundet. Ej heller har hon väl alltid befunnit sig på toppen av sig själv. En viss upprepning av synpunkter och omtugning av argument kunna lätteligen också konstateras. Men allt detta kan icke fördunkla insatsens värde och betydelse. Det lyckades Anna Sandström trots allehanda motigheter att få igång en pedagogisk debatt, som gällde både stunden och framtiden, och som berikades med en mångfald av goda uppslag. Något starkare inflytande på vårt skolväsendes organisatoriska utformning har tidskriften väl knappast haft. Den befann sig i själåtåget, då de stora avgörandena på 1920-talet nalkades. "Verdandis" grundläggande betydelse var idégivarens. Den kom med praktiska förslag om hur undervisningen lämpligen borde ordnas och bedrivas. Den vidgade perspektivet för dem som utförde vardagsarbetet i skolans tjänst. Den blev ett forum för praktisk metodik och allmänna uppfostringsproblem. Den uppträdde utan stora later och stod öppen för alla, som ansågo sig ha något på hjärtat. Den vann inte spridning bland den stora allmänheten men väl inom eliten av vårt lands skolfolk. Tragiken med "Verdandi" låg däri, att den var så helt beroende av sina "grundare" — Hökerbergs roll i det rent praktiska redaktionsarbetet bör ingalunda underskattas — att den ej förmådde leva vidare, då deras krafter sinade. I den svenska undervisningens historia kommer den alltid att inta en aktad plats.

KAP. X

SOM LÄSEBOKSFÖRFATTARE

Det är knappast ägnat att förvåna, att Anna Sandström skulle komma att framträda som författare på ett område, som direkt sammanhängde med undervisningen. Att hennes insats härvid skulle falla inom de ämnen, som mest intresserade henne — historien och geografin — är naturligt nog. Hon ville ge båda ämnena en plats i solen och fann det också nödvändigt att ge dem en bättre utrustning, än vad som hittills skett. De kortfattade och schematiska läroböcker, som hon gjort bekantskap med under sin undervisning i dessa ämnen, hade gjort henne allt mer betänksam. Någon som helst näring åt fantasien gävo de icke. Man behövde något som kunde sättas i elevernas händer och kompensera bristen. Här hade läseboken sin naturliga plats. Som författare till trenne läseböcker — en i historia och två i geografi — har Anna Sandström gjort en bemärkt insats inom svensk undervisning.

År 1894 utgav hon på Hökerbergs förlag en läsebok i historia med den suggestiva titeln "Nordens första storhetstid. Skildrad för ung och gammal." Läseboken bestod av tvenne delar på sammanlagt c:a 400 sidor, omfattande tiden omkring 800 till 1066. Hon hade varit sysselsatt med arbetet ända sedan 1887.¹ I ett förord har hon närmare utvecklat sina synpunkter på uppgiften och de principer, som väglett henne vid läsebokens planläggning och utarbetande.² Det fanns gott om strödda uppgifter och berättelser om de tidsavsnitt hon behandlat, framhöll hon, men däremot knappast "en något så när fullständig och sammanhängande teckning" därav. Det var det hon nu ville ge med den nya läseboken. Den behandlade den jämförelsevis korta

¹ Se den föregående framställningen s. 150.

² Förordet, som återfinnes s. V—VIII i del I, är skrivet i nov. 1894.

tidrymd av Nordens historia, "som vanligen kallas Vikinga- eller Omvändelseperioden". Hennes mening var nu att skildra det liv, som levdes både hemma och ute på de stora härfärderna. För att bilden skulle bli tydlig, måste man emellertid följa inte blott Sveriges historia utan även de två andra nordiska folkens. De svenska källorna till tiden ifråga voro nämligen mycket sparsamma. De måste kompletteras med material från de andra nordiska länderna. Detta vore fullt berättigat, ty livet i Sverige var inte annorlunda än det i det övriga Norden. Utvecklingen i samtliga länder präglades av tvenne moment — den häftiga brytningen mellan kristendom och hedendom på den inre fronten, vikingatågen på den yttre. Denna kamp mellan "hednisk råhet" och "kristen civilisation", som bildar hela periodens "huvudinnehåll", följes parallellt i framställningen. Sålunda skildras i första kapitlet under rubriken "Nordmannatågen" den "mördande, plundrande vikingen", i det andra den "gudshängivne hedna-aposteln Ansgar". Kristendomens införande i Norge framföres som ett gripande drama i flera akter med Håkan den gode, Olav Tryggvason, Olav Haraldsson och Magnus den gode som huvudpersoner.

Varifrån har nu författarinnan hämtat materialet till sin läsebok? Härom lämnar förordet utförligt besked. Det är de isländska sagorna samt Saxo som bildat grunden till framställningen. Den "enastående" skildring, som sagorna ge, kan, menar hon, på sitt sätt "kallas klassisk". Även om dessa källor inte på alla punkter kunde "hålla stånd" mot den kritiska historieforskningen, vore det omöjligt att i en läsebok ersätta sagans framställning med en historisk konstruktion, som vore "blodlös och torr", och dessutom även den långt ifrån säker. Dock hade hon uteslutit sådana episoder, som "allmänt anses apokryfiska", exempelvis sagan om Palnatoke. Vid skildringen av nordmännens uppträdande och förhållanden utomlands hade hon ofta "frångått sagorna" och hållit sig till "nyare historieskrivare", såsom Munch, Worsaae och Steenstrup. Beträffande "stilen" hade hon försökt bibehålla "sagans rättframma sätt att berätta". Dock hade hon undvikit "alltför stor ålderdomlighet" i "uttryck och vändningar". Framför allt hade hon strävat efter enkelhet i framställningen.

Den historiska läsebok, som Anna Sandström efter här näm-

da principer åstadkom, fick aldrig den framgång, som hon livligt hoppats på. Visserligen hade den sina obestridliga förtjänster. Den var skriven med verklig berättarglädje och tillvaratog på ett utmärkt sätt den isländska sagans egenartade litterära värden. Enkelt och okonstlat skildras med en slösande rikedom av sådana karakteristiska detaljer, som barn uppskatta, människor, händelser och företeelser. Men den var alldeles för omfångsrik för att kunna tjänstgöra som läsebok eller "brevidläsning" i en klass, som skulle undervisas i Vikingatidens historia. Endast om man hade råd att syssla med denna jämförelsevis korta period i historien under mycket avsevärd tid — ett helt läsår enligt författarens egen uppfattning³ — kunde man utnyttja läseboken i avsedd utsträckning. Läseboken var helt upplagd efter det program, som Anna Sandström gjort upp för historieundervisningen vid hennes egen skola med det opropor­tionerligt stora utrymme, som hon därvid anslagit åt fornhistorien och den tidigare medeltiden, men den var knappast användbar i skolor med strängt reglerade kursplaner. Endast i sådana skolformer, som fritt kunde disponera över tid och utrymme för sin historieundervisning, var det möjligt att bruka läseboken som genomgående hjälpmedel. Följden blev också, att den endast fick avsättning inom flickskolan med dess friare arbetsformer.

Där fann den dock efter tidens förhållanden rätt god avsättning. En första upplaga på 2,000 exemplar av vardera delen⁴ följdes av en ny år 1902 på 1,600 — del I — och 1903 på 1,300 — del II.⁵ Boken upplevde en tredje upplaga åren 1911 och 1912 på 2,400 och 2,000 exemplar av respektive delar.⁶ Vid den sista bevarade redovisningen (1922) återstodo dock flera hundra osålda exemplar av båda delarna.⁷ Det ekonomiska utbytet för Anna Sandström var som vanligt ganska blygsamt.

³ Se Anna Sandströms undervisningsprogram för hennes egen skola i den föregående framställningen s. 144 ff. samt hennes uttalanden om historieundervisningen vid olika tillfällen, exempelvis s. 174, 183 ff. och passim.

⁴ Så enligt Hökerbergs redovisning 23 sept. 1896, ASA, IV: 3.

⁵ Hökerbergs redovisningar 1902 och 1903.

⁶ A. redovisningar 1911 och 1912.

⁷ O. a. redovisning för 1921.

Enligt kontraktet med Hökerberg förlade han boken — stod för tryckning och distribution — och tillerkände henne författarahonorar med 17 1/2 % å bruttoförsäljningspriset — kr. 1.50 och 1.25 respektive delar.⁸ Från år 1898 höjdes författararvodet till 20 % å viss del av upplagan och två år senare till samma procent för samtliga försålda exemplar. Denna procentsats kvarstod till slutuppgörelsen.⁹ Sammanlagt har Anna Sandström uppburit 2,230 kr. från 1894 till och med 1921.¹⁰

Större framgång hade hon givetvis med sina geografiska läseböcker. Där kom hon tidvis att inta en ledande ställning. Sitt första bidrag till undervisningslitteraturen i geografi utarbetade hon i samråd med en av sina kolleger, Gustava Hjelmerus. Under titeln "Geografiska kurser" utgävo de tillsammans år 1893 ett arbete, som närmast var ett mellanting mellan läro- och läsebok.¹¹ Egentligen utgjorde "Geografiska kurser" en sammanställning av en rad artiklar, som de båda författarna tidigare publicerat i "Verdandi". Riktlinjerna för arbetet hade uppdragits av Anna Sandström redan 1885 i en uppsats i tidskriften, och denna ingick 1893 som inledning i den nya boken.¹² Därefter följde i fristående kapitel de olika områden, som behandlades: Island, Färöarna och Grönland av Anna Sandström, Australien och ögrupperna i Stilla havet samt Afrika av Gustava Hjelmerus och slutligen Ryssland och Sydamerika av Anna Sandström. Någon systematisk lärobok är det givetvis inte fråga om, snarare material till en samling lektionsutkast, närmast avsedd för "yngre och oerfarna lärare" för att inviga dem i den metod, som Anna Sandström för sin del lanserat. Tanken i det hela är den, att man skall bjuda barnen kunskaper i geografi "i den skenbara oordning, som det verkliga livet företer". Man

⁸ Något kontrakt är ej bevarat, men redovisningarna ange honorarens procentsatser.

⁹ Den sista bevarade redovisningen rör 1921.

¹⁰ Så framgår av redovisningarna. De största beloppen kommo in 1894—95 med 315:13, 1903 med 113:25 och 1921 med 110:10.

¹¹ Geografiska kurser, utarbetade av Uffe och Gustava Hjelmerus. Med någon omarbetning avtryckta ur "Verdandi" (1885—1892). Lars Hökerbergs förlag, Stockholm 1893. Prenumeranterna på "Verdandi" 1893 erhöilo boken kostnadsfritt.

¹² För innehållet i artikeln 1885 har tidigare redogjorts s. 225 f.

får inte förblanda de vuxnas logik med barnens. Därför skall man hoppa direkt in i ämnet och inte på förhand ge definitioner och begrepp, som äro barnen alldeles främmande. Lärogången behöver inte vara bunden av något logiskt schema. Man kan med fördel ta sådana länder och områden, som barnen i en viss ålder särskilt äro intresserade av. Man bör eftersträva att få fram naturliga geografiska enheter och ge en något så när ingående behandling därav.¹³

Om man vill se, hur Anna Sandström tillämpat dessa principer i själva framställningen, kan man med fördel välja vad hon skrivit om Ryssland. Man får ha klart för sig, menar hon, att Ryssland, som en författare anmärkt, inte är ett "land utan en kontinent". Bäst är att låta barnen lära känna Ryssland på samma sätt som en resande, som får sina intryck av landet under färden och sedan låta dem sammanfatta dessa. Läraren bör därför först skildra "de yttre egendomligheterna" hos naturen och folket och därefter söka förmå eleverna att utfundera orsakerna härtill. Stor uppmärksamhet bör ägnas den ryska stäppen, som ju är en av jordens "grundformer".

Beskrivningen börjar med S:t Petersburg, vars grundläggning, trafik, byggnader, klimat — särskilt vintertid, där en jämförelse med Stockholm bör göras — utredas. Därefter presenteras Novgorod Velikij, som typ för en av de mindre ryska städerna, och göres en utflykt till en bondby. Okas flodområde med dess städer, bl. a. Moskva, blir föremål för utförlig beskrivning. I ett sammanhängande svep tecknas därefter "Volga — Ural — Saltstappen — Kaspiska havet". Störfisket får en utförlig beskrivning liksom ock "Dnjepr — Lillryssland". Ett brett utrymme är ägnat "Den sydryska ängstappen" och dess boskapskötsel.

I skildringen av Sydamerika är det den tropiska naturen, som står i centrum. Uppmärksamheten bör inriktas på vilka djur och växter, som "öva mest inflytande på varandra och människan". Det är inte nödvändigt att skildra alla de olika staterna — Chile, Guyana och Ecuador ha sålunda icke medtagits

¹³ Synpunkterna framgå dels av inledningskapitlet s. 3—10, dels av meddelade anvisningar vid behandlingen av olika områden, spec. Ryssland och Sydamerika.

och här hänvisas blott till läroboken. Uppgifterna om gränser, floder och berg kunna också hämtas ur läroboken. Som inledning till studiet av Sydamerika rekommenderas "en färd över Atlantiska havet". Därefter följer en skildring av Sydamerikas nordliga kustland, området innanför Venezuelas norra kust, Caracas och Llanos, avslutat med "en färd på Apure och övre Orinoco". Återstoden av framställningen är ägnad de stora naturliga provinserna, Amazonflodens område, "det övriga Brasilien", La Platastaterna, Pampas och Eldslandet.

"Geografiska kurser", som tillkommit i direkt anslutning till "Verdandi", var ingen stor skrift — 120 sidor — men visade sig lätt användbar och fick också rätt god spridning. Hökerberg stod som förläggare, men författarna fingo själva bestrida kostnaderna för tryckning o. d. — 727:52 — samt en löpande försäljningsprovision på 20 %.¹⁴ I gengäld erhöles de hela avkastningen på boken. Sammanlagt inbringade försäljningen författarna styvt 1,500 (1,502:99) kr.¹⁵

* *
*

Ingen av de båda nu nämnda läseböckerna hade blivit någon egentlig succé från bokhandelssynpunkt. De vände sig till en ganska begränsad läsekrets — flickskolorna. Några stora upplagor blev det aldrig fråga om. Hökerbergs förlag saknade väl också de betydande ekonomiska resurser, som måste sättas bakom en bok, om den skall kunna slå igenom och få en verkligt stor publik. Uppmärksamheten hade emellertid på allvar börjat riktas på Anna Sandströms författarskap på området i fråga. Hon var uppslagsrik, hade en god penna och ville driva fram undervisningen efter nya principer. Inom skolvärlden intog hon från 1890-talet en ledande ställning. Efter hand började de stora bokförlagen intressera sig för henne. År 1894 inledde Norstedts förlag genom sin dåvarande chef, häradshövding Gustav Holm, underhandlingar med Anna Sandström om utgivningen av en läsebok, med "geografiska skildringar av vårt land".¹⁶

¹⁴ Så framgår av Hökerbergs redovisningar, ASA, IV: 3.

¹⁵ Hökerbergs redovisningar 1893—1915.

¹⁶ Av ett brev från folkskolläraren, senare överläraren Alfred Dalin

Ursprungligen synes meningen ha varit att låta läseboken få form av ett slags handledning för läraren.¹⁷ Så småningom blev Anna Sandström övertygad om att hon ville skriva boken direkt för barnen, så att den skulle kunna användas både inom folkskolan och inom läroverkens och flickskolornas lägre klasser. Hon önskade åstadkomma en läsebok, som med stöd av geografiskt, historiskt och statistiskt material bl. a. kunde belysa näringslivets utveckling. Hon åsyftade sålunda att ge ut en vad man skulle kunna kalla kulturgeografisk läsebok, och förlaget biträdde efter hand hennes mening. Boken skulle behandla Sveriges geografi och innehålla beskrivningar av de olika landskapen med särskilt beaktande av dessas "natur och arbetsliv".

Det är sålunda tydligt, att Anna Sandström alltsedan 1894 gjort vissa förarbeten för att skaffa material till läseboken. Som en grundprincip för arbetet uppställde hon kravet att i största möjliga utsträckning genom självsyn skaffa sig kunskap om de bygder hon ville beskriva. Givetvis utnyttjade hon den litteratur, som fanns tillgänglig, men hon ville ge sin framställning ökad åskådlighet genom att på ort och ställe själv studera förhållandena och genom intervjuer — "pumpsamtal" som hon kallade dem — med initierade personer komma till en djupare grundad uppfattning om de ämnen hon behandlade. Naturligtvis har hon icke genomgående kunnat bygga på egna eller andras iakttagelser. Men det ligger ingen överdrift i hennes

---

i Huskvarna — dat. 18 nov. 1894, ASA, III: 2 — till Anna Sandström framgår, att vid denna tid underhandlingar om ett kontrakt med Norstedts förlag pågingo. Häradshövding Holm frågade också den 1 dec. 1898, "huru det lider med de geografiska skildringarna av vårt land", vilket givetvis måste innebära, att Anna Sandström åtagit sig uppdraget att författa en geografisk läsebok för bolagets räkning (ASA, III: 4).

¹⁷ Av Dalins f. a. brev från 1894 framgår tydligt, att det vid denna tid avsågs "en handbok för läraren och lärarinnan". Det kan f. ö. nämnas, att Holm 1898 efter samråd med riksarkivarier Odhner erbjöd Anna Sandström att skriva en lärobok "i fäderneslandets historia", byggd på de principer hon själv utvecklat. Se f. a. brev av 1 dec. Tydligt hade Anna Sandström underställt Dalin en plan för "den geografiska läseboken", sedan hon på sommaren 1894 besökt honom i hans hem och begärt att få vissa upplysningar om Småland, som hon då sysslade med.

påstående i förordet till första volymen av hennes läsebok, som utkom 1908, att denna "till största delen" grundade sig på självsyn.¹⁸

Redan innan Anna Sandström börjat bedriva mera systematiska förarbeten till sin läsebok — de torde ha börjat omkring 1894 — hade hon skaffat sig ganska ingående kännedom om åtskilliga svenska bygder. Stockholms skärgård och det uppländska kustlandet var hon väl förtrogen med genom mångårig sommarvistelse i Furusund, Norrtälje och på Dalarö.¹⁹ Värmland hade hon genomströvat under flera somrar.²⁰ På Öland och Gotland hade hon tillbringat några somrar,²¹ i Bohuslän desslikes.²² Den jämtländska fjällvärlden var henne väl bekant genom upprepade besök.²³ Under en resa längs Norrlandskusten hade hon gjort strandhugg på flera ställen och bl. a. gjort bekantskap med sågverksdistrikten kring Söderhamn och Sundsvall.²⁴

Efter 1894 fingo hennes resor och vistelser på olika orter en mera bestämd inriktning. Vanligen hade hon satt sig väl in i litteraturen rörande området ifråga, innan hon reste dit. Försedd med kartor och anteckningsböcker med statistiska och historiska data gjorde hon sedan sina observationer, utfrågade sina "offer" och gjorde korta noteringar som underlag för mera sammanhängande beskrivningar. Alldeles systematiska kunde dessa undersökningar väl knappast bli, så som hon lagt upp dem. Men hon hade en öppen blick för landskapets växlande gestaltning och dennas inverkan på näringslivet. En trakts geologiska byggnad och naturgeografiska beskaffenhet gävo henne ofta svaret

¹⁸ Natur och arbetsliv i svenska bygder, vol. I, Götaland, förordet s. IV.

¹⁹ Under 1870-talet vistades hon mest i Furusund, 1887 och 1891 på Dalarö, 1888, 1889 och 1890 i Norrtälje.

²⁰ I början av 1870-talet samt åren 1880—83 hade hon varit i Värmland på Ekenäs.

²¹ I Visby hade hon varit 1878 och en gång tidigare på 1870-talet, i Borgholm sistnämnda tid.

²² 1881, 1885, 1886 (Lysekil, Fiskebäckskil, Marstrand och Ljungskile).

²³ 1884—86.

²⁴ 1882.

på frågan, varför just ett visst näringsfång slagit rot inom dess gränser. Hur människan anpassat sig efter de hjälpkällor naturen erbjudit och gestaltat sitt arbetsliv därefter, hade hon utvecklat sinne för. Hon hade lätt för att se det egenartade i ett landskaps utseende men också det karakteristiska i dess bebyggares psyke. Med intuitiv säkerhet fann hon sammanhanget mellan naturen, människan och arbetet.

Det är inte möjligt att i detalj följa Anna Sandström på hennes strövtåg i de svenska bygderna och beskrivningarnas successiva tillkomst, men med ledning av hennes korrespondens kan man åtminstone konstatera, var hon särskilt under somrarna, då hon gjorde sitt egentliga fältarbete, uppehållit sig från 1894 fram mot 1908, då den första delen av läseboken kom ut. Sommaren 1894 reste hon jämte en kamrat — Maria Lodin — omkring i Dalarna²⁵ och samlade ihop material och fortsatte sedan ner till Borgholm, där hon bearbetade detsamma och började skriva ut vissa partier av läseboken.²⁶ Året därpå ställde hon kosan norrut till Lappland, varifrån hon återvände i slutet av juli.²⁷ Sommaren 1896 var det Skåne, som var föremål för hennes iakttagelser. Hon bodde då i Mölle, där Öresundstrafiken och sillfisket särskilt intresserade henne,²⁸ och gjorde därifrån utfärder åt olika håll. Sommaren 1897 vistades hon mest i Norge men gjorde dessförinnan ett besök i Sundsvall i samband med ett flickskolemöte där.²⁹ Följande år valde hon Bohuslän som undersökningsobjekt. Hon hade varit där åtskilliga gånger förut. Nu slog hon sig ner i Fiskebäckskil, där hon bodde i en

²⁵ Uppgiften lämnad av Sigrid Sandberg, som var Anna Sandströms nära vän och medarbetare.

²⁶ Brev från Anna Sandström till Kerstin Wall från Borgholm 22 juli 1894, ASA, II: 4.

²⁷ Brevkort från d:o till d:o 22 juli 1895. Av ett odat. brev (d:o till d:o) framgår, att Anna Sandström före Lapplandsresan gjort "ett frågebesök" hos förre landshövdingen i Västerbottens län Axel Georg Wästfelt, som då befann sig i Södertälje. Av ett brev från Anna Sandström till Thalia Schoug 20 juli 1895 framgår, att hon bl. a. besökt Sundsvall, Härnösand, Umeå, Haparanda och Gellivare. "Ja, Norrland är mkt vackert och gräsligt stort, och människorna äro mkt intelligenta, men dricker för mycket" (ASA, II: 3).

²⁸ Anna Sandström till Kerstin Wall 22 juli 1896.

²⁹ D:o till d:o 28 juni 1897.

fiskarstuga. "Luften är deliciös", skrev hon till en vän, "och märkvärdigt att vara så varm, även när det blåser... Seglingarna äro förtjusande, att komma ut så där på öppna havet".³⁰ En färd på Göta kanal samma sommar hade givit henne tillfälle till åtskilliga landskapsstudier.³¹ Några sådana förekommo däremot ej följande sommar, då hon vistades i Tyskland — Kreuznach — och Norge — Hornsjö.³²

Under en rätt långvarig konvalescensvistelse hos doktor Westerland i Enköping på våren 1900 synes hon ha varit sysselsatt med redigeringsarbetet, och detta fortsatte hon med under sommaren, som hon tillbragte i Jämtland på Duved. "Men det går inte riktigt bra att arbeta ännu", klagade hon för en vän, "och jag *måste* arbeta och har alla mina olyckliga papper med mig". Då och då gjorde hon fjällvandringar för att hämta inspiration i arbetet. Sålunda hade hon en dag varit uppe på Mullfjället, där hon sett "det grannaste panorama av snöfjäll". Tyvärr måste hon konstatera — "Det är roligare, än att skriva om dem".³³

De närmast följande somrarna gävo icke mycket utrymme för landskapsstudier i Sverige. År 1901 var Anna Sandström i Norge,³⁴ året därpå vistades hon under juni och juli i England men fick i augusti några veckors ro i Borgholm.³⁵ Sommaren 1903 blev totalt spolerad ur arbetssynpunkt. Fostermodern blev allvarligt sjuk och avled i dec. samma år.³⁶ Bättre utbyte gav sommaren 1904. Den inleddes med ett besök i juni på Gotland, där hon var gäst hos landshövdingen August Wall och hans syster Kerstin och fick tillfälle "att göra många gotländska studier, som annars aldrig hade blivit av".³⁷ Efter att ha vilat upp sig i Norge företog hon i aug. 2 1/2 veckas rundresa genom

³⁰ D:o till d:o [aug.] 1898.

³¹ A. brev.

³² Brev från Kreuznach 7 juli och Hornsjö 15 aug. 1899 från Anna Sandström till Kerstin Wall (ASA, II: 4).

³³ Anna Sandström till Kerstin Wall 20 juni 1900, ASA, II: 4.

³⁴ Så framgår av odat. brev 1901 till Kerstin Wall.

³⁵ D:o till d:o 19 aug. 1902.

³⁶ Se härom Anna Sandströms brev till Kerstin Wall (brevkort med poststämpel) 10, 17 och 27 aug., 30 sept., 8 okt., 18 nov., 1 och 14 dec. samt tvenne odat. 1903. Fostermodern avled den 2 dec.

³⁷ Odat. kort samt kortbrev stämplat 13 juni till Kerstin Wall.

Småland och Skåne. "Vi fick se mkt bra", skriver hon härom, "både Smålands ljunghedar och torvmossor och skånska slätten samt också de skånska åsarne".³⁸ I Skåne hade man bl. a. haft doktor Leonard Holmström på Hvilan som ciceron. Som denne var både lantbrukare, geolog och folkhögskolelärare "samt dässutom skåning", hade man haft stor glädje av hans handledning. "Lokalpatrioter finnes det över allt", erkände hon villigt, "men det är inte alltid de äro så väl rustade".³⁹

Hösten 1904 var Anna Sandström delvis tjänstledig och sysslade därunder med sin läsebok. Beskrivningarna över Skåne och Halland, av vilka den förra skulle komma att inleda boken, blevo då utarbetade.⁴⁰ Sommaren 1905, som hon tillbringade i Jämtland — Åre och Storlien — där hon bl. a. sammanträffade med överlärare Dalin, som gav henne goda tips om Småland,⁴¹ gav föga arbetsro. Unionskrisen tog helt hennes uppmärksamhet i anspråk. Följande år — 1906 — var inte heller särskilt gynnsamt för hennes författarskap. En ny skolbyggnad höll på att uppföras — nuvarande Engelbrektskatan 25 — och medförde en mängd praktiska och ekonomiska bestyr. Samtidigt lämnade hon sin bostad i Stockholm och flyttade ut till Stocksund, där hon förvärvade en egen villa. Under sommaren — hon vistades därunder änyo i Jämtland — lade hon sista handen vid beskrivningen över Gotland.⁴²

Ett hotande moln seglade vid denna tid upp på den långsamt arbetande författarinnans himmel. År 1906 utkom första delen av Selma Lagerlöfs läsebok, "Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige". Sedan 1902 hade hon varit sysselsatt härmed. Hon hade arbetat snabbt och målmedvetet. Om hennes bok "slog", skulle den bli en farlig konkurrent till Anna Sandströms — båda arbetena behandlade ju strängt taget samma ämne, låt vara från olika utgångspunkter. Den som blev först färdig,

³⁸ D:o till d:o 12 sept. 1904.

³⁹ A. brev.

⁴⁰ Anna Sandström till Kerstin Wall 17—18 dec. 1904, ASA, II: 4.

⁴¹ Anna Sandström till Sigrid Sandberg 9 aug. 1905, ASA, II: 3. Dalin hade bl. a. lovat ge förslag på någon person, "som vet ngt om Vernamo" (odat. brev d:o till d:o, ASA, II: 3).

⁴² Anna Sandström till Sigrid Sandberg 17 juni 1906, till Kerstin Wall 22 juli s. å.

hade en klar chans att rycka till sig ledningen. En kapplöpning om tiden hade inletts, och den kunde knappast sluta på mer än ett sätt. Anna Sandström hade från början haft ett stort försprång, men hon hade aldrig ostört kunnat ägna sig åt arbetet. Hon hade haft att sköta både en stor skola och en tidskrift. Båda togo mycken tid och kraft i anspråk. Inrättandet av seminariet lade ytterligare bördor på henne. Tidvis hade sjukdom och personliga bekymmer — fostermoderns död — starkt ned-satt hennes arbetsförmåga. Säkerligen saknade hon också den robusta energi och praktiska planeringsförmåga, som uppgiften krävde. Hon var fullt medveten om faran. Hon visste, att "Selma L. sitter i Falun på en veranda, som vetter ut till torget, och skriver på sin läsebok 12 tr. om dagen".⁴³

Något liknande kunde Anna Sandström inte prestera. Hon blev obehagligt efter i kapplöpningen. Först året efter Selma Lagerlöf gjort succé med sin bok, kunde Anna Sandström på-börja tryckningen av sin. "Jag har försvurit mig till Holm", skrev hon på nyåret 1907, "och har lovat, att boken skall börja tryckas. Holm blev mycket glad och nyter, måtte jag nu inte ha narrat honom!"⁴⁴ Väster- och Östergötland voro ännu inte fullt klara, ej heller Öland, då hon begav sig upp till Jämtland. Från Storlien kunde hon emellertid sända dessa landskapsbeskrivningar såväl som redogörelser för "kanalen" och Göteborg.⁴⁵ Den 28 aug. 1907 skickade hon den sista laddningen av manuskript till tryckeriet. Hon var glad och trött — "men överansträngd är jag — usch geografi!"⁴⁶ Nils Holgerssons slagskugga hade den sista tiden vilat tung över henne. Hon kände väl till den framgång, som Selma Lagerlöf haft med sin läsebok. Men hon var fast besluten, att inte läsa den, innan hon var definitivt färdig med sin egen bok. Hon ville inte bli beskyldd för att ha plagierat sin föregångare. Till sin vän och medarbeterska Sigrid Sandberg skrev hon i slutet av året, då tryckningen var i det närmaste avslutad: "Nils Holgersson läser

⁴³ Uppgiften hade hon fått från Sofi Almquist. Se Anna Sandström till Kerstin Wall 22 juli 1906.

⁴⁴ D:o till d:o 28 jan. 1907.

⁴⁵ Se odat. brev till Kerstin Wall samt brev till Sigrid Sandberg 11 och 13 aug. 1907.

⁴⁶ Brev till Sigrid Sandberg 28 aug. 1907.

jag *inte*, det kan ändå vara så mkt, som jag tycker är borttaget, det är bäst att gå på i blindo, och så får du säga, om det är något som är för lika".⁴⁷

I början av året — 1908 — var läseboken färdigställd.⁴⁸ Det var en vacker, väl illustrerad volym på 304 sidor och handlade om Götaland. I förordet, som skrevs redan i sept. året förut, har förf. angivit principerna, som väglett henne vid bokens tillkomst.⁴⁹ Boken var huvudsakligen avsedd för *barn* och skulle användas som *läsebok* på olika skolstadier. Hon hade därför vinnlagt sig om ett "enkelt språk" och sökt undvika utländska ord och tekniska termer. Nu skulle det kunna anmärkas, att här "under en geografisk rubrik" sammanförts material från så många skiftande "kunskapsområden". Men det fanns i själva verket ett visst sammanhang, nämligen *rummets*. De historiska upplysningar, som förekommo, voro mestadels knutna till näringslivets historia. Hon var fullt medveten om att hon genom att lämna "de allmänna frasernas trygga mark" och så mycket som möjligt närma framställningen till "det levande livet" lätt skulle utsätta sig för faran att "begå misstag". Sådana funnes för visso. Men hon hade varit angelägen, att själv se det hon beskrev och hade använt många år på att samla och kontrollera de använda uppgifterna. Det låg emellertid i det geografiska stoffets natur, att det var "ytterst rörligt". Vad som var sant i dag, kunde vara helt förändrat i morgon. Vissa luckor var hon också medveten om. Blekinge var t. ex. helt utelämnat i landskapsbeskrivningarna, Norrköping hade endast omnämnts, ej skildrats. Vid urvalet hade hon eftersträvat att få fram "en typisk beskrivning på varje mera utpräglad art av svensk natur och de viktigaste näringarna". Huvudmålet hade varit att framställa sammanhanget mellan natur och näringsliv. Till slut framförde hon en förhoppning om att boken skulle bidra till "att väcka ett fosterländskt sinne". Ty kärleken till fosterlandet vilade dock i grunden på kunskap om det egna landet.

Framställningen börjar med Skåne. Här behandlas bl. a. slät-

⁴⁷ D:o till d:o 28 dec. 1907.

⁴⁸ Den 24 febr. 1908 skickade Anna Sandström ett exemplar av den nyutkomna boken till Kerstin Wall.

⁴⁹ Förordet s. III—V.

ten och lantbruket, Limhamns kalkbrott, herrgårdarna, bokskogarna, åsarna, Kullen, Höganäs och Öresund. Av de skånska städerna skildras Malmö och Lund, Skanör och Falsterbo. Kapitlet om Gotland rymmer beskrivningar av den gotländska landsbygden, Karlsöarna och Visby. Småland har fått ett rätt brett utrymme. Här får man göra bekantskap med landskapets skogar och mossar, trakter som Stenbrohult och Varend, Grenna och Visingsö, Värnamo m. fl. Smälänningens speciella egenskaper — idoghet och sparsamhet — men ock hans sinne för gamla sägner, skrock och trolltyg ha noga tillvaratagits. Den småindustri, som blommat upp i de för övrigt karga bygderna, har fått sin utförliga presentation. "Något om Vättern" avslutar Smålandsbeskrivningen. Västergötland åskådliggöres med beskrivning av Kinnekulle,⁵⁰ slätten och svältorna, Borås — staden, "som blev till mot sin vilja" — samt slöjdbygden. Kalmar-sund och Öland behandlas rätt kortfattat. Hallands geologiska byggnad och de lösa jordarternas tillkomst ha fått sin instruktiva utredning. Att laxfisket inte saknar sin beskrivning är naturligt. Av städerna medtagas Halmstad och Falkenberg. Bohuslän ägnas stor uppmärksamhet. Läsaren får inte blott göra seglingar i skärgården, besöka Kåringön och följa storsjö- och sillfisket utan erbjudes även en titt på det inre av Bohuslän med dess sjöar och sprickdalar. Boken avslutas med kapitlet "Från Östersjön till Kattegatt", där man dels får veta, hur Göta kanal kom till, dels företa en färd på kanalen samt slutligen hamna i Göteborg, som vederbörligen presenteras.

Anna Sandströms geografiska läsebok fick genomgående ett mycket gynnsamt mottagande. "Svensk läraretidning" betecknade i sin recension, som tydligen skrivits av dess redaktör, Fridtjuf Berg, som själv framträtt som författare av geografiska läroböcker för folkskolan⁵¹ och även stått bakom Selma Lagerlöfs engagemang som läseboksförfattare,⁵² "Natur

⁵⁰ I ett odat. brev till Kerstin Wall förmodligen från 1900 frågar Anna Sandström henne — denna hade gjort en resa genom Västergötland — om hon "funnit Kinnekulle lika förtjusande, som jag tyckte det var, och så olik allt annat i Sverige".

⁵¹ Berg hade utgivit dels en större, dels en mindre lärobok i geografi för folkskolan, den senare även försedd med landskapsbeskrivningar.

⁵² "Nils Holgerssons underbara resa", som utkommit på Bonniers

och arbetsliv i svenska bygder" som "i pedagogiskt hänseende mäterlig".⁵³ Framställningens "osmyckade enkelhet" framhålls härvid särskilt. Alla partier av boken vore visserligen icke lika lättfattliga — de med "geologiskt innehåll" kunde med fördel sparas till högre åldersstadier — men han ansåg icke dess mindre, att läseboken kunde bli "till stor nytta" även i folkskolan, även om den i första hand var avsedd för flickskolan. Någon konkurrens mellan "Nils Holgersson" och den Sandströmska läseboken behövde det inte bli, då Selma Lagerlöf skrivit sin bok för barnen i de första skolåren, Anna Sandström sin för något äldre elever. Även för läraren måste "Natur och arbetsliv" anses kunna erbjuda en "ovärderlig gruva" vid undervisningen. Slutomdömet blev mycket positivt. Genom "materialets sakliga rikedom och formens omedelbara användbarhet" hade man erhållit en läsebok i geografi, som vore mera "givande" än någon tidigare existerande.

Som "ett mycket beaktansvärt bidrag till svensk pedagogisk litteratur" karaktäriserades boken i "Pedagogisk tidskrift" av märket E. Fgd, bakom vilket dolde sig en känd läroboksförfattare i geografi, läroverksadjunkten Emil Fagerlund.⁵⁴ Enligt anmälares mening hade författarinnan löst sin uppgift "synnerligen förtjänstfullt". Det klara och naturliga ordvalet och den enkla satsbyggnaden gjorde boken särdeles användbar i de allmänna läroverkens första klass. Skildringarna vore i allmänhet "livliga och målande". Man märkte lätt, att "bakom ordet" låg "personlig åskådning", vilket givit framställningen en prägel av "friskhet och omedelbarhet". Redogörelserna för Skanör och Falsterbo samt sillfisket i Bohuslän prisades särskilt. Några kritiska synpunkter avslutade recensionen. "Vissa delar av boken" föreföllo "mindre njutbara" för de unga läsarna. Skildringen av Göteborg vore knappast annat än en "ganska mager förteckning" på vad i den staden kunde "skådas". Recensenten hade gärna sett, att man fått göra ett besök i ett skånskt socker-

förlag, ingick i serien "Läseböcker för Sveriges barndomsskolor utgivna av Alfr. Dalin och Fridtjuf Berg".

⁵³ Recensionen, som var redaktionell, ingen underskrift, var intagen i årg. 1908, nr 9 av tidningen, s. 198—99.

⁵⁴ "Pedagogisk tidskrift" 1908, s. 335—37.

bruk eller fått följa skötseln av ett större jordbruk — ”vid sådd och skörd” — i någon av Götalands bördigare sädesbygder. Nääs’ slöjdseminarium hade väl också förtjänt en skildring. En del historiska notiser kunde med fördel ha utelämnats. Ett ”rätt problematiskt värde” ägde de uppgifter om jordens utvecklingshistoria, som förekommo här och där. Dessa notiser förutsatte nämligen större kunskap ”i naturlära”, än man kunde vänta hos barnen på detta åldersstadium. En besynnerlig föreställning kunde eleverna lätt få av den framställning, som givits om Vätterns uppkomst. Intrycket, att man genom ”Natur och arbetsliv” fått en ”god och trevlig bok”, kunde dock icke förtagas av de gjorda anmärkningarna.

Den pedagogiska kritiken hade sålunda varit mycket välvillig. Men även den rent fackliga — den geografiska expertisen — var påtagligt erkännansam i bedömningen av den nya läse-boken. En ung geograf i Uppsala, fil. kand. Per Stolpe, som skulle komma att göra en bemärkt insats både som forskare och pedagog, recenserade boken i ”Ymer”, landets ledande geografiska tidskrift.⁵⁶ Även om läseboken närmast var avsedd för skolbruk, hoppades recensenten, att den skulle få långt vidsträcktare spridning, ”ty en så intim och levande framställning av vårt lands olikartade natur och näringsliv har knappast förr sett dagen”. Med ”uppriktig beundran” måste han konstatera, att förf. ”på ett mästerligt sätt” förstått tillämpa ”moderna geografiska synpunkter” på ämnet och fått fram ”orsakssammanhanget mellan en trakts geologiska byggnad och dess näringar”. Skåne, Gotland och Bohuslän voro enligt recensenten bäst skildrade. Blekare föreföll honom beskrivningen av Västergötland. Ett landskap, som helt förbigåtts, — förutom Blekinge — vore Dalsland. Östergötland hade blivit rätt styvmoderligt behandlat. Endast de delar därav, som berörts av kanalfärden, hade kommit in i blickpunkten. Östra Småland — Kalmar län, som ju i många avseenden vore ett landskap ”för sig” — hade fått sin beskrivning uteslutande koncentrerad till residensstaden Kalmar. Skildringens höga standard exemplifieras genom brottstycken ur framställningen. ”Tråkigt undervisande”

⁵⁶ Ymer, tidskrift utgiven av Svenska sällskapet för antropologi och geografi, 1908, s. 317—19.

blev den aldrig. Tvärtom hade man ofta anledning att njuta av förf:s ”ypperliga naturmålningar” och den mängd av upplysningar icke blott i geografi utan också i naturvetenskap och historia, som med skicklig hand smugglats in i beskrivningarna. Geografi uppfattades icke sällan i skolorna som ”en torr och ytlig minneskunskap”. Anmäla-ren hoppades, att denna uppfattning verksamt skulle komma att bekämpas genom den nya läseboken.

”Natur och arbetsliv” saknade givetvis inte föregångare. År 1868 utgav den kände skolmannen och författaren, lektorn i historia vid högre elementarläroverket i Norrköping C. Georg Starbäck, ”Små berättelser om märkeliga orter i Sverige, liten geografisk läsebok för barn och ungdom”.⁵⁶ Det intressanta med boken är själva uppslaget — att skildra de olika bygderna från luften under en tänkt resa i en ”luftballong”, en idé som senare i varierande former skulle bli flitigt utnyttjad i den svenska läsebokslitteraturen. Färden började i Dalarna, fortsatte sedan till Uppland, Västmanland, Värmland, Södermanland, Stockholm, Göteborg, Västergötland, Östergötland, Småland, Blekinge, Skåne och Halland för att sluta i Norrland med Hälsingland, Gellivare, lapparna och fjällen. Två år senare utgävo H. Hofberg och K. Ljungstedt ”Sverige, geografisk-historisk läsebok för hemmet och skolan”.⁵⁷ Boken innehåller beskrivningar av olika landskap men rymmer mera historiska notiser än geografiska iakttagelser. Under 1880- och 1890-talen utkommo en rad ”Svenska landskapsbeskrivningar” i separata häften av skilda författare, behandlande de viktigare landskapen i Svealand, Götaland och Norrland.⁵⁸ Mest betydande av de tidigare geografiska läseböckerna torde utan tvekan ha varit samlingsverket ”En bok om Sverige”, vars första del behandlade ”Land och folk” och kom ut i Stockholm 1893.⁵⁹ Den var sammanställd av en biblioteksman — R. Bergström vid Kungliga biblioteket — och en pedagog — läroverksadjunkten vid Norra latin O. A. Stridsberg. Boken var upplagd som landskapsbeskriv-

⁵⁶ Boken utgavs i Stockholm men var tryckt i Göteborg 1868.

⁵⁷ Arbetet utkom i Örebro 1870.

⁵⁸ De flesta beskrivningarna ha författats av C. Lind.

⁵⁹ Arbetet utkom i tvenne delar om resp. 328 och 238 s.

ningar, hämtade ur äldre och nyare författares arbeten. En rad av förnämliga namn möta här: C. A. Agardh, H. C. Andersen (om Kinnekulle), J. E. Rydqvist, C. Eichhorn, C. R. Nyblom, A. T. Gellerstedt, G. Retzius, G. Schröder, C. Annerstedt, G. Andersson, O. Montelius m. fl.

Det som skiljer "Natur och arbetsliv" från dess föregångare är själva greppet om ämnet samt den språkliga utformningen. Anna Sandström har anlagt en enhetlig grundsyn på det material, med vilket hon arbetat. Hon har ständigt spanat efter sammanhanget mellan naturen och arbetslivet. I landskapets geografiska struktur har hon sökt betingelserna för dess näringsliv. I stället för att dela ut uppgifterna på olika händer och anlita specialister på skilda områden har hon själv hela tiden fört pennan och satt sin personliga prägel på framställningen. De pedagogiska synpunkterna ha härvid hela tiden varit de ledande. Läseboken har härigenom kunnat ge ett samlat intryck av vad hon avsåg med sin geografiundervisning. Språkbehandlingen har härvid spelat en icke oväsentlig roll, något som från början stått fullt klart för henne. Den skenbart konstlösa enkelhet, med vilken skildringen är gjord, är en produkt av intensivt arbete. Till en god vän — Otto Anderssen, som i "Aftenposten" år 1910 anmält de två första delarna av läseboken⁶⁰ — skrev hon, att folk i allmänhet nog inte förstätt, vilket arbete, som legat bakom den formella avfattningen och dess "konstlöshet". — "De flesta tro nog, att det är min egen naiva och osammansatta natur, som gör det lätt för mig att skriva enkelt." Ingenting vore emellertid felaktigare. Man anade inte, vilken "möda och uppoffring" det inneburit för henne att "rensa ut ur sin uppfattning all subjektivitet och allt jagande efter författaroriginalitet".⁶¹ Hon hade filat på varje ord, vänt och vridit på varje uttryck.

Det var givetvis meningen, att utgivningen av de följande delarna av läseboken skulle ske i relativt snabbt tempo. Förarbeten voro till stor del färdiga för nästa volym, som skulle

⁶⁰ Otto Anderssen hade den 19 nov. skrivit en mycket erkännansam anmälan av boken och där bl. a. understrukt, att framställningen var "saa kunstnerisk gjennemarbeidet, at den virker helt kunstløs".

⁶¹ Anna Sandström till Otto Anderssen 2 dec. 1910, ASA, II: 1.

behandla Norrland. Man räknade med att få den färdig om något år.⁶² Anna Sandström var till en början vid gott mod. Honoraret för första delen hade satt henne i stånd att jämte sin medhjälperska, lärarinnan Sigrid Sandberg, tillbringa våren i Italien. Härifrån reste hon nästan direkt upp till Lappland för att komplettera sina tidigare iakttagelser. Man for upp till Vilhelmina, gjorde strövtåg åt olika håll och hamnade till slut i Abisko vid Torne träsk. "Mkt vackert och märkvärdigt ha vi sett", skrev hon härifrån till en vän, "och däruppe är allt så olika, att det ibland är svårt att fatta, att det är samma Sverige".⁶³ Hon beklagade, att Lappland var så litet känt och att man ej gjort något effektivt för att "sammanknåda" Norrland med det övriga Sverige.⁶⁴ Under sensommaren bodde hon en tid i Dalarna och samlade material till den blivande boken om Svealand.⁶⁵ Vid slutet av året var hon emellertid ganska pessimistisk — "min stackars 2:a del försvinner i ett avlägset fjärran".⁶⁶ I aug. 1909 kunde hon dock till förlaget överlämna manuskriptet.⁶⁷ Ett stycke in på nästa år — 1910 — var volym II färdig.

I princip är det ingen skillnad mellan den första och den andra volymen. Men uppläggningsen är så till vida annorlunda, som skildringen i Norrlandsdelen icke knutits till landskapen på

⁶² Anna Sandström till Sigrid Sandberg 5 nov. 1909, a. vol. Hon bombarderades vid denna tid med korrektur. Häradshövding Holm ville, att korrekturet skulle vara klart i nov.

⁶³ Anna Sandström till Kerstin Wall, brevkort poststämplat 24 aug. 1908, a. vol.

⁶⁴ D:o till d:o 26 sept. 1908.

⁶⁵ O. a. brevkort. På nyåret 1908 hade hon varit i Leksand och Rättvik och fått anvisning på "en etnografisk bonde", som kunde ge henne användbara uppgifter. Ett "långt geografiskt pumsamtal" hade inbringat henne åtskilligt material. Anna Sandström till Sigrid Sandberg 3 jan. 1908, a. vol.

⁶⁶ Anna Sandström till Kerstin Wall 20 dec. 1908, a. vol.

⁶⁷ Så framgår av häradshövding Holms brev till henne 10 aug. 1909, vari han erkänner sig ha mottagit "Edert manuskript utgörande fortsättning å Edert högt värderade arbete". Han underströk, att detta skett "med stor tillfredsställelse". Från alla håll hade det inströmmat förfrågningar om fortsättningen till "detta utmärkta arbete" (ASA, III: 4).

samma sätt som i den första boken. Det är de "naturliga provinserna", ej de administrativa, som fångat Anna Sandströms intresse. Det är beskrivningen av de stora floddalarna — Ljusnans, Indalsälvens och Ångermanälvens områden — och fjällvidderna i Jämtland och Lappland, som bilda de centrala partierna i boken. Till dessa sluta sig skildringar av "Kustlandet och skärgården", "Fjällfolket", med besök hos lapparna, "Om landet och livet i Höga Norden", där bl. a. Luleå, Haparanda och Tornedalen behandlas, en berättelse om "Hur svenskarna togo Lappland i besittning" samt en beskrivning av Gävle, "Norrlands äldsta och största stad".

Några recensioner i den pedagogiska pressen över den nya delen förekommo ej. En mängd förfrågningar hade emellertid inkommit till förlaget, om när den andra volymen kunde beräknas föreligga,⁶⁸ vilket givetvis tydde på starkt intresse från lärarehåll. Den första delen hade tryckts i en efter dåtida förhållanden mycket stor upplaga — 25,000 ex.⁶⁹ — och förlaget räknade tydligen med stark spridning av arbetet icke blott inom flickskolan och läroverken utan ock inom folkskolan.⁷⁰ En viktig förutsättning var dock, att verket blev slutfört inom kort tid. Det blev tyvärr icke fallet. Anna Sandström fick aldrig uppleva utgivningen av den tredje delen av sitt berömda arbete. "Svealand" utkom först 1932, året efter hennes död. Manuskriftet förelåg vid hennes bortgång i så gott som avslutat skick och kunde efter en lätt bearbetning befordras till trycket.⁷¹

Varpå berodde detta dröjsmål? Flera sammanstötande omständigheter, som kunna förklara det fatala uppskovet med den tredje delen, föreligga. Av Anna Sandströms bevarade korrespondens framgår, att hon på sommaren och hösten 1911 var

⁶⁸ Härads hövding Holms egen utsago i f. a. brev till Anna Sandström 10 aug. 1909, a. vol.

⁶⁹ Anna Sandströms uppgift i brev till Kerstin Wall 26 sept. 1908, a. vol. Tidigare (18 juni s. å.) hade hon nämnt 12,000 ex.

⁷⁰ Se f. a. brev av 18 juni 1908.

⁷¹ Stora delar hade uppsatts i korrektur men senare annullerats. Vid slutredigeringen hade Sigrid Sandberg medverkat. De tillägg och omarbetningar, som gjorts, gällde Uppland och Bergslagen. I förra fallet hade en särskild beskrivning över Uppsala utarbetats av lektor Hjalmar Alving, i det senare hade delvis föräldrade uppgifter ersatts av aktuellt material.

ivrigt sysselsatt med författarskapet. En rundresa i Dalarna med besök i "porfyrverket vid Elfdalen", Lima och Rättvik jämte en ångbåttur på Siljan ingick därvid i programmet.⁷² Senare gjorde hon och Sigrid Sandberg en färd i Värmland och Bergslagen, där Bofors, Striberg m. fl. orter besöktes "med idel gästande hos trevliga och intressanta människor". Det hela hade gått "i en virvel av järnbruk o. gruvor och middagar och kafferep".⁷³ Men sedan blev det ett långvarigt stopp i arbetet med Svealandsdelen.⁷⁴ Först 1917 kommer det en antydning om återupptagna studieresor. Målet utgjorde denna gång Uppland. Färden gick "över Rimbo, Häverö, Waddö och Dannemora-Österby".⁷⁵ Därefter försvinner så gott som helt anspelningarna på den tredje volymen i hennes brevväxling med närstående personer. Arbetet med en ny upplaga av del två 1919⁷⁶ kan väl också ha tagit tid i anspråk. Men det är ändå märkvärdigt tyst om den saknade slutvolymen. Vid hennes död ligger den emellertid så gott som färdig.

Att hon själv varit tveksam om lämpligheten att ge ut boken under själva krigstiden 1914—19 är förklarligt. Det statistiska material, som hon måste arbeta med, blev under krigsåren nästan oanvändbart och förlorade snabbt sin aktualitet. Det dröjde givetvis också en tid, innan näringslivet kom i normala gängor. Men varför kom inte boken då ut under 1920-talet? Här träder förlaget in i bilden. Mest betydde kanske det regimskifte, som inträffade i ledningen genom härads hövding Holms bortgång sommaren 1910. Personligen intresserad av verket hade han varit den pådrivande kraften vid dess tillkomst och successiva framväxt. Hans efterträdare — kammarrättsrådet

⁷² Se brevkort till Sigrid Sandberg, poststämplat 30 juli 1911, samt brev till Kerstin Wall 23 juli s. å., a. vol.

⁷³ Anna Sandström till Kerstin Wall, poststämplat vykort 19 sept. 1911, a. vol.

⁷⁴ I ett brev till Otto Anderssen 16 dec. 1916, ASA, II: 1, skriver hon, att hon hoppades bli färdig "i vinter", så att hon kunde "slippa resa omkring med en koffert full av böcker och kartor". Det gick trögt att "förvandla sig till metallurg och skriva sant och vackert om koppar och järn".

⁷⁵ Anna Sandström till Kerstin Wall 23 juli 1917.

⁷⁶ Se d:o till d:o 26 aug. 1919.

C. Carleson — hade måhända icke samma intresse för saken eller kände sig främmande för en uppgift, som han inte själv påtagit sig utan "ärvt" av sin företrädare. Mest betydde väl, att "Natur och arbetsliv" icke vann den spridning inom folkskolan, som förlaget från början hoppats på. Läseboken kom helt i skuggan av "Nils Holgerssons underbara resa" med dess väldiga upplagor. Även om Anna Sandströms läsebok var avsedd för ett något högre åldersstadium än Selma Lagerlöfs arbete, vann den tydligen icke fotfäste inom folkskolan i tillräckligt hög grad.

Huru som helst anslöt sig den tredje delen av "Natur och arbetsliv" värdigt till sina föregångare. Den började med Bergslagen. Här fick man först veta, "vad namnen på kartan lära oss", och sedan göra ett besök i ett mindre bergslagssamhälle och i en större gruva. Därefter skildras utförligt Dalarne och Uppland. I kapitlet "Mälaren nu och i gången tid" får läsaren bl. a. göra bekantskap med Birka, Sigtuna, Strängnäs och Västerås. Det sista avsnittet är ägnat huvudstaden, vars utveckling genom tiderna i stora drag följes. En livfull orientering rörande mera bemerkta platser och byggnader i Stockholm avslutar framställningen.

* * *

Vad tyckte barnen själva om "Natur och arbetsliv", kan man möjligen fråga. Svaret är givetvis inte lätt att ge. Fullt spontana vittnesbörd om barns uppfattning av de böcker de i skolan använt äro nog över huvud taget mycket svåra att uppbringa. Bland Anna Sandströms efterlämnade papper finns en samling brev från eleverna i tvenne klasser vid Göteborgs högre samskola, där man år 1911 just höll på att läsa de två första delarna av läseboken. Någon nitisk geografilärarinna har tydligen givit klasserna i uppdrag att i brevform avge ett omdöme om boken men också att meddela, vilka beskrivningar de tyckte bäst om. Frågor och önskemål kunde också få framställas till författarinnan.

Uttalandena om boken äro som väntat rätt stereotypa — "mycket rolig", "rysligt bra", "vådligt rolig", "mycket trev-

lig", "mycket rolig och intressant" o. d. Mera upplysande äro urvalet av de i deras tycke bästa beskrivningarna. Av dem, som läste om Götaland, satte de flesta skildringen av Skåne i första rummet. Närmast efter kom beskrivningen av Småland och Bohuslän. En och annan har motiverat sitt val. "Det var roligast att läsa om Skåne, för att det var så mycket nytt och roligt", skriver en. "Allra roligast var dock Skåne, tycker jag. Ty där har jag varit, och jag kände igen så mycket", motiverar en annan. "Jag tycker allra mest om Småland. Och vår klassföreståndarinna är från Småland", förklarar en tredje. "Det var roligt, att läsa om hur smålänningen strävar och arbetar", tycker en fjärde, som samtidigt uttrycker sin livliga uppskattning av "sagner och trolltyg" i kapitlet om Småland. Lappland och lapparna fingo de flesta rösterna bland dem som läst Norrlandsdelen. Men även säljakten, malmbrytningen och timmerflottningen hade sina varma förespråkare. Gävlebeskrivningen senterades livligt av en elev — "för där har jag varit".

Frågan "varför Fröken Sandström inte har skrivit om Blekinge", har framställts av många och röja ju en viss observans, under det andra frankt förklara, att de med nöje läst den obefintliga beskrivningen av samma landskap. Flera efterlysa boken om Svealand, en och annan uttrycker också önskemål om dess innehåll. "Snälla Fröken var så snäll och skriv i den boken om Svealand lika mycket om troll och jättar som i boken om Götaland." Många vilja veta om författarinnan ätit lapparnas mat och hur den smakat samt om lapparna varit "snälla".⁷⁷

Att "ingen är för liten för att tas på allvar", hörde till de maximer, som Anna Sandström tillämpade i sin egen undervisning och därför drog hon sig inte för att svara. Hennes brev var ställt till dem som läst "Norrland" och gällde närmast frågorna om lapparna.⁷⁸ Det förtjänar att återges.

Mina små vänner!

Jag blev mycket glad åt att ni tyckte om Norrlandsboken, och mycket roligt tyckte jag det var att få edra brev. Dem skall

⁷⁷ Breven från dem som läst "Norrland" (klass I A) äro skrivna i slutet av mars 1911, från dem som läst Götaland från slutet av nov. s. å. (ASA, III: 2).

⁷⁸ Brevet är odaterat men torde ha skrivits i dec. 1911, ASA, II: 1.

jag gömma och ta fram och titta på dem litet emellanåt. Jag [har] just trott, att barn skulle tycka om att få veta, hur lapparna ha det. Jag själv tycker mycket om lapparna, och jag tror, att de flesta av dem äro riktigt snälla. Och så äro de så duktiga att stå ut med allt möjligt, som är svårt och mödosamt, så att vi få många gånger skämmas för dem.

Många av er frågade, om deras mat är god. Jag vet bestämt, att rensoppan är mycket god, fast det är förstås alltid litet renhår i den. Renost har jag ätit, och den smakade så där skarpt som sådan där ost, som era pappor bruka tycka om. Torkad renmjölk eller också renost i kaffe smakar riktigt bra. Deras andra rätter tror jag knappast ni skulle tycka om, åtminstone tror jag inte ni skulle be få en portion till, när ni hade ätit upp den första.

Ni kan lita på, mina små geografer, att jag har själv varit uppe på höga fjäll och jag har sett molnen ligga som små mjuka bällar djupt under mig. Att rutscha utför skarsnön från toppen var så roligt, att det var nästan det roligaste som jag nåsin varit med om. Vi voro många, som hade bestigit fjället, vi höllo varandra i handen, så att det blev en lång kedja — och så bar det av, alldeles som vi hade flugit!

Vad det vore roligt, om ni själva finge resa i Norrland en gång, när ni blir litet större! Då skulle ni få se saker, som äro mycket vackrare och märkvärdigare, än vad man kan beskriva i en bok. Och då skulle ni också tycka som jag, att det är roligt, att vi ha ett sådant stort land som Sverige, där det finns alla möjliga underbara ting.

Er vän

Anna Sandström

KAP. XI

ANNA SANDSTRÖM OCH DEN PEDAGOGISKA SKANDINAVISMEN

Förbindelsen mellan Nordens pedagoger blev under de sista decennierna av 1800-talet allt livligare. Den fick fastare former och utvecklade sig efter hand till något, som man skulle kunna kalla för en pedagogisk skandinavism, ett uttryck som Anna Sandström själv lanserat. Den arbetade dels i hävdvunna officiella former — nordiska skolkongresser o. d. — dels i nyskapade enskilda dylika — privata nordiska skolmöten — dels i form av ett vidgat pedagogiskt samarbete genom lärarutbyte, gästföreläsningar och medarbetarskap i de nordiska tidskrifterna på undervisningens område.

I detta arbete kom Anna Sandström att ta en mycket livlig del. Under slutet av 1800-talet och början av följande sekel kan hon räknas till förgrundsgestalterna i denna rörelse, högt uppskattad för sina positiva insatser i dess utveckling.

Anna Sandström hade, som förut nämnts, sin uppmärksamhet till en början främst riktad mot Danmark. Det var härifrån hon mottog impulserna till sina första pedagogiska programskrifter.¹ Dessa liksom ock de första årgångarna av "Verdandi" blevo också tidigt observerade i "Vor Ungdom, Tidskrift for Opdragelse og Undervisning" och föremål för erkännssamma recensioner.² Kontakten med de norska pedagogerna kom något

¹ Se den föregående framställningen s. 86 ff.

² Sälunda hade Henriette Skram i "Vor Ungdom" 1881, s. 57—65 anmält "Uffes" första skrift (om flickskolan). Enligt anm:s åsikt hade förf. givit en bild av den svenska flickskolan, som var "tegnat efter en grundig og omhyggelig Iagttagelse". Skriften innehöll f. ö., framhölls det, många uppslag som kunde vara av betydelse både för dem som sysslade med undervisning i motsvarande danska flickskolor och för var och en, som hyste intresse för peda-

senare, men den var på sitt sätt förberedd genom flera resor och sommarvistelser i Norge. År 1885 deltog hon i det femte nordiska skolmötet i Kristiania den 9—12 aug. Hon framträdde icke själv därunder men lämnade i "Verdandi" en ganska utförlig redogörelse för mötets förhandlingar under rubriken "Minnen och intryck från 1885 års nordiska skolmöte i Kristiania".³ En jämförelse mellan hennes rapport och den officiella, året därpå utgivna mötesrelationen — "Beretning om det femte nordiske Skolemöde i Kristiania"⁴ — avslöjar henne som

gogiska problem. "Uffe er en god Talmænd for en god Sag", slutade rec. I "Vor Ungdom" 1885, s. 109—18 anmälde lärarinnan Kristine Frederiksen "Realism i undervisningen" och "Verdandi" 1883—84. Om "Uffe" var "han (eller hun)", visste rec. inte men gjorde gällande, att vederbörande i Sverige betraktades som "en virkelig Avtoritet" och att hennes kritik av språkundervisningen gillades av "de fleste", som "hos os" ivrade för en grundligare undervisning i flickskolorna. "Uffes" artiklar i "Verdandi" och hennes "vækkende Kritik af Spencer" refereras och lovordas av rec. Det bör f. ö. observeras, att det i "Vor Ungdom" åren 1882—83 pågick en livlig diskussion om de danska flickskolornas undervisning, en diskussion som i många avseenden överensstämmer med den, som Anna Sandström satt igång genom sin första programskrift 1880. Sålunda kritiserade en målsman — kontorschef L. Kragballe — språkundervisningen med dess extrema grammatikläsning och den fantasilösa historieundervisningen ("Vor Ungdom" 1882, s. 184—213), skolföreståndarinnan Erna Juel-Hansen den dåligt utnyttjade undervisningstiden i flickskolorna (samma årgång s. 213—29). Den norske pedagogen P. Voss refererade den i hans land pågående diskussionen om flickskolan och hänvisade bl. a. till Johan Sverdrups inlägg — denne hade inget emot att införa en examen i flickskolan och krävde, att staten skulle understödja flickornas utbildning såväl som gossarnas ("Vor Ungdom" 1883, s. 14—30). Marie Köbke yrkade en nedskärning av de moderna språken i flickskolan från tre till två ("Vor Ungdom" 1883, s. 52—60, 273—86).

I vad mån dessa meningsutbyten ha kunnat influeras av Anna Sandströms programskrifter, är naturligtvis svårt att avgöra. Det bör blott fasthållas, att hennes inlägg ligga i tiden före den dansk-norska debatten.

³ "Verdandi" 1885, s. 292—308.

⁴ Mötesberättelsen var utgiven av Otto Anderssen, H. Christianesen och M. Gjør och utkom i Kristiania 1886. Enligt densamma var deltagarnas antal omkr. 3,500, därav 1,600 från Norge, 600 från Sverige, 1,150 från Danmark och 120 från Finland.

en god observatör med snabb uppfattning, säker blick för det väsentliga och självständigt omdöme.

Mötets program fann hon i hög grad mångsidigt — här hade man tillfälle att höra föredrag och diskussioner om sedligheten, fantasiens utveckling, åskådningsundervisningen, slöjdens betydelse, folkskolan som bottenskola, lärareutbildningen, de klassiska språkens ställning, flickskolans framtid, djurskyddsfrågan m. m. Fick man i dessa ämnen, frågade hon sig, veta något verkligt "nytt", därmed berörande en ytterst känslig punkt i diskussionen om massmötenas existensberättigande. Ärlig som hon var, kände hon inget behov av att instämma i den sedvanliga officiella glorifieringen. Hon svarade helt torrt, att tillskottet av nya tankar icke var "så synnerligen stort", om man följt med den tidigare pedagogiska diskussionen. Svenskarnas framträdande under mötet var inte särskilt påtagligt. De voro som vanligt slavar under "fullständighetsmanien" och vågade inte ge en framställning i ett ämne, om de inte kunde vara säkra på att få lägga fram alla omständigheter, alla motiv, alla svårigheter, som tänkas kunde. Grundtvigianerna kunde konsten att framkalla stämning, även om det de yttrade ibland varken var särdeles nytt eller djupsinnigt. En svaghet med sammankomster av det slag, som det här gällde, var, menade hon, att "gottköpsvältalighetsblomster" ofta framkallade entusiastiska applåder, särskilt när man talade om "spridda strålar" eller "det käraste vi äga, vår ungdom", under det att sakliga föredrag mottogos med kyla.

De starkaste insatserna på mötet gjordes enligt Anna Sandströms mening på folkskolans område. Härvid hänvisade hon främst till Fridtjuv Bergs föredrag, "Om åtgärder för folkskollärarnas fortsatta utbildning", som vann livlig anklang. Något referat därav lämnades dock icke, eftersom Berg tidigare i en uppsats i "Verdandi" (1883)⁵ berört frågan. Granskar man det i mötesberättelsen återgivna föredraget, måste man medge, att Anna Sandströms höga värdesättning därav är fullt befogad. Klarhet, reda och skärpa, goda synpunkter och ett praktiskt framtidsperspektiv utmärka framställningen. Efter en stark och

⁵ "Om folkskollärarnas utbildning", "Verdandi" 1883, s. 125 ff., 145 ff.

av allt att döma berättigad kritik av den dittillsvarande seminarieundervisningen lägges det upp ett positivt program för den fortsatta utbildningen. Här kräves bl. a. statens medverkan i form av anslag till kurser, studieresor, inrättandet av en pedagogisk fakultet, där vetenskaplig undervisning och forskning kunde bedrivas, i vilket sammanhang den Enerothska donationen till Stockholms Högskola också kom in i bilden.⁶ Nära samband med Bergs tankar hade ett föredrag av en annan svensk folkskoleman, överlärare Alfred Dalin i Huskvarna, som uppställde frågan om hur folkskoleseminarierna och folkskoleinspektionen bäst skulle kunna tillgodogöra sig erfarenheterna från arbetet i folkskolan.⁷ Föredraget, som innehöll en besk kritik både av seminariernas övningsundervisning och av tillsättningen av folkskoleinspektörer — man valde ofta personer, som saknade all kännedom om folkskolan — prisades också med rätta av Anna Sandström. Ett tredje föredrag, som rörde folkskolan, P. Voss' "Om en organisk Forbindelse mellem den høiere og lavere Almenskole",⁸ refererades utan nämnvärd entusiasm.

Av övriga föredrag, som Anna Sandström hade tillfälle att åhöra, kunna nämnas ett av seminarieadjunkten P. B. Regné (Umeå) om fantasien och konsten i undervisningen, eller som det mera omständligt hette, "Vad har man vid uppfostran och undervisning i våra dagar att iakttaga, på det att ungdomens känsla och fantasi må erhålla hälsosam näring och utveckling",⁹ och av skolföreståndarinnan Nathalie Zahle (Köpenhamn) om undervisningen i flickskolorna rörande "det menneskelige Legeme".¹⁰ Det förstnämnda ämnet synes av referatet att döma icke ha framlockat några märkligare synpunkter — diskussionen spårade snabbt ur i ett tämligen ofruktbart resonemang om sagans berättigande eller förkastlighet — det senare behandlades med finkänslighet och noblesse. Verkligt imponerad blev Anna Sandström av ett föredrag, som hölls av en ung språkman, cand. mag. Aug. Western (Fredrikstad), "Om Undervisningen

⁶ Mötesberättelsen s. 152 ff.

⁷ D:o s. 266 ff.

⁸ D:o s. 1 ff.

⁹ D:o s. 139 ff.

¹⁰ D:o s. 197 ff.

i nyere Sprog".¹¹ Denne, vars erfarenheter närmast hänförde sig till "mellanskolan", propagerade för åsikter, som Anna Sandström själv hävdade. Man borde, menade han, hålla sig till det levande samtidspråket och tillägna sig detsamma på praktisk väg. För den "språkliga gymnastiken", d. v. s. grammatiken, hade han icke mycket till övers. Det främmande språket skulle läras genom sig självt, ej med modersmålet som mellanled. Översättning till och från modersmålet finge ej göras till huvudsak. Översättning till det främmande språket med hjälp av lexikon vore direkt misslyckat. All språkundervisning borde utgå från ljuden och barnets efterapningsförmåga utnyttjas. Anna Sandström betecknade föredraget som "ytterst intressant" och Western som en av de "talangfullaste" tolkar för den fonetiska metoden, "som Norden kan uppvisa".

Ett par av föredragen hade en starkt konservativt att icke säga reaktionär prägel. Det gällde "skolebestyrer" John Söylands (Egersund) om "Pedagogikens Forhold til Kristendom og Videnskab"¹² samt sogneprest H. A. Arnesens (Porsgrund) "Hvorleds skal vore Skoler bedst kunne vækkie og styrke et sædeligt Liv hos de unge?"¹³ Det är av visst intresse att se Anna Sandströms ståndpunkt därtill. Söyland framhöll, att han var "bange for", att "denne nye Videnskab", d. v. s. pedagogiken, snart skulle bli en despotisk suverän, som icke längre skulle vilja låta "Evangeliet være Skolens Kjerne og Stjerne" utan tvärtom jaga det på dörren. Pedagogerna måste inta en bestämd hållning till kristendomen, antingen för eller emot — "Neutralitet er en Illusion". Att häva upp pedagogiken till en fullt erkänd vetenskap kommer att medföra stora faror, slutade han. Diskussionen fick snart en ren troskaraktär med många personliga men föga sakliga vittnesbörd. En helt annan ståndpunkt intog den kände danske pedagogen och radikale politikern, folketingsman Herman Trier (Köpenhamn). Han sade sig aldrig ha kunnat förstå, att teologien förtjänade namn av vetenskap. Religionen var en livsmakt utanför den mänskliga tankens betraktelse. Det måste dras en klar gräns mellan vetenskap och religion. Man

¹¹ Mötesberättelsen s. 306 ff.

¹² D:o s. 227 ff.

¹³ D:o s. 122.

blandade enligt hans åsikt i diskussionen ihop uppfostran och pedagogik. Den senare är ingenting annat än läran om uppfostran. Frågan om uppfostran skulle vara kristlig eller ej, låg utanför saken. I kristendomens namn behövde man inte protestera mot den nya pedagogiken.

Arnesens föredrag rymde mycket löst prat men ledde efter hand in på sexualfrågan och skolans ställning därtill. Pedagogerna befunno sig här, menade talaren, i ett farligt dilemma. Å ena sidan sökte somliga isolera barnet och dölja för det könslivets faror, å den andra ville somliga uppenbara allt fullständigt. Båda vägarna vore förkastliga. Föredragshållaren koncentrerade sig sedan till skolans "sedliga" tillsyn och därvid främst bekämpandet av "Ungdommens farligste Fiende", nämligen "Onaniet eller Selvbesmittelsen", i vilket sammanhang han lämnade de mest ingående anvisningar om elevernas beteenden i olika situationer och lärarens möjligheter att på effektivaste sätt uppspara och oskadliggöra "denne grusomme Fiende". Det var lärarens skyldighet att hålla sträng uppsikt över eleverna och "exemplariskt straffe alle usædelige Gebærder".

Det är knappast förvånande, att Anna Sandström utan nämnvärd entusiasm åhörde Söylands föredrag, även om hon erkände, att denne framförde detsamma "med mycket liv". I sak ställde hon dock sig helt på opponentens — Triers — sida. Märkligare är det däremot, att Arnesens rätt beklämmande föredrag, fann nåd för hennes ögon. Hon beklagade, att utrymmet icke tillät henne att "närmare uppehålla oss vid" detta föredrag — däri låg kanske en känsla av att det var mindre lämpligt att referera — även om det innehöll åtskilligt, som var "mycket behjärtansvärt".

Mera befogat är utan tvekan det beröm hon gav lärarinnan Henriette Skram (Köpenhamn) för hennes föredrag "Om Fremtidens højere Pigeskole og Hjemmernes Fordringer til denne".¹⁴ Dennas anförande blev enligt Anna Sandströms mening "en av mötets högtidsstunder". De åsikter, som Henriette Skram förde till torgs, överensstämde också på alla väsentliga punkter med dem Anna Sandström själv hävdade i sin pedagogiska förkun-

¹⁴ Mötesberättelsen s. 72 ff. Ett referat därav, gjort av "Esselde" (Sophie Adlersparre), ingår i "Verdandi" 1886, s. 14 ff.

nelse. Sålunda varnade talarinnan för att söka anpassa flickskolan "efter Drengeskolens Mönster". Hon opponerade också mot att införa alltför många nya ämnen på schemat. Undervisningen i flickskolan borde stå "på den historiske Grundvold". Som uppfostringsmedel vore historia, modersmålet, konst- och litteraturhistoria överlägsna alla andra ämnen. Närmast dem kommo de naturvetenskapliga ämnena, följda av "Færdighetsfacken" såsom skrivning, räkning, teckning, handarbete, främmande språk, sång och gymnastik. Kristendom ville hon ha som frivilligt ämne.

I sina samlade intryck från mötet konstaterade Anna Sandström bl. a., att svenskarna spelat en "tämligen passiv roll" därunder. I de obligatoriska festtalen prisades Danmark för sina "store lyse Tanker", under det Sverige endast erhöll ett visst erkännande för sin "sløjd och gymnastik". Det förtröt henne tydligen, att Sverige ansågs totalt renons på "idéer", vad den teoretiska undervisningen anginge. Trots att det i Sverige pågick en livlig pedagogisk diskussion, hade "våra skandinaviska brøder" av allt att döma fått den uppfattningen, menade hon, att det i Sverige saknades ett självständigt pedagogiskt liv på den högre skolans område.

I övrigt hade hon endast "glada och uppfriskande" minnen från mötet. "Personligen fick jag mkt sympati av kända och okända", skrev hon till en vän.¹⁵ Hon hade under mötet kommit i kontakt med flera av de ledande krafterna bland pedagogerna i grannländerna, exempelvis Otto Anderssen, P. Voss, Henriette Wulfsberg från Norge, Christopher Bågå, Henriette Skram, Herman Trier och Nathalie Zahle från Danmark. Med flera av dessa skulle hon snart återknyta förbindelsen.

Fem år därefter samlades Nordens skolfolk ånyo till ett inter-skandinaviskt möte, det sjätte nordiska skolmötet i Köpenhamn 5—8 aug. 1890.¹⁶ Överläggningsämnena voro som vanligt mångahanda. Man diskuterade religionsundervisningen i skolorna samt vad tiden krävde av en religionslärare, slöjdundervisningen

¹⁵ Anna Sandström till Karl af Geijerstam 21 aug. 1885, ASA, II: 1.

¹⁶ "Forhandlingerne ved det sjette nordiske Møde i Kjöbenhavn 5—8 August 1890", tryckt 1891. Antalet deltagare 5,300.

(inledare Herman Trier), skolväsendet och skolans uppgifter (Kristian Kroman), samskolefrågan (P. Voss), nyare språkundervisningsmetoder, modersmålsundervisningen (överlärare J. N. Nicolaisen, Kristiania), undervisningen i latin, lärarinneutbildningen (cand. phil. S. L. Tuxen, Köpenhamn), folkhögskolan (föreståndare Ludvig Schröder, Askov) m. m.

Bland deltagarna var även Anna Sandström, som denna gång framträdde med ett föredrag "Historieundervisningens betydelse i intellektuellt och moraliskt avseende".¹⁷ Det var hennes första konfrontation som föredragshållare med en större skandinavisk publik. Om man får döma av de entusiastiska uttalandena från åhörarnas sida i diskussionen, som följde på föredraget, tycks hon ha gjort succé.¹⁸ Själv var hon inte alls belåten. "Mitt uppträdande i Köpenhamn", skrev hon till en vän, "var ett komplett fiasko, det värsta jag någonsin varit med om".¹⁹ Hon hade skrivit till mötesledningen och erbjudit sig hålla ett inledningsföredrag "i en sektion". Några sektioner funnos emellertid ej vid mötet, utan hon fick hålla föredraget vid en av de stora allmänna sammankomsterna. Eftersom den svenska kontingenten var mycket klen föreprädd, tog man med uppräcka händer emot hennes anbud — "de hakade sig fast vid mig som en räddningsplanka". Hon befann sig ett tu tre stående på estraden i en "varieté-teater" med en "orkester mellan sig och publiken" och försökte göra sig hörd, så gott hon förmådde. Själv trodde hon inte, att åhörarna uppfattat så värst mycket. Hon hade börjat inse, "att svenskan är ett totalt främmande språk" både för danskar och norrmän. Det som glädde henne var, att "de finaste pedagogerna" voro närvarande och efteråt deltog i diskussionen, varvid de "fyllde ut och skrek ut vad jag hade mumlat".

Även om hennes egen självironiska och spefulla beskrivning inte får tagas alltför bokstavligt, rymde den förmodligen vissa sanningsmoment. Föredraget som sådant — det är återgivet i

¹⁷ Mötesberättelsen s. 84—88.

¹⁸ Bland dem som yttrade sig uppskattande om föredraget märktes rektor Hjalmar Söderbaum (Hälsingborg), Alfred Dalin och Henriette Skram.

¹⁹ Brev till Fredrik Palmgren 16 aug. 1890, ASA, II: 2.

mötesberättelsen — var det för visso inget fel på. Läsaren får åtminstone ett klart intryck av en elegant form och goda synpunkter. Historien är inte, framhålles det inledningsvis, något av den moderna skolans favoritämnen. I allmänhetens ögon hade den inte samma värde som exempelvis språken och matematiken, väl närmast därför, att man inte ansåg ämnet ha någon praktisk nytta. Även i bildningens värld vore historien ofta sedd över axeln. Den kunde inte mäta sig med naturvetenskaperna i exakthet. Dess fakta och teorier avvisades ofta som lösliga och ovissa. Som undervisningsämne tillskrevs historien inte samma formellt bildande kraft som matematiken och naturvetenskaperna. Icke dess mindre ansåg talarinnan historien som den humanistiska bildningens främsta representant i skolan. Dess betydelse i intellektuellt hänseende kunde inte bestridas. I detta sammanhang deklarerade Anna Sandström sin ståndpunkt till statskunskapen. "Denna gren" vore visserligen tillräckligt uppskattad av tidsandan från nyttighetssynpunkt. Men faran vore, att den inkräktade på historien. Många trodde tydligen, att man skulle kunna byta ut historien mot arkeologi och statskunskap. Ingenting vore olyckligare. Historien är ett ypperligt botemedel mot "inskränktheten". Kunskaper i historia vidgade horisonten. Den gav också en ökad människokänedom. Men historien hade också sin givna betydelse i moraliskt hänseende. Den väcker sympati för människor, medkänsla med de små och förtryckta. Inte så att historien skulle tjänstgöra som någon moralkodex. Den hämnande rättvisan drabbade väl mer generationerna i deras helhet än enskilda individer. Men historien kunde ofta ge anledning till samtal mellan läraren och eleverna för bedömning av moraliska frågor. De moraliska problemen i historien äro emellertid ofta mycket invecklade. Därför måste man gå fram med stor varsamhet och få eleverna att inse, att frågorna äro komplicerade. Man måste vidare inpräglade hos de unga, att uppoffring "för det helas skull" är något stort och efterföljansvärt. Den moderna cynismen förnekade över huvud taget oegennyttan och uppoffringen och såg en naken egoism bakom allt. Heroiska insatser från ett folks sida sökte man fördunkla genom antydningar om dess umbäranden och lidanden. Men står lyckan verkligen, frågade sig inledarinnan, i direkt förhållande till det materiella välståndet. Den som för-

nekade oegennyttig uppoffring, heroism och ädel medborgaranda, förnekade därmed själva källan till allt framåtskridande. Historien är f. ö. ett läroämne som alla andra och skall meddela kunskaper och utveckla förståndet. Dess vänner borde göra vad de kunde för att uppehålla ämnets anseende inom den moderna skolan. Undervisningen måste vila på ett solitt underlag av fasta kunskaper. Rätt skött skulle en sådan undervisning främja "sann bildning" och "hålla vid liv mänsklighetens ädlaste instinkter".

Det tyngst vägande inlägget i den följande diskussionen som blev ganska livlig, gjorde nog folketingsman Herman Trier, som framhöll, att historien vid sidan av matematiken och de naturvetenskapliga ämnena med deras absoluta sanningar hade sitt givna värde genom att representera "de relative Sandheder". Historien gav oss möjlighet att se saker och ting från olika ståndpunkter och ta upp problemen till förnyad dryftning. Hur man från folkhögskolehåll såg på samtidshistorien fick man ett intryck av genom Ludvig Schröders yttrande. Den historiska framställningen kunde, menade han, livas genom att läraren själv omfattade "Samtidens Begivenheder" med intresse, men han borde inte under "Skoletimerne" beröra dagens händelser.

Den sällskapliga samvaron under mötet var livligt utvecklad och fann en trogen deltagare i Anna Sandström, även om hon till slut tyckte att det blev "ohyggligt jäktigt":

"En dag var jag bjuden på frukost på ett ställe, på middag på ett annat, kväll på ett tredje. Det tredje var en supé given av 'Kvindesagen' med alla möjliga fremragende — tråkiga kvinnor. Supén var förtjusande, i fria luften, under kastanjer med lampor i och mkt munter stämning. Bäst som det är, är det en herre bredvid mig, som frågar: Känner inte fröken igen mig? — det var Wicksell. Jag blev något häpen, men han pratade onekligen mkt trevligt, så jag nästan glömde alla de gubbar och gummor, som han ville mörda".²⁰

Från Köpenhamn bar det av till Jylland, där Anna Sandström deltog i ett folkhögskolemöte på Askov.^{20a} Hon träffade här åtskilliga Grundtvigianer — "himmelska, överjordiska män-

²⁰ F. a. brev till Palmgren 16 aug. 1890.

^{20a} Av ett brev från Anna Sandström till Ludvig Schröder 17 juni

Folkhögskoleföreståndaren
Ludvig Schröder.

niskor, dygdiga, glada, vänliga, kunskapsrika".²¹ Särskilt imponerad blev hon av Poul la Cour, den berömde danske fysikern, som tjänstgjorde vid Askovs folkhögskola. Med honom hade hon tidigare brevväxlat för "Verdandis" räkning och fick nu tillfälle att personligen lära känna honom.²² Även med Ludvig Schröder, föreståndaren för Askovs folkhögskola, gjorde hon nu bekantskap. De skulle i fortsättningen få mycket med varandra att göra.

År 1895 stod Sverige i tur att mottaga Nordens pedagoger.

1896 (Schröders saml., Kungl. bibl., Köpenhamn) framgår, att hon varit på Askov en gång tidigare. Sammanställt med övriga uppgifter ger det vid handen, att hon syftat på mötet 1890.

²¹ A. brev till Palmgren.

²² Se a. brev samt La Cour till Anna Sandström 23 jan. och 2 febr. 1885, ASA, III: 1. Korrespondensen gällde närmast en artikel av la Cour "Historisk Undervisning i Matematik og Fysik" i "Verdandi" 1885, s. 97 ff.

Det sjunde nordiska skolmötet gick av stapeln i Stockholm den 6—8 aug. Anna Sandström hade verksamt deltagit i organisationsarbetet före mötet. Hon tillhörde dels den stora av 31 ledamöter bestående kongressledningen, dels tvenne av dess arbetande utskott — pedagogiska sektionen och tryckningskommittén.²³ I den förra var Sigfrid Almquist ordförande, i den senare redaktör Emil Hammarlund. Fridtjuv Berg var liksom Anna Sandström placerad i båda utskotten. För mötets öppnande och konstituerande användes Hedvig Eleonoras kyrka, för sammanträdena Blasieholmskyrkan, Musikaliska akademien, Operan samt en av Frimurarordens salar. Sedan biskop Gottfrid Billing inlett mötet med en predikan i sin karakteristiska, icke så litet pekoralistiska stil — ”I Kristi ödmjukhetskola”²⁴ — satte arbetet igång. Antalet deltagare i mötet var som vanligt betydande — 6,554 — och föredragens mängd ansenlig. Mycket värdefulla bidrag kommo från danskt håll. Ludvig Schröder talade om ”Den danske Folkehøjskoles historiske Udvikling”.²⁵ Poul la Cour höll ett lysande föredrag, vari han demonstrerade sin pedagogiska metod att läsa matematik från historiska utgångspunkter.²⁶ Professor Hans Olrik, föreståndare för Statens lärarhögskola i Köpenhamn, behandlade ”Historieundervisningen som led i den nationale Opdragelse”²⁷ och utgick därvid från närmast föregående skolmöte, där Anna Sandström framträtt ”med ett varmt og ædelt Forsvar for Historien som Skolfag”. Själv önskade han utsträcka undervisningen även till vår egen tid och ge eleverna en fylligare kunskap därom, än som hittills skett. I nära anslutning till Olriks föredrag berörde den danske läraren Fritz Rasmussen ”Fredssagen og Skolen”.²⁸ Han klagade över att läroböckerna ägnade för stort utrymme åt krigshistorien på kulturhistoriens bekostnad. Krigsskildringarna voro gjorda ”med megen Sympati”. För fredsrörelsen vore ”den nationale Opdragelse” en stor fara. I den därpå följande diskus-

²³ Se mötesberättelsen, utg. av Const. Falk, Stockholm 1896.

²⁴ Mötesberättelsen s. 33 ff.

²⁵ D:o s. 46 ff.

²⁶ D:o s. 69 ff.

²⁷ D:o s. 420 ff.

²⁸ D:o s. 442 ff.

Professor Poul la Cour.

sionen yttrade sig bl. a. Harald Hjärne, som i stort instämde med Olrik.²⁹ Full objektivitet vid undervisningen vore önskvärd men svår att iaktta, då man därvid rörde sig med ”moraliska krafter”. Skall historien vara sann, finge man ej ur undervisningen utesluta sådant, som handlade om krigen. Ett dylikt förfarande innebure en ”historiens förfalskning”. All tendens borde undvikas i undervisningen. Rätt bedriven kunde undervisningen väcka fosterlandskärlek, men detta borde ske utan särskilda bemödanden, ”ty känslor kunna väckas men icke påtrugas någon”. Otto Anderssen instämde med Olrik och Hjärne. Ytterligare ett föredrag från danskt håll berörde liknande frågor. ”Skolbestyrer” Emil Slomann (Köpenhamn) talade om ”Den elementäre Historieundervisningens Metode”.³⁰ I diskussionen föreslogs härvid bl. a., att man skulle börja med den närvarande tiden och dess samfundsförhållanden och sedan skrida bakåt i tiden. Häremot opponerade Fridtjuv Berg.³¹ Det vore väl vik-

²⁹ D:o s. 450.

³⁰ D:o s. 721 ff.

³¹ D:o s. 731.

tigt, att eleverna bleve förtrogna med samtiden men att börja därmed, vore orimligt. Det gällde ju små barn och komplicerade förhållanden.

De norska pedagogerna sysslade i sina föredrag huvudsakligen med skolorganisatoriska spörsmål.³² I diskussionerna, som bl. a. rörde frågan om folkskolan som bottenskola, uppträdde åtskilliga svenskar, exempelvis Lundell, Dalin, Fridtjuv Berg, dåvarande docenten Frans von Schéele och lektor Ernst Carlson. Lundell, som i förbigående drog en lans för de privata skolorna, hävdade, att problemet snarare vore av social än av pedagogisk karaktär, under det Dalin och Berg ställde sig på "enhetsskolans" sida.³³

De svenska föredragen hade en betydande amplitud, berörande mycket skilda frågor, religionsundervisning, läsläsning, "det personliga i undervisningen", den imitativa metoden i språkundervisningen, rättskrivningsfrågan "från pedagogisk och social synpunkt", om systematisk undervisning i kvinnlig slöjd, den religiösa konsten i undervisningen o. s. v. Att gymnastik, idrott, kroppsövningar och ungdomens fysiska fostran skulle få ett rätt brett utrymme på programmet med hänsyn till Sveriges förgrundsställning på området ifråga, var naturligt. Både dåvarande majoren V. Balck och professor L. M. Törngren, föreståndare för Gymnastiska centralinstitutet, voro i elden som föredragshållare.³⁴ Den senare talade "Om bristerna vid den kvinnliga ungdomens fysiska fostran" och kritiserade skarpt flickornas utbildning i kroppsligt hänseende — för litet gymnastik, för små gymnastiksal, för litet kroppsrorelse över huvud taget — samt deras klädedräkt, där särskilt snörlivet, vars enda uppgift vore att "bära kjortlarnas tyngd", och de hårt åtsittande kläderna framfördes som varnande exempel. Bland dem som uppträdde i diskussionen var Anna Sandström,³⁵ som i stort instämde med inledaren i hans kritik av försummel-

³² Föredrag höllas av bl. a. överlärare J. Nicolaisen, Kristiania, och skoleinspektör J. Söyland, Tönsberg, se Mötesberättelsen s. 34 ff., 123 ff.

³³ Mötesberättelsen s. 132 ff.

³⁴ D:o s. 196 ff., Balcks föredrag, "Om idrott och kroppsövningar i uppfostrans tjänst", samt Törngrens föredrag s. 524 ff.

³⁵ D:o s. 540 ff.

serna med avseende på kvinnans fysiska utveckling. Men problemet måste skärskådas, menade hon, "från allmän synpunkt, från kvinnofrågans synpunkt". Kvinnan började syssla med uppgifter, som tidigare uteslutande fyllts av mannen. Stötestenen vore här kvinnans "fysiska svaghet", som i många avseenden gjorde henne underlägsen mannen. Många företag vore misstänksamma mot kvinnan som arbetskraft just med hänsyn till hennes hälsa. Denna misstänksamhet saknade icke grund. Det fanns banor, där kvinnans fysiska krafter icke räckte till. Det hade sagts, att kvinnans styrka låge i hennes förmåga att uthärda lidande. Hon var tålmodigare än mannen. Detta hade emellertid i många avseenden blivit hennes olycka, ty det hade förlamat hennes uppfinningsförmåga att undanröja lidandet eller kommit henne att resignera inför detsamma, och en dylik inställning återverkade ofördelaktigt på arbetet. För att kunna uträtta något i livet tarvas "en rent animal livskraft". Sådan kraft saknar den som är fysiskt svag. För att kunna arbeta måste man äga livsglädje, och en av dess förutsättningar är en "fullkomligt god hälsa". Därför vore den kvinnliga ungdomens fysiska fostran oerhört viktig. Kvinnans framtid berodde på större fysisk styrka och bättre hälsa. Flickorna borde därför som gossarna stärkas och hårdas genom frisk luft, lekar, idrott och gymnastik. Denna övning borde ej sluta med skolan utan fortsätta. Även för den gifta kvinnan vore detta av betydelse. Det borde ligga i männens intresse, att även flickorna finge en god fysisk utbildning.

Fram emot slutet av kongressen höll Anna Sandström ett uppmärksammat föredrag om geografiundervisningen — "Fördelarna av en typisk framställning vid geografiundervisningen".³⁶ Som skolämne betraktat hade geografin, framhöll hon inledningsvis, föga anseende. Undervisningen bestod mest i meddelandet av diverse notiser och kuriositeter. Geografin tjänstgjorde som ett namnregister eller en inventarieförteckning på märkvärdigheter. Först på senare tid hade man fått klart för sig, att man måste söka efter lagarna bakom företeelserna samt orsakssammanhanget. Detta måste tillgodoses även i geografiundervisningen på skolstadiet. Enklarest vore, att därvid välja ett ty-

³⁶ Mötesberättelsen s. 734 ff.

piskt område, som ingående studerades. På detta kunde man sedan falla tillbaka, när man i fortsättningen mötte liknande geografiska företeelser. "En typ är ju icke något annat än ett stycke verklighet, så beskaffad att den utgör en tydlig illustration till en viss lag". Förutsättningen för en dylik undervisning vore, att man följde en noga utstakad plan, i vilken varje mera betydande sida av den fysiska geografien framställdes. Naturligtvis finnes det en hel mängd geografiska fakta, som ej kunde knytas till en viss typ, och dessa finge ej förbises. Genom kartritning kunde man också få ett komplement till den skildrande eller resonerande undervisningen. Den rekommenderade metoden öppnade barnens ögon för orsakssammanhanget och gav dem en inblick i naturens och människolivets lagar, tilltalade deras fantasi genom livliga beskrivningar, utvecklade deras förstånd och väckte deras intresse.

* * *

Efter mötets officiella avslutning inträffade en händelse, som fick stor betydelse för den "pedagogiska skandinavismen". På enskilt initiativ anordnades dagen efter mötet ett samkväm på Hasselbacken för en del av de skandinaviska gästerna, huvudsakligen representanter för den danska och norska folkhögskolan. Under arrangemangen för festen sammanträffade Anna Sandström med slöjdinspektrisen vid Stockholms folkskolor Hulda Lundin, en känd pedagog med livliga förbindelser inom den danska och norska skolvärlden. Man talade om erfarenheterna från mötet men beklagade, att man så litet fått träffa de personer, som man skulle kunnat ha mest utbyte av. Det borde finnas en annan typ av möten, framkastade Hulda Lundin, dit man kunde samla ett mera begränsat antal intresserade, som man exempelvis under en vecka fick dagligen vara tillsammans med och i lugn och ro bli "riktigt bekant" med. Mötesplatsen skulle inte vara en storstad utan hellre en liten badort eller rena landet. Uppslaget accepterades med entusiasm av Anna Sandström, och de båda vännerna beslöto att redan samma kväll lägga fram förslaget vid samkvämet.³⁷

³⁷ Anna Sandström har själv lämnat en redogörelse för tillkomsten

Tillfället gavs vid supén, där Anna Sandström och Hulda Lundin placerats vid samma bord som Otto Anderssen och Ludvig Schröder. De båda gästerna kände sig omedelbart tilltalade av tanken, och Schröder gav den en praktisk gestaltning med sin förklaring: "Då bjuder jag nästa sommar till Askov". Därmed hade uppslaget förflyttats "från fantasiens till verklighetens värld". Det gällde nu att handla. Att det blev något av det hela, berodde främst på Anna Sandström och Ludvig Schröder samt dennes maka Charlotte Schröder, som fick stå för de yttre bestyren. Som medhjälpare i organisationsarbetet på den svenska sidan deltog Hulda Lundin, Lagerstedt och Fridtjuv Berg.³⁸

Hösten förgick, vintern bröt in och från Danmark hördes ingenting. Anna Sandström blev orolig för att tanken, som hon varit med om att väcka, skulle förflyktigas. Sedan hon haft "ett litet sammanträde" med sina tre svenska vänner och dessa uttalat sig för ett möte sommaren 1896, vände hon sig direkt till Schröder.³⁹ Hon uttryckte sin glädje över att ha fått se Schröder och hans vänner från folkhögskolan "i vårt Stockholm" och gick sedan rakt på sak. "Nu kommer vi svenskar för att söka uppliva ett festminne, som vi hoppas ej har hunnit blekna." Hon frågade så, om Schröder stod fast vid sitt erbjudande. Till Otto Anderssen i Norge hade hon samtidigt skrivit för att påminna honom om planen.⁴⁰ Själv föreslog hon, att man skulle samla 20 personer från vardera av de skandinaviska länderna och 10 från Finland. Från svensk synpunkt var början

av dessa privata nordiska möten dels i uppsatsen "Något om de nordiska skolmötena och deras betydelse" (festskrift till Otto Anderssen 28 dec. 1921, åter tryckt i urvalet av Anna Sandströms skrifter s. 263—69) dels i minnesrunan över Ludvig Schröder ("Verdandi" 1908, s. 49—55, ur Anna Sandströms skrifter, s. 366—72). En skildring av händelserna har lämnats av en av mötesdeltagarna, gymnastiklärarinnan Sally Högström i brev till Anna Sandström 20 nov. 1923, ASA, III: 4.

³⁸ Så framgår av Anna Sandströms korrespondens med Schröder, Kungl. bibl., Köpenhamn.

³⁹ Brev till Schröder 22 jan. 1896, o. a. saml.

⁴⁰ Så uppger hon i brevet till Schröder. Från Otto Anderssen föreligger ett brev till Anna Sandström den 9 febr. 1896, där han svarar på hennes brev (ASA, III: 1).

av augusti den lämpligaste tiden. Program för mötet måste göras upp i god tid. Hon hoppades, att Schröder och Otto Anderssen skulle kasta in "några ljusbringande tankar" i "detta kaos", så att det hela fick någon form, "men icke mer form än vad nödvändigt är". Man hade i Sverige gjort upp förslag på personer, som vore representativa för olika skolformer, intresserade av saken och verkligen ville komma. Hon hoppades slutligen, att Schröder skulle vilja vara med om förslaget om denna "skandinaviska feriekoloni", som borde kunna bli till både vederkvickelse och glädje samt till verkligt gagn "såsom ett sätt att lära skandinaverna hjälpa varandra och förstå varandra och draga nytta av varandras erfarenheter".

Schröder svarade omedelbart.⁴¹ Efter samråd med sin hustru kunde han meddela, att Askov vore redo att mottaga en grupp lärare och lärarinnor från Nordens länder "i et tal af henimod 100 i Begyndelsen af August". Att det från hans sida icke var fråga om någon "platonisk" inbjudan, framgår av de detaljer, som brevet innehåller. Mötet skulle, menade han, kunna börja den 4 aug. och sluta den 8. Ingenting hindrade, att "enkelte" av gästerna kommo några dagar tidigare eller stannade kvar efter mötet för att se, hur det i vardags gick till på Askov. Kostnaderna per deltagare i mötet borde icke behöva överstiga 10 kronor. Att välja ut de danska representanterna vore icke lätt. Möjligen kunde man tänka sig, att man från svensk och norsk sida satte upp listor på danskar, som man gärna ville träffa, och att han själv sedan med ledning därav gjorde sitt urval. Tydligt var han också inne på tanken att redan nu diskutera programmet för mötet med Anna Sandström, men vid närmare eftersinnande uppsköt han frågan.⁴²

⁴¹ Schröder till Anna Sandström (konc.) 29 jan. 1896, Kungl. bibl., Köpenhamn.

⁴² Så framgår av konceptets yttre form. Han har nämligen satt sitt resonemang om programmet inom klammer, vilket förmodligen tyder på att han ansett det onödigt att ta med detsamma i den senare verkställda utskriften. Brevet är icke bevarat i Anna Sandströms arkiv. Förslaget innebar bl. a., att svenskarna och finnländarna skulle få huvudinflytandet på programmet, eftersom de hade längsta vägen och därför borde få garanti för att få förhandla om de frågor, som intresserade dem mest. Om en konferens kom till

Nu var stenen bragt i rullning, och en livlig diskussion utspann sig mellan Anna Sandström och Schröder om mötets detaljerade utformning. Sålunda begärde den förra, att mötet skulle utsträckas till en vecka i stället för de föreslagna fyra dagarna. Därigenom fick man tid att råkas och slapp det jäkt och den brådska, som kännetecknade "de större mötena". Rekreativmomentet borde också tillgodoses. Från svensk sida ville man gärna, "att endast en liten del av varje dag ansloges till direkta förhandlingar och det övriga ägnades åt pedagogiskt umgänge". Man kunde ju också tänka sig, att mötet började någonstans på Danmarks västkust, exempelvis Esbjerg, och fick sitt slutskede förlagt till Askov. Slutligen föreslog Anna Sandström, att tidpunkten för mötet skulle ändras. Ett allmänt folkskolläraremöte skulle hållas i Växjö den 4 aug. Då man dit kunde förvänta eliten av folkskollärarkåren, vore det önskvärt, att Askovmötet började så tidigt, att deltagarna kunde hinna att efteråt komma till Växjömötet. Hon vore därför tacksam, om det privata pedagogmötet kunde få starta redan den 27 eller 28 juli, för att sluta den 1 eller 2 aug. Inbjudan till sammankomsten borde enligt svenskarnas och Otto Anderssens mening utgå från Askov.⁴³

Schröder gjorde inga svårigheter. "Forhaabentlig lader Sagen sig ordne paa den af Dem foreslaaede Maade" förklarade han omedelbart — 11 mars⁴⁴ — och kunde strax därpå lämna ett detaljerat dagsschema för mötet. Deltagarna skulle vara inkvarterade hos skolans lärare och i deras hem få en morgonmåltid. Kl. 11 skulle alla samlas i Schröders hem och inta frukost. Därefter skulle förhandlingar om något pedagogiskt ämne äga rum på skolan mellan 12 till 3 (ev. 11.30—3.30 eller 4, om tiden ej räckte till). Gemensam middag skulle därefter intagas i Schröders hem kl. 4. "Derefter er der som om Morgenen Lejlighed til Samtaler mellem enkelte Personer eller mindre Grupper af Mö-

stånd i Norge, kunde danskarna få bestämma programmet o. s. v. Naturligtvis kunde man också gå den vägen, att man lät kommittéerna i resp. länder lämna in förslag om överläggningsämnen.

⁴³ Anna Sandström till Schröder 9 mars 1896, Kungl. bibl., Köpenhamn.

⁴⁴ Schröder till Anna Sandström (brevkort) 11 mars, ASA, III: 7.

dets Deltagare." Kl. 8 avslutades dagen med "fælles Aftenspisning". Fredagen den 31 skulle ägnas åt en utflykt till "Fanös Klitter og Vesterhavet". Den 3 aug. beräknades mötet vara slut. Förhandlingarna skulle denna dag förläggas till tiden före frukost, så att de deltagare, som så önskade, kunde resa med tåget från Vejen kl. 1.15. Föredragsämnen hoppades han få från gästerna. Från dansk sida ansåg han det vara i sin ordning, att folkhögskolans förhållande till det övriga skolväsendet behandlades under någon av förhandlingarna. Uppgifter om anmälda danska deltagare samt om beräknade kostnader — genom utfärden till Fanö måste priset höjas till c:a 20 kr. per deltagare (fixerades senare till 18 kr.)⁴⁵ — lämnades slutligen.⁴⁶

Organisationsarbetet tog efter hand mera fart. Lagerstedt satte ihop ett formulär till en inbjudan, och detta översändes till Schröder,⁴⁷ som sedan gjorde en sammanställning med åtskilliga tillägg avsedda för samtliga länders representanter.⁴⁸ Här redogjordes för själva uppslaget till mötet och förhandlingarna mellan Anna Sandström, Otto Anderssen och Schröder. Vidare lämnades ett preliminärt dagsprogram samt en uppgift om till vilka kategorier man vände sig — representanter för universiteten (här nämndes för Sveriges del Harald Hjärne och docenten J. Bager-Sjögren), för de lärda skolorna (rektor S. Almqvist, adjunkt N. Lagerstedt och lektor Ernst Carlson), för flickskolor och högre lärarinneseminarier (Anna Sandström, skolföreståndarinnan Anna Rönström, lärarinnorna Lilly Engström och Gustava Hjelmmerus, fil. dr Ellen Fries samt rektor L. M. Wærn), för folkskolor och folkskoleseminarier (folkskoleinspektör och rektor C. O. Arcadius, Fridtjuv Berg, Hulda Lundin, redaktör E. Hammarlund och direktör O. Salomon)

⁴⁵ Så framgår av det tryckta mötesprogrammet, "Forslag til dagsorden for det private nordiske lærermøde i Askov 1896" (bil. till Schröders brev till Anna Sandström 12 juli 1896, ASA, III: 7).

⁴⁶ Schröder till Anna Sandström 15 mars 1896, a. vol. (Konc. i Kungl. bibl., Köpenhamn). Tiden för mötet fastställdes nu av Schröder till 27 juli—3 aug.

⁴⁷ Så framgår av Anna Sandströms odat. brevkort till Schröder (Poststämpel 10 apr. 1896), Kungl. bibl., Köpenhamn.

⁴⁸ Ett utkast till inbjudan, undertecknat av Schröder, Askov 23 juni 1896, finnes i en del handlingar, "Materiale vedrørende de

samt för folkhögskolor och övriga intresserade (rektor Teodor Holmberg).

Ett tryckt program kunde i juli utsändas till de anmälda deltagarna i mötet.⁴⁹ Vilka dessa voro, är icke med säkerhet känt. Någon redogörelse för själva mötet är ej publicerad, ej heller någon förteckning på deltagarna. Av korrespondensen mellan Schröder och Anna Sandström framgår, att den största kontingenten tydligen kom från Danmark — ett fyrtiotal personer⁵⁰ — den närmast starkaste från Sverige — omkring 15⁵¹ men endast ett fåtal från Norge⁵² samt en eller två finländare och en islänning.⁵³

Anna Sandström, som tillbringat sommaren i Skåne — i

---

private nord. Skolemøder", Askovmötet 1896, i Statens pædagogiske Studiesamlings bibl., Köpenhamn.

⁴⁹ Programmet, "Forslag til dagsorden" tryckt i Kolding, översändes, som förut nämnts, till Sverige den 12 juli (30 ex.).

⁵⁰ Deltagarna ha uppgivits i flera olika brev men det senaste är av 2 juli (brev till Anna Sandström, ASA, III: 7). Här finnas 36 personer namngivna förutom "Nogle lærer og lærerinder fra omegnen" samt en tysk, en nordslesvigsprost och tvenne danska prostar för mera tillfälliga besök. Från svensk sida har särskilt begärts, att Nathalie Zahle, Henriette Skram, Hanna Adler, Kristine Frederiksen, folkhögskoleföreståndaren dr Jens Nørregård, folkhögskoleläraren Chr. Bågö och rektor E. Slomann skulle komma till mötet. Se härom Anna Sandström till Schröder 22 apr. 1896, Kungl. bibl., Köpenhamn.

⁵¹ Ett tjugotal personer ha tydligen anmodats, men flera hade förhinder, andra hade ej svarat. Nya namn ha sedan nämnts, men återbud ha också senare anmälts, varför siffran är osäker. De växlande uppgifterna om de svenska deltagarna återfinnas i Anna Sandströms brev till Schröder av 18 maj, 4, 17 och 30 juni samt 19 och 21 juli, Kungl. bibl., Köpenhamn.

⁵² Preciserade uppgifter om de norska deltagarna saknas. Men att de voro mycket fåtaliga, framgår klart av korrespondensen mellan Anna Sandström och Schröder. Den förra trodde för sin del, "att det ligger något unionellt missförstånd under igen" (brev till Schröder 4 juni). I en av ortstidningarna — "Esbjerg Avis" den 1 aug. 1896 — uppges, att Norge icke var så fylligt representerat som Sverige.

⁵³ Enligt Anna Sandström (brev till Schröder 18 maj) skulle från Finland ha anmält sig blott en repr., nämligen Alli Trygg. Schröder uppger (brev till Anna Sandström 2 juli, ASA, III: 7) att han vänt sig till en finländsk dam, som befann sig i Bern, och uppmanat henne att anmäla sig. I samma brev meddelar Schröder, att en isländsk lärare anmält sig till mötet.

Mölle⁵⁴ — infann sig jämte övriga mötesdeltagare på utsatt dag — måndagen den 27 juli — på folkhögskolan i Askov, där man efter inkvartering och "Fällesspisning" övervar en gymnastikuppvisning "på Pigehöjskolen" och sedan kl. 8.30 på kvällen samlades för mötets konstituering.⁵⁵ Med ledning av mötesprogrammet och Schröders anteckningar till detsamma samt hans senare lämnade redogörelse i "Höjskolebladet"⁵⁶ kan man i stora drag följa mötets yttre konturer.

Den första arbetsdagens förhandlingar voro förlagda till tiden 12—4.⁵⁷ Härvid behandlades frågan om vad som kunde göras för att i de olika nordiska länderna höja kunskapen om dessas natur, folkliv, historia och litteratur. Inledare var rektor Slomann, Köpenhamn. Därefter inledde Fridtjuv Berg en diskussion "Om en allmänt medborgerlig examen, dess syfte, omfattning och lämpligaste anordning". Slutligen höll seminarieadjunkt And. Sch. Steenberg, Horsens, föredrag om "Folkebog-samlinger". Dagen därpå — onsd. 29 juli — konfererade man i tvenne etapper, 9—11 och 12—2. Under det första sammanträdet sökte inledaren, Sigfrid Almquist, besvara frågan, hur det

⁵⁴ Så framgår av hennes brev till Schröder, daterade Mölle 30 juni, 19 och 21 juli 1896, Kungl. bibl., Köpenhamn.

⁵⁵ Gymnastikuppvisningen var avsedd att ge deltagarna en inblick i hur "den Lingske gymnastik drives i Danmark" (Schröder till Anna Sandström 15 mars, ASA, III: 7).

⁵⁶ Schröders blyertsanteckningar på programmet gäller huvudsakligen, vilka talare som uppträtt, och ingår i "Materiale vedrørende de private nord. Skolemøder", Statens pæd. studiesamling, Köpenhamn. Schröders artikel, "Det private nordiske Skolemøde i Askov från 27 Juli til 3 August 1896", är införd i Höjskolebladet 1896, s. 1017—22. Man hade vid mötet kommit överens om att icke lämna pressen något referat av "det ordskifte, der paa de enkelte Dage fandt sted" men däremot lämna uppgift om vad man överlagt om. Utfärden till Fanö den 31 juli skildras utförligt i "Esbjerg Avis" den 1 aug. Några uppgifter om mötet och förarbetet till detsamma lämnas av Ingeborg Appel — Schröders dotter — i en nekrolog över Anna Sandström i "Höjskolebladet" 1931, s. 407—10, 426—28. Själv har Anna Sandström givit en minnesbild av mötet i artikeln "Den pedagogiska skandinavismen", införd i "Verdandi" 1899 s. 129—56.

⁵⁷ Så enligt programmet. Schröder uppger emellertid i sin redogörelse i "Höjskolebladet" 1896, att den 28 juli hörde till de "strænge Arbejdsdage" med 8 timmars förhandlingar. Det skulle i så fall innebära, att man fortsatt överläggningarna efter middagen.

kom sig, att "den ökade utveckling", som försports inom undervisningen "vid våra läroverk, såväl högre som lägre", icke utlöst en "i samma grad ökad rikedom på andliga intressen hos folket i det hela". Under den senare konferensen talade Schröder själv över ämnet "Hvad göres der, for at styrke de dele af de nordiske folk, som leve under fremmed vælde, og hvad kan yderligere göres?" På eftermiddagen var det anordnat ett kyrkligt möte "i Skibelund krat" med anföranden av danska präster.

Centrala skolorganisatoriska problem diskuterades den 30 juli. Anna Sandström uppställde frågan, om "den kvinnliga naturens egendomligheter" vore av den art, att det krävdes en särskild skolorganisation avsedd för flickor. Hon frågade vidare, om man borde ta hänsyn till "dessa egendomligheter" vid val av ämnen och metoder samt om, "såsom nu är fallet", nöjesläsningen borde vara olika för gossar och flickor. Köpenhamns-lärarinnan fru Birgitte Berg-Nielsen talade därefter om "hus-holdningsskoler".⁵⁸

Följande dag — fredagen den 30 juli — var helt anslagen åt utfärden till Fanö.⁵⁹ Från Vejens järnvägsstation reste man till Esbjerg, dit man anlände 11.45. Med "Færge-damperen" tog man sig så över till Nordby på Fanö. Här välkomnades man av öns präst och for så i vagnar upp till "Skyttehuset", där frukost intogs. Sedan bar det av till badstranden, och kl. 3.30 ägde ett offentligt möte rum på en öppen plats, dit ortens invånare infunnit sig. En talarstol höljd i de nordiska ländernas flaggor, var här upprest. Härifrån framförde representanter för de olika kontingenterna hälsningar till de närvarande. Det hela var tydligen improviserat och dirigerades av Schröder, som helt sonika anmodade vederbörande att uppträda. Anna Sandström har långt senare berättat härom. Hon och de andra stodo lugnt och tittade sig omkring i förlitan på att mötet var "Schröders och prästens ensak". De blevo emellertid snabbt tagna ur denna villfarelse. "Men bäst som det var, kände jag en

⁵⁸ Så enligt programmet. Enligt Schröders uppgift i "Höjskolebladet" skulle man denna dag ha förhandlat i ytterligare 4 timmar.

⁵⁹ Utfärden till Fanö har här ovan skildrats med ledning av "Esbjerg Avis" den 1 aug. 1896 samt Anna Sandströms minnesanteckningar i nekrologen över Schröder ("Verdandi" 1908, s. 49—55).

tung hand på min axel, och Schröder sade: 'Anna Sandström skal tale!' Hon kände sig naturligt nog "hemsk till mods", eftersom hon aldrig talat på något "folkmöte" och inte hade en aning om vad hon skulle säga Fanöborna. Hon fick emellertid foga sig. För övrigt befann hon sig i gott sällskap. Fridtjuv Berg och lektor E. Sahlin synas också på den svenska sidan ha anmodats tala. Mötet avslutades med att Schröder framförde deltagarnas tack till Fanöborna för deras gästfrihet. Efter en "Fællesspisning" senare "om Aftenen" på en hotellterrass med ty åtföljande mängd av tal kunde de trötta resenärerna återvända till Askov.

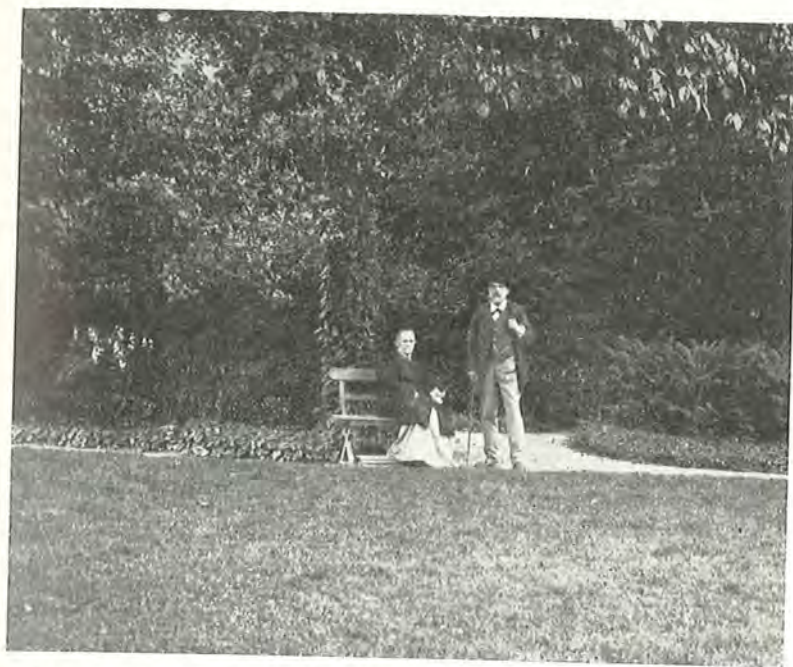
Följande dag — lörd. 1 aug. — var ganska arbetstyngd. Förhandlingarna 12—4 rymde dels en överläggning, inledd av lektor E. Sahlin, om balansen mellan de receptiva och produktiva "förmögenheternas utveckling" i skolan, dels en diskussion, om "en historisk metode" kunde vid undervisningen "bruges" i modersmålet på samma sätt som den användes i "naturvetenskapen", med inledningsanförande av professor La Cour. På eftermiddagen 6—8 höll dr J. Nörregård föredrag om folkhögskolans ställning till den övriga undervisningen. Söndagen var relativt stillsam. Predikan hölls kl. 10 av dr Feilberg, varefter man kl. 12 diskuterade den "nuværende" kristendomsundervisningen⁶⁰ och kl. 2 åhörde ett föredrag av docenten J. Bager-Sjögren "Om nyare undersökningar rörande barnens själsliv och kroppsliga natur".

Den sista mötesdagen upptogs av förhandlingar 8—11, varvid man överlade om åtgärder för att hos lärare och allmänhet väcka större intresse och befordra ökad insikt i uppfostrings- och undervisningsfrågor — inledare var här N. Lagerstedt — samt dryftade spørsmålet om "en mulig fortsættelse af private nordiske pædagogiske møder i kommende år". Tydligt hade härvid dr. Otto Salomon ställt i utsikt att kunna anordna ett möte på Nääs.⁶¹

Givetvis hade de danska och svenska deltagarna spelat huvud-

⁶⁰ Så enligt programmet. Schröder har icke antecknat namnet på någon inledare till denna diskussion.

⁶¹ Så framgår indirekt av Schröders redogörelse i "Höjskolebladet" 1896.

Folkhögskoleläraren Christopher Bågö.

rollen under mötet.⁶² Det bevarade källmaterialet ger icke möjlighet att följa deltagarnas insatser vid mötet, utöver vad som här meddelats, t. ex. deras inlägg i debatterna o. d. En samtida, som övervarit Askovmötet och i Anna Sandström såg "en av Sveriges betydligste og mærkeligste Pedagoger", har kallat henne "Mödets Dronning".⁶³ Uttalandet må gälla för vad det kan. Säkert är i alla händelser, att Anna Sandström hörde till mötets förgrundsgestalter och haft en ganska avgörande betydelse för dess tillkomst. Själv ansåg hon, att mötet icke blott motsvarat utan överträffat förväntningarna, och gav Schröder och hans hustru hela äran härför.⁶⁴

⁶² Så har Schröder själv uppfattat förhållandet i sin o. a. redogörelse.

⁶³ Nekrolog över Anna Sandström av INGEBDRG APPEL (f. Schröder) i "Höjskolebladet" 1931, s. 407—10, 426—28.

⁶⁴ Anna Sandström till Schröder, Mölle 16 aug. 1896, Kungl. bibl.,

Jämte några vänner reste hon sedan norrut genom Jylland upp mot Skagen och fick ett starkt intryck av den skarpa motsättningen mellan den "jydske Heds" betryckande ödslighet och den odlade jordens leende mjukhet. Senare besökte hon en av de nyförvärvade vännerna, folkhögskolemannen och teologen Christopher Bågö i Århus, med vilken hon en halv vecka diskuterade "pedagogik, historia, litteratur, geografi och allt möjligt och hade utmärkt trevligt".⁶⁵

Det är ingen tvekan om att Anna Sandström mottagit mycket starka impulser för sin fortsatta utveckling av vad hon upplevde på Askov. Intrycken härifrån ha i hög grad stått levande för henne, då hon efter hemkomsten på hösten 1896 började skriva sin stora essay om Grundtvig och den danska folkhögskolan, införd i "Verdandi" 1897.⁶⁶ Dess första avsnitt är en hymn till folkhögskolan, sådan den utvecklats i Danmark. Det heter här bl. a.

"Huru skall jag beskriva, vad man erfar i en dansk folkhögskola av det äkta slaget? Det är nästan samma känsla för ens andliga människa, som det är för ens kropp, när man en vacker sommardag kommer ut på fjällvidderna, en känsla av levnadslust, av kraft, av håg att taga itu med stora uppgifter och framför allt en känsla av syskonskap med alla människor. Misstron mot en själv och småkritiken mot andra, detta som eljest lägger sig så tungt över allt liv, som vill spira, är här liksom bortbläst."

De utmärkande och grundläggande dragen i den danska folkhögskolans fysiologi vore enligt hennes förmenande den anda av godhet, livaktighet och glädje, som präglade dess verksamhet, liksom ock den känsla av samhörighet och intressegemenskap som den bibringade alla. En segerviss tro på möjligheten att genom "undervisning höja och adla människolivet" hörde också till dess karaktäristika. Särskilt betagen hade hon under uppehållena vid Askov blivit av dess ledande kraft, Ludvig Schröder.

Köpenhamn. Hon prisade i detta sammanhang särskilt fru Schröder, i vars person man kunde finna "den så sällsporda föreningen av en fullt modern kvinnas livliga intressen med våra mormödrars stilla själfullhet".

⁶⁵ O. a. brev.

⁶⁶ "Grundtvig, Nordens störste folkuppfostrare, och den danska folkhögskolan" i "Verdandi" 1897, s. 35—40, 65—102.

der. Vid hans bortgång 1908 skrev hon en nekrolog,⁶⁷ som hör till det vackraste hon i den vägen åstadkommit. Hennes uttalanden stödjade sig emellertid huvudsakligen på de minnesintryck hon bevarade från deras sammanträffanden under 1890-talet, och må därför här få sin plats. "Den bredaxlade, starka gestalten, det skäggiga stora huvudet med de underbart djupa ögonen", så beskriver hon hans yttre, "gjorde ett intryck av hövding eller kanske snarare patriark". Han såg ut, som om han förmådde bära tunga bördor men också som om han fått lida mycket. "Patriotens sorg över det stympade fäderneslandet" hade gett ett drag av svårmod åt ett anlete av utpräglad kraft. Askovs folkhögskola, som var danskhetens yttersta utpost mot det nationalistiska Tyskland, hade fått sin säregna prägel genom Schröders personlighet. Det var hans förtjänst, att elden aldrig slocknade och att dess flammor kunde lysa över på andra sidan, "där många av Danmarks barn bland ett främmande folk kämpa sin tunga kamp för modersmål och frihet". Uppgiften som folkhögskolans föreståndare ålade honom en mängd praktiska värv, som han skötte med förvånansvärd skicklighet. Hans mångsidighet fann också uttryck i djupt ingripande insatser på andra områden, exempelvis i "Hedeselskabets" framgångsrika arbete med "att förvandla Jutlands hedar till skog eller odlad mark". Men med alla sina praktiska intressen "var han en djupt religiös, kontemplativ natur, inte utan en stark dragning till mystik och poesi". Hans uppträdande utmärktes "av en viss bredd och myndighet", men hans naturliga värdighet var på samma gång ödmjuk och försynt. Han var lugn, lidelsefri och uppmuntrande, i grund och botten "en i eminent grad *samlade* personlighet". Uppvuxen i "skandinavismens glansperiod" hyste han djup sympati för frändefolken och anslöt sig också med stor iver till de strävanden, som vid 1800-talets slut gjorde sig gällande för ett fastare samarbete mellan Nordens pedagoger.

Anna Sandström underhöll genom åren en ganska livlig korrespondens med Schröder.⁶⁸ Till honom sände hon esomoftast

⁶⁷ "Verdandi" 1908, s. 49—55, även tryckt i urvalet av Anna Sandströms skrifter, "Ludvig Schröder, 1836—1908", s. 366—72.

⁶⁸ Schröders brev ingå i ASA, III: 7, hennes till Schröder i hans

sina artiklar och böcker, och fick alltid vänliga och förstående svar. Hennes essay om Grundtvig och danska folkhögskolan vann hans livliga bifall.⁶⁹

”Det er bare for at følge mit hjertes trang”, skrev han på våren 1897, ”at jeg griber pennen for at takke Dem for den overordentlig smukke måde, hvorpaa De har fortalt om Grundtvigs liv og om folkehøjskolesagen i Deres pædagogiske tidsskrift. Det har været mig i høj grad interessant at lægge mærke til, hvad De særligst fremhæver ved folkehøjskolesagen, som den har udviklet sig i Danmark, og til Deres varme ønske om, at den danske folkehøjskole maatte beholde den kristligt-historisk-poetiske grundstämning. Det er et ønske, jeg i høj grad deler.”

* * *

Anna Sandström hade vid denna tid förvärvat sig många vänner och beundrare i Danmark. Hon blev vid olika tillfällen anmodad hålla föredrag och framlägga sina synpunkter på undervisningen. Det ärevördiga ”pædagogiske Selskab” i Köpenhamn — stiftat redan 1820 — inbjöd henne i början av år 1898 att orientera dess medlemmar om sina pedagogiska rön och idéer.⁷⁰ Hon valde att tala ”om realism i undervisningen” och mötte sitt auditorium den 26 apr.⁷¹ Föredraget, som publicerades i Danmark,⁷² ger en utmärkt sammanfattning av hennes syn

---

saml., Kungl. bibl., Köpenhamn. Schröder kom också att lämna flera bidrag till ”Verdandi”, t. ex. ”Apostelen Johannes, Forebilledet for en Lærer i den kristne Menighed. En Søndagstale ved et Skolemøde” (Nääs) 1898, s. 218 ff., ”Er det ønskeligt, at vort Erhvervslivs Historie bliver fortalt i Skolerne?” 1901, s. 265 ff., ”En Erindring om C. F. Tietgen”, 1902, s. 105 ff.

⁶⁹ Brev till Anna Sandström 30 maj 1897, ASA, III: 7.

⁷⁰ Inbjudningen framfördes genom dess ordförande S. L. Tuxen i brev till Anna Sandström 16 febr. 1898, ASA, III: 8.

⁷¹ ”Det pædagogiske Selskabs Aarsberetning” 1897—98, 1898—99, Ottende Møde 26 apr. 1898. Om sällskapet, se H. KYRRE, Det pædagogiske Selskab gennem hundrede Aar, Kbhvn 1920.

⁷² Föredraget återgavs in extenso i o. a. årsberättelse, s. 13 ff., intagen i Tillæg til ”Vor Ungdom”, Kbhvn 1900.

på skolans enkla och primära uppgifter, och må här i korthet återges.

Ingen är mera vetgirig än barnet. Hela livet har ännu nyhetens behag för det. Barnet befinner sig här i ungefär samma situation, som när vi äldre komma till ett främmande land. Barnet är också en resande, det har inga bekymmer utan går helt upp i förtjusningen inför allt det nya, som möter det. Barnet vill se så mycket som möjligt. Vad det inte själv får se, vill det ha beskrivet för sig så tydligt, att det tycker sig se det. Det vill höra talas om djur, blommor och människor, deras handlingar, ej deras tankar. ”Det är alltså naturen, människan och människans arbete, som det vill ha besked om”. Iakttagelsen under den späda barndomen är lika stark som vetgirigheten. Genom ständiga, envisa frågor söker barnet tillfredsställa sin nyfikenhet. Kontrasten mellan barnets brinnande intresse och den vuxnes lojhet är uppenbar. Barnet vill ha besked om naturen och människoarbetets ”konkreta, yttre produkter”. Däremot frågar barnet aldrig: ”Mamma, vad kallas ett sådant ord som häst eller ett sådant ord som vacker?” Det törstar aldrig efter att lära känna ordklasser och frågar aldrig av sig självt efter skillnaden mellan huvudsats och bisats. Inte heller hyser det något begär efter att lära sig främmande språk. ”Kunskapen om abstraktioner, om former och tanke kategorier hör icke till det vetande, som barnet *längtar efter*, utan till det som måste *tvingas* på detsamma”. Detta vetande kan inte undvaras, och därför måste man göra en kompromiss och ge barnet ett visst kvantum av båda — konkret verklighetskunskap, som det längtar efter, och abstrakt kunskap, som ”i grunden är främmande för barnanaturen”. Ju högre civilisationen är, ju större blir frestelsen att låta den abstrakta riktningen dominera i undervisningen. Detta vore den moderna skolans största fara. Den abstrakta kunskapen ger ingen näring åt en barnasjäl. Genom att överbetona den abstrakta kunskapen kunde åtskilliga yttre, konventionella, ”världsliga” fördelar vinnas, men barnet självt kunde inte bli annat än ”brådmoget och visset”, om det för tidigt ”dresserades” till abstrakt tankegång. Det dresserade barnet tar kanske med tiden en lysande examen och kommer sig väl fram i världen, men väl att märka endast på gamla upptrampade banor, inte på sådana som fordra ”initiativ och skapande

kraft". Ger skolan vika för frestelsen "till världslighet", begår hon ett "syndafall" och förfelar sin huvuduppgift, den nämligen att "utveckla barnet i enlighet med dess natur".

Eftersom barnets intresse är inriktat på "det reella", måste undervisningen vara realistisk, d. v. s. handla "om verkligheter". Sådana ämnen som geografi, historia och naturkunnighet, och även matematik, när undervisningen däri är väl skött och ej för abstrakt, bjuda barnsjälen mest "näring och utveckling". Däremot måste man placera språkundervisningen och allt vad logik och grammatik heter i andra rummet. Det är emellertid inte nog med att "innehållet" är hämtat från verkligheten. Själva "formen" eller "framställningen" skall också vara verklighetstrogen, "så att den ger illusion av verklighet". Eftersom barnet har skarp iakttagelseförmåga, som fäster sig vid detaljer, kan det icke uppfatta och glädja sig åt en skildring ur verkligheten, om densamma är "schematisk och hopdragen" och berövad karakteristiska och "livgivande" smådrag. Barnet fordrar noggrannhet och exakthet i skildringen och vill gärna kontrollera den. En illustration skall vara "riktig", d. v. s. exakt. De gammaltestamentliga berättelsernas tjusning för barn ligger ofta i den omständlighet, varmed allt framställes. Det bör finnas en "episk fantasi" i de skildringar man bjuder barnen. När vuxna läsa t. ex. en roman, gå de i regel rätt lätt förbi de beskrivande sidorna för att komma till de andliga konflikterna, de skarpa poängen. Barnen däremot ha inget sinne för analyserna, de söka i stället "den episka beskrivningens detaljer", som för dem bli något av en "lugnande vaggång".

Själv hade talarinnan i början av sin lärarverksamhet varit mest intresserad av analyser, abstrakta överblickar och utredningar, personliga stämningar o. d. men inte alls av långa beskrivningar på yttre föremål. Men hon märkte snart, att det hon själv tyckte vara obetydligt, intresserade barnen mest. Hon upptäckte också genom barnens frågor sin egen "gränslösa okunnighet" om den yttre världen. Hon måste därför skaffa sig "praktiska kunskaper" om sådana ting som t. ex. åkrar, ladugårdar, hönsgrårdar, kvarnar och andra lantliga förhållanden.

Till undervisningens episka karaktär hör också, att man stannar tillräckligt länge vid en och samma "föreställningsserie". Det går inte att hoppa från den ena föreställningen till den

andra. Vår tid hade visserligen förkärlek för det korta och fragmentariska. De primitiva folken diktade däremot långa episka poem. När barnet får fördjupa sig i ett och samma kunskapsområde, vinner det lugn och ro. Men vill inte barnen ha omväxling? Jo, men det är egentligen mellan själsarbete och kroppsarbete. Sunda barn vilja inte ha ständigt ombyte varken på lekar, leksaker eller studieföremål.

Barnets kärlek till den breda, sammanhängande framställningen är tyvärr mycket litet tillgodosedd i den moderna skolan. Läroböckerna för de lägre klasserna äro små, korta och brokiga och innehålla endast notiser om varjehanda. Föremålen måste dock ha ett inbördes sammanhang, sådant de ha i verkligheten. Alla däggdjur äro ju inte samlade på ett ställe, alla fåglar på ett annat, alla kräldjur på ett tredje, så som de uppträda i zoologiläroböckerna. I geografierna är det ungefär på samma sätt — ett stycke handlar om bergen, ett annat om växtligheten, ett tredje om djurvärlden, men i verkligheten äro de ju blandade om varandra. Berget bär på sina sluttningar gräsrika ängar och djupa skogar. På ängarna betar boskapen, i skogarna lever villebrådet och där bygger också människan sitt hus. Sådant är verklighetens sammanhang — primärt och lättfattligt. Det sammanhang, som vetenskapen konstruerar, är sekundärt och svårfattligt. Barnet tänker klokt och sant, har inga förutfattade meningar och inga passioner. Det vill ha att göra med enkla förhållanden. Det som är allt för svårförståeligt och invecklat, kan det inte reda ut och blir därigenom först oroligt, sedan passivt.

Det ligger en viss fara i den i våra dagar så högt uppdrivna lärarskickligheten. En person med talang kan lätt tala så vackert och barnsligt, att barnen bara le och nicka sitt ja, när läraren frågar, om de förstått. Men ett "förstående", som blott framlockats av en lysande undervisningstalang, är "naturligtvis endast ett sken". Den bäste läraren är icke den, som kan jollra mest barnsligt, utan den som gör sig förstådd utan joller. Barn tycka inte om joller. De hålla på sin värdighet och vilja bli behandlade med "allvar och aktning".

Anna Sandström sammanfattade sina åsikter om barnaundervisningen i tre huvudpunkter: 1) Innehållet bör huvudsakligen hämtas från verkligheten, 2) framställningen bör vara så verk-

lighetstrogen som möjligt och hit hör utförlighet och episk bredd samt 3) föremål och förhållanden böra framställas i det sammanhang, vari de förekomma i verkligheten och icke gärna i det sammanhang, som det vetenskapliga systemet ger dem.

Varje undervisningsideal är, framhöll hon till sist, ett livsideal. Den pedagogiska realismen hade inget med materialism att skaffa. Den ville framalstra "kärlek till det äkta och sanna". Den verkliga realisten tänker vad han säger och handlar efter sin övertygelse. För att kunna verka för realism i undervisningen måste man också vara idealist.

* * *

På sommaren 1898 ägde det andra privata nordiska skolmötet rum på Nääs den 3—8 aug. Det var anordnat av Otto Salomon, den svenska slöjdens skapare och hängivne målsman. I organisationsarbetet deltog även Anna Sandström,⁷³ som därjämte medverkade som föredragshållare vid mötet. Antalet deltagare var 84, därav ett femtiotal från Sverige. Danmark var närmast bäst representerat. Återstoden utgjordes av norrmän, två finländare, en sönderjyde och tre pedagoger från USA.⁷⁴ Bland svenskarna märktes Almquist, Lagerstedt, Anna Sandström, Bager-Sjögren, Waern, Dalin, Lilly Engström, Emil Hammarlund, rektor Ludvig Lindroth, lektorerna P. G. Laurin och Tom Moll. Från Danmark kommo bl. a. Schröder, Bågö, Slomann, Steenberg och Tuxen, från Norge Otto Anderssen, från Finland fil. dr P. Nordmann.⁷⁵ Förhandlingarna ägde rum i Nääs' vackra slott

⁷³ Så framgår bl. a. av Schröders brevkort till henne 5 mars 1898, f. a. saml. Inbjudan till mötet hade utfärdats 18 maj 1898 och var undertecknad av Otto Salomon, Anna Sandström, Sigfrid Almquist och Fridtjuv Berg. Handlingar rörande de nordiska skolmötena, ASA, IV: 5.

⁷⁴ En tryckt mötesberättelse föreligger "Andra privata nordiska skolmötet å Nääs den 3—8 augusti 1898" (Sthlm 1901) men innehåller icke alla föredragen. I sin artikel "Den pedagogiska skandinavismen", "Verdandi" 1899, s. 129—56, har Anna Sandström lämnat en personligt hållen redogörelse för mötet (s. 146—54).

⁷⁵ O. a. berättelse.

"i en praktfull salong, möblerad i vitt och gult siden", under det att inkvartering och utspisning i regel voro förlagda till slöjdseminariets ekonomibyggnader.

Den första mötesdagen diskuterades bl. a. "den höjere Skoles Maal" med Tuxen som inledare.⁷⁶ Följande dag redogjorde Otto Anderssen för "den nye Lov om højere Almenskolor i Norge".⁷⁷ Lektor Laurin talade om matematikundervisningens uppgift för den högre allmänbildningen.⁷⁸ Dagens diskussion, som inleddes av rektor Waern, rörde sig om "de främmande språkens övervikt inom våra högre allmänbildande skolor".⁷⁹ Den tredje förhandlingdagen — 5 aug. — fingo deltagarna bl. a. åhöra ett föredrag av Almquist om "Skolans plikt att utveckla lärjungarnas verklighetssinne" samt vara med om en diskussion inledd av Schröder⁸⁰ om universitetsutbildningen och lärarna.

Följande dag — 6 aug. — framträdde Anna Sandström med ett föredrag "Om den muntliga framställningens betydelse för barnets självverksamhet".⁸¹ Skolans främsta uppgift vore, framhöll hon, att meddela barnen en viss bildning. Denna berodde icke på mängden av kunskaper. Skolan måste alltid föra krig mot obildningen och den "egoistiska slöheten". Lärarna finge därvid vara både missionärer och agitatorer. Folk såg ofta ned på lärarna. Om man visste, vilken makt de ägde, skulle man i stället frukta dem. Lärarnas främsta maktmedel vore "det levande ordet". I den muntliga framställningen kunde läraren lägga ner hela sin själ och därigenom behärska lärjungarna. Många ansågo, att det myckna berättandet i skolan gjorde barnen bortskämda och lata samt förkvävde deras självverksamhet. Barnet vore emellertid ingalunda passivt vid åhörandet, det måste underkasta sig en ganska stor själsansträngning för att fatta det sagda, kombinera det med sin egen erfarenhet och skapa sig en bild av det hela i fantasien. Denna ansträngning vore för övrigt ganska tröttande. När de mest avancerade

⁷⁶ Föredraget ej återgivet men finnes tryckt i "Verdandi" 1899, s. 177 ff.

⁷⁷ Tryckt i "Verdandi" 1898, s. 227 ff.

⁷⁸ Föredraget ej återgivet.

⁷⁹ Ej återgivet.

⁸⁰ Föredragen ej återgivna.

⁸¹ Föredraget återgivet i mötesberättelsen.

Grundtvigianerna funno det onaturligt, att barn svarade på frågor och själva berättade, bottnade detta i en missuppfattning av barns natur. Ett barn tycker om att höra på men också att tala själv. För mycket berättande från lärarens sida kan framkalla övermåttnad. En lärare måste därför kombinera sin framställning med vissa avbrott, då barnen få fylla ut luckor i framställningen, förklara ord och begrepp och göra enklare slutledningar. Ibland borde eleverna själva få berätta på sitt barnsliga sätt. Själv hyste hon tvivel på möjligheten av den "oblandade föredragsmetoden". Den ideala formen för umgänge vore ju ej monologen. I Sverige spelade den muntliga framställningen en mycket växlande roll i olika skolformer. I statsläroverken var det talade ordet "mycket tillbakaträngt". Läraren frågar, utreder och förklarar men ger sällan en livlig, personligt färgad berättelse. Det blev på så vis något torrt och "stämningslöst" över lektionerna. Man värdjade icke till lärjungarnas fantasi utan inskränkte sig till blotta kunskapsmeddelandet. I flickskolan kom det talade ordet mer till sin rätt, kanske ibland till övermått. I folkskolan rådde ett säreget förhållande. Dess lärarkår hyste ett brinnande intresse för undervisning och fostran. Men det språk, som talades där, var ofta "ett dött ord", hämtat från böckerna. Bokspråket dominerade ock i frågotekniken, där man genom ett pedantiskt begagnande av läroboken helt avlägsnade sig från vardagsspråket och hamnade i en allmän förkonstling.

I den följande diskussionen opponerade sig överlärare Dalin mot inledarens generalisering av undervisningen i folkskolan. Den formalism, som hon åskådliggjort i sitt föredrag, hörde enligt hans mening till undantagen. Det var de unga, oerfarna lärarna, som kände sig osäkra och därför föllo tillbaka på den teknik och metodik, som de inhämtat vid seminarierna. Man fick emellertid inte glömma de svårigheter, som folkskolans lärare hade att dragas med. Barnen måste i folkskolan lära sig två nya språk — det bildade talspråket och skriftspråket. Anna Sandström underströk i sin replik, att hon visserligen slagit ned på en väsentlig brist i folkskolans undervisning men hoppades livligt, att samarbetet med dess lärarkår, vilket berett dem alla stor glädje, därigenom icke skulle hämmas. "För min personliga del", bekände hon till sist, "måste jag säga, att jag räknar mina

vänner i folkskolan till dem, av vilka jag lärt allra mest i fråga om undervisning och uppfostran".⁸²

Söndagen den 7 aug. höll bl. a. Schröder ett föredrag om "Apostelen Johannes, Forebilledet for en Lærer i den kristne Menighed".⁸³ Avslutningsdagen — 8 aug. — informerade Salomon sina gäster "Om det s. k. Nässystemet och den s. k. Näasmetoden", varefter man diskuterade slöjdens betydelse.⁸⁴ Därmed var det egentliga mötet till ända.

Sina personliga intryck från mötet har Anna Sandström nedtecknat under sin vistelse i Fiskebäckskil vid mitten av aug. s. å. i ett brev till väninnan Kerstin Wall.⁸⁵ I raljant ton berättar hon här, hur "bortskämd" hon blivit under mötet. Folk hade nu kommit under fund med att det var hon, som hade varit "den drivande kraften" till de privata mötena. Hon hade därför blivit föremål för "en blomsterkastning", som hon själv fann lika "överdriven" som "genant". August Abrahamson, som stiftat Nääs' slöjdseminarium, hade i sitt testamente bestämt, att "framstående pedagoger" vid lärarmöten på Nääs skulle logeras på själva slottet, som låg ett stycke ifrån seminariabyggnaderna. Jämte ett par andra deltagare hade hon sålunda inkvarterats på slottet, som var ett av de ståtligaste hon sett i Sverige. "Betjent och kammarjungfru och kusk" voro avdelade att stå till deras förfogande. Själv "sov" hon "under en ljusblå sänghimmel à la tronhimmel, med blått sidentäcke och allting därefter", och satt på "möbler i guld och siden". Lyckligtvis blevo även andra deltagare väl uppmärksammade och fingo sina "blommor", så att det inte såg alltför illa ut ur avundens synpunkt. "Almquist hade en dag, när han blev väldeligen firad."

⁸² Bland "Materiale vedrørende" . . . (Det andra privata nordiska skolmötet), Statens pædagogiske Studiesamling, Köpenhamn, finnas bl. a. en del tidningsurklipp om mötet. Här heter det om förhandlingarna den 6 aug. om Anna Sandströms föredrag "Den aandfulde og instruktive Tale fremkaldte et overmaade livligt Ordskifte, vari ikke mindre end 22 Talere deltog . . . hele Forhandlingen blev en stor Hyldest til Sverrigs ypperste Pædagog, Frk Anna Sandström." Tyvärr framgår det ej, från vilken tidning klippet gjorts.

⁸³ Föredraget ej återgivet men trycktes senare i "Verdandi" 1898, s. 218 ff.

⁸⁴ Föredraget ej återgivet.

⁸⁵ Anna Sandström till Kerstin Wall 18 aug. 1898, ASA, II: 4.

Waern, som höll avslutningstalet vid sista middagen — ”det egentliga skandinaviska festtalet” slog alla med häpnad genom att prestera ”det erkänt briljantaste och stämningsfullaste talet”, som ”väckte en storm av förtjusning”. Han hade varit påtagligt rörd och gripen. Det hade hällregnat hela tiden, och alla utflykter hade måst inställas, men ändå hade tiden ej räckt till för alla samtal. Särskilt vid middagarna hade talet flödat — ibland hade 14 bordstal hållits. Salomon hade varit en utmärkt värd, ”humoristisk och torr-rolig”, ibland smått förtvivlad över deltagarnas obenägenhet att följa givna föreskrifter, passa tider o. d., men erkännande, att skaran visserligen varit ”den mest odisciplinerade ’kurs’ han någonsin haft att göra med”, men också ”den mest utvecklade”.

Kort sagt, fann Anna Sandström, att det hela varit ”roligt”. Särskilt glad var hon, att mötet, som för första gången hållits i Sverige, slagit så väl ut, och att svenskarna hedrat sig. En omständighet oroade henne dock — ”det blev för mycket smicker”. Hon hade här satt fingret på en öm punkt — faran för att de privata nordiska skolmötena skulle utveckla sig till ”sällskap för inbördes beundran”.

*   *
*   *

För svensk publik lämnade Anna Sandström i ”Verdandi” 1899 en redogörelse för vad som inträffat på den ”nordiska fronten” dessa år genom artikeln ”Den pedagogiska skandinavismen”.⁸⁶ Här finner man dels en skildring av de privata mötena på Askov och Nääs 1896 och 1898, dels en kritisk analys av arbetsformerna i de danska och svenska skolorna. Den pedagogiska skandinavismen hade enligt hennes mening sin egentliga uppgift i att sammanföra det pedagogiska reformarbetets ledande krafter i de nordiska länderna till överläggningar under otvungna former om gemensamma angelägenheter, att orientera varandra om skolförhållandena i respektive länder och tillgodogöra sig varandras erfarenheter. Att detta samarbete till viss del tog form av en ”skandinavisk-pedagogisk kritik”, fann hon danska förklarligt, liksom ock att denna borde kunna få ett be-

⁸⁶ ”Verdandi” 1899, s. 129—56.

tydande inflytande på den pedagogiska utvecklingen i respektive länder. Hittills hade danska och svenska skolmän varit mest intresserade av detta samarbete och flitigast deltagit i de anordnade sammankomsterna, under det norrmännen ännu intagit en mera reserverad hållning härtill. Själv kände hon bättre till de danska skolorna och deras undervisning än de norska. Hon ansåg det därför riktigtast att endast ha de danska och svenska skolorna i blickpunkten för den kritiska jämförelse hon ville anställa.

I Sverige hyste man stor vördnad för det officiella, och denna vördnad gjorde sig också bred på skolans område. ”Statens undervisning” ansågs därför mer eller mindre normgivande för en god ”eller rättare sagt korrekt undervisning”. Denna präglades av stor grundlighet, ofta med en orimlig fordran på barns förmåga att förstå och med föga anpassning efter lärjungarnas åldersutveckling. Klassundervisningen var helt dominerande. Under ett regn av frågor höll läraren en stark kontroll över klassens uppmärksamhet. Någon individuell handledning förekom ej. Eleverna gävo korta svar på frågorna och vågade sällan ge sig in på utförligare redogörelser. De hade över huvud taget svårt att tala sammanhängande. Den pedagogiska metoden spelade stor roll vid undervisningen. Där rådde i regel god ordning och upprätthölls en handfast disciplin i de svenska skolorna. För själva organisationen av skolan hade svenskarna ett utvecklat sinne. Undervisningen hade en bestämd målsättning, och man var angelägen att nå de uppsatta målen. En viss andlig kyla rådde i de svenska skolorna. Man lade för mycken vikt vid formen och för liten vid innehållet.

Vad som frapperat Anna Sandström vid besöken i de danska skolorna var den godmodiga sällskaps- eller rättare sagt familjeton, som rådde där i lärarens och lärjungarnas förhållande till varandra. Ingen högtidlighet men väl en naturlig frihet präglade umgänget dem emellan. Lektionerna voro lugnare än i de svenska skolorna. Där fanns ingen brådska, ingen spänning. Den danske läraren vände sig i regel till en lärjunge i sänder och uppehöll sig med denne en längre tid utan att ge ”kastfrågor” till de övriga. Undervisningen blev på så sätt mera individuell än den var i Sverige, men den var i gengäld mindre metodisk. De danska barnen hade lättare för att uttrycka sig än de

svenska. I fråga om lokaler och organisation voro danskarna sämre rustade än svenskarna. De båda nationernas särart avspeglade sig också i förkärleken till olika kunskapsämnen. Svenskarna lade sig mest vinn om naturvetenskaperna och språken — dock icke den litterära sidan därav — danskarna däremot om historia och litteraturläsning. Hos svenskarna övervägde det reala, hos danskarna det ideella eller humanistiska. Historien behandlades "själfullare" i de danska skolorna än i de svenska. Man tragglade mindre med "årtal, slag och dylikt" och ägnade större utrymme åt den andliga odlingen. Man hade öppen blick för sambandet med omvärlden. Det föreföll också, som om de danska lärarna vore mera lyhörda för vetenskapens nyare rön och ståndpunkter än de svenska och släpade inte med så mycket av traditionellt kunskapsstoff som de. Omdömet om historieundervisningen gällde dock endast den högre danska skolan. Folkskolans undervisning var däremot mindre tillfredsställande. Här plöjde man inte mindre än tre olika gånger igenom i stort sett samma historiekurs.

Som synes en ganska träffande karakteristik av svensk och dansk undervisning med snabba tvärsnitt och säkra psykologiska iakttagelser. Måhända har författarinnan haft en känsla av att hon sett en smula för snävt på den svenska skolans insatser. Hennes studie slutar med en hyllning åt det nationella medvetandet: "Fosterlandet har stigit upp för vår syn i ny gestalt, som landet med de stora obrukade tillgångarna, med myckenhet av obruten bygd, av dolda skatter, och vi börja också förstå vårt folk, detta folk med den sovande kraften i starka lemmar och med varma känslor bakom skygga, tigande läppar."

*   *

*

Med de norska pedagogerna kom Anna Sandström kring sekelskiftet 1900 i ovanligt livlig kontakt. År 1899 inbjöds hon att hålla föredrag i Pedagogiska samfundet i Kristiania,⁸⁷ följande år — 1900 — deltog hon i det allmänna nordiska skol-

⁸⁷ Inbjudningen utfärdades av samfundets ledande kraft, den kände pedagogen Otto Anderssen. Se hans brev härom till Anna Sandström 7 nov. 1898, 22 jan., 5 febr. och 12 mars 1899, ASA, III: 1.

mötet i Kristiania och året därpå i det privata nordiska skolmötet på Hankö i Norge.

Inför en publik på 120 personer talade Anna Sandström den 27 mars 1899 i Pedagogiska samfundet i Kristiania om arbetet i skolan.⁸⁸ Nutidsungdomen var, framhöll hon inledningsvis, trött. Den ville gärna tro, men kunde det inte. Skolans främsta uppgift vore emellertid att främja livsglädjen. Hon var inte överens med dem, som menade, att skolan blott skulle meddela kunskaper och inte befatta sig med uppfostrargärningen. Skolan ägde en stor tillgång, när det gällde att dana karaktären, i själva arbetsformen. Arbeta och glädje kunde inte skiljas åt. Livsglädjen kunde naturligtvis utvecklas på andra områden, t. ex. sportens — men det var en "animalisk" livsglädje. Själva kunskapen ger glädje och öppnar en "idealare" värld, vari den unge kan stiga in. Kunskapsmeddelandet måste i så fall bäras upp med värme och läraren själv vara gripen av det han för fram. Nordgermanerna visade i allmänhet stark benägenhet att behärska sig, något som i och för sig vore respektabelt. Men vägen mellan hjärtat och munnen blev därigenom ofta för kort. Den unge eleven måste lära känna glädjen att övervinna svårigheter, att få något färdigt. Känner man arbetets välbehag, är man framme vid glädjen i arbetet. Historieundervisningen hade sin betydelse inte minst däri, att den utvecklade de ungas lust och förmåga till arbete. Den handlade nämligen om människans strävan att övervinna hindren, att organisera sitt arbete och bringa reda i det, som förut var kaos.

Det är av stor vikt, att skolan lär barnen att samarbeta med andra — det "sympatiska" arbetet. Man får här icke trycka för mycket på ambitionen, framgången för egen del utan hänsyn till andra. Framgång isolerar. Men ihop med andra ödelägger den inte livsglädjen, vilket däremot den individuella fram-

⁸⁸ Samfundets förhandlingar 1898—99, 1899—1900 ingå i tillägg till "Vor Ungdom" 1900. Anna Sandströms föredrag är refererat på norska s. 26 ff. Om föredraget och vistelsen i Kristiania får man kännedom genom tvenne odaterade brev från Anna Sandström till Maria Hagberg. "Föredraget gick ju rätt bra", skriver hon, "inte så där som allra bäst ändå, och sen var det supé och tal förstås och artigheter", ASA, II: 1.

gången gärna gör. Man bör söka lära ungdomen den stora konsten att arbeta "anonymt".

Slutligen kom talarinnan in på frågan om arbetets värdesättning i skolan, d. v. s. betygen. Dessa framkonstruerade enligt hennes mening en ganska onaturlig skillnad barnen emellan. Hon fann det närmast löjligt att sätta sifferbeteckning på människovärdet. Bättre vore att föräldrarna oftare komma upp i skolan och fingo veta barnens ställning. Läraren stördes också i sitt arbete med undervisningen, om han ständigt skulle tänka på betygen.

Den 7 aug. 1900 samlades deltagarna i det åttonde nordiska skolmötet i Kristiania. Mötet hade rönt stark tillslutning — 5,563 deltagare, därav c:a 1,700 från Sverige.⁸⁹ Anna Sandström hade som v. ordf. i mötesbestyrelsens svenska delegation⁹⁰ deltagit i förberedelsearbetet. Själv medverkade hon med ett föredrag, "På vilket sätt bör det kulturhistoriska elementet införlivas med den historiska undervisningen?"⁹¹ Dess innehåll är i stort sett följande:

Tidigare fäste man i undervisningen mest uppmärksamhet vid den politiska historien. Nu är det väl mindre de yttre händelserna än det rådande tillståndet, som intresserar. Härvid har kulturhistorien kommit i förgrunden. Trängtan till åskådlighet och fullständighet ligger bakom det ökade intresset för kulturhistorien. Någon allsidig kännedom om en historisk personlighet får man inte genom att blott hålla sig till den offentliga sidan av vederbörandes liv. Den psykologiska uppfattningen av människonaturen har också fördjupats. Förr mätte man ofta gångna släkten med sin egen tids måttstock och anlade starkt moraliserande synpunkter vid bedömningen. Nu vill man varken obetingat fördöma eller prisa. Omdömena ha blivit relativa i stället för absoluta.

Kulturhistorien har nu kommit in i skolans undervisning. Hur skall man då begagna den? Det som bäst lämpar sig för

⁸⁹ Beretning om det ottende nordiske Skolemøde i Kristiania 7—10 Aug. 1900, Kristiania 1901.

⁹⁰ O. a. berättelse s. 4.

⁹¹ Föredraget, återgivet i mötesberättelsen s 560 ff., är in extenso intaget i "Verdandi" 1901, s. 96—107.

undervisningen är det, som berör livets materiella sidor, sådant som bostad, kläder, verktyg, föda, vardagslivets vanor o. d. De kulturhistoriska översikter, som ibland serveras i läroböckerna vid slutet av större epoker, bruka vanligen genomgå mycket flyktigt och ådra sig knappast elevernas intresse. De kulturhistoriska berättelser, som tillverkats av vissa författare — ofta av låg rang — läser inget barn frivilligt. Den historiska romanen slutligen kunde väl på sitt sätt meddela historisk bildning, men vanligen passerade barnen det kulturhistoriska stoffet däri mycket snabbt och utan större intresse och glömde det också snart.

Ibland ville man göra kulturhistorien till ett särskilt ämne, förlagt till skolans högstadium. Bättre vore emellertid att inordna kulturhistorien i den kronologiska framställningen av den politiska historien. Det kulturhistoriska materialet bör konkretisera barnets kunskaper. Om läraren t. ex. beskriver en historisk personlighet och därvid förbigår alla yttre attribut — utseende, klädsel, vanor o. d. — och endast talar abstrakt om honom och hans idéer, gör sig barnet självt en bild av honom och denna blir vanligen falsk, d. v. s. anakronistisk. Skildringar av allmänna kulturella tillstånd fånga inte barns uppmärksamhet. Framställningen måste knytas till bestämda personer och situationer — det operonliga och anonyma ligger inte väl till för barn. För att få material härtill måste man genomgå de historiska källorna.

I detta sammanhang berörde talarinnan ett omdebatterat metodiskt spørsmål. Behöver dylika instruerande skildringar, frågade hon, vara "i bokstavlig mening *sanna*?" Skall man ur undervisningen stryka bort exempelvis de "gamla" — väl närmast isländska — författarnas målande skildringar, blir man nödsakad att "stryka hela historien från barndomsskolans läroplan". Även om vissa episoder ur Snorre Sturlasons litterära och pedagogiska mästerverk — t. ex. om Olov Skötkonungs och Olav Haraldssons fiendskap, Uppsala ting och Torgny lagman — vore ren dikt, kunde väl skildringarna i sin helhet inte vara gripna ur luften. Om hans berättelser inte vore historiska, vore de dock "kulturhistoriska dikter". I sådan form hade folken i sin "barndomstid" tagit emot historien, och det är också i en sådan form, som barn bäst förstå och älska dem. Den nordiska

skolan begagnar sig för övrigt i alltför ringa grad av den skatt vi äga i den nordiska sagolitteraturen. De nordiska folken hade ju en gemensam forntid, vore det då icke i sin ordning, att de hade en gemensam grund för sin historieundervisning. Inför medeltidens historia råkar man ut för ett liknande dilemma. Man borde dock behålla krönikornas berättelser men bestämt förklara, att den kunskap, som härigenom meddelades, huvudsakligen hade sitt värde "från kulturens ståndpunkt". Den historiska sagan kunde betraktas som en elementär inledningskurs till historieundervisningen för de mognare ungdomsstadierna.

Till sist kom talarinnan in på historieundervisningen i folkskolan. Hon fann den ganska illa ställd, utan möjlighet att utveckla fosterlandskärleken och medborgarandan. Folkskolan måste fortsättas av ungdomsskolor, där en bättre avpassad undervisning kunde lämnas. Överhuvud taget måste man avstå från att betrakta historien som en "exempelsamling till moraliska teorier" eller som en "lärobok" med klara och tydliga regler för "den individuella personliga moralen". Däremot kunde man väl säga, att historien vore en "lärobok i samfundsmoral". Samfundens synder hämna sig alltid på samfunden själva. Om de högre klasserna förtrycka de lägre, medför detta förr eller senare stora olyckor. Historien är på sitt sätt "djupt religiös". Somliga människor voro kallade att i stora ögonblick av nationens liv fälla det avgörande ordet, fatta det avgörande beslutet. Men för alla gäller det att utföra det arbete, som fäderneslandet kräver. Härvid måste man fatta sin egen personlighet "som ett verktyg", vilket av Gud genom uppfostran, genom livets skickelser och erfarenheter har formats och slipats "för att avpassa det till en viss, alldeles särställd uppgift i det stora helas tjänst".

Föredraget mottogs med stor entusiasm.⁹² Auditoriets tack framfördes av "skolebestyrer" Slomann från Köpenhamn. De som följt Anna Sandströms verksamhet genom åren, slutade han, hade alla lärt sig att uppskatta hennes "overlegne og rige personlighed", hennes "fine og dybe grundsyn".⁹³

Sina egna intryck från kongressen hopsummerade Anna Sand-

⁹² Så framgår av Mötesberättelsens referat över diskussionen.

⁹³ O. a. Mötesberättelse.

ström i en artikel i "Verdandi" följande år.⁹⁴ Hon noterade därvid den starka, dominerande ställning som folkskolan och dess lärarekår i de nordiska länderna intagit vid mötet. Hon fann det i och för sig förklarligt med hänsyn till folkskolans samlade andel i undervisningsväsendet, men kände dock en viss oro för att den högre skolans problem skulle komma att skjutas i bakgrunden. Delvis berodde emellertid förhållandet på en alltför ringa medverkan från de högre skolornas lärare, och hon efterlyste i detta sammanhang ett mera framträdande intresse från de svenska läroverkslärarnas sida.

* * *

Det ankom vid denna tid på Norge att anordna det tredje privata nordiska skolmötet. Detta ägde rum den 12—16 aug. 1901 på Hankö, en liten badort vid östra stranden av Oslofjorden, två mil från Fredrikstad.⁹⁵ Mötet räknade ett åttiotal deltagare, bland vilka märktes Ludvig Schröder, Christopher Bågö, Sören Ludvig Tuxen, Emil Slomann och Ernst Kaper från Danmark, Sigfrid Almquist, Ludvig Lindroth, Anna Sandström, Enar Sahlin, Herman Odhner och Lilly Engström från Sverige samt Otto Anderssen, J. N. Nicolaisen, Henriette Wulfsberg och Olav Berg från Norge. De norska värdarna beklagade, att de icke kunnat inbjuda till något berömt lärosäte eller någon historiskt känd plats. "Vort land er ungt, vor skole ligesaa. Vi har hytter og hus og inge borge . . . Men vort lands natur er frisk og vakker" och man hoppades, att deltagarna skulle finna sig till rätta i det "mindre söbad", som valts till konferensplats.

Första mötesdagen tog man det med ro, samlades och bekantades med varandra. Dagen därpå höll Schröder föredrag över ämnet: "Er det ønskeligt, at Erhvervslivets Historie bliver fortalt i skolerne?" Därefter kom turen till Anna Sandström, som

⁹⁴ "Verdandi" 1901, s. 1—13.

⁹⁵ Någon mötesberättelse föreligger ej, inte heller någon deltagarlista. Den följande framställningen grundar sig dels på en redogörelse för mötet i "Bog og Naal" 1901, s. 190—94, dels på notiser i "Aftenposten" 12 aug. 1901.

valt att tala om "Den moderna stämningsslitteraturens inflytande på nutidsmänniskornas, särskilt de ungas sjäsliv". Hon menade, att den stämningsslitteratur, som på 1890-talet avlöste den realistisk-materialistiska riktningen, hade verkat förslappande på de unga, som berusade sig i sina stämningar. De svalde det som tilltalade deras skönhetskänsla och kunde icke upptäcka någon skillnad på gott och ont. "Ret og uret er begreber, der ikke længere har noget værdi for de unge". Dessa hade helt mistat "indignationens evne". Därför måste de äldre lära dem, att det gives något positivt ont och lågt, varifrån man måste och borde ta avstånd. Enligt en samtidas vittnesbörd åhördes föredraget med spänd uppmärksamhet och belönades "med de mest begeistrede haandklap". Diskussionen synes icke ha avvikit märkbart från inledarens synpunkter, men vid middagsbordet — här förbehölls tid för mera respektlösa inlägg — uppträdde skolinspektör Kaper, "som yngste barn" till försvar för ungdomen.

Den 14 aug. gingo två norska föredragshållare i elden. Direktör J. A. Bonnevie frågade sitt auditorium, "Opdrager den høiere skole for livet?" och Henriette Wulfsberg orienterade åhörarna "Om vore retslige forhold i det praktiske liv". Senare på dagen företog man en båtfärd till Bastö, där man bl. a. besökte ett skolhem för vanartiga barn.

Nästa konferensdag — den 15 aug. — fick ett något livligare förlopp, och om det också ligger någon överdrift i formuleringen "kampens dag", som vårt ögonvittne använt, är det tydligt, att man kommit in på ett brännbart ämne. Det skedde genom S. L. Tuxens föredrag, "Den høiere privatskole i Danmark". Fastän Tuxen själv var "bestyrer" för en privatskola i Köpenhamn, förklarade han sig vara "afgjort statsskolemand". Privatskolan var bunden på alla sidor, menade han, bunden av tusentals hänsyn. Endast statsskolan hade en så fri ställning, att den kunde utvecklas. En livlig diskussion följde, där täta hugg föll. Privatskolans anhängare pekade bl. a. på de många pedagogiska initiativ, som tagits från dennas håll trots en otrygg ställning och svag ekonomi.

De följande föredragen på mötet synas icke ha satt sinnen i brand. Sigfrid Almquist och rektor D. Knudsen från Fredrikshald inledde en diskussion kring frågan: "Var stå vi för närvarande

i pedagogisk utveckling?" Överlärare J. N. Nicolaisen, Kristiania, diskuterade behovet av en fortsättningsskola för folkskolans elever.⁹⁶ Avslutningsfesten, som ordnats av mötets ordförande, rektor Otto Anderssen, rymde de sedvanliga tack- och lovtalen med anföranden av Knudsen och norrmannen S. W. Hofgaard.⁹⁷

Anna Sandströms intryck från det tredje privata nordiska skolmötet har hon delgivit dess organisatör Otto Anderssen i ett brev från slutet av året.⁹⁸ De voro i själva verket icke odelat angenäma. Visserligen betygade hon sin stora glädje över mötet "både som människa, som pedagog och som skandinav". I sistnämnda hänseende kunde hon inte undertrycka "ett stilla jubel" med tanke på den framgång, som "rörelsen" vunnit. Särskilt gladdes hon åt den starka norska representationen — "stätlig både i officiell mening och i mänsklig mening". Mötets organisation och utmärkta ledning ansåg hon sig också kunna ge de amplaste lovord. "Ja, Hankömötet står i idel ljus för mig i allt, som angår den danska och i synnerhet den norska sidan." Särskilt hade hon lagt märke till lojaliteten och samarbetet norrmännen emellan.

Så mycket mera besviken var hon på sina egna landsmän. "Hos oss kan den ena förmågan inte ge utrymme åt den andra." Säkert hade väl Otto Anderssen lagt märke till, att hon själv liksom Tuxen på danska sidan hade haft att kämpa med en stark oppositon. "Om det vore en opposition i sak ändå, så gjorde det ingenting, men det är bara någonting luftigt, svävande, någonting, som ger mig känslan av att jag är i vägen." Hon hade intrycket att hennes hittillsvarande inflytande till varje pris måste motarbetas, "bara därför att det är mitt". Så stark som denna opposition varit på Hankö, hade hon aldrig

⁹⁶ Föredraget intogs i "Verdandi" 1901, s. 333 ff., under titeln: "En minimal fortsættelseskole til folkeskolen".

⁹⁷ Se utom den f. a. redogörelsen i "Bog og Naal" Anna Sandströms uppsats "Något om de nordiska skolmötena och deras betydelse" i festskrift till Otto Anderssen på 70-årsdagen 28 dec. 1921. (Även intagen i urvalet av Anna Sandströms skrifter s. 263 ff.).

⁹⁸ Anna Sandström till Otto Anderssen Stockholm 29 dec. 1901, ASA, II: 1. Därefter följde en tidvis mycket omfattande brevväxling med denne, sträckande sig ända fram till 1922.

tidigare känt den. Märkvärdigt nog syntes oppositionen "på sätt och vis" fått Almquist på sin sida. Hon hade vid mötet fått "det ena nålstygnet efter det andra". Som hon aldrig medvetet "skuffat" sig fram eller "med någon sorts övermod" begagnat sitt lilla inflytande, fann hon det hela "orättvist och bittert". Hon förstod nu, att man måste se det som "en naturlig sakernas gång" och som en reaktion mot "alla de överdrivna artigheterna på Nääs". Från att ha varit "en kättare", blev hon där upphöjd "till en sorts auktoritet" och hade sedan fått pröva "alla bitterheterna i den ställningen". — "Man skall sitta som en Buddhabild i en nisch och få några rökelsekorn då och då, men vill man vara med och handla — nej, pass."

För den som inte hade lyckats realisera en tiondedel av vad hon åsyftat och "som tycker mycket om att handla", var denna situation föga angenäm. Hon hade trott, att hon kunnat göra en smula nytta genom att söka hålla ihop reformvännerna och motarbeta kottariväsen — "särskilt Almquists" — men hade själv blivit "ett söndringens tecken". Helst hade hon önskat att få vara utomlands ett år och vila sig "från alltihop" och samtidigt låta motståndarna vila sig från henne. Det gick emellertid inte, och i stället hade hon beslutat, att "alltid tuga och hålla mig undan". För närvarande levde hon endast för sitt "lilla seminarium". I den pedagogiska världen i Sverige hördes endast ett rop numera: "Låt oss få nya personer (gärna hur medelmåttiga som helst)." Själv kände hon det inte som någon uppoffring att dra sig undan "uppgäendet i pedagogik", då hon hade "så många andra intressen" att falla tillbaka på.

Vilket reellt underlag Anna Sandström haft för sin "bikt" för Hankömötets ordförande, är numera icke lätt att konstatera. Den bevarade redogörelsen för själva förhandlingarna ger här ingen ledning. Avundsamhet och personlig rivalitet spela väl alltid in i dylika sammanhang. Otto Anderssen fann det själv förklarligt, att man ibland kunde gripas av missmod och att man alltid måste räkna med en viss kritik och opposition i pedagogiska kretsar, men undrade, om Anna Sandström dock sett "helt klart" på förhållandena. Hade hon icke förstorat tillfälliga och underordnade motsättningar, frågade han sig. Visserligen kunde han lätt förstå Almquists andel i den misstämning hon kände och att det väl kunde komma "til at skurre en streng" dem

emellan. Ty Almquist var en personlighet, som krävde stort svängrum. Med det övermått av kraft, verksamhetslust och fantasi, som han ägde, och den benägenhet han hade att "öse ud til höire og venstre", vad som för tillfället intresserade honom, måste han komma att verka "som en evig uro" och till en viss grad också bli hänsynslös. Att det kring en sådan personlighet lätt fylkade sig en krets av anhängare och beundrare, vore också förklarligt. Men om Almquist på något sätt hade sårat henne, var Otto Anderssen dock övertygad om att det skett omedvetet, ty han visste, att Almquist satte henne mycket högt och livligt skulle beklaga, om hon lade ner sitt "pedagogiska arbete".⁹⁹

Huru som helst skulle det visa sig, att hennes farhågor att bli skjuten åt sidan från ledningen av det skandinaviska samarbetet icke voro alldeles obefogade. Nästa privata nordiska skolmöte skulle hållas i Sverige på sommaren 1904. Till mötesplats var Lunnevads folkhögskola i Östergötland utsedd. Dess föreståndare, Herman Odhner, hade åtagit sig att ordna och leda mötet. Förarbetet och förbindelsen med de danska och norska pedagogerna sköttes tydligen av Sigfrid Almquist i Stockholm med vanlig tilltagsenhet och självrådighet.¹⁰⁰ Han bestämde, att 20 danskar, 15 norrmän och 30 svenskar skulle få komma till mötet. Den svenska kontingenten sorterade han upp i tre kategorier — 10 från folkskolan, 10 från flickskolan och 10 "för återstående". Dessa senare plockade han själv ut. "Flickskolan får du ta på ditt konto", skrev han välvilligt till Anna Sandström, men det måste ske "i samråd med Wærn, som är livligt intresserad av mötet". Även här grep han emellertid in vid personvalet, så att endast sex platser stodo till Anna Sandströms förfogande. "Så får du naturligtvis tänka på något föredrag eller diskussionsämne, som du vill inleda", slutade han med en vänlig klapp på huvudet.

Att Anna Sandström knappast kan ha känt någon djupare hänförelse inför Almquists tämligen egenmäktiga dispositioner, må man väl inte förundra sig över. Hon lät emellertid inte sitt missnöje gå ut över själva saken utan gjorde sig beredd att del-

⁹⁹ Otto Anderssen till Anna Sandström 4 jan. 1902, ASA, III: 1.

¹⁰⁰ Sigfrid Almquist till Anna Sandström 20 apr. 1904, ASA, III: 1.

taga i mötet. Sommaren tillbringade hon i Norge på Fosheims säter i Valdres.¹⁰¹ Härifrån avreste hon i början av augusti till Lunnevad. Mötet är insvept i dunkel.¹⁰² Det fick ett högst egenartat förlopp. Efter de inledande förhandlingarna, där Tuxen bl. a. höll ett minnestal över den bortgångne danske pedagogen E. Slomann,¹⁰³ hölls det ett föredrag om "Tro och övertro" med ty åtföljande diskussion. I denna yttrade sig bl. a. direktör Bonnevie från Norge — "klart, personligt, ädelt" — enligt ett ögonvittnes utsago.¹⁰⁴ På kvällen slöt man en krets kring Selma Lagerlöf, "som föreläste ur Gösta Berling",¹⁰⁵ och skildes sedan åt. På natten drabbades Bonnevie av ett längre svimningsanfall och avled dagen därpå.¹⁰⁶ Stark förstämning rådde, och norrmännen ansågo sig icke kunna kvarstanna på mötet, som där- efter upplöstes.¹⁰⁷

Det brådstörtade slutet på Lunnevadmötet medförde tydligen, att man ej hann fatta beslut om tid och plats för en följande sammankomst. Schröder, som hade varit den samlande kraften under rörelsens tidigare utveckling, hade icke deltagit i Lunnevadmötet. Han var nu uppe i 70-årsåldern — var född 1836 — och drogs med en besvärande ohälsa. Almquist hade 1906 lämnat sitt rektorat och inträdde strax därpå i pensions- åldern. Fridtjuv Berg hade 1905 blivit ecklesiastikminister och engagerades helt av det politiska livet. Den tongivande kretsen bland de "skandinaviska" pedagogerna började tunnas ut. Anna Sandström ansåg sig själv skjuten åt sidan. Nya krafter trädde till. År 1907 planerade man ett möte på Herlufsholm i Dan-

¹⁰¹ Se hennes brev till Kerstin Wall 30 juni och 23 juli 1904, ASA, II: 4.

¹⁰² Någon redogörelse torde ej vara bevarad. Från tvenne deltagare, skolföreståndarinnan Anna Rönström och Anna Sandström, föreligga i brevform smärre notiser om mötet.

¹⁰³ Så enligt Anna Sandström till Schröder 17 sept. 1904, Kungl. bibl., Köpenhamn. Se ock Anna Rönström till Anna Lagerlöf 21 aug. 1904, Anna Rönströms brevsaml., LUB.

¹⁰⁴ Anna Rönströms o. a. brev.

¹⁰⁵ Anna Rönströms o. a. brev.

¹⁰⁶ A. källa samt Anna Sandströms o. a. brev.

¹⁰⁷ Anna Sandström o. a. brev. Själv var hon något tveksam, om det riktiga i att upplösa mötet "så där i förtid" men ansåg, att hän- synen till norrmännen fordrade det.

mark.¹⁰⁸ Från svensk sida skulle överdirektör B. Bergqvist och folkskollärare Nils Lundahl hjälpa till med förberedelserna, men det hela rann ut i sanden.¹⁰⁹ De sprickor, som unionsupplös- ningen 1905 medförde i det pedagogiska umgänget mellan Nor- dens länder, kunde inte omedelbart överbryggas. Anna Sand- ström var själv djupt pessimistisk i fråga om de privata nordiska skolmötenas framtid. Hon befarade en ny "istid" i de inter- skandinaviska förbindelsernas säregna geologi.¹¹⁰

Den som tog initiativet till ett nytt möte, var den dödsmärkte Schröder. Han inbjöd sina pedagogiska vänner i de nordiska länderna att komma till Askov sommaren 1908. Bland dem han särskilt önskade träffa var Anna Sandström.¹¹¹ Men han fick aldrig uppleva mötet. Den 8 febr. 1908 slocknade hans flämtande livslåga.¹¹² Danskarna ansågo det vara en hederssak att fullfölja hans intentioner. Hans svärson, Jacob Christian Appel,

¹⁰⁸ Så framgår av Anna Rönströms brev till Anna Lagerlöf 29 juli 1907, LUB.

¹⁰⁹ O. a. brev. Brevskrivarskan var snarast belåten med utgången. Själv hade hon inte varit anmodad att vara med i den svenska kom- mittén för mötet, vilket något retade henne. "Men när Bergqvist och Lundahl kommit med, så finns det knappt rum för flere", tillade hon spydigt, "och detsamma kan det vara".

¹¹⁰ Se Anna Sandströms uttalande i brev till Otto Anderssen 22 nov. 1908, ASA, II: 1, vari hon uttrycker tvivel på att det någonsin existerat "något sorts brödraskap mellan folk". För svensken var hä- danefter "såväl Norge som Danmark" detsamma som "utlandet". Hen- nes anspelningar om den nya "istiden" ("Verdandi" 1906) hade från danskt håll (Theodora Lang i "Bog og Naal") beklagats. Anna Rön- ström fann den danska ståndpunkten en smula naiv och vittna om en viss oförmåga att sätta sig in i "vårt sätt att tänka som svenskar". Vad tjänade det till, frågade hon sin vän Anna Lagerlöf (brev 5 jan. 1906, LUB), "att söka hålla uppe och låtsa en stämning, som inte finns".

¹¹¹ Anna Sandström uppgav i brev till Otto Anderssen 22 nov. 1908, ASA, II: 1, att Schröder några veckor, innan han dog, talat med Andr. Steenberg om mötet och därvid särskilt nämnt henne "bland de svenskar, han önskade skulle komma". Sagesmannen var tydligen Steenberg, som enligt f. a. brev till Otto Anderssen vid midsommart- iden 1908 hade varit i brevkontakt med henne om mötet.

¹¹² En utförlig redogörelse för Schröders sjukdom och sista stunder har Ingeborg Appel, hans dotter, lämnat Anna Sandström i brev av 23 febr. 1908.

som blev Schröders efterträdare på föreståndarposten, åtog sig att organisera mötet, som också gick av stapeln på sommaren 1908.¹¹³

Anna Sandström kom icke till mötet. Hon fick aldrig någon inbjudan, vilket i hög grad grämde henne. Hon hade på våren varit i Italien och planerade för sommaren en resa till Lappland.¹¹⁴ Det är möjligt, att hon skulle haft svårt att kombinera sina resplaner, så att hon kunnat komma till Askov. Av Ingeborg Appel, Schröders dotter, hade hon fått veta, att mötet skulle komma till stånd,¹¹⁵ och hon inväntade en formlig inbjudan från den svenska mötesdelegationen med närmare uppgift om tiden m. m. Men ingenting hördes av. Först vid midsommartiden 1908, sedan hon kommit hem från Italien, erhöll hon ett meddelande från den danske pedagogen Steenberg, att hon inte skulle bliva inbjuden, eftersom "man visste, att jag inte ville komma".¹¹⁶ Själv misstänkte Anna Sandström, "att det var en slags ostracism från svenskt håll" och att hennes motståndare manövrerat det så, att hon uteslutits.¹¹⁷ "När jag tänker på min ställning till privatmötena och till Askov, finner jag allt detta ganska ironiskt".¹¹⁸

Det råder ingen tvekan om att Anna Sandström tiden efter unionsupplösningen fram mot 1910-talets ingång kände sig besviken och nedstämd med tanke på det skandinaviska samarbete, som hon tidigare hoppats så mycket på. Det allmänna nordiska skolmötet i Köpenhamn 8—11 aug. 1905¹¹⁹ kunde hon omöjligt förmå sig att besöka. Fem år senare hölls det tionde nordiska skolmötet. Det var förlagt till Stockholm och gick av stapeln 9—12 aug. 1910.¹²⁰ Här kunde Anna Sandström inte

¹¹³ Någon tryckt redogörelse för Askovmötet 1908 har icke utgivits. Otto Anderssen, som deltog i mötet, har i ett brev till Anna Sandström 29 nov. 1908, ASA, III: 1, redogjort för sina intryck därifrån.

¹¹⁴ Se o. a. brev till Otto Anderssen 22 nov. 1908.

¹¹⁵ Ingeborg Appel till Anna Sandström 23 febr. 1908, ASA, III: 1.

¹¹⁶ F. a. brev till Otto Anderssen 22 nov. 1908.

¹¹⁷ A. källa.

¹¹⁸ A. källa.

¹¹⁹ Mötesberättelsen utgiven av F. THOMASSEN, Köpenhamn 1906.

¹²⁰ Mötesberättelsen utgiven av A. JONSSON, Stockholm 1914.

draga sig undan, men hon tog ingen aktiv del i mötet genom föredrag eller diskussionsinlägg. Hon var för övrigt "just då alldeles förbi av trötthet" — hon hade på sommaren lagt sista handen vid sitt stora verk "Natur och arbetsliv i svenska bygder" (del II, 1910) — och fick inskränka sig till att sammanträffa med vänner bland mötesdeltagarna och åhöra några föredrag.¹²¹ Hon fick ett allmänt intryck av att stämningen var "tämligen matt". Den "festivitas", som hade vilat över Kristianiamötet 1900, fann hon nu inga spår av. Det kunde man ju ej heller vänta sig, "sedan skandinavismen nu avlidit". Hon efterlyste över huvud taget "nya rön och idéer" på mötet,¹²² och fann det hela "skruvat och stelt".¹²³

* * *

Man kunde ha väntat sig, att Anna Sandström efter den smärtsamma desavouering, som hon utsatts för 1908, skulle ha definitivt vänt de privata nordiska skolmötena ryggen. Så blev emellertid icke fallet. När man den 7 aug. 1912 samlades till ett nytt möte — det sjätte i ordningen — vid Porla brunn i Närke, befann sig Anna Sandström bland deltagarna och kom än en gång att spela en framträdande roll därunder. Det hade organiserats av rektor Carl Svedelius, Almquists efterträdare som skolchef vid Norra realläroverket i Stockholm. Tydligt hade han vidtalat Anna Sandström att delta i mötet och bidra med ett föredrag.

Sedan mötet öppnats den 7 aug., diskuterade man följande dag "Riktlinjer för historieundervisningen" med rektor Karl Nordlund som inledare. I den livliga diskussionen yttrade sig även Anna Sandström.¹²⁴ "Om kundskaper og almindelse" (inl. rektor Ernst Kaper), "Praktiska skolyper" (inl. föres:n

¹²¹ Se hennes brev till Otto Anderssen 2 dec. 1910, ASA, II: 1.

¹²² F. a. brev till Otto Anderssen 2 dec. 1910.

¹²³ Brev till Otto Anderssen 3 sept. 1912, ASA, II: 1.

¹²⁴ En berättelse om mötet utgavs i Schlm 1913, "Sjätte privata nordiska skolmötet vid Porla den 7—12 aug. 1912", men innehåller endast vissa av föredragen samt omnämnande, ej referat av diskussionerna. Flera av föredragen äro tryckta i "Verdandi" 1912.

Louise Nathorst-Böös) samt "Fremskridtslinjer i skolens udvikling" (inl. rektor Söyland) blevo den 8 och 9 aug. föremål för överläggningar. Sistnämnda dag framträdde Anna Sandström med sitt föredrag, "Lärareinflytande och lärjungefrihet".¹²⁵

Alla vore väl, menade hon, ense om att undervisningen skulle vara personlig och att läraren borde kunna öva visst inflytande på sina lärjungar. Somliga lärare nöjde sig med att bara vara läxförhörare, andra "rida på käpphästar". Hur går det då för de stackars eleverna, om alla lärare äro "personliga", ambitiösa och livliga, och en exempelvis är nitschean, en annan teosof, en tredje metodist, en fjärde naturvetenskaplig materialist, en femte högerman, en sjätte radikal o. s. v. Personlig blir undervisningen, när läraren satt sig så in i ämnet, att han fullt behärskar det, och allra bäst, när han "fruktat, älskat och hatat med den flydda tidens människor", så att han nästan känner sig "som deras samtida". I så fall har ämnet "genomglödgat personligheten". Motsatsen är farligare — "när personligheten genomsyrar ämnet", så att lärarens tycken och åsikter ständigt sticka fram. Tendensiös undervisning är absolut förkastlig, den förtrycker lärjungarna. De lättleda av dem ryckas med, men de starkare bli trotsiga och bittra. För ögontjänarna blir det rena hyckleriet. Mot alla dessa lärjungar har läraren förgått sig och stört deras naturliga utveckling.

Det är svårare nu än förr att hålla undervisningen "på det lugna objektiva planet". Att vara neutral gentemot Caesar eller Ludvig XIV är väl relativt lätt, men att förhålla sig på samma sätt gentemot vår egen tids strömningar — exempelvis socialismen, imperialismen eller pacifismen — är betydligt kinkigare. De politiska striderna bli allt häftigare. Inför dagens frågor måste läraren förhålla sig "utredande och förklarande" men absolut icke uppträda "som partiman". Särskilt känsligt blir det naturligtvis ifråga om behandlingen av partier eller riktningar, som äro läraren "osympatiska". Ställes läraren t. ex. under en lektion direkt mot väggen och tillfrågas om sin egen åsikt, bör han däremot kunna svara: "För min del tycker jag så och så".

Hur skall man förfara i de rent "nationella frågorna?" Skola

¹²⁵ Föredraget återgivet i "Verdandi" 1912, s. 171—77.

dessa behandlas med samma neutralitet som de politiska dagsfrågorna? Inledarinnan svarade härpå ett bestämt nej. "Fosterlandet kan aldrig räknas som parti." Där fosterlandet är part, är det knappast möjligt att vara fullt objektiv. Att i ett kristet land uppfostra ungdomen "till kristlig livsåskådning", kunde ej betecknas som partisinne. Man kunde väl ej heller vara skyldig att sätta egyptisk eller buddistisk religion "lika högt som kristendomen". En lärare med en bestämd livsåskådning kunde inte förmenas att låta lärjungarna förstå sin inställning. Men det borde inte ske dagligdags eller i polemik mot andra uppfattningar. Han borde vara angelägen att endast ge det bästa i sin livsåskådning, det som kunde vara till hjälp men ej till oro för hans lärjungar. En relativt tendensfri undervisning och uppfostran behövde inte på något sätt vara kall eller opersonlig. Den moderna skolan måste söka arbeta fram en typ av bildning och upplysning, som vore lika värdefull för "generalens barn som för fredsagitatorns, för socialistgossen som för grosshandlarsonen".

Om den moderna skolan inte kan lösa denna uppgift, "då är också den offentliga skolan dömd". Militärer och läkare hade sina egna hederslagar. Det borde också lärarna ha. Den viktige paragrafen däri borde förbjuda läraren att använda sitt inflytande till att utöva en tendentiös och partisinnad undervisning.

Mötet förflöt i övrigt under sedvanliga former. Selma Lagerlöf, som var närvarande vid mötet, blev föremål för hyllningar från deltagarnas sida och höll själv föredrag om Matilda Wrede. Avslutningstalet vid mötet hölls av Anna Sandström.¹²⁶

Anna Sandström hade mött upp till mötet utan större förväntningar och med en förklarlig oro inför sammanträffandet med sina skandinaviska vänner och sina egna kolleger i det svenska lägret. Inför unionskrisen 1905, som i hög grad upprörde henne,¹²⁷ hade hon intagit en utpräglad nationell svensk ståndpunkt — härom mera i senare sammanhang — som helt avvek från den, som intogs av de ledande radikala kretsarna

¹²⁶ Mötesberättelsen, 9—12 aug.

¹²⁷ Se den föregående framställningen om hennes artiklar i "Verdandi" s. 240 ff.

inom den svenska skolvärlden. De "ortodoxa vänstermänniskorna" hade enligt hennes mening ständigt ivrat för "att hålla med Norge i allting".¹²⁸ Hon hade själv "fått lida mycket" för sin "svenskhet" och blivit totalt isolerad.¹²⁹ "Ni kan inte tro", skrev hon vid minnet härav till Otto Anderssen, "hur opopulär jag har varit. Yttrade jag mig någon gång, så togs det emot med isande ogillande, och jag drog mig också alldeles tillbaka, vilket inte håller gillades".¹³⁰

Att förhållandet till de norska pedagogerna skulle kännas spänt efter vad som inträffat 1905, var naturligt. Hon erkände själv, att vid den tidpunkten "det nationella sköljde över en som en jätteväg och dränkte allt annat".¹³¹ "Det värsta med 1905 var *skammen*, att Sverige stod överlistat, överrumplat, vanärat inför Europa." Som en "ny och bitter lärdom" hade hon erfarit "att vänskap och kulturgemenskap ingenting betyder i politik".¹³² Hur skulle det gå, frågade hon sig, att återknyta banden med de forna norska vännerna.

Inte mindre orolig kände hon sig inför mötet med de danska pedagogerna. Minnet av Danmarks uppträdande under krisen syntes henne alltför plågsamt för att kunna viftas bort. "Att danskarna, som *ingen nytta* hade av det hela, hade skrattat och applåderat, sårade oss nästan mer än den norska förolämpningen."¹³³ Med en "brännande känsla av förödmjukelse" hade man svårt att fortsätta det "skandinaviska umgänget" på samma sätt som förut.¹³⁴

På det stora hela taget gick det mycket bättre på mötet än hon väntat och fruktat. Allting var sig egentligen ganska likt, fann hon. Hon hade varit rädd för att mötena efter hand skulle "sjunka och bli vanliga och banala", men det hade de inte gjort. Standarden på Porlamötet var det inget fel på. De personliga förbindelserna hade kunnat återknytas. "Människor betyder mer än politik." Till och med hennes motståndare på

¹²⁸ Anna Sandström till Otto Anderssen 3 sept. 1912, ASA, II: 1.

¹²⁹ A. brev.

¹³⁰ A. brev.

¹³¹ A. brev.

¹³² A. brev.

¹³³ A. brev.

¹³⁴ A. brev.

den svenska sidan hade varit "så vänliga" emot henne, vilket betydde försoning. "Med belåtenhet" hade de trott sig se, att hon vandrade "på bättre vägar".¹³⁵

Om sina intryck i övrigt från Porla skrev Anna Sandström några expressiva rader till en god vän. Själva Porla var "en ryslig grop", ungefär som "botten på en balja", med "drypande vått och regn jämt, det värsta för hals och öron som tänkas kan". Däremot hade själva mötet "andligt taget" haft "en mycket hög atmosfär med sång och tal och Selma Lagerlöf till hedersgäst". Den skandinaviska vänskapen "recidiverade naturligtvis". Härvid lade hon emellertid märke till att "norrmännen voro mycket hjärtligare än danskarna". De förra beundrade "den nuvarande livaktigheten", som hade framträtt i Sverige efter unionskrisen, de senare "kunde inte komma ur sin ironiska ton".¹³⁶

* * *

*

Det första världskriget lade en tung hand över den pedagogiska skandinavismen. Det elfte allmänna nordiska skolmöte, som skulle ha hållits 1915, måste uppskjutas till lägligare tid. Först 1920 samlades man till en kongress i Kristiania.¹³⁷ De privata mötena med sin jämförelsevis ringa omfattning och organisation voro givetvis mindre utsatta för krigstidens restriktioner och påfrestningar och kunde också fastän i mindre skala hållas igång. Initiativet till ett nytt möte — det sjunde — kom från Norge. Det togs av professor Otto Anderssen, den ledande kraften bland de norska pedagogerna.¹³⁸ Han hade redan på

¹³⁵ A. brev.

¹³⁶ Anna Sandström till Kerstin Wall 16 aug. 1912, ASA, II: 4.

¹³⁷ Mötesberättelsen — "Elleve nordiske skolemöte i Kristiania 5—8 aug. 1920", Kristiania [1921].

¹³⁸ Otto Anderssen, som var född 1851, hade blivit dr. phil. 1907 på en avhandling om de franska hugenotterna 1559—72. Han hade tidigare varit verksam som aktiv skolman och förordnades 1907 till ledare för det ped. seminarium, som hade hand om lärarutbildningen för de högre skolorna, och senare knöts till universitetet i Kristiania. Som pedagog var han framstegsvänlig men ingalunda okritisk, som politiker väl närmast liberal men starkt försvarsvänlig.

våren 1914 vidtagit förberedelser till ett möte fram mot sommaren.¹³⁹ I detta syfte tog han kontakt med Porlamötets organisator, rektor Svedelius i Stockholm, men denne avböjde med hänsyn till den rådande stämningen i Sverige,¹⁴⁰ en uppfattning i vilken även Anna Sandström instämde.¹⁴¹ Otto Anderssen hade utgått från att det allmänna nordiska skolmötet skulle programenligt äga rum 1915 och därför velat klara av det privata mötet dessförinnan.

Så kom kriget emellan och kullkastade alla beräkningar. Eftersom det allmänna mötet måste inställas, kunde man ju försöka med det privata, resonerade Otto Anderssen. På våren 1915 fick Anna Sandström av denne veta, att mötet skulle bli av, varöver hon blev mycket glad.¹⁴² Det skulle, menade hon, bli "en oas i allt krigseländet".¹⁴³ Det kom att förläggas till samma plats som det första av norrmännen organiserade, nämligen Hankö. Den 11 aug. samlades här ett hundratal skandinaviska pedagoger under Otto Anderssens ordförandeskap för att under en veckas tid (11—16 aug.) dryfta sina angelägenheter och

¹³⁹ Så framgår av hans brev till Anna Sandström 5 juli 1914, ASA, III: 1.

¹⁴⁰ A. brev.

¹⁴¹ Anna Sandström till Otto Anderssen 13 juli 1914.

¹⁴² D:o — d:o maj (odat.) 1915.

¹⁴³ A. brev. I mötets förspel på den svenska sidan var Anna Sandström ånyo invecklad. Almquist hade enligt Anna Sandströms version överlämnat åt Bergqvist att vidtaga de nödiga åtgärderna för mötet. Detta hade han gjort på egen hand, självständig som han var. Det bestämdes sedan, att "några" skulle komma tillsammans hos Svedelius och rådgöra om mötet. Anna Sandström, som alltjämt ansåg sig tillhöra bestyrelsen, fick ingen kallelse men erhöll av en väninna under rättelse härom. Hon skickade då en hälsning till vederbörande, att hon önskade vara med och fick så i sista stund en kallelse. Makarna Svedelius, Lagerstedt och i viss mån även Bergqvist hade stått på hennes sida men det kvinnliga kotteriet hade svårt att dölja sin förvåning över att finna henne där. En av hennes antagonister hade också ställt sig tvekande inför hennes erbjudande att hålla föredrag om Knudsen och undrat, om det inte borde "vara en dansk". Här hade emellertid "herrarna" gripit in och bestämt, att hon skulle hålla föredraget. Anna Sandström har utförligt relaterat händelserna i brev till Otto Anderssen efter mötet (1 nov. 1915, ASA, II: 1).

¹⁴⁴ Talet är tryckt i "Verdandi" 1915, s. 155—163.

knyta förbindelser med sina nordiska kolleger. I sitt hälsningstal erinrade denne om att det var jämt 20 år sedan Anna Sandström framkastade tanken på oftare återkommande möten mellan nordiska pedagoger "til tankeutbytte i friere former og til fortroligere personlig omgang". Hans anförande formade sig i övrigt till ett programtal om skolans uppgifter i dagens läge.¹⁴⁴ Bland de följande dagarnas föredrag och överläggningsämnen må nämnas överdirektör Bergqvists "Om natur och onatur i vår skoluppfostran", där han bl. a. berörde det svällande kunskapsstoff, som påtvingades lärjungarna samt den enformiga metodik, som tillämpades vid undervisningen, rektor Svedelius' om "Fysisk uppfostran", rektor Hartvig Möllers (Köpenhamn) om "Mere samarbeide mellem skole og hjem", rektor Kapers "Om skolens mulighed for att individualisere", prof. A. A. F. Aalls "Skolens gjerning og de naturlige anlæg hos barnet". Trenne kvinnliga deltagare bidrogo med föredrag, från norsk sida stortingsledamoten Anna Rogstad, som redogjorde för arbetet i Kristiania "Kommunala fortsættelseskole" för unga flickor, från dansk skolföreståndarinnan Theodora Lang, som med sitt föredrag "Er den private skoles dage talte?" berörde den danska privatskolans tryckta ställning samt från svensk Anna Sandström, som med anknytning till den danske författaren Jakob Knudsens författareskap och särskilt hans barnskildringar tecknade barnets "samvetsliv".¹⁴⁵

Huvudtankarna i Anna Sandströms föredrag, så långt de kunna utläsas ur samtida referat,¹⁴⁶ voro följande: Man hade

¹⁴⁵ Någon tryckt mötesberättelse synes icke föreligga — en undersökning i Oslo universitetsbibliotek, som samtidigt är Norges centralbibliotek och mottagare av alla tryckalster, har givit negativt resultat. Däremot föreligger en relativt utförlig redogörelse för mötesförhandlingarna och föredragen dels i "Lærerindernes Blad", redigerat av Anna Sethne, som tydligen var själv närvarande vid mötet, Kristiania 1915, s. 145 ff., dels i Anna Sandströms artikel "Nordiskt skolmöte på Hankö" i Svenska Dagbladet 26 aug. 1915 (manuskript i ASA, IV: 5). I den norska pressen har mötet relativt utförligt behandlats i "Aftenposten" 3, 12—16 aug. samt i "Tidens Tegn" mera kortfattat 12, 14—17 aug.

¹⁴⁶ Referaten i "Lærerindernes Blad" och i "Aftenposten". I sin egen skildring i Svenska Dagbladet nämner hon endast några ord om föredraget.

anledning att vara Knudsen tacksam för de många goda iakttagelser och idéer om barnets själsliv han lämnat i sina "digterverker". Att miljön utövade det allra största inflytande på barnet — genom hemmet, omgivningen, kamraterna och skolan — hade Knudsen understrukt, och det vore ju välbekant. Samvets- kval framträda ofta hos barn, som stått under ensidig religiös påverkan, i all synnerhet bland pietister och grundtvigianer. Barnet är emellertid ömtåligt, och ofta finnes ingen rimlig proportion mellan skuld och straff i dess föreställning, t. ex. ifråga om helvetet. Icke sällan kunna inbillade förseelser framkalla samvetskval, som rent av leda till sjukliga företeelser i barnets själsliv. Barnåldern är för visso inte genomgående en "lys och fredelig tid". Tyvärr försumma ofta nutidens föräldrar barn- uppfostrans viktigaste uppgifter, exempelvis att bibringa barnen vissa enkla religiösa begrepp. Ofta börja barnen skolan utan att förstå innebörden av sådant som synd, "skyld och alvor". Skolan måste därför påtaga sig ansvaret för barnens religiösa uppfostran i högre grad än det varit nödvändigt, därest hemmen själva lagt en fastare grund. Detta vore för skolan en mycket vansklighetsfull uppgift, men man kunde inte undandraga sig densamma. Läraren måste kunna övertyga barnet, att det "skal nærme sig Gud i kärlighet och ikke med frygt" samt förkunna "glæden i religionen". Den religiösa känslan är naturlig för barnet. Tryggheten i Gud uppfattar barnet lätt. Barnet känner också på sitt sätt sambandet med evigheten.

"Det varmt fölte och personlige foredrag blev hilset med sterkt bifald og maa betegnes som mödets clou", skrev "Aftenpostens" referent.¹⁴⁷ Samma intryck hade den fackliga observatör, som fört pennan i "Lærerindernes Blad"¹⁴⁸, och som lämnat sina läsare en synnerligen entusiastisk presentation av föredrags- hållaren själv. Hon betecknas här som mötets "gode aand". Alla kände detta och böjde sig under den makt, som låg i hennes ord och rika personlighet. Hemligheten med hennes inflytande låg kanske däri, att hon alltid var sig själv "i stor naturlighet og

¹⁴⁷ "Aftenposten" 15 aug. 1915. "Tidens Tegn" skriver s. d., att Anna Sandström inlett mötesförhandlingarna den 14 aug. med "et fint og varmt foredrag om Jacob Knudsens barnepsykologi".

¹⁴⁸ "Lærerindernes Blad" 1915, s. 146 ff.

Från det privata nordiska skolmötet på Hankö 1915. Anna Sandström i mitten på bilden i samtal med mötets ordförande professor Otto Anderssen till vänster.

enkelhet". När hon talade, "stremmer alle hjerter hende imöte". Därför blev också hennes föredrag "den store høitidsstund".¹⁴⁹

Det sjunde privata nordiska skolmötet på Hankö kan i viss mån betraktas som höjdpunkten i Anna Sandströms medverkan i det interskandinaviska pedagogiska samarbetet. Själv synes hon ha varit ganska belåten med mötet.¹⁵⁰ Hon hade blivit föremål för mycken uppmärksamhet och hyllning. Även de, som tidigare hade motarbetat eller sökt isolera henne — ett koteri av kvinnliga pedagoger i Stockholm — tycktes ha övergett sin "fientliga" hållning, och det hela hade artat sig till "en försöningsfest".¹⁵¹ Men icke förty blev Hankömötet det sista av de

¹⁴⁹ A. källa s. 146.

¹⁵⁰ Se hennes redogörelse i Svenska Dagbladet 26 aug. 1915 samt hennes brev till Otto Anderssen 6 sept. 1915, ASA, II: 1.

¹⁵¹ A. brev. "Det är en grupp lärarinnor de utgår ifrån", skriver hon om sina "fiender" (hon erkänner dock, att ordet "fiende" var "ett överdrivet uttryck") "men de stå mycket väl hos de regerande herrarna och inverka på dem". Vilka personer hon åsyftat framgår ej direkt, men av korrespondensen i övrigt liksom ock av hennes brev-

nordiska sammankomster, där Anna Sandström kom att spela någon mera framträdande roll. Under de återstående krigsåren (1916—18) kunde inga möten över huvud taget hållas. Det elfte nordiska skolmötet i Kristiania 5—8 aug. 1920 var hon förhindrad deltaga i.¹⁵² Året därpå återupptog de privata nordiska skolmötena sin verksamhet. På Hankömötet 1915 hade man tänkt sig Sorö i Danmark som nästa samlingsplats.¹⁵³ Planen uppgavs emellertid, och i stället hölls det åttonde privata nordiska skolmötet 5—10 aug. 1921 i "Forsamlingsgården" i Vester Sottrup nära Sønderborg i Sønderjylland.¹⁵⁴ Mötet är föga känt. Det är tydligt, att Anna Sandström varit där,¹⁵⁵ men något föredrag har hon icke hållit.¹⁵⁶ Det nionde privata nordiska skolmötet, som hölls i Sigtuna 2—7 aug. 1923, övervar hon men gjorde därvid endast ett kortare inlägg i en diskussion om "Den naturvidenskabelige Metode overført paa de humanistiske Fag", inledd av lektor Hakon Fogh, Helsingör.¹⁵⁷ I det tolfte nordiska skolmötet i Helsingfors 4—6 aug. 1925 deltog hon icke.¹⁵⁸ Hon var nu 71 år gammal och måste hushålla med sina krafter.

---

växling med Sigrid Sandberg från 1905 (t. ex. 9 aug. 1905), ASA, II: 3, kan man sluta sig till att Anna Whitlock och Matilda Widegren inom den kvinnliga falangen närmast varit i hennes tankar.

¹⁵² Berättelsen om "Elleve nordiske skolemöte i Kristiania 5—8 aug. 1920" upptar inga deltagarlistor (Kristiania 1921). Av hennes brev till Otto Anderssen 30 aug. 1920, ASA, II: 1, framgår tydligt, att hon varit förhindrad deltaga i mötet.

¹⁵³ Så framgår av brevväxlingen mellan Anna Sandström och Otto Anderssen. Den senare kunde emellertid i brev till Anna Sandström 2 sept. 1917, ASA, III: 1, meddela, att planen måst överges.

¹⁵⁴ Mötesprogram, utgivet i juli 1921 från Köpenhamn i ASA, IV: 5.

¹⁵⁵ Sommaren 1921 befann sig Anna Sandström i Tyskland — brevkort till Kerstin Wall 18 juni 1921, ASA, II: 4 — och det är tydligt, att hon på återvägen hem besökt mötet. "D. 5 ska vi vara i Sønderjylland, Vester Sottrup på skolmöte några dagar", skrev hon till Kerstin Wall från Reichenhall i Bajern den 22 juli, ASA, II: 4.

¹⁵⁶ Programmet upptar inte hennes namn bland föredragshållarna.

¹⁵⁷ Se referat om mötet i "Folkskolans Vän" 15 aug. 1923. På ett vykort till Kerstin Wall den 20 aug. 1923 har hon antecknat, att mötet var "lika intressant som tröttsamt", ASA, II: 4.

¹⁵⁸ Mötesberättelsen, tryckt i Helsingfors 1927, saknar helt hennes namn.

Anna Sandströms insats i det samarbete mellan Nordens pedagoger, som här beskrivits, kan utan överdrift betecknas som betydande. Hon var en av initiativtagarna till de privata nordiska skolmötena och var länge en förgrundsgestalt däri. I de pedagogiska kretsarna i Danmark och Norge var hon en gärna sedd gäst. De vänskapsband hon knöt med åtskilliga av de ledande krafterna där — exempelvis Ludvig Schröder, hans maka, dotter och svärson, Sören Tuxen, Christopher Bågö, Emil Slo-mann, Andr. Steenberg och Nathalie Zahle från Danmark, Otto Anderssen, J. N. Nicolaisen, Henriette Wulfsberg och Olav Berg från Norge — brusto icke med sammankomsternas slut utan höllo livet ut. Vad hon personligen strävat efter i fråga om dessa mötens organisation och arbetsuppgifter kan i korthet sägas vara att få deltagare från olika skolformer, hindra vissa kottierier att dominera samt att söka undvika alltför specifika fackliga överläggningsämnen och i stället få fram "de stora principfrågorna" av "allmänt mänskligt intresse" på mötesprogrammen.¹⁵⁹ Enligt hennes egen uppfattning hade man härigenom i stort sett lyckats hålla förhandlingarna fria från "pedanteri och skrämselighet".¹⁶⁰ Att den yttre fasaden av glad hjärtlighet och lojal sammanhållning inte alltid svarade mot den inre harmoni, som hon avsåg, hade hon själv fått erfara. Slutna möten med "utvalda" deltagare leda lätt till inavel och inbördes beundran å ena sidan, intriger och kottieriväsen å den andra. Intimiteten köpes till dyrt pris och luften *kan* bli kvalmig.

Huru som helst var den "pedagogiska skandinavismen" under 1800-talets slut och 1900-talets början under Anna Sandströms och henne närstående samtidas ledning en realitet, något som den i våra dagar knappast är.

---

¹⁵⁹ Se hennes artikel i Svenska Dagbladet 26 aug. 1915, hennes uppsats "Något om de nordiska skolmötena och deras betydelse" i festskriften till Otto Anderssen (tryckt även i urvalet av hennes skrifter s. 263 ff.) samt hennes i det föregående refererade korrespondens med Otto Anderssen.

¹⁶⁰ Citatet efter artikeln i Svenska Dagbladet.

ANNA SANDSTRÖM OCH PEDAGOGISKA
SÄLLSKAPET I STOCKHOLM

År 1892 bildade ett antal lärare och lärarinnor i Stockholm en förening, som fick namnet "Pedagogiska sällskapet".¹ Sammanslutningen hade egentligen existerat ett tiotal år dessförinnan. Den hade nämligen tillkommit i direkt anslutning till Anna Sandströms första reformatoriska skrifter i början av 1880-talet. På hösten 1882 hade dåvarande läroverkskollegan fil. dr Nils Lagerstedt inbjudit en del pedagogiskt intresserade personer till ett samkväm i sitt hem för att diskutera några av "Uffes" programpunkter.² "Uffes" identitet var vid denna tid ännu okänd, och säkerligen har Anna Sandström, som var närvarande vid sammankomsten, haft svårt att "behålla masken". Året därpå samlade Sigfrid Almquist reformvännerna till ett möte hemma hos sig, varvid Fredrique Runquist inledde en diskussion om "Uffes" åsikter rörande språkundervisningen.³ Efter

¹ Vid tiden för sällskapets 50-årsjubileum (1942) hade rektor Anna Sörensen utarbetat en historik under titeln "Pedagoger och pedagogiska problem. Pedagogiska sällskapet i Stockholm 1892—1942". Då hon på grund av sjukdom var förhindrad att vid sällskapets högtidssammanträde hålla ett avsett föredrag om sällskapets öden under de femtio åren, fick undertecknad — då sällskapets vice ordf. — i uppdrag att med ledning av hennes manuskript till boken samt sällskapets protokoll och handlingar (SSA) utarbeta det avsedda föredraget (12 nov. 1942). Detta publicerades följande år i "Skola och samhälle", s. 55—74. Framställningen i kap. XII bygger huvudsakligen på detta material jämte Nils Lagerstedts minnesanteckningar om "Ufferörelsens första tider", manuskriptsamlingen, SPPB.

² SÖRENSEN a. a. s. 6. Lagerstedts minnesanteckningar.

³ A. a. s. 6. Lagerstedt skulle enligt sina anteckningar på våren 1883 haft ytterligare en sammankomst hemma hos sig, varvid man diskuterat formerna för en sammanslutning. Närvarande vid detta sammanträde voro, förutom inbjudaren, Anna Sandström, Fredrique

hand blev det vanligt, att man träffades några gånger om året i otvungna former och diskuterade aktuella pedagogiska problem. Sammanslutningarna kallades vanligen för "Uffemöten", leddes av den som kallat till samkväm — ingen bestämd ordförande — och saknade alla yttre attribut till sin existens — stadgar, program, protokoll o. d. Vårterminen 1884 samlades man vid ett tillfälle hos Anna Sandström i hennes "nya skola". Själv kallade hon sammanslutningen för "pedagogföreningen" och har i sina räkenskaper bokfört utgifterna för den materiella underhålningen vid mötet till tjugo kronor.⁴ Vad som diskuterades vid sammankomsten är tyvärr okänt.

De, som bildade kärntruppen i denna lösliga sammanslutning, voro Anna Sandström, Sigfrid och Sofi Almquist, Nils Lagerstedt och hans syster Agnes — folkskollärarinna — Lilly Engström, Helena Palmqvist, Gustava Hjelmmerus, Fredrique Runquist, Alma Schrevelius — samtliga elementarlärarinnor — läroverksläraren Erik Planck och hans hustru Hulda — Fridtjuf och Hjalmar Berg samt rektor L. Lindroth.⁵ Åren 1883—85 hölls sammanlagt 12 möten.⁶ En ledare i "Svensk läraretidning" år 1887 framhöll behovet av en allmän pedagogisk förening i Stockholm.⁷ Det fanns visserligen tvenne lärarsammanslutningar i huvudstaden — Stockholms lärarsällskap för

Runquist, Sigfrid Almquist med fru, Alma Schrevelius och "möjligen också" fil. kand. Erik Planck. Man diskuterade bl. a., om man ej borde taga med några representanter för folkskolan. Lagerstedt föreslog då tvenne "yngre" folkskollärare, nämligen Fridtjuf Berg och hans broder Hjalmar.

⁴ Kassaböcker 1883—1903, Anna Sandströms skolas arkiv, SSA. Ibland använde hon mera respektlösa epitet på sammanslutningen t. ex. "pedagog-röran" (hennes brev till Palmgren [maj 1885] ASA, II: 2). Ett nytt sammanträde hölls i nov. 1885, varvid Hellen Lindgren höll föredrag och ledde den följande diskussionen. Meningen var, att man efter hand skulle starta en "ogenerad" pedagogisk förening (hennes brev till Palmgren 28 nov. 1885, o. a. vol). Ett liknande pedagogmöte hölls i skolan i april 1886, ett annat planerades i febr. 1888 (brev till Palmgren 11 apr. 1886, 21 febr. 1888), o. a. vol. Vid ett par tillfällen har sammankomster ägt rum hemma hos överste Hagberg.

⁵ SÖRENSEN, a. a. s. 7 samt Lagerstedts minnesanteckningar, SPPB.

⁶ A. a. s. 7.

⁷ A. a. s. 7.

läroverkens lärare och Folkskolläraryöreningen för folkskolornas, men båda voro slutna sällskap, avsedda som fackorganisationer.

För en större allmänhet framträdde "Uffekretsen" åren 1887—89 genom ett par diskussionsmöten, dels på "Hushållsskolan", dels på "W6". Vid ett av dem inledde Anna Sandström med ett föredrag om "Målet för flickors undervisning".⁸ Behovet av en fastare organisation, genom vilken reformvännerna skulle kunna utträtta något mera positivt, gjorde sig dock alltmer gällande.

Den 19 april 1892 hölls så ett förberedande möte i förut nämnda syfte. Ett 60-tal lärare och lärarinnor, representerande skilda skolformer, hade kommit tillsammans och beslöto bilda ett pedagogiskt sällskap. Namnfrågan diskuterades — bl. a. föreslogs "Comeniusföreningen" — men något beslut fattades ej. En interimstyrelse utsågs, och i denna placerades Almquist och Lagerstedt som ombud för läroverken, Anna Sandström och Lilly Engström för flickskolorna, Hjalmar Berg och Hanna Andersson för folkskolorna samt prof. L. M. Törngren som föräldrarepresentant.⁹

Ett möte av mera preliminär natur — några stadgar hade ännu inte utarbetats — hölls den 8 okt. 1892, varvid Anna Sandström talade om "Undervisningens förmåga att giva lärjungarna en ideell uppfattning av livet".¹⁰ En månad senare — den 12 nov. — kunde föreningen konstitueras. Man antog namnet "Pedagogiska sällskapet i Stockholm" och godkände ett stadgeförslag. Enligt detta hade sällskapet till uppgift att genom anordnande av överläggningar, föredrag och samkväm sammanföra lärare och lärarinnor vid huvudstadens skolor och väcka intresse för uppfostrings- och undervisningsfrågor.¹¹

Det var ganska naturligt, att sällskapets stiftare — den ursprungliga "Uffekretsen" — kommo att sätta sin prägel på

⁸ A. a. s. 8.

⁹ A. a. s. 8. Det avgörande beslutet om sällskapets bildande fattades av den "inre kretsen" redan den 1 april 1892. Sålunda skriver Anna Sandström den 2 april till Palmgren: "I går hade vi ett litet möte hos Almquists för att bestämma, att vårt lilla sällskap — bara 9, de s. k. 'gamla' Uffarne — skulle högtidligt bilda ett allmänt pedag. sällskap (hemlighet så länge)."

¹⁰ A. a. s. 9, där föredraget refereras.

¹¹ A. a. s. 9.

sällskapets utveckling under den första tiden. Som drivande krafter här — under perioden 1892—1903 — framträdde Sigfrid Almquist och Anna Sandström.¹² Den förra var sällskapets ordförande, den senare som föredragshållare och debattör hans främste medarbetare. Trots en tung arbetsbörda som skolchef och redaktör ansåg hon det som sin plikt att ta aktiv del i sällskapets verksamhet. Med "ett slags stolt självfallenhet" tog hon på sig den ena uppgiften efter den andra.¹³ Hon var styrelsens permanenta idégivarska, föreslog aktuella diskussionsämnen och var ständigt beredd att rycka in som föredragshållare eller ge färg åt överläggningarna med uppslagsrika debattinlägg.

Anna Sandströms insats inom "Pedagogiska sällskapet" under de tio år (1892—1902) hon tillhörde styrelsen bär naturligt nog samma signum som hennes pedagogiska och publicistiska verksamhet i övrigt under samma tid. Hon förde här liksom där en oavslutlig kamp mot formalismen i tidens skolväsen, mot språktyranniet, mot torkan och fantasilösheten i undervisningen. Emot äldre tiders ensidiga träning av barnens förståndsgåvor satte hon viljans, känslans och fantasiens krav på en plats i skolans arbetsliv.

De ämnen, på vilka hon först tillämpade sina idéer om åskådlighet, verklighet och fantasikraft, voro ju historien och geografien, och det var också dessa ämnen vilkas intressen hon främst "bevakade" i de pedagogiska överläggningarna inom sällskapet. När sålunda Fridtjuv Berg år 1894 inledde en diskussion om "den första geografiundervisningen" och därvid bl. a. kritiserade den för folkskolan gällande normalplanens anvisningar, att man borde börja undervisningen med globen och globkartan, var hon genast beredd att ta ställning. Berg ansåg, att de geografiska begrepp, som normalplanen rekommenderat som grundläggande, voro alldeles för svårfattliga för barnen, och föreslog i stället, att man skulle börja med hembygden. Wærn och Anna Whitlock intogo däremot en annan stånd-

¹² GRAUERS, a. a. s. 57 ff. Jag har där lämnat en ingående redogörelse för Almquists högst betydande insats som ordförande, varför jag här icke närmare ingår på densamma.

¹³ SÖRENSEN, a. a. s. 16. Det citerade omdömet har fällts av en av Anna Sandströms lärjungar.

punkt. Det var enligt deras mening naturligt att börja med jordklotet, därefter borde man behandla Europa och sist komma in på Skandinavien, Sverige och det egna landskapet. Detta vore, menade de, en logisk uppläggning av undervisningsgången, börja med det stora och allmänna och sluta med det begränsade och enskilda. Anna Sandström ställde sig jämte Almquist helt på inledarens sida. Började man med så ofattbara ting som globen, skulle barnen ofelbart få den uppfattningen, att läraren endast rörde sig med tomma ord utan något som helst sammanhang med verkligheten.¹⁴

Man diskuterade med stor iver under 1890-talet inom sällskapet själva läroängsen i historieundervisningen. Metoden att servera det historiska materialet i koncentriska kurser anpassade efter olika åldersstadier — en genomgång på det lägre stadiet, en ny på mellanstadiet och en slutomgång på högstadiet — hade Anna Sandström i olika sammanhang opponerat emot.¹⁵ Att bygga upp stoffet på detta sätt vore, menade hon, förödande för lärjungarnas intresse. Vida bättre vore då att ge åldersstadierna olika delar av en *f o r t l ö p a n d e* kurs. Historien vore lyckligtvis så funtad, att de avlägsnare tiderna erbjöde en enkel primitiv kultur, som lätt kunde göras gripbar för de små. Nyare tidens personligheter och förhållanden vore mera komplicerade och vore därför mera lämpade för mognare lärjungar. Endast en fortlöpande kurs gäve tillfälle till fördjupning. Att hastigt flänga igenom tidevarven gång på gång, kunde endast ge upphov till en ytlig och förflackad historieuppfattning.

De koncentriska kurserna hade emellertid också sina anhängare, bland dem Wærn, och för att belysa frågan från denna sida gav styrelsen honom i uppdrag att vid ett sammanträde (13 nov. 1897) inleda en diskussion om "Läroängsen vid undervisningen i historia".¹⁶ Han hävdade därvid, att den av Anna Sandström kritiserade koncentriska anordningen av historie-

¹⁴ SÖRENSEN, a. a. s. 35 ff.

¹⁵ Se t. ex. hennes uttalande på flickskolemötet i Stockholm 1886, återgivet i den föregående framställningen s. 141 f., hennes redogörelse för historieundervisningen i hennes egen skola, årsredogörelsen 1886—87, framställningen s. 145 ff., samt hennes artikel i "Verdandi" 1888 med en granskning av folkskolans kurser, framställningen s. 231.

¹⁶ SÖRENSEN, a. a. s. 39.

kursen var nödvändig både av sakliga och psykologiska skäl. Anna Sandström tog med synbarlig glädje upp stridshandsken och utvecklade närmare de synpunkter hon tidigare framfört. Hennes erfarenhet av undervisningen i historia gick stick i stäv mot den som Wærn åberopat. Hon ville åstadkomma "enhet" i undervisningen, men den skulle ske "på bredden". Att splittra kurserna i koncentriska varv skulle aldrig leda till enhet. Historien skulle ge lärjungarna enhetlighet i själva bildningen. Den förtjänade att få samma centrala plats som latinets förkämpar ville ge åt de klassiska språken.¹⁷

Diskussionen blev på sitt sätt en skärmytsling mellan filosofisk formalism och pedagogisk realism.¹⁸ Ett tämligen oengagerat vittne till kraftmätningen — den danska pedagogen Tuxen, som var på besök i Stockholm — återgav sina intryck från densamma i ett brev till sällskapets ordförande. Han fann Wærns föredrag vara "ganska magert" till sitt innehåll, dessutom serverat med "en ytterst vidlyftig filosofisk apparat". Han betecknade det hela som närmast "quasilogiskt". Det bästa var, menade Tuxen, att Wærn "gav fröken Sandström anledning att säga en hel del verkligt förträffliga saker".¹⁹

Även sedan Anna Sandström lämnat styrelsen 1902, deltog hon gärna i diskussionerna, särskilt när de gällde historien. När sålunda fil. dr Verner Söderberg vid ett sammanträde den 16 apr. 1904 höll föredrag om "Moderna läroböcker i historia" och därvid fäst uppmärksamheten på behovet av läroböcker i den nyaste tidens historia och i förbigående uttalat sig kritiskt mot att offra så mycken tid åt fornhistorien och att lägga de isländska författarnas uppgifter till grund för Sveriges historia under "hednatiden", kände Anna Sandström sig uppfordrad att opponera. Tog man bort de isländska sagorna, berövade man barnen en värdefull tillgång. Utan dessa källor skulle de aldrig kunna få något grepp om forntidens människor, menade hon.²⁰ Själv höll hon några år senare (15 okt. 1910) föredrag om "Det dramatiska elementet i historieundervisningen". En verkligt levande undervisning framkallade alltid spänning. Man måste låta

¹⁷ A. a. s. 39.

¹⁸ A. a. s. 40.

¹⁹ Brevet till Almquist återgivet hos SÖRENSEN, a. a. s. 40.

²⁰ SÖRENSEN, a. a. s. 40.

barnen följa en stor händelses uppkomst och utveckling. Enklast vore därvid, om man kunde anknyta densamma till en ledande personlighet.²¹

Utom i sina speciella fackämnen uppträdde Anna Sandström i en rad andra av skolans många frågor. Hon hade ofta sin personliga mening, som inte sällan avvek från hävdvunna uppfattningar. Den 23 april 1894 hade sällskapet anordnat en diskussion rörande det evigt aktuella ämnet "Om överansträngning i skolan". Till densamma hade inbjudits föräldrar och målsmän, läkare m. fl. En särskild lokal hade förhyrts för sammanträdet — hotell "Continental" — och mer än 600 personer hade hört sammat kallelsen. Almquist skärskådade problemet ur de allmänna läroverkens synpunkt, Anna Sandström ur flickskolornas. Båda konstaterade, att visst fog för talet om överansträngning existerade men underströko olikheten i pojknas och flickornas villkor. Anna Sandström fann för sin del flickornas arbetskraft anmärkningsvärt liten. Flickorna arbetade, menade hon, på ett förvänt sätt. De saknade förmåga att skilja på stort och smått och vid behov spänna sina krafter till samlade uppgifter. En petig ängslighet paralyserade dem ofta. De deltog mer i sällskapslivet än pojkarna och uttröttades genom nattvak och pianospelning. De kommo inte tillräckligt ut i fria luften. Vad kunde man göra för att bättre avväga deras arbetsbörda i skolan? Inledarinnan fann det inte nödvändigt, att flickorna lärde sig "alla möjliga främmande språk". Det var onekligen ett hett järn att röra vid, då språkundervisningen betraktades som flickskolornas särskilda skötebarn. Anna Sandström, som i olika sammanhang hävdade sin mening om språkens överdimensionerade ställning i skolorna, drog sig icke för att låta en större allmänhet lära känna, vad hon här ansåg. Om man inskränkte på språkundervisningen, kunde man lägga mera vikt vid att ge lärjungarna självständiga arbetsuppgifter. Härigenom skulle man stärka elevernas vilja och uppöva deras arbetsförmåga på egen hand. Detta vore betydelsefullare än inhämtande av flyktiga kunskaper i en mångfald ämnen.²²

²¹ A. a. s. 41.

²² Om sammanträdet se SÖRENSEN, a. a. s. 58. ff. samt GRAUERS, a. a. s. 58, 61.

En fråga, som ständigt diskuterades under 1890-talet, var den om lärjungarnas feriearbeten. Den 12 okt. 1895 höll professor C. Aurivillius föredrag i sällskapet över ämnet "Huru skola lärjungarna i våra skolor hava bästa utbyte av sin ferietid?" I den följande debatten framhöll Anna Sandström, att det obligatoriska feriearbetet var mycket impopulärt bland föräldrarna. Själv ansåg hon, att barnen efter det ansträngande skolarbetet behövda verklig vila, i alla händelser borde de kunna sysselsättas med arbete av annat slag än det de utfört i skolan. Annars skulle de aldrig känna sig riktigt lediga. De bästa hemmen, d. v. s. de som ansågo sig ha ansvar för vad barnen sysslade med under ferierna, ville själva sätta barnen i praktiskt arbete, något som säkerligen vore värdefullare än många av de uppgifter, som skolan krävde i form av feriearbete.²³

Tillsammans med Fridtjuv Berg inledde Anna Sandström i slutet av år 1902 (8 dec.) en aktion för inrättandet av en akademisk lärartjänst i pedagogik. Föredraget var betitlat: "Några synpunkter angående betydelsen av en professur i pedagogik", och har i tidigare sammanhang refererats.²⁴ Aktionen gav anledning till ett gemensamt uttalande av Pedagogiska sällskapet, Stockholms lärarsällskap och Stockholms folkskolläraryörening, vari man begärde inrättandet av en professur i pedagogik vid Stockholms högskola och om möjligt liknande befattningar vid universiteten i Uppsala och Lund samt vid Göteborgs högskola.²⁵

Vid slutet av 1890-talet och början av följande sekel blev en skolorganisatorisk fråga i hög grad aktuell. En särskild läroverkskommitté hade av Kungl. Maj:t 1899 tillsatts, och denna avgav 1902 sitt betänkande. Härefter hade bl. a. föreslagits inrättande av 6-åriga sam- och realskolor med särskild avgångsexamen, s. k. realskoleexamen. På flickskolehåll mottogs förslaget med mycket ljumma känslor. Man fruktade nämligen, att särskilt samskolan skulle bli en farlig konkurrent till flickskolan och tvinga denna att införa en avgångsexamen, liknande den för samskolan föreslagna. Anna Sandström hade på ett tidigt stadium — vid sällskapets sammanträde den 8 okt. 1898 —

²³ SÖRENSEN, a. a. s. 61.

²⁴ Se den föregående framställningen s. 238.

²⁵ SÖRENSEN, a. a. s. 119 ff.

varnat flickskolan från att avstå sin frihet genom införande av en särskild examen.²⁶ Hennes betänksamhet delades av flickskolans målsmän. I febr. 1903 diskuterade sällskapet betänkan- det med dåvarande lektorn Nat. Beckman och skolföreståndar- rinnan Anna Borgström från Örebro som inledare. Den förre var tydligen ganska entusiastisk för den föreslagna anordningen med realskoleexamen, den senare påfallande reserverad.²⁷ Anna Sandström, som deltog i den följande diskussionen, fruktade, att arbetet i flickskolan skulle bli lidande av examenstvänget och att idealiteten i undervisningen kunde försvinna.²⁸

Signalerna voro nu hissade. Frågan var, hur sällskapet skulle ställa sig därtill. En strid utbröt, som i realiteten ändade med stiftarekretsens sprängning. Almquist ansåg flickskolornas rädsla för den påtänkta realskoleexamen överdriven och oresonlig och ville inte ha in den aktuella skolpolitiken i sällskapet. Den 18 april lade styrelsen fram ett förslag till uttalande av tämligen allmän art och utan hänsynstagande till flickskolans speciella synpunkter. Detta resolutionsutkast förkastades emellertid av sällskapet, som den 12 maj i stället antog ett förslag, vari man direkt stödde flickskolan. Det var Lagerstedt, som därvid varit verksam. Sällskapets uttalande innebar i korthet, att statsunder- stödda och under offentlig kontroll ställda flickskolor skulle få rätt att meddela sina elever, som fullständigt genomgått skolan, den kompetens, som avsetts med realskoleexamen, ”på sådana villkor som i möjligaste mån åt dessa skolor bevara deras hittills- varande frihet”. Därmed hade den *exa m e n s f r i a* högre flickskolan principiellt godtagits av sällskapet. Almquist ansåg sig desavouerad och tog omedelbart sitt parti. Vid nästa sam- manträde — den 17 okt. 1903 — avgick han som ordförande.²⁹

²⁶ GRAUERS, a. a. s. 67.

²⁷ SÖRENSEN, a. a. s. 73 ff., GRAUERS, a. a. s. 67.

²⁸ SÖRENSEN, a. a. s. 74, GRAUERS, a. a. s. 67.

²⁹ SÖRENSEN, a. a. s. 73 ff., GRAUERS, a. a. s. 67. Om situationen ef- ter Almquists avgång skrev Anna Sandström (odat. brev) ASA, II: 4, till Kerstin Wall: ”Ordförande valet i ped. sällskapet avvaktades med stor spänning; Augusta Lithner o. M. Widegren, som nu äro regenter, gick omkring och bjöd ut platsen till flere, men ingen ville . . . Till sist måste de ta Nath. Beckman, som de inte alls tål, men som nog är den ende möjliga. Det var ett stort nederlag.”

Anna Sandström hade redan lämnat styrelsen vid tiden för kommittébetänkandets framläggande (1902) och hade sålunda icke deltagit i styrelsens ovan anförda beslut att avge ett all- mänt uttalande i Almquists anda. Personligen ansåg hon, att flickskolan skulle förlora sin egenart under statligt examens- tryck. Flickskolans styrka låg, menade hon, i dess frihet. Hennes beslut att lämna styrelsen kan knappast ha förestavats av obe- nägenhet för att ta upp en kamp med Almquist i flickskole- frågan, eftersom den akuta konflikten bröt ut först 1903. Hon lämnade styrelsen av andra skäl. Ett var rent personligt. Hon kände sig motarbetad och isolerad. Som sina motståndare räk- nade hon ett kvinnligt kotteri med Anna Whitlock och Matilda Widegren som ledare. Till sin förvåning och besvikelse fann hon Almquist då och då snärjd i denna ”oppositions” garn. Vilka reella motsättningar, som lågo bakom förhållandet, är numera svårt att avgöra. Det kan blott konstateras, att hon från sommaren 1901 var fullt medveten om kotteriets existens och beklagat sig över dess förehavanden.³⁰ Verkligt eller in- billat utgjorde detta personliga motsatsförhållande ett irritations- moment, som bidrog till hennes beslut att lämna Pedagogiska sällskapets styrelse.³¹

Mera på djupet låg ett annat skäl. Anna Sandström hade hoppats, att Pedagogiska sällskapet i främsta rummet skulle ha blivit ett forum för allmänna pedagogiska debatter med direkt inriktning mot uppfostrings- och undervisningsfrågor. Det blev knappast fallet i den utsträckning hon räknat med. Organisationsfrågor, löne- och anställningsproblem, administra- tiva detaljspörsmål o. d. började alltmer ta uppmärksamheten i anspråk. Intresset för mera renodlade pedagogiska frågor var

³⁰ Se hennes brev till Otto Anderssen 29 dec. 1901 — efter det privata skolmötet på Hankö sommaren s. å. — refererat i den före- gående framställningen s. 305 ff.

³¹ Belysande för hennes inställning tiden efter det hon lämnat sty- relsen är ett uttalande i brev till Kerstin Wall 20 febr.—2 mars 1904, ASA, II: 4: ”Almquist har jag aldrig skådat eller hört ett ord av på hela vintern . . . det är alldeles slut med den trevnad och kamratskap vi ändå hade i vårt pedagogiska kotteri; det är alldeles sprängt, vi träffas aldrig, men Mathilda W[idegren] regerar . . . Jag går aldrig dit.”

stätt i sjunkande. Anna Sandström var inte ensam om sin olust inför den nya tidens tecken. Samtida iakttagare ha bekräftat hennes uppfattning om det avtagande intresset för det som hon ansåg vara det väsentliga i det pedagogiska nydaningsarbetet. Almquist skrev år 1914 några bittra rader till en "skandinavisk" vän härom. "Den pedagogiska bildningsnivån har otroligt sjunkit hos oss på en femton år, i följd av intressenas inriktande uteslutande på löner, bekväm tjänstgöring, kårens yttre ställning och dylikt, likadant hos lärare och lärarinnor. Allt framåtsträvande, särskilt i metodiskt hänseende, som Anna Sandström, S. v. Friesen, Krok, Lagerstedt och jag samt andra arbetat för, är utdött".³²

Anna Sandströms utträde ur styrelsen betydde givetvis ej, att hon övergav Pedagogiska sällskapet som sådant. Hon kom då och då till sammanträdena och deltog ibland i diskussionerna. När man år 1908 i sällskapet diskuterade "Flickskolans ställning och framtidsutsikter i de nordiska länderna" med inledare även från Danmark — Theodora Lang — och Norge — Olav Berg — tog hon till orda i ett uppmärksammat anförande. De svenska flickskolorna voro, menade hon, icke så hårt bundna av staten men väl av föräldrarna och allmänna opinionen. Det hade medfört, att en "viss flärd" insmugit sig i undervisningen, vilket visade sig i att otillbörlig vikt lades vid de moderna språken och att undervisningen icke alltid gav tillräckligt fasta kunskaper. Många ansågo det därför nyttigt med en examen även i flickskolan. Själv menade hon, att flickskolan borde väl betänka sig, innan den offrade sin frihet.³³

Sitt sista föredrag av allmänt pedagogiskt intresse höll hon i sällskapet på våren 1916. Det handlade om "Lärarepersonlighetens vård" och formade sig till en försynt protest mot den utveckling, som hon och Almquist trott sig skönja hos den yngre generationen. Lärarbanan var inte särskilt "lysande" som levnadsbana betraktad. Från materiell synpunkt kunde den inte anses lockande. Dess dragningskraft måste ligga på ett annat plan, det andliga. Stimulansen ligger i själva arbetet. Läraren

har fördelen att i varje ny klass kunna se en ny uppgift, "en ny människovår". Den har samma styrka som våren i naturen, den är alltid lika frisk och ger oss "en outtömlig rikedom på intryck". Det finns inget osvikligare kännetecken på en bra lärare, än att han inom sig "har ett eko för barnanaturen, dess brusande liv och eviga kvittrande". En lärare måste ha förmåga av ständig förnyelse, om han inte skall stelna i "schablon och vana". Här har forskning och studier sin givna uppgift som stimulerande faktor. En alltför ensidig specialisering vore dock farlig. En tendens till splittring framträdde också bland lärare, som delade sitt intresse på uppgifter utanför skolarbetet, exempelvis sociala, vetenskapliga och litterära. Uppfostringsarbetet måste alltid stå i centrum och vara "våra tankars hem". Till slut kom talarinnan in på "kampen för lärarnas ekonomiska ställning". Den gjorde det ingalunda lättare att vårda lärarepersonligheten. Många lärare blevo "förkrympta" genom ekonomiska bekymmer. Samhället visade ofta en förvånande njugghet mot dem, som utövade lärarekallet. Så nödvändig lärarnas kamp för en förbättrad ekonomi än var, innebar den dock "en stor fara för den ideella uppfattningen av lärarekallet". Man strävade mindre efter att få den plats, där man kunde göra mest nytta, än den som gav de största inkomsterna och "det angenämaste livet". Det var i det avseendet bättre för ett par decennier sedan. Då kändes det som en stor glädje att över huvud taget "få arbeta" och slippa ifrån tomheten i ett intresselöst liv. Det är naturligt, att en lärare tar hänsyn till sin ekonomiska framtid, men det får inte bli utslagsgivande, ty då försvinner arbetsglädjen. Lärareverksamheten måste uppfattas mindre som ett yrke än som ett kall. På tacksamhet i yttre mening får man inte räkna. Den djupaste "källan till livsmod" ligger i den säkra förvisningen, att den kraft "vi satt in i vårt arbete" aldrig kan spårlöst försvinna utan blir "på något sätt bestående, evigt".³⁴

Från denna tid blev Anna Sandström en mera sällsynt gäst vid sammanträdena. "Jag vågar inte gå på Pedagogiska sällskapet och kasta in några störande intressen", skrev hon i slutet av

³² Brevet återgivet av SÖRENSEN, a. a. s. 110 ff. Se ock GRAUERS, a. a. s. 70.

³³ SÖRENSEN, a. a. s. 100.

³⁴ Föredraget återgivet i urvalet av Anna Sandströms skrifter s. 211—21.

det år, då hon höll sitt här refererade föredrag.³⁵ Men hon erinrade sig alltid med glädje den tid, då sällskapet befann sig i sin första blomning och hon hade värmts av den "känsla av sympati och kamratskap", som en gång "förr i världen" hade behärskat "vår nu sprängda pedagogkrets i Stockholm".³⁶

Andliga värden låta sig inte mäta med yttre mått. Vad Pedagogiska sällskapet betytt för den enskilde individen genom uppslag, idéer, personlig kontakt, vänskapsband o. d. kommer väl alltid att förbli en hemlighet. Men den anda av idealitet och pedagogisk vidsynthet, som burit upp sällskapets arbete genom tiderna, kan utan tvekan ledas tillbaka till den insats, som i begynnelsen av sällskapets existens gjordes av Anna Sandström och hennes vänner.

³⁵ Anna Sandström till Otto Anderssen 16 dec. 1916, ASA, II: 1.

³⁶ D:o till d:o 6 sept. 1915.

I DAGENS MENINGSSKIFTEN

Att Anna Sandström med sin snabba intelligens och starka mottaglighet för intryck skulle komma att livligt intressera sig för sin samtids problem på skilda områden, är lätt förklarligt. Här skall närmast följas hennes reaktioner inom samhällsetiken och den aktuella in- och utrikespolitiken, sådana dessa kunna utläsas ur hennes inlägg i den offentliga debatten och hennes uttalanden i den privata korrespondensen.

Hennes första framträdande sammanhänge med den svenska kvinnorörelsens utveckling fram mot 1800-talets slut. År 1884 hade Fredrika Bremerförbundet bildats. Det skulle få stor betydelse för själva organisationssträvandena. Två år senare startade det nya förbundet ett eget pressorgan — "Dagny" — sedan "Tidskrift för hemmet" kort förut avsomnat. Som redaktör för "Dagny" tjänstgjorde till en början friherrinnan Adlersparre — "Esselde" — som 1889 efterträddes av författarinnan Amanda Kerfstedt. År 1892 övertogs ledningen av publicisten och författarinnan Lotten Dahlgren. Förbundet skulle enligt sina stadgar "verka för en sund och lugn utveckling av arbetet för kvinnans höjande i sedligt och intellektuellt såväl som i socialt och ekonomiskt hänseende".

Anna Sandström var icke från början starkare engagerad i den svenska kvinnorörelsen. "Jag har själv aldrig hört till kvinnosakskvinnorna", vittnade hon vid ett tillfälle.¹ Vad hon sett av den internationella kvinnorörelsen, exempelvis vid den stora kongressen 1889 i Paris,² hade snarare dämpat än ökat hennes sympati för en rörelse, som annars genom sitt krav på kvinnans

¹ Så i artikeln "Kvinnoarbete och kvinnolycka. Ännu några synpunkter", "Dagny" 1896, s. 79.

² Se den föregående framställningen s. 153 ff.

rätt och allmänna likställdhet med mannen borde kunna påräkna alla kvinnors stöd. Men även om hon kände sig rätt kall-sinnig inför mera avancerade yttringar inom kvinnoemancipationen, retade hon sig över den överlägsenhet, som vid denna tid ofta framträdde bland manliga kritiker vid deras bedömning av kvinnliga prestationer över huvud taget. Den omständigheten att hon vid sitt framträdande som pedagogisk reformator hade uppmuntrats och understötts av kretsar, som ivrade för de kvinnliga intressena — Sophie Adlersparre hade tagit in hennes första pedagogiska skrift i sin tidning³ — gjorde henne känslig för mer eller mindre beslöjade, personliga angrepp mot rörelsens ledande krafter.

Redan på 1870-talet hade skärmytslingar mellan kvinno-rörelsens förkämpar och dess motståndare utkämpats inför of-fentligheten. Agitationen för kvinnornas "frigörelse" hade fått ett starkt stöd i den engelske filosofen John Stuart Mills arbete "The Subjection of Women", som kom ut 1869 och omedelbart översattes till svenska under titeln "Kvinnans underordnade ställning". Han hade häri bl. a. hävdad den åsikten, att det egentligen ej fanns någon skillnad mellan mannens och kvin-nans begåvning. Olikheten dem emellan var skenbar, helt enkelt beroende därpå, att kvinnan icke fått visa vad hon dög till. Nu var enligt hans mening tiden inne att avlägsna alla hinder för kvinnans arbete i samhällslivet. Erfarenheten skulle därvid visa, hur kvinnans krafter bäst skulle kunna utnyttjas till allas lycka. Denna uppfattning blev i stort sett vägledande för den tidigare kvinnorörelsen i Sverige.⁴ Men opponenter saknades inte. Under den rätt egenartade titeln "Protestantismens Mariakult" utkom år 1874 ett arbete av skriftställaren Urban von Feilitzen — han framträdde under pseudonymen "Robinson" — vari han polemiserade mot Mill och hissade helt nya signaler i kvinno-saksfrågan. Mills teori om kvinnans och mannens likställdhet

³ Hennes första artikel "Giva våra flickskolor berättigade anledningar till misnöje" hade 1880 införts i "Tidskrift för hemmet". Se den föregående framställningen s. 78, 92 ff.

⁴ A. FORSSSTRÖM, Urban von Feilitzen — "Robinson" — (Göteborg, 1924) s. 122. Den följande framställningen om v. Feilitzens insats bygger helt på Forsström.

med avseende på anlagen kunde han inte godtaga. Mannen och kvinnan ägde var för sig egendomliga och särpräglade anlag. I denna artskillnad låg själva drivkraften till kulturen. Motsatsen i anlag mellan mannen och kvinnan var ett värdefullt incitament i livet. Var och en av dem hade sitt speciella område att härska över och sina därav givna uppgifter. Mannen är vägröjaren och bör ställa sina krafter i det allmännas tjänst. Kvinnans värld är hemmet. Med sina "passiva dygder" är hon en bevarare av traditionen. Hon står naturen närmare än mannen. Hon äger saktmod och värme. Hennes makt över mannen ligger i "kvinnlighet själv". Hon kan därigenom bli en sporre för hela samhällsarbetet. "Robinson" menade inte, att en kvinnas liv var förfelat, om hon inte satte barn till världen. Även den ogifta kvinnan kunde tjäna familjens och moderlighetens idé. Genom att utöva ett "andligt moderskap" kunde hon bli en samhällslivets "välgörarinna". Men han menade, att om kvinnan undandrog sig vad hon av naturen blivit skapad för, så var hon okvinnlig. Den moderna kvinnorörelsen ville tydligen göra kvinnorna till män. Kvinnoemancipationen motverkade sålunda den "kvinnlighet" han själv gått i breschen för.

"Robinsons" skrift väckte knappast något större uppseende. Den var för tung och invecklad för att nå en större allmänhet. Recensionerna i dagspressen voro på ett undantag när föga entusiastiska. Men undantaget var icke utan betydelse för framtiden. Det var en anonym anmälan i Nya Dagligt Allehanda den 26 juni 1875, författad av en ung kvinnlig journalist — Ellen Key. Hon lovordade i hög grad skriften, som på henne närmast gjorde intryck av "en uppenbarelsebok".⁵ Då hon ett tjugotal år senare skulle framträda med ett uppmärksammat angrepp på kvinnorörelsen i Sverige, var det i själva verket "Robinsons" tankar, som skulle bilda grundvalen för attacken.

Betydligt mera uppseende väckte under 1880-talet August Strindbergs fräna kritik av den radikala kvinnliga emancipationsfalangen genom de båda Giftasböckerna. Någon medveten tendensskrift mot kvinnan var "Giftas", som man påvisat, icke från början avsedd att vara. Men gycklet med kvinno-saks-

⁵ Så har hon själv senare medgivit i en artikel i Ord och Bild 1914, s. 570.

idéerna, som förvredo huvudena på hustrurna och undergrävde äktenskapen, anammades med tacksamhet av dem, som ville komma kvinnorörelsen till livs. Efter hand hårdnade Strindbergs grepp — den eviga striden mellan mannen och kvinnan blev det väsentliga.

”Giftas” hade väl inte sårat kvinnorörelsen till döds men hade onekligen spritt ett skimmer av löje över densamma. ”Dagny” mobiliserade sina krafter till försvar, och så småningom riktade sig blickarna också på Anna Sandström. År 1890 fick hon tydligen en anmaning av redaktionen att hjälpa till med en artikel.⁶ Så särskilt entusiastisk var hon väl inte, men hon åtog sig till sist att leverera en uppsats. Dess titel blev ”Han och Hon. Några jämförelsepunkter mellan mannens och kvinnans själsliv” och anknöt givetvis till den aktuella situationen. Innehållet är följande.

Man brukar säga, att kvinnan ”saknar logik, hon är endast känsla”. Påståendet är retsamt men knappast fullt riktigt. ”Kvinnan har alltid logik, när hon vill. Men hon vill inte i vardagslivet.” Mannens och kvinnans känsloliv äro väsensskilda. Mannens känsla har tider av högspänning och ”utbrott”. Han behärskas då fullständigt av densamma. Men dessemellan är han mera förströdd än kvinnan. Kvinnans känsla ligger däremot alltid överst i hennes varelse. Kvinnan vill ha vänskap och kärlek i ”avsatser”. Mannens livsglädje är mera ”animalisk” än kvinnans. Kvinnans känsla kan ibland övergå till sjuklig ömtålighet. Männen äro klumpiga och sakna vanligen förfining. Deras intressen äro strängt begränsade. De tala mest om pengar, räntor och procent. I sin helhet är mannens känsloliv barbariskt. Männen finna blott behag i kvinnans sällskap i samband med

⁶ Så framgår av ett brevkort med poststämpel 1 sept. 1890 från Hellen Lindgren till Anna Sandström, ASA, III: 5. Amanda Kerfstedt, som var Lindgrens mor, hade tydligen bett om ett bidrag. Anna Sandström tycks ha lovat, om det var absolut nödvändigt. ”Dagny — ja, det är nöd. Ämnet tycker jag låter alldeles rysligt intressant. Mamma är förtjust. Snälla goda frkn, kan ni, så skriv. Gör det. Jag kan inte hjälpa, att jag tycker synd om mamma. Personer, som intet ha att göra, strejka trots de högtidligaste löften i sista ögonblicket.” I flera odat. brev från samma tid anspelar han ytterligare på Anna Sandströms blivande artikel i ”Dagny”, o. a. vol.

Ellen Key.

Foto från 1890-talet.

den ”outrotliga erotiken”. Kvinnans intresse är i regel mest riktat på personer. Om en kvinna arbetar för en idé, så är det ofta därför, att hon hyser sympati för den person, som representerar idéen. När kvinnan träder ut i arbetslivet, blir hennes intresse för det personliga både hennes svaghet och styrka. Man skulle för kvinnans vidkommande önska mindre känslighet, mindre hänsyn till personer och mera hälsa och livskraft. Men entusiasmen måste hon behålla. Överallt verkar kvinnan på ett annat sätt än mannen. I besittning av sitt köns hela makt är kvinnan alltid en viktig faktor i samhällslivet. ”De största kvinnorna ha alltid varit mer kvinnor än andra”.⁷

Som synes, var artikeln ganska allmänt hållen med snärtar åt båda hållen. Något allvarigare engagement betydde den knappast. Det skulle emellertid snart komma. Upphovet därtill blev

⁷ Artikeln införd i ”Dagny” 1890, s. 237—46, och undertecknad ”Uffe”.

Ellen Key, av samtiden betraktad som en av den radikala kvinnorörelsens främsta krafter.

Ellen Key, som vid sidan av sin lärartjänst vid Whitlockska samskolan alltmer börjat framträda som föreläsare, hade åren 1895 och 1896 hållit tvenne föredrag, som kommit stor oro åstad. Det första hölls i Köpenhamn den 10 sept. 1895 och handlade om "Missbrukad kvinnokraft" samt upprepades i Göteborg och Stockholm i början av år 1896.⁸ Det andra bar titeln "Naturenliga arbetsområden" och framfördes i Stockholm den 23 jan. 1896 i "Samfundet för befrämjande av ett natur-enligt levnadssätt".⁹ Båda föredragen publicerades 1896 i den på Bonniers förlag utgivna serien "Populärvetenskapliga avhandlingar". Rent sakligt ansluter sig Ellen Key nära till de idéer, som "Robinson" på sin tid framfört.¹⁰ Men den formella elegans och varma känsla, som Ellen Key var mäktig och som i hög grad präglade de båda skrifterna, gjorde på samtiden ett helt annat intryck än var förebilden förmått.

Man behöver inte längre, framhåller Ellen Key i "Missbrukad kvinnokraft", orda om övergreppen mot "den kvinnliga hängivenheten" eller om kvinnoemancipationens framgångar. Utvecklingen är klar, rättvisan kommer att segra. Men om så sker, blir världen därigenom lyckligare? Nej, svarar Ellen Key, det blir den inte, om kvinnorörelsen fortsätter som hittills att inrikta kvinnans frigjorda krafter på en tävlingskamp med männen och därvid försummar "att utveckla och berika sin djupaste kvinnliga egendomlighet". Hon utgår nämligen ifrån att det råder en bestämd väsensskillnad mellan mannens och kvinnans natur. Mannen är i intelligens, skaparkraft och arbetsförmåga överlägsen kvinnan. Även på områden, där kvinnan genom "seden" haft sin givna arbetsplats, exempelvis inom hemmet och uppfostran, har det varit männen, ej kvinnorna, som framträtt som nyskapande. Inom religionens värld lyser ingen kvinnlig stjärna. "Ingen berömd andaktsbok" har haft en

⁸ Så enligt den "Efterskrift" av 4 febr. 1896, som fogats till de publicerade föredragen, Populärvetenskapliga avhandlingar 8, s. 90. Föredraget i Stockholm hölls i Vetenskapsakademiens hörsal.

⁹ O. a. "Efterskrift".

¹⁰ Se den föregående framställningen s. 358 f.

kvinnlig författare. I de medeltida klostren, där kvinnorna helt kunde ägna sig åt andliga uppgifter, saknas kvinnliga initiativ. "Ingen kvinnas namn strålar bland mänsklighetens eviga namn."

Den äkta kvinnan — den som älskar — når sin högsta styrka i "moderskapet genom kärleken". Kvinnan ger och fostrar "ett nytt liv åt mänskligheten". Kvinnorna tro sig nu "kunna behålla kärlekens och moderskapets lycka och därjämte bli med männen jämbördiga". Däri låg det stora misstaget. Man kan nämligen inte bruka en stor summa livskraft för ett ändamål och ändå ha hela summan kvar för ett annat.

Kvinnorna utmärka sig i yrkesarbetet för plikttröhet och ordning. Men de ha ej mannens förmåga av initiativ och djupare intresse för arbetet. De flesta kvinnor sakna kärlek till yrket utom i sådana fall, där detta haft användning för deras kvinnliga natur — här tänker man främst på undervisningens och sjukvårdens områden.

Kvinnoemancipationens stora fel består däri, att den lagt huvudvikten "på kvinnans arbete, icke på kvinnans arbetsområde". Kvinnorna ha därigenom besinningslöst sökt sig in på banor, där de icke ha bruk "för sitt kvinnliga skaplygne". Man måste visserligen beklaga de kvinnor, som aldrig fått välja yrke utan av "brödnöd" tvingats att ta första bästa arbete, som erbjudit sig. Men man måste direkt klandra dem, som i godan ro kunnat välja sitt livskall och kastat sig över yrken, där de icke kunnat utnyttja sin kvinnliga natur. Att rikta in kvinnornas uppmärksamhet på "naturenliga" arbetsområden i stället för att locka in dem på "manliga" banor, borde ha varit en viktig uppgift för kvinnorörelsen.

Ju mera begåvad en kvinna är, desto djupare blir den ofta tragiska dualismen i hennes liv. Gifter hon sig, uppstår en konflikt mellan känslan och arbetet. Förblir hon ogift, kan hon visserligen odelat få ägna sig åt "sin produktion", men denna förlorar kvalitativt, "vad hon själv förlorat i utveckling och livskänsla". Den "manliga övermänniskan" med sin "intensiva sinnlighet" och "sitt demoniska djup" äger däremot frändskap med Lucifer och Prometevs och når därigenom sin storhet som tänkare, siare och skald.

Kvinnan har sin stora tillgång i moderligheten, som på det erotiska området gjort kvinnan "lika genialiskt överlägsen

mannen, som han är henne intellektuellt överlägsen". Kvinnan behöver numera inte gifta sig för att bli försörjd och därmed göra våld på sin "innersta varelse". Men hon går ofta in i äktenskapet utan att ta med sig *bela* sin varelse. Tvärtom löper hon in däri "med en genom överansträngning, ärelystnad, studiedepanteri eller självanalys undertryckt kvinnlighet". Samlivet mellan man och kvinna måste få nya former, och det är kvinnan, som skall dana dessa och förädla och förfina dem. Vi stå för övrigt inför nya sociala förhållanden, som komma att medföra genomgripande förändringar i den "husliga ekonomien" med kollektiva arbetsmetoder. Samhället kommer att få råd att låta kvinnan få "full utbildning för sina olika anlag". Ju förr kvinnorörelsen får förståelse för den sociala frågan, dess bättre.

Skolan och uppfostran utgöra kvinnans "rätta arbetsfält". Men även här är hon hämmad. Hon följer de manliga läroverkens "system". Visserligen hade hos oss kvinnliga händer satt "präktiga, nya lappar på det gamla klädet", men ingen hade haft mod att bära detta självt in i "skräpkammaren". Skolan är för övrigt ett exempel på "den kvinnliga oförmågan av självständig nydanande verksamhet". Även i fråga om barnens uppfostran i hemmen rådde osjälvständighet och diletterism.

Illa ha kvinnorna också brukat sina krafter på områden, där de skulle ha kunnat göra betydande insatser, exempelvis inom fredsörelsen. De ha icke till fullo besinnat, att varje krig är en nationell olycka. I stället för att ta ett verksamt initiativ till krigens avskaffande ha de helt enkelt "reproducerat männens misstag" och givit försvarsörelserna sitt stöd. Mödrarna uppfostra sina barn till våld och krig.

Slutorden forma sig till en lovsång över den kvinnliga hängivenheten eller som Ellen Key efter tyskt mönster uttryckte det "vildheten". Kvinnans snabba intuition, spontana hängivenhet, starka instinktliv och innerliga naturbundenhet genom fruktbarheten och moderligheten gåvo henne "aningens intensitet", som i forntiden gjorde henne till sierska och i nutiden "ömsom till mannens inspiration och ömsom till hans förtvivlan". Man måste söka "rädda" denna kvinnliga "vildhet", om kvinnans krafter skola kunna komma "kulturförloppet" till godo. Kvinnan måste revoltera mot "skolornas själamord, mot krigens massmord, mot det nuvarande produktionssystemets

människooffer". När "moderlighetens kraft" än en gång framträder på jorden "i sin fulla självhärlighet", skall den i djupare mening "åt världen föda frälsningen".

Skriften om "Naturenliga arbetsområden för kvinnan" är mindre profetisk och mera praktisk. Den pekar ut de arbetsfält, dit kvinnan bör söka sig. De traditionella yrkesområdena, som undervisningens och sjuk- och hälsovårdens, böra utökas med nya. Behovet av bildade barnavårdarinnor vore mycket stort och skulle med hänsyn till den kommande samhällsutvecklingen bli ännu större. Arkitektur och trädgårdsskötsel erbjödo goda arbetsmöjligheter för kvinnan, lanthushållningen desslikes. Rika tillfällen till kvinnliga insatser öppnades på det sociala fältet. "Det finnes flera problem mellan himmel och jord än uttolkarna av den nu till konservatism stelnade emancipationsdogmen drömma om." Överklassens kvinnor borde sluta sig samman till planmässigt arbete, mindre för att "ordna och öva välgörenhet" än för att göra den överflödig. Som lämpliga uppgifter för kvinnligt ingripande nämnas arbetarbostäder, barn- och hälsovård i arbetarhemmen, inspektion av det kvinnliga fabriksarbetet, arbetarbildning m. m.

I en "Efterskrift" understrykes bl. a., att föredragen särskilt riktade sig till "överklassens kvinnor", emedan emancipationsrörelsen utgått från dem och dess idéer hos dem "stelnat till dogmer". Betydligt mera intresse för kvinnosaken funnes bland "underklassens kvinnor". Dessa insågo klart kvinnorörelsens samband med fredsfrågan och de sociala problemen. De voro dock ännu inte lämpade som ledare, när det gällde att föra kvinnosaken in på "nya banor".¹¹

Som synes hade Ellen Key här riktat ett skarpt angrepp på den svenska kvinnorörelsens hittillsvarande tillvägagångssätt för att förverkliga sina syften. Man hade enligt hennes mening underskattat de specifikt kvinnliga egenskaperna och karaktärsdragen och kastat ut kvinnan i en upprivande kamp med männen på arbetsfält, där hon inte var mannens jämlike i intelligens, initiativ och arbetskraft. Hemmet och moderskapet borde främst ta kvinnans tid och intresse i anspråk. Här låg hennes

¹¹ Efterskriften är daterad Stockholm den 4 febr. 1896 och upptar s. 90—92 i publikationen.

avgörande samhällsinsats. Genom sin tävlan med mannen i arbetslivet rycktes kvinnan bort från sina naturenliga uppgifter. Kvinnans frihet bestode ej i att bli så lik mannen som möjligt utan i att utveckla sin egen särpräglade natur. Ellen Keys nya förkunnelse rymde givetvis åtskilliga beaktansvärda synpunkter men också mycken oklarhet och inkonsekvens. Realistiskt var hennes program, så som förhållandena utvecklat sig på den dåtida arbetsmarknaden, knappast.

Kvinnorörelsens förkämpar blevo också ytterst illa berörda av attacken. Denna utlöste omedelbart en rad av indignerade protester och genmälen.¹² Även Anna Sandström såg sig föranledd att gripa till pennan. Hon gjorde det näppeligen med lätt hjärta. Hon var personligen god vän med Ellen Key,¹³ och denna hade under 1880-talet och början av 1890-talet varit en ganska flitig medarbetare i "Verdandi",¹⁴ just under den första brydsamma tiden av tidskriftens existens. Ellen Key synes även i andra sammanhang propagerat för Anna Sandströms idéer.¹⁵ I själva

¹² Bland de första mera observerade inläggen — förutom Anna Sandströms — voro författarinnan Ellen Idströms, "Misslyckad kvinnokraft", författarinnan Mathilda Roos', "Ett ord till fröken Ellen Key och till den svenska kvinnan" samt professorskan Alma Cleves, "En protest med anledning av Ellen Keys föredrag i kvinnofrågan".

¹³ Så framgår tydligt av den bevarade korrespondensen dem emellan. Visserligen tillhörde Anna Sandström väl inte den intimaste vänkretsen kring Ellen Key — hon saknas t. ex. bland "vännerna" i Hanna Paulis berömda tavla och återfinnes ej heller bland dem, som M. LECHE-LÖFGREN nämner i sin bok, Ellen Key, hennes liv och verk, s. 47, men hon träffade henne icke sällan vid sammanträden och möten samt i andra vänners hem. En liten biljett från deras gemensamma vän Hellen Lindgren till Anna Sandström (odat. men förmodligen från 1884 eller 1885, då Ibsens "Vildanden" nyss kommit ut) är ganska belysande: "Hellen Lindgren frågar, om fröken vill komma och höra på högläsning av Ibsens Vildanden hos oss iem. kl. 5. Endast fröken Key och fröken. Endast te med skorpor. Endast prat och läsning. Men kom!!!" ASA, III: 5. Till sin vän Palmgren skrev hon vid ett tillfälle, 23 dec. 1888, ASA, II: 2, om Ellen Key: "Hon är rysligt snäll i alla fall."

¹⁴ 1884 skrev Ellen Key två artiklar i "Verdandi", 1887 två, 1888 en och 1891 en.

¹⁵ Hellen Lindgren skriver i ett odat. brev, ASA, III: 5, till Anna Sandström: "Ellen Key ber mig fråga fröken, då hon är i beråd för att få en uppläsning vid nästa Idun-sammanträde, om fröken har något,

verket sympatiserade Anna Sandström med åtskilligt i Ellen Keys förkunnelse. Hon insåg, att kritiken mot kvinnorörelsen i många avseenden var berättigad, och hon hyste djup respekt för den "kvinnliga egenarten". Men hon hade också öppen blick för överdrifterna i Ellen Keys nya läror och retade sig över nedvärderingen av den kvinnliga intelligensen och kvinnornas arbetsinsatser i gemen. Att vad hon själv utträttat på skolans område betecknades som lappverk, måste också ha förefallit henne orättvist. Det är väl också ganska troligt, att de ledande krafterna inom kvinnorörelsen gjort påtryckningar för att få Anna Sandström att agera.

Anna Sandströms första kritiska analys av Ellen Keys skrift "Missbrukad kvinnokraft" infördes i "Dagny" under rubriken "Kvinnorarbete och kvinnolycka".¹⁶ Den skilde sig fördelaktigt från den vanliga polemiken från kvinnosakshåll genom att icke uteslutande vara negativ. Förf. medgav inledningsvis, att det i många fall "icke alls är *lycka*, som den arbetande kvinnan får på sin lott", och erkände villigt, att "*resultatet* av den arbetande kvinnans möda ofta varit mindre, än man hade väntat". Hon tog också bestämt avstånd från den åsikt, som understundom hävdats bland förkämparna för kvinnorörelsen, att tävlan med mannen vore "huvudsaken". Dyligt tal vore enligt hennes mening absolut förkastligt. Meningslöst fann hon det också vara att applådera varje kvinna, som inträdde på männens arbetsfält. Man borde vänta med applåderna, tills man såg, att hon gjort en värdefull insats på detta nya område. Ej heller gillade hon, att ett ganska stort antal arbetande kvinnor yttrade sig nedsettande om äktenskapet. Detta vore väl snarast en "jargong", men som sådan ovärdig och okvinnlig. Ty de flesta kvinnor

ej uteslutande pedagogiskt men exempelvis barnpsykologiskt eller dylikt och annars historiskt af mera allmän art, som fröken tycker kunde passa för ändamålet. Har fröken något eller kan smida ihop något, så säg inte nej. Den kära Ellen! Hon höll i mig i alla knapparna på min rock för att inskräpa detta och framför allt att fröken *måste* svara med omgående. Således — gör det. Därpå bero Iduns både andliga och derav följande timliga väl."

¹⁶ "Dagny" 1896, s. 33—49. I artikelrubriken anges, att inlägget tillkommit med anledning av Ellen Keys skrift, "Missbrukad kvinnokraft".

vore ense om att "en kärlek, som medför verklig lycka, är att föredraga framför vilket arbete som helst".

Men hon kunde inte undgå att reagera mot de orättvisa beskylningar, som Ellen Key i sin kritik riktat mot kvinnorörelsen, så mycket mer som kritiken på många punkter varit oklar och ensidig. Med en något grov förenkling av vad Ellen Key anfört, formulerade hon själv andemeningen i hennes förkunelse i följande expressiva rader: "Kära kvinnor, stanna ni hemma, tro mig, på så sätt bli ni lyckligast, och ni duga — uppriktigt sagt — just inte till något annat. Ni äro vägda och befunna för lätta". Ellen Key hade hävdad, att de arbetsområden, som passade för kvinnan, skulle vara så beskaffade, att de tillfredsställde hennes moderlighet — och denna tes rörde "en genialisk blick i kvinnonaturen" — men om man undersökte, hur den skulle kunna tillämpas, måste man finna den "för trång, för ensidig, för abstrakt". Enligt Ellen Key hade kvinnomancipationen utgått från kvinnans ärelystnad att tävla med mannen. Nej, svarar Anna Sandström, den har utgått "ur det kvinnliga väsendets nödvändighet" — Ellen Keys eget uttryck — d. v. s. från kravet "på *full personlig utveckling*", som finnes nedlagd i själva kvinnonaturen. Detta krav är lika mycket "natur" som kravet på kärlek och moderskap. Ellen Key skilde för övrigt inte tillräckligt på det som var kvinnorörelsens egentliga väsen och det som var dess utväxter. Hon slog ihop allsammans och gjorde det hela förhatligt med namnet "kvinnosaken".

Kvinnans bestämmelse för moderskapet gjorde henne enligt Ellen Key oförmögen till andlig produktion, jämförlig med mannens. Hon uppställde sålunda alternativet "antingen könsvarelse eller intellektuellt produktiv varelse". En sund kvinnomancipation, menar Anna Sandström, strävar icke efter likställdhet med mannen, men väl efter fri utveckling av givna anlag. Det vore för övrigt egendomligt, om produktivt arbete behövde till den grad undergräva kvinnans fysik, att hon inte orkade mäka med moderskapet. Detta sker endast, om den intellektuella utvecklingen skenat iväg före den kroppsliga. I detta sammanhang drog Anna Sandström en lans för kroppsövningar för flickor. Även om yrkesarbetet ibland kunde inverka skadligt både på hälsan och kvinnligheten, finge man

inte bortse från den glädje arbetet kunde bereda individen indest i fråga om självständigt förvärv.

Kvinnans arbetssätt var ofta opraktiskt och tidsödande även i hemmet, däri ville hon ge Ellen Key rätt. Men vilka var det som hade tagit initiativet till reformer på detta det husliga livets område, exempelvis i fråga om kvinnlig slöjd, rationell undervisning i matlagning, hygieniska förhållanden o. d.? Jo, de kvinnor som stått på höjden av teoretisk och intellektuell utbildning, ej de i hemmen arbetande husmödrarna, som ju skulle representera det specifikt kvinnliga elementet. Männerna arbetade på ett annat sätt än kvinnorna. De hade fastare gränser för sitt arbete än kvinnorna. Sedan de arbetat en bestämd tid, ansgo de en lika bestämd tid åt vila. Kvinnorna hade tydligen inte förmåga att skapa ett liknande tidsschema. De hade för lätt att resignera inför svårigheterna.

Ellen Key hade uppmanat kvinnorna att leva "med hjärtat". Hon hade endast sett de ljusa sidorna i äktenskapet och moderskapet. Hon hade därvid gått alltför lätt förbi mannens roll i sammanhanget. Skulle äktenskapen kunna bli lyckliga, måste männen höja sig till större "erotisk idealism". De finge ej betrakta kvinnan blott som "könsvarelse" utan ge henne sympati och utrymme för utveckling. Ingen lycka kan tillföras mänskligheten, om icke männen bli övertygade om rättvisan i kvinnornas frigörelse.

Sitt slutomdöme om Ellen Keys framställning har Anna Sandström formulerat på följande sätt. Förf. har varit för pessimistisk i fråga om möjligheten för kvinnan att förlika kravet på kärleks- och moderslycka med kravet på självständig andlig utveckling. Hon har icke tagit tillräcklig hänsyn till den lyckokänsla, som arbetet har kunnat ge många kvinnor i deras dagliga gärning inom skilda yrken. Kvinnorörelsen är djupt berättigad, men den är ingalunda "ofarlig". Den kan nämligen lätt råka på avvägar. Man bör därför icke beklaga den kritik, som Ellen Key framfört, även om den i vissa avseenden varit mindre välgrundad och alltför ensidig. Dock hade hon behandlat ämnet "med hjärta" och sakkunskap i motsats till många manliga kritiker, som ofta "från höjden av sin överlägsenhet" förlöjligt kvinnornas frigörelsekamp.

Den måttfullhet, som präglat Anna Sandströms inlägg i de-

batten, gjorde i själva verket starkare intryck än de mer eller mindre rabiata angrepp, som igångsatts från vissa håll inom kvinnorörelsens radikalare kretsar. När Ellen Key i ett nytt föredrag, som senare utgavs i bokform under titeln "Kvinnopsykologi och kvinnlig logik. En studie och ett försvar",¹⁷ tog itu med sina vedersakare, var hon angelägen att framhålla, att Anna Sandström befann sig på ett annat plan än de andra kritikerna. "Bland mina motståndarinnor", skriver Ellen Key, "vill jag betyga fröken Anna Sandström min aktning för en i alla avseenden ädel och spirituellt framställning". Så vitt hon kunnat finna, löpte denna i flera fall "ej emot, snarare vid sidan av mina yttranden, kompletterande mer än bekämpande dem". I mycket som Anna Sandström framfört, kunde hon instämma, "ty varje förhållande, således även missförhållande, har två sidor". De "djupare principfrågorna" hade emellertid varken Anna Sandström eller de andra vidrört. "Detta gör", slutade Ellen Key med något av den ståndaktige tennsoldatens gest, "att intet, av vad hon direkt mot mig yttrar, vederlägger det centrala i min bevisning".¹⁸ Icke dess mindre torde hon ha varit fullt medveten om att Anna Sandström i viss mån var den farligaste av hennes kritiker.

Uppgörelsen med motståndarna är ett ganska vidlyftigt aktstycke på nära 200 sidor. Det rymmer beaktansvärda synpunkter men också åtskilligt ovidkommande gods. I stort sett upprepas argumenten från föregående skrifter. Hon avvisar Stuart Mills tes, att den fysiska könsskillnaden icke i och för sig medför någon psykisk artskillnad mellan man och kvinna och ansluter sig i stället till Herbert Spencer, som håller på en "outplänlig" psykisk differens mellan könen. Kvinnans "oerhörda kulturinsats" består i "humaniserandet av hela det livsområde, som är bestämt av villkoren för släktets fortvaro". Skapandet på det andliga och materiella kulturområdet är däremot den manliga naturens "högsta kraftyttring". Kvinnans inflytande på

¹⁷ Arbetet trycktes i serien "Populärvetenskapliga avhandlingar" n:r 9, s. 1—195, i mars 1896.

¹⁸ Uttalandet om Anna Sandström är intaget i en "Efterskrift" omfattande s. 184—95 i o. a. tryckalster.

sederna är från kultursynpunkt viktigare än mannens på konsten och litteraturen. Kvinnoemancipationen har icke på något sätt kunnat ändra proportionerna mellan manlig och kvinnlig genialitet. Geni och kärlek utesluta icke varandra, men en och samma kvinna kan icke räcka till för verksamhet på tvenne stora livsområden. Studiet av kvinnans liv som könsvarelse har förbisetts. Intresset i kvinnosaksfrågan har ensidigt knutits till den ogifta kvinnan, och därvid har den gifta kvinnans ställning råkat i bakgrunden. Frågan om den gifta kvinnans äganderätt och myndighet var alltjämt olöst. Kvinnorna eggades genom kvinnorörelsen till tävlan med mannen. Kvinnans intellektuella utveckling förfelades genom den nuvarande undervisningen. Med jämlikhetskravet för ögonen ha kvinnorna kastats in på levnadsbanor, som ej ge lycka. Kvinnorörelsen har huvudsakligen inriktat sig på att bereda överklassens kvinnor möjlighet till andlig utveckling och ekonomiskt förvärv men lugnt sett på hur flertalet av "underklassens" kvinnor "komma in under ett allt hårdare arbetstryck". De intellektuellt arbetande kvinnorna ha uppsatt "manliga resultat som mål". Hem och familj ha blivit ringaktade och betraktats som "lägre" arbetsfält. En hel del kvinnosakskvinnor ha blivit dogmatiska och ytliga och förenklat problemen för att få dem att gå ihop med deras teorier. Kvinnans insats i kulturen har varit "känslans humanisering". Denna insats är lika outhärlig som mannens. Man kunde inte bestrida, att "betydande kvinnliga krafter varit verksamma i reformatorisk riktning inom flickskolan" — i detta sammanhang nämnes även Anna Sandström, "utmärkt även som pedagogisk författare" — och reformerna på området ifråga hade även "någon gång" kommit "gosskolan" till godo, men någon "pedagogikens Messias" hade ännu ej varsnats bland kvinnorna. "Ty denne blir icke av genus femininum". Samskolan skulle bli framtidens skolform, folkskolan tjänstgöra som bottenskola.

Slutorden äro ägnade äktenskapet och kärleken och rymma iakttagelser och uttalanden, som förebåda det för samtiden ganska chockerande program, som Ellen Key senare skulle utveckla i sina berömda "Livslinjer". De flesta nutida kvinnors "själiska vanart", heter det till sist, består däri, att de "på ett lågt sätt betrakta kärlekens natursida". Man måste söka nå fram till en ny uppfattning — "ett fullare, friare umgänge mellan

könen". Endast en allt djupare "erotisk förfining" kan skapa den "äkta kyskhet", som ingen asketism kan skänka mänskligheten.

Ellen Keys tredje skrift uppkallade Anna Sandström till ett genmäle i "Dagny" under rubriken "Kvinnoarbete och kvinno-lycka. Ännu några synpunkter".¹⁹ Något märkligare nytt innehåller polemiken väl knappast. Den inriktar sig närmast på inkonsekvenser och överdrifter i Ellen Keys resonemang. När denna hade yrkat, att kvinnorna skulle arbeta för freden och för lösningen av vissa sociala frågor var hon, menade Anna Sandström, lika dogmatisk som kvinno-sakskvinnorna. Hon ivrade för att de skulle arbeta för det, som *hon* ansåg värdefullt. Med lika rätt kunde man ju hävda att de skulle verka för sådana ting som "federationen, för den absoluta nykterheten och för religionen". Det föreföll, som om Ellen Key menade, att kvinnan var dummare än mannen, när hon ville använda logiken, som var hans speciella vapen, men slugare än han, när hon avstod från att tänka och blott lät sig leda av instinkten. De beskyllningar, som Ellen Key riktade mot kvinnorörelsen voro, menade Anna Sandström, i stort sett bittra och orimliga. Själv hyste Anna Sandström, även om hon erkände, att kvinnoemancipationen ibland kunde verka ensidig, stor tacksamhet mot dess banbryterskor, som undanröjt många stenar för dem, som kommo efter. Till slut söker Anna Sandström förklara de egendomliga motsättningarna i Ellen Keys förkunnelse. Till en del finge man tolka hennes uppträdande som en poetisk naturs protest mot det "alltför nyktert snustorra och förståndsmässiga i vår tid". Här talade hennes estetiska natur. Genom att göra kärleken till det centrala i livet och särskilt då den stormande lidelsen, hade hon glidit in i en hyperestetisk uppfattning, som i sin tur mynnat ut i en överdriven snilledyrkan. Men å andra sidan värmdes hennes hjärta också av längtan efter ett sunt gammaldags hemliv. "Hopblandningen av dessa båda riktningar, å ena sidan kärleken till det patriarkaliska hemlivet och å den andra det hyperestetiska överskattandet av känslan och den regellösa impulsen" hade bringat henne in i en situation fylld av

¹⁹ "Dagny" 1896, s. 67—85.

konflikter och motsägelser. "Vad menar hon egentligen?" slutar Anna Sandström sin vidräkning.

Det blev för en tid framåt relativt lugnt på kvinnofronten. Men det var närmast lugnet före stormen. År 1897 höll Anna Sandström föredrag vid Svenska kvinnornas nationalförbunds konferens i Stockholm, och detta publicerades i "Dagny" i början av följande år under titeln "Under vilka förutsättningar kan kvinnorörelsen bli av verklig betydelse för kultur och framåtskridande?"²⁰ Kvinnorörelsen är inte längre, framhöll hon häri, någon ung rörelse med entusiastiska vänner och bittra fiender. Det hade blivit lugnare. Men man frågade sig efter resultatet. Det var nödvändigt med självprovning. Den största svagheten hos kvinnorna vore diletantismen i arbetet, som bl. a. røjde sig i en viss skygghet inför de långa, tålmodsprövande förberedelserna och ett begär att kringgå de största svårigheterna. Det fattades också ofta en rationell planläggning — "komposition" — av arbetet och förmåga att inordna alla enskildheter under en konsekvent fasthållen enhetstanke. Det tarvades över huvud taget mera stål och vilja hos kvinnorna. På samma gång som kvinnan arbetar mera energiskt och planmässigt, måste hon söka bibehålla alla de egenskaper, som bruka sammanfattas under begreppet kvinnlighet. Vid val av arbetsuppgifter bör hon så långt det är möjligt ta hänsyn till sina individuella anlag. Kvinnorörelsen hade sina rötter i tvenne omständigheter — å ena sidan familjelivets omgestaltung genom industrialismen, å den andra kvinnans behov av andlig utveckling. Kvinnorna hade gjort en aktningvärd insats i kulturutvecklingen, men denna insats vore ingalunda epokgörande i samhällets historia. Den allmänna uppfattningen av kvinnans väsen hade därunder på ett genomgripande sätt förändrats. Det erkändes allmänt, att kvinnan vore en förnuftig och med mannen fullt likställd varelse. Härigenom ändrades också kvinnans ställning i äktenskapet, och däri låg kvinnorörelsens egentliga resultat. Äktenskapet är nämligen kvinnans "viktigaste och rikaste livsområde". Genom att kvinnan lärde sätta värde på sig själv, skulle äktenskapet komma att höjas. Förutsättningarna för att kvinnorörelsen skulle kunna bli av verklig betydelse för kultu-

²⁰ "Dagny" 1898, s. 7—13.

ren vore därför ytterst dessa, att kvinnan lärde sig arbeta planmässigt men med bibehållande av sin kvinnlighet, att hon direkt eller indirekt strävade efter att höja äktenskapet.

Föredraget rymde som synes inga nya kampsignaler, ej heller någon direkt polemik mot Ellen Key. Snarare kan man säga, att Anna Sandström tagit visst intryck av hennes idéer. Avspänningen var påtaglig.

Icke dess mindre kom året 1898 att betyda en öppen strid mellan Ellen Key och kvinnorörelsen, och i denna blev även Anna Sandström indragen. Den yttre anledningen var följande. Ibsen fyllde på våren s. å. — 20 mars — 70 år och blev därvid föremål för stora hyllningar. Han kom till Stockholm i april, och en officiell bankett ägde rum till hans ära på Grand hotell den 13.²¹ Några dagar senare — den 16 april — hölls en Ibsenfest på Hasselbacken, där de svenska kvinnorna fingo tillfälle att hylla honom.²² Vilka som direkt anordnat festen, tycks icke vara klart,²³ men den förnämsta kvinnoorganisationen — Fredrika Bremerförbundet — var tydligen engagerad. Dess ordförande fru E. Anckarsvärd, f. Nyström, satt vid Ibsens högra sida. Vid hans vänstra sida var Ellen Key placerad. Hälsningstalet hölls av Oscar Montelius. Senare på kvällen framträdde Ellen Key och talade till Ibsen å ”kvinnornas vägnar”. Ibsen hade, framhöll hon, hos både män och kvinnor ”väckt lidelsen att fullt och fritt leva ut sitt jag”. Kvinnan behövde i ännu högre grad än mannen denna ”väckelse”. Hon vore nämligen fortfarande hämmad i sin livsåskådning, ”som kräver jagets dödande”. Före den ”Ibsenska tideräkningen” var kvinnan också hämmad av ”ett föråldrat kvinnoideal”, som männen danat. Enligt detta var den kvinnliga ”offervilligheten” det ”obetingat goda” för såväl mannens som kvinnans lycka och den kvinnliga självhävdelsen det ”obetingat onda”. Ibsen hade ju inte varit

²¹ Aftonbladet och Svenska Dagbladet den 14 apr. 1898. Enligt Svenska Dagbladet var festen anordnad av ”ett antal av Stockholms mera remarkabla personligheter med överståthållaren i spetsen”.

²² Redogörelse för ”damernas fest” lämnas i Svenska Dagbladet den 17 och i Aftonbladet den 18 apr. Talen återgivas in extenso.

²³ Enligt Svenska Dagbladet stodo prof. Montelius och direktör Sven Palme som ”de egentliga festarrangörerna”. Ellen Key anges som ordf. ”i det kvinnliga Idun”.

någon företrädare för kvinnosaken i trängre mening, men han hade skapat vissheten, att ”personlighetens frigörelse” vore den enda lyckan och att vägen till denna lycka blott kunde nås genom modet att i alla livets stora och små ögonblick ”vara sig själv”. Ibsen hade sagt, att hans mål vore att revoltera människoanden och omdana samhällsordningen. Han hade också givit kvinnan ”revoltens mod och tvivlets ande”. Mannen och kvinnan skulle slutligen finna ett ”nytt, rikare sätt att leva” såväl var för sig som tillsammans, när de blivit ”verkligt troende på den nya religionen”, enligt vilken människonaturen skall följa sina egna lagar utan att därvid ”skrämmas av någon skuldkänsla”. Självhävdelsen kommer då att anses lika berättigad och lika betydelsefull för personlighetens värde och ”livets fullhet” som offervilligheten. Hon slutade med att tacka Ibsen för att han ”hos kvinnan älskat och besjungit hennes kärlek” och lärt henne ”ett nytt och större sätt att älska”. Talet hade enligt tidningarnas utsago hälsats ”med livliga bifallsyttringar”.

Särskilt märkligt var talet knappast. Det var allmänt hållet, anknöt till Ibsens verk och gav uttryck åt några av de idéer, som Ellen Key sedan mitten av 1890-talet kämpat för. Det ibland något dunkla och sibyllinska ordsvall, som förekom i talet, kunde väl knappast heller ha kommit som en chock för samtiden, som torde varit tämligen van vid sierskans sätt att uttrycka sig.

Icke dess mindre blev talet signalen till en häftig opinionsstorm mot Ellen Key från kvinnosakshåll. Som dess organisatör utpekades professorskan Anna Hierta-Retzius,²⁴ livligt intresserad av uppfostringsfrågor och social verksamhet men närmast reaktionär i sin etiska uppfattning. En protestskrivelse uppsattes och undertecknades — efter ivriga bearbetningar — av ett betydande antal kvinnor, däribland Anna Sandström. Den 16 maj — jämt en månad efter Ibsenfesten på Hasselbacken — publicerades protesten i Aftonbladet²⁵ och därefter i flera andra tidningar. Dess innehåll var i korthet följande.

²⁴ Karl af Geijerstam, som omedelbart efter protestens publicering skrev ett upprört brev till Anna Sandström (17 maj 1898, ASA, III: 2) gjorde för sin del gällande, att professorskan Retzius ”satt hela denna förföljelse i scen”.

²⁵ Protesten intogs i Aftonbladet den 16 maj 1898 och underteck-

Ellen Key hade vid tillfället i fråga skisserat "personlighetens frigörelse" såsom innebärande viljan att älska, hata, arbeta, fela, lida på sitt eget sätt efter sitt eget väsens lag. Hon hade pläderat för "frihet för *alla* personlighetens krafter och makter" utan hänsyn till nödvändigheten av "undertryckandet av vissa sidor i personligheten för uppnåendet av ett visst ideal". Hon hade också profeterat om en "stundande härlighet", då kvinnan skulle bli verkligt troende på den "nya religionen" utan att skrämmas av någon skuldkänsla. Talet hade förkunnat, att kvinnorna i Sverige fått en ny "tideräkning" och en ny religion och gjort gällande, att "hos oss" de gamla sedliga idealen tillhöra 'det rike, vars sol dalar'. I allt detta har talarinnan uttryckt sin egen mening och möjligen deras, som anmodat henne tala. Men dessa tankar delas förvisso ej "av flertalet svenska kvinnor". Personlighetens frigörelse, sådan som Ellen Key förstått den, kan enligt undertecknarnas mening inte vara ett mål, "till vilket någon, vare sig man eller kvinna, bör sträva". Då Ellen Key uppträtt som tolk för de svenska kvinnorna, inlägga undertecknarna en bestämd protest mot hennes uttalanden.

Uppropets andemening — protesten är ganska illa formulerad och synes rent formellt ha berett dess författare betydande svårigheter — torde väl vara, att man dels ogillat Ellen Keys morallära, dels vägrade erkänna henne som företräderska för Sveriges kvinnor. Manifestationen var i själva verket tämligen obehövlig. På samtiden gjorde den ett ganska blandat intryck. Svenska Dagbladet betecknade hela aktionen som "en egendomlig opinionsyttring".²⁶ Protesten var enligt tidningens mening "illa hopkommen" och försedd med "godtyckligt utvalda och försåtligt sammanställda citat". Med viss undran hade tidningen ögnat igenom de 279 namnunderskrifterna och funnit, att endast några få kunde anses "någorlunda representativa". Tydligt hade man, menade tidningen, anställt klappjakt på namn och uppbringat folk ur alla möjliga samhällsklasser — "ifrån grevinnan och friherrinnan ända ned till blomsterhandlerskan och kontorsfröken". I en följande artikel konstaterade tidningen,

---

narna anhöllo, att andra tidningar, som återgivit Ellen Keys tal, även skulle införa protesten.

²⁶ Svenska Dagbladet den 17 maj 1898.

att protesten fortfarande väckte "undran och munterhet" bland allmänheten, så mycket mer som man upptäckt, att flera personer skrivit sina namn under densamma utan att ha förstått innebörden av vare sig talet eller Ellen Keys tidigare framförda åsikter. De hade skrivit under protesten "för att man bedt dem". Ingen hade för övrigt blivit rätt klok på det hela. Det antydde, att "en del ökända yrkesintriganter" i Stockholm varit i farten. Tidningen beklagade protesten "mot en intelligent och ädel personlighet".²⁷

Ellen Key bemötte själv sina vedersakare genom en "Förklaring", som intogs i pressen den 18 maj. Hon ville inte med ett ord beröra "de avsiktliga misstydingarna" av talet. Det var egentligen endast två punkter, som tarvade sin förklaring. Man hade reagerat mot att hon uppträtt som språkrör för de svenska kvinnorna. Hon hade emellertid av mötets arrangörer blivit anmodad — detta hade skett telegrafiskt, eftersom hon befunnit sig å annan ort — "att tala till Ibsen å de svenska kvinnornas vägnar". Beträffande talets innehåll, ville hon endast framhålla, att talet "nästan punkt för punkt" var byggt på yttranden "av Ibsen själv", varför protesten närmast drabbade denne. Hon hänvisade till sist till Ibsens bekanta ord, "att den är den starkaste, som står mest ensam".²⁸

Anna Sandström hade, som förut nämnts, deltagit i aktionen mot Ellen Key. Att hennes namn återfunnits bland protestens undertecknare hade givetvis hälsats med glädje bland Ellen Keys många motståndare men också väckt förvåning och starkt missnöje bland dennas trogna anhängare. Två av sina äldsta vänner och medarbetare förlorade Anna Sandström på kuppen, nämligen Hellen Lindgren och Karl af Geijerstam. Båda voro personliga vänner till Ellen Key, försvarade henne varmt och funno protesten orättvis och motbjudande. Från dem båda fick Anna Sandström dagen efter protestens offentliggörande brev — dessa ha tydligt skrivits helt oberoende av varandra och i spontan uppbrusning — vari man livligt beklagade det sked-

---

²⁷ Svenska Dagbladet den 21 maj 1898. Om protesten gällt Ibsen, borde vederbörande, menade tidningen, direkt adresserat den till honom. Det hela var löjligt.

²⁸ Svenska Dagbladet 18 maj 1898. Kursiveringen är Ellen Keys.

da.²⁹ Mest skoningslös i sin kritik var Geijerstam. "Med stor sorg och harm såg jag ditt namn under protesten mot Ellen Key", började han. Skriften ansåg han vara "ett lumpet aktstycke" och "en usel smädelse". Man hade i densamma citerat "några lösryckta ord ur hennes tal", vilka i och för sig vore "de oskyldigaste i världen". Man undvek visligen att uttryckligen säga, "vari hennes brott består". Men med den hätskaste illvillighet lät man ana, att vad hon menade med "personlighetens frigörelse" vore något "av det allra uslaste". Ett sådant sätt att gå tillväga vore "helt enkelt gement". Dyligt kunde anstå professorskan Retzius, som satt förföljelsen i scen, men inte en människa — d. v. s. Anna Sandström — "som har kvar sin rättrådighet och levande kärlek till de idéer, som värkade tändande på hennes ungdom". Inte heller kunde väl Anna Sandström påstå sig tro, "att Ellen med personlighetens frigörelse menar osedlighet i alldaglig bemärkelse". Brevskrivaren hade icke kunnat låta bli att protestera mot dylika perfida insinuationer gentemot Ellen Key, "som till tänkesätt och handlingar är den ädlaste och mest storslagna kvinna jag sett". Hon hade i själva verket blivit smutskastad "på det uslaste sätt av avundsjuka kvinnor".³⁰

Naturligtvis har Anna Sandström icke varit okänslig för dylika föreställningar. Hon har känt behov av att försvara sig och att ta upp hela frågan i ett större sammanhang. Detta skedde i en ganska omfattande artikel i "Dagny" på hösten 1898 under rubriken "Modern romantik och etik".³¹ Den är hållen i en ganska försonlig ton och kan nog betecknas som det bästa, som från detta håll framkommit i striden. Inledningsvis uppdragas skiljelinjerna mellan de litterära riktningarna under

²⁹ Hellen Lindgrens första brev av 17 maj innehåller endast ett kort meddelande om att han på grund av Anna Sandströms underskrift ansåg sig förhindrad delta i ett av henne anordnat "skolsamkväm". Tydligt svarade Anna Sandström härpå — brevet ej bevarat — varpå Hellen Lindgren i sin tur motiverade sin ståndpunkt med ett odat. brev på fem sidor, ASA, III: 5.

³⁰ Karl af Geijerstam till Anna Sandström 17 maj 1898, ASA, III: 2.

³¹ "Dagny" 1898, s. 397—436. Artikeln togs in i ett dubbelhäfte (15—16) i okt. men förelåg i manuskript på sommaren 1898.

1880- och 1890-talen. Under realismens tid ställdes de stora frågorna under debatt. Man kunde känna sig tillbakastött av den starka, ofta avsiktliga brutaliteten, men det fanns en sökande tanke och ett visst etiskt allvar "bakom det hela". Omslaget under 1890-talet var knappast framkallat av "utvecklingens lag utan genom antitesens". Stämning, fantasi och bildriktedom utmärkte den nya riktningen men också ett "oerhört avguderi" i fråga om talangen. 1880-talet hade sett på samhället med revolutionärens trots, 1890-talet med övermänniskans och konstnärens "förnäma förakt för källborgarna". För samtidens problem hyste man en elegant likgiltighet. Skönhetskulten kom att gå hand i hand med njutningskulten, "denna vårt folks största fara". Den materiella utvecklingen hotade att kväva människorna och inge dem föreställningen, att penningen är en makt och njutningen "ett godt".

För den rådande estetiska livsåskådningen är kvinnan ett väsen av idel skönhet och behag, som genom sin kärlek och hängivenhet skänker mannen ökad livsglädje. Däremot finnes ingen plats i denna åskådning för kvinnan som en sökande och kämpande ande, som strävade efter frihet och individuell utveckling. Kvinnan prisas som könsvarelse men förbises som människa. Understår sig kvinnan att tänka, blir hon i denna riktningens ögon endast löjlig. 1890-talsromantiken visar sig här reaktionär. Den hade ryckt upp allt, som "liberalismen sådde". Kulturkvinnan med sin "dumma vetgirighet", sitt "osköna begär efter arbete" och sin solida moraliska "d. v. s. källborgerliga" ståndpunkt förefaller 1890-talets romantiker gråare och fulare än något annat.³²

Emot denna bakgrund insattes nu Ellen Keys uppträdande i kvinnofrågan. Man hade tidigare ansett henne som en typisk representant för kvinnorörelsen. Det var emellertid inte riktigt enligt Anna Sandströms mening. Ellen Key hade för mycket

³² I en not, s. 401 protesterar förf. mot Svenska Dagbladets hållning i striden. Tidningen hade inte blott betecknat den kvinnliga protesten som ett utslag av avundsjuka utan också fällt några förklenande yttranden om de protesterandes "ålder och utseende", vilket inte skulle ha varit av den art att kunna narra "skalder till dårskaper". Förf. fann dylika uttalanden oridderliga och förvånande, då ju tidningen ansågs som ett "litteraturens och kulturens organ".

sinne för "känsla och mystik" för att kunna räknas dit. Det vore också orättvist att påstå, att hon lånat sitt kvinnoideal från den nya romantiken. Men hon hade på senare tid allt starkare betonat sådana sidor, som denna romantik framhållit, nämligen kvinnans behov av att älska och behaga, att man identifierat henne med denna nya estetiska åskådning. Att hon allt ivrigare anslutit sig till den gängse skönhetskulten och dess dyrkan av snillet, hade förstärkt intrycket. Med rätta åtnjöt hon ett mycket högt anseende som föreläserska och essäyist och intog obestritt genom sin framställningskonst på båda dessa områden "första platsen bland nutida svenska kvinnor". Hennes stil utmärkte sig för en egendomlig bredd och smidighet. Orden liksom välldes fram i stora vågor från ett "outtömligt inre förråd". Även om det ibland kunde bli "för mycket ord", förmodade hon leta upp vändningar och fraser, "som i rent språkligt avseende framkalla smekande tongångar". Hon ägde därtill en intensiv övertygelseförmåga, som nästan hypnotiserade åhörarna och fingo dem att tro, "att allt förhåller sig så, som hon framställer det". Hennes patos och allvar gjorde henne till en stor predikare. Hennes inflytande bland kvinnorna berodde icke blott på talang utan ock på hennes ställning som oförtröttad kämpa "för känslans och mänsklighetens rätt på alla områden". Själv hade Anna Sandström varit glad över att det inom kvinno-rörelsen funnits en kraft, som bildat en motvikt mot "torr förståndsmässighet, stel konventionalism och all sorts intellektuellt maskinväsende".

Tyvärre hade Ellen Key nu gått till "ytterligheter". Motsägelserna i hennes förkunnelse voro också uppenbara. "Ibland talar hon som en revolutionär", som ej ville lämna kvar sten på sten av den bestående samhällsordningen, ibland faller hon rörande ord "om poesien av de gamla trygga hemsederna". Hennes åsikter om äktenskapet voro också förbryllande. Detta borde enligt hennes mening helt grundas och sammanhållas genom kärleken. Saknades denna, vore äktenskapet inte längre sedligt. Men kärleken enligt Ellen Key vore egentligen blott "erotisk lidelse". När den förflyktigades, stod man inför svåra praktiska problem — "täta skilsmässor och ingående av nya giftermål". Hur skulle för övrigt de kvinnor, som liknade dem som Ellen Key så rörande vackert beskrivit — forna tiders mödrar — "med deras

djupa ro i sin egen naturs fullhet", kunna passas in i de ombytliga äktenskapsförhållanden, som hon rekommenderat. Vad skulle det bli av barnen? Förmodligen svarar Ellen Key, att hon inte tänkt sig det gamla samhället utan ett nytt — "det socialistiska". Men i så fall måste man ha besked om hur hemmet skall vara gestaltat i socialismens "kollektiva arbetsordningar".

Ellen Key är, menar Anna Sandström, på en gång anhängare av vad man skulle kunna kalla socialism och dess rena motsats, individualismen. Hennes beroende av Nietzsche blir i detta sammanhang utrett. Dennes revolt mot samhället och mot kristendomen — i båda fallen grundad på "övermänniskans" individualistiska ståndpunkt och djupa förakt för "hjordmänniskan" — finner i viss mån gensvar hos Ellen Key men råkar samtidigt i konflikt med hennes sympati för det socialistiska samhället och vissa av kristendomens etiska grundsatser. För egen del har Anna Sandström blivit "alldeles yr i huvudet" av Ellen Keys resonerang, särskilt hennes anklagelser mot kristendomen. Hon kunde förstå, att Ellen Key rent teoretiskt kände sig hindrad att omfatta den kristliga livsåskådningen, men det var väl ändå omöjligt att bestrida, att även kristendomen städse verkat för folkens förbrödning och för människokärleken, just det som Ellen Key ivrat för. Dennas faiblesse för den katolska kyrkan och ovilja mot den protestantiska vore uppenbar, men hennes påstående och slutsatser om respektive kyrkors förtjänster och svagheter voro i många fall rent absurda. Sålunda hade hon gjort gällande, att den katolska kyrkan bättre förstod de sociala frågornas innebörd för kristendomen än den protestantiska, därför att de katolska prästerna genom celibatet frigjorts från de timliga omsorgerna och helt kunde ägna sig åt de andliga. Ellen Keys bedömning av kristendomen som kulturmakts syntes henne helt orättvis. Den relativism i etiskt hänseende, som de moderna åskådningarna bekant sig till — det finns ingen skillnad mellan rätt och orätt, på sin höjd mellan fult och skönt — hade Ellen Key i viss mån accepterat genom förkunnelsen om individens rätt att ohämmat följa "sin natur". En dylik inställning måste enligt Anna Sandström väcka allvarlig oro.

Svagheten i Ellen Keys "nya religion" låg enligt Anna Sandströms mening däri, att hon lämnat "erfarenhetens fasta grund" och alltför villigt lånat sitt öra åt "tidens röster". I sina utta-

landen i kvinnofrågan hade hon riktat sig mot en emancipationstyp, som strängt taget inte fanns i Sverige. Möjligen var den amerikansk, men absolut icke svensk. Vida mera skulle hon vinna, om hon vände sin håg till sådana områden, där hon själv hade erfarenhet genom egna insatser. Anna Sandström nämnde i detta sammanhang Ellen Keys verksamhet som lärare. Här hade denna redan inlagt stora förtjänster, bl. a. som författare till skrifter i barnpsykologi och barnuppfostran — ”så förträffliga”, att de förtjänade ”läras utantill” av varje moder och lärare.

Det var inte med lätt hjärta, så slutade Anna Sandström sin långa vidräkning med Ellen Key, som hon uppträtt i målet. Att kritisera en person, som ”genom sin begåvning, sin älskvärdhet och sin hjärtevärm” med all rätt var så ”allmänt avhållen” som Ellen Key, var för visso otacksamt nog. Men även med risk att bli betraktad som ”enfaldig och inskränkt” hade hon känt sig uppfordrad att gripa till pennan, då konsekvenserna av Ellen Keys åsikter för henne tedde sig direkt ”farliga”.

Anna Sandströms sista inlägg i 1890-talets stora debatt i kvinnofrågan rönt livlig uppskattning. En betydande samling brev från personer i skilda levnadsställningar gav henne ett samfällt intryck av oreserverat gillande.³³ Även från håll, där man i övrigt beundrade Ellen Key och sympatiserade med hennes strävanden, kommo erkänn samma ord Anna Sandström till

³³ Brevet ingår i Anna Sandströms arkiv, SPPB. ”Dagnys” redaktör, Lotten Dahlgren, uttryckte sig mycket entusiastiskt om artikeln trots dess ”förfärande längd”, och prisade icke minst den moderation, som Anna Sandström visat. Inte ens den ”bittraste ovilja” skulle i artikeln kunna spåra någon ”förföljelse och hätskhet” (se hennes brev av 5 och 26 juli, 2 aug. samt 2 nov. 1898, ASA, III: 2. Artikeln utgavs i särtryck i stor upplaga). Bland övriga brevskrivare märkas Hilda Casselli, Hildur Djurberg, Lilly Engström, Helena Palmqvist, Matilda Widegren, Lydia Wahlström, Eva Fryxell, Alice Tegnér, Anna Wikander, Eva Rodhe, Gertrud Adelborg, Anna Whitlock, Harald Dahlgren, Karl Norrby och Edvard Wawrinsky. Även från åtskilliga ”skandinaviska” meningsfränder kommo instämmanden, exempelvis från Emma Kruse (Bergen), Elisabeth Hansen (Kristiania), Otto Anderssen (Kristiania), And. Sch. Steenberg (Horsens) och Alexandra Gripenberg (Helsingfors), den sistnämnda som representant för 30 likasinnade medlemmar av Finsk kvinnoförening.

del.³⁴ Men de kunde icke undertrycka en gnagande känsla av oro och olust hos Anna Sandström själv. Hon måste fråga sig, hur Ellen Key upptagit hennes kritik, fråga sig om hon gjort henne rättvisa, fråga sig om vänskapsbanden dem emellan för alltid brustit.

Under trycket av denna stämning tillkom hennes märkliga brev till Ellen Key i slutet av oktober 1898.³⁵ Det är ett långt brev, innehållsrikt och utomordentligt öppenhjärtigt. Inledningsvis understrykes, att hon drivits in i fejden med Ellen Key inte genom andras påverkan³⁶ utan helt av ”inre nödvändighet”. Hon hade inte kunnat ägna sig åt annat arbete, förrän hon fått ”säga ut”, vad hon hade på hjärtat. Icke heller var det en tillfällighet, att just hon vänt sig mot Ellen Keys ”moraliska anarki”. Förkunnelsen på denna punkt stred mot allt vad brevskriverskan själv ”djupast tror och innerst lever för”. Hon var fullt medveten om att ”de radikalare bland våra gemensamma vänner” trodde, att ”jag på sätt och vis skrymtar, när jag talar allvar” samt att hon till sin natur mest vore satirisk och nyckfull. Ingenting vore emellertid felaktigare. Som alla andra människor hade hon väl ibland fallit för frestelsen ”att gyckla över litet av varje”. Hon hade varit dåraktig nog ”att prompt vilja ha sympati” och trott sig kunna vinna den på detta sätt. Men i själva verket var det sitt ”patos” hon ville ha sympati för. Satir hade hon använt sig av, men den är i grund och botten ingenting annat ”än entusiastens blyghet”.

Härpå följer en utförlig skildring av brevskriverskans glädjelösa barndom och uppväxtår³⁷ ända till den tid, då hon ”gjorde bekantskap med er krets”. Det var mycket, som tilltalade henne

³⁴ Så var exempelvis fallet med Anna Whitlock, som i ett brev av 2 nov., ASA, III: 8, varmt tackade Anna Sandström för hennes ”praktiga” artikel i ”Dagny” och i allt väsentligt instämde i hennes synpunkter trots att hon varmt älskade sin ”barndomsvän”.

³⁵ Brevet har ingen datering — dess första sida har tydligen förstörts — men av Ellen Keys svarsbrev 25 okt. [1898] ASA, III: 4, framgår, att hon fått brevet den 24 okt. Brevet har i framställningen i olika sammanhang citerats. Se s. 11, not 30.

³⁶ Brevets början måste ha innehållit en dylik anspelning att döma av fortsättningen.

³⁷ Se den föregående framställningen s. 9 ff.

hos Ellen Key och hennes vänner — främst sanningskravet, entusiasmen och kampen, så som hon då fattade den, mot den "dolda osedligheten". Men "hemmastadd" blev hon aldrig, inte heller "omvänd", fastän omvändelsen var väntad och nästan "fordrad" och skulle ha medfört åtskilliga fördelar. Det var hånet mot religionen och de "religiösa", som hindrat henne att ta steget fullt ut in i den radikala falangen. För övrigt var hon "för mystiskt anlagd" för att känna "någon trevnad i rationalismen". Men hon satte "er alla" oändligt mycket högre "än de vanliga världsmänniskorna" och trodde, att de radikala skulle "uträtta mycket" och "rensa världen från mycken smuts". Men dessa illusioner hade blivit "grymt svikna". Tanken på "osedligheten" hade tidigt upprört henne. I sitt umgänge med män hade hon oupphörligt upptäckt "att deras halva liv rörde sig i den där nattliga världen". Hon märkte deras "omedvetna lögn och falskheter". Ingen kunde man lita på. Ingen av dem var i stånd att verkligen älska — "därför alla dessa familjetragedier". Hon tyckte sig höra, "hur alla mödrar, systrar och hustrur gräto blodiga tårar över denna allt uppslukande sinnlighet". Även hos dem, som hon älskat och velat beundra, hade hon "vid vissa idéassociationer" sett det vidriga "faun-uttrycket" i ansiktena. Troligen såg hon skarpare, eftersom hon "till bakgrund" hade sin "av pietismen utvecklade rättskänsla" och de "diametralt motsatta personligheter", som hon kände inom denna riktning. "Federationen" — den i England uppkomna rörelsen för bekämpandet av prostitutionen — kunde hon ej heller sympatisera med. Den ville "rädda" kvinnorna, men i själva verket var det männen, som behövde "räddas". Männens osedlighet vore "den största av alla sociala olyckor", och hon hade trott, att "realismen" skulle ha sökt bota den. När hon emellertid synade "de reformerandes karaktärer" i sömmarna, fann hon ingen hålla måttet utom Ellen Key själv. Hos de andra kunde hon inte upptäcka annat än hållningslöshet, negativism, egennytta, världslighet och oärlighet. "Då tänkte jag: är det för detta vi skola riva ned all religion, är det ingenting bättre man har att bjuda oss?"

I denna situation hade hon själv, som förut "varit övermätt på allt religiöst", återvänt till de bibliska tankarna och uttrycken, som nu vederkvickte henne "med sin enkla, svala, er-

farenhetsmättade, illusionsberövande visdom". Hon fick efter hand ett intryck av "att ledas". Hon hade i sin ungdom bett Gud om "en uppgift". Den fick hon också, men knappast på det område hon ursprungligen tänkt sig. Det var nämligen en litterär karriär, som hade föresvävat henne. I stället fick hon hålla till godo med en ringa plats i "en avlägsen vrå av kulturfältet", och denna varken tillfredsställde hennes fåfänga eller ärelystnad. Hon fick skriva och tala för en publik, "som egentligen icke det minsta brydde sig om allt vad litterär talang hette". Hon måste tillbringa sitt liv "i skolvärlden", som på den tiden mycket mera än nu "var orörlig och fantasi- och stämningslös", och detta trots att hon var till den grad sällskaplig, att hon kunnat sälja sin själ "för en kvick konversation". Hon kände sig som landsförvist och trodde, att "paradiset var i författarnes krets", och från dem var hon utstött i egenskap av "skolpedant" av "misstänkt frisinne" — d. v. s. icke tillräckligt radikal. Alla som ville henne väl hade på den tiden rått henne att lägga ned både skola och pedagogik — vilka båda måste dyrt betalas — och i stället ägna sig åt något mera "lukrativt och ärofullt arbete". Men en inre röst manade henne att fortsätta — "och jag grät och skrev artiklar och skötte skolan och grät över förargelserna och förödmjukelserna". Det sista var kanske största vinsten, ty i den "skyddade ställning", som hon tidigare levat, hade hon besparats dylika påfrestningar. Nu blev hon både förödmjukad och fick ta emot stötar och förvärvade sig därigenom "den människokänedom, som följer med kamp och strid".

I allt "det yttre skolarbetet" och den hårda konkurrensen låg något "ytterligt motbudande" för hennes "natur". Men hon hade klart för sig att kasta fram reformplaner och inte sätta dem i verket var rena humbugen — "och därför hade jag den största avsky". Det syntes henne bättre att ta ett enda tuppffjät "men ta praktiken med sig" än att "gå miltals med lösa teorier". Samtidigt hade hon också måst sörja för sin egen utbildning och skaffa sig de kunskaper, som behövdes för att förbättra undervisningen. Hon hade arbetat "som en galärslav" de tio första åren efter Fredrique Runquists död men ville icke ha dem ogjorda. Om inte skolan haft annat gagn, så hade den dock gagnat henne. Hon hade icke gått "udenom" utan arbetat sig

igenom ett "berg av svårigheter" och detta hade givit henne en "andlig vigör", som kvinnorna alltför ofta saknade.

Men hon ville återvända till sitt huvudtema — att hon varit ledd av högre makter, när hon envisades med att fortsätta sitt enkla arbete. Underligt nog fick man ut det mesta av de största sorgerna och grämelserna, och efteråt hade hon själv känt "en sorts jubel", ungefär av samma art som de "gammaldags kristna" erforo. Man kunde förnimma en jublande känsla av glädje över att ha blivit ledd in på en väg, alldeles motsatt den man själv skulle ha önskat, och bli lycklig, fast man icke fått vad man helst velat ha. I sin ungdom hade hon varit så fäfäng, ärelysten och njutningslysten, att hon ansåg det som ett under, att hon inte lät sitt liv ledas av "världslighet". Hon hade haft tre "önskningar" i sin ungdom, för det första kärlek — hon hade ägnat så många tankar däråt, att t. o. m. Ellen Key skulle ha kunnat vara nöjd — för det andra umgänge med "de mest begåvade människor", för det tredje utmärkelse som författare. Bakom allt detta låg dock begäret att "göra gagn".

Vad kärleken beträffade, torde få kvinnor ha haft sådant behov av verklig kärlek och känt sig kunna njuta därav som hon själv. Men hon hade haft den största otur i det fallet — "där män attraherats av mig, har jag varit kall, och där jag själv attraherats tvärtom".³⁸ Naturligtvis hade hon varit förälskad i en "barbar". Hon hade försökt att ha lika små intressen som han och gjort sig "så liten, så liten", och ändå blivit bedragen på sin "lycka". Ellen Key hade "så över all beskrivning" orätt, då hon påstått, att "kvinnor inte älska". Men kvinnor och män motsvarade nu för tiden inte varandra. Männerna ville alltid vara "ett steg före", men när nu kvinnorna hunnit upp dem, går det inte ihop. Kvinnorna skulle "sakta, sakta, genom alla missförstånd och obehag" tvinga männen att hålla jämna steg med dem.³⁹ Ellen Key däremot ville, att kvinnorna skulle ta halva steg och "fortfarande bli efter". Ellen Key trodde, att det var kvinnornas "osinnlighet", som hindrade ett djupare förhål-

³⁸ Vilka personer, som här åsyftas, kommer att beröras i den fortsatta framställningen, Kap. XIV.

³⁹ Formuleringen är här ganska förvirrad, men andemeningen torde vara den som ovan angivits.

lande, men brevskriverskan var säker om att det i stället var männens genom civilisationen "sjukligt uppdrivna sinnlighet", som bar skulden och plågade den känsliga kvinnan till döds. Hon var fullt ense med Ellen Key, att de "riktigt osinnliga naturerna" inte producera, men inte heller de "obehärskat sinnliga" frambringa något av värde. Det gällde att "förvandla" sinnligheten till andlig produktionskraft. När Ellen Key predikade om faran att förakta sinnligheten, vore det ungefär lika lämpligt, "som om man höll tal om parlamentarismens faror i Ryssland". De flesta människor voro fullt tillräckligt sinnliga. Själv tillhörde hon en släkt, där idealism och sinnlighet alltid hade kämpat med varandra och där den ena begåvningen efter den andra dukat under i kampen. Personligen trodde hon sig ha kunnat tränga sin egen sinnlighet i bakgrunden eller förvandla den. Även med ett hopat arv bakom sig borde man kunna behärska driftslivet. Hennes maxim vore: "utan behärskning — ingen kärlek". Genomsnittsmännens sinnlighet hade mycket litet med kärlek att göra. Det som man borde arbeta för vore att ge männen andligt innehåll, "stränga ideal" och manlig självbehärskning. Kvinnorna tänkte med få undantag "alltid och allestädes" på kärlek och arbetade på "små mellanstunder". Säkerligen skulle det vara lyckligare, om de gjorde mellanstunderna något längre. Ellen Keys myckna tal om den "ideella sinnligheten" ogillade hon på det högsta. Mycket få människor kunde för övrigt bibehålla sin andliga hälsa och "renlighet", under det tankarna kretsade kring de sexuella problemen. I de "realistiska kretsarne på 80-talet" talades det aldrig om annat, och det hade väckt hennes avsky. "Det är bestämt inte naturens mening, att det skall tänkas och talas så mycket om det sexuella, det är ett *korollarium*, inte ett huvudproblem". Vore kroppen frisk och själen sund, bleve det sexuella också sunt. Det vore onödigt, att göra det till föremål för "lokalbehandling". Aldrig hade hon sett så lyckliga äktenskap som bland grundtvigianerna, och det berodde inte minst därpå, att männen voro ovanligt ideella och alltid delade sina intressen med hustrurna. Äktenskapsfrågan i Sverige vore mera en "man- än en kvinnofråga".

Hur kunde det då komma sig, att hon själv, som varken fått del av det som Ellen Key ansåg för lycka eller nått det hon

själv önskat, likväl kände livsglädje och arbetslust? Det behövdes blott, att solen sken, att en fågel hoppade vid hennes sida, att hon fick hålla en bra lektion i en trevlig klass och njuta av den sympati, som rådde mellan henne och eleverna, eller att hon läst en bok, som uppvisat en "erövring i det stora okända kunskapsfältet", eller att hon mottagit en vänlighet från någon människa, för att hennes hjärta skulle svälla av glädje, som nästan kunde spränga det. Att i stillhet någon gång få sitta och tänka på skilda arbetsuppgifter, både de som utförts och planerats och de som aldrig skulle medhinnas, vore också en njutning, en antydning om "outtömligheten i levnadsmål" och en känsla av "den mänskliga kraftens outtömlighet". Då förstod man, vad som menades med tidlöshet och evighet. Denna glada livstörst kunde inte vara ett bedrägeri. Den livsleda, som "de moderna" talade om, hade hon aldrig känt och förstod den inte heller. Möjligen hade hon haft känning av den på 1880-talet, innan hon var riktigt i arbetstagen och bara "talade och talade och diskuterade". Kanske var det arvet från förfäderna — "min farfarsfar var nybyggare och björnjägare i Norrland" — som gjorde, att hon ej var tillräckligt "civiliserad för livsledan". Mest hade dock hennes puritanska uppfostran och fostermoderns uppfordrande exempel på en absolut pliktuppfyllelse bidragit härtill. Den nuvarande ungdomens "intighet" och pessimism gjorde på henne ett "hjärtskärande och förtvivlat" intryck.

Slutorden rikta sig mera direkt till Ellen Key och den aktuella situationen. Att hon hyste tillgivenhet för henne, därom vittnade väl, menade hon, "detta brev och dess längd". Hon vore alltjämt tacksam mot henne för all hjälp och oppmuntran som Ellen Key givit henne under "Verdandis" första år. Icke dess mindre kände hon sig nu stå "i den starkaste opposition till ditt inflytande och de suggestioner du ger", ty dessa kunde inte annat än leda till "slapphet och livsleda och löslighet". Det motverkade allt, vad brevskriverskan själv ansåg för heligt. Många frågetecken måste hon sätta i sin egen livsuppfattning, "men jag har *visshet* i flere fall, och för dem kämpar jag, icke bara som en resonnör och polemiker, utan som du själv med insatsen av en kvinnas känslor och en kvinnas medlidande med de olyckliga". Hon ägde inte väninnans medkänsla och förmåga av uppoffring "mot vanliga lidande", men hennes hjärta blödde

"för de olyckliga och tomma i anden". — "Ellen, du har makt och inflytande över andar, mer än konung och ministrar, du har ordets farliga, ja hemska makt, tänk ändå någon gång på vad du suggererar de unga, de omyndiga i anden, tänk inte bara på att det är sanning *för dig själv*". De som hade "ordets makt", skulle på ett eller annat sätt avlägga räkenskap härför. "Att lindra sorg hos kanske 100 och väcka sorg eller stämma ned livslusten hos tusenden, är det rätt?" — "Till sist, tro om du kan, att jag på samma gång av all makt vill bekämpa ditt inflytande (sådant det *nu* är) och dock bävar för att göra dig smärta."

Ellen Key svarade omedelbart men hade då tydligen ännu inte tagit del av Anna Sandströms sista artikel i "Dagny".⁴⁰ Svaret bär i mer än ett hänseende storsinnetens signum. Att hon varit ett rov för många stridiga känslor, är säkert. Sålunda medgav hon, att hon först skrivit ned sina omedelbara intryck och reflexioner men sedan rivit isönder brevet. Hon ville nu endast trycka hennes hand och "tacka dig för ditt generösa givande av dig själv, ditt personligaste". Även om hon icke fått brevet, skulle hon icke ha missförstått väninnan. "Då du talar och handlar själv, är du alltid nobel, genial i ditt skrivsätt, vid i din syn". Hon var således redan "i förväg" viss om att möta "den vänliga motståndaren" i artikeln. För närvarande var hon fullt upptagen med sin nya bok — "Tankebilder" — som redan var till hälften tryckt och väntades föreligga i november. Hon hade gärna sett, att Anna Sandström hade väntat till dess och kunnat läsa boken, ty den innehöll hennes samlade uttalanden i ämnet ända sedan 1886. Säkerligen hade Anna Sandström då fått en "något klarare syn på mig". Hon beklagade också, att Anna Sandström icke följt sin "vackra impuls" 1896 att komma upp, så att de kunnat tala öppet med varandra — "du skulle ej funnit mig avvisande". Hon skulle därvid ha kunnat berätta om sin egen livsglädje, "lika äkta som din", om tillkomsten av "Missbrukad kvinnokraft" och andra "personliga ting", lika personliga som dem Anna Sandström talat om. Tyvärr blev det

⁴⁰ Ellen Key till Anna Sandström 25 okt. [1898]. I brevet ber hon Anna Sandström sända artikeln. I ett brev av 22 nov., ASA, III: 4, meddelar hon, att hon fått särtrycket.

inget sammanträffande av, och i stället kom rabaldret kring talet för Ibsen. Det enda, som smärtat henne, var, att Anna Sandströms namn syntes i "gåsparaden". Som bevis på de förvrängningar "av tydliga meningar", som lågo till grund för protesten, sände hon Anna Sandström ett par korrekturark av den nya boken. Om brevskriverskan inte hade "martyrens flammande tro" på rättmätigheten av sina idéer och deras betydelse för människans lycka, "skreve jag aldrig ett ord i dessa ämnen".

En månad senare kom ett nytt brev från Ellen Key, som då hunnit läsa Anna Sandströms sista artikel.⁴¹ "Om dess nobless i ton, dess ärlighet i anfallet, dess allvar i syftet var jag på förhand viss", började hon, "liksom om dess talent i framställningen". Men hon måste konstatera, att Anna Sandström icke "ens till hälften" förstätt henne. Mot två punkter i Anna Sandströms framställning inlade hon en bestämd gensaga, nämligen påståendet att hon vore en eftersägare "av tidens röster" och att hon efterhärmat "andras stilar". De skarpa ord av djupare art, som hon framfört i sina skrifter voro i allt hennes egna — "droppar av mitt blod". Varje mening vore "sprungen ur mitt behov att uttrycka mig just så". Man skulle häri icke kunna finna en enda rad, som ej vore "tusen gr. genomtänkt" och "överbädd". Hon skulle ha kunnat skriva "en avhandling" om varje sats i densamma. "Du har icke mycket följt med 'symbolismen', när du tar", slutade hon, "en så enkel och fast sak för symbolism".⁴²

Den långvariga fejden mellan Anna Sandström och Ellen Key var därmed till ända. Den hade uppenbarat starka principiella

⁴¹ Ellen Key till Anna Sandström 22 nov. [1898].

⁴² Brevets fortsättning belyser på sitt sätt, hur föga fejden mellan kontrahenterna grumlat deras inbördes vänskapsrelationer. Veckotidskriften "Die Zeit" i Wien, som räknade Ellen Key bland sina medarbetare, hade begärt, att hon skulle skriva en artikel om den svenska flickskolan. Hon ansåg sig emellertid icke tillräckligt inne i dessa förhållanden utan hänvisade till Anna Sandström, "som den mäst kompetenta och talentfullaste pedagogiska förf. i vårt land". Hon frågade nu Anna Sandström, om hon ville åtaga sig uppdraget, eller om hon med hänsyn till sin egen betydande insats på flickskolans område — denna skulle lätt komma att förbigås, om hon skrev artikeln själv — ville föreslå någon annan lämplig person.

motsättningar men också röjt en ömsesidig uppskattning av personlig nobless.

* * *

Anna Sandströms inlägg i dagspressen beröra huvudsakligen pedagogiska och skolorganisatoriska spörsmål. De anknyta i stort till de idéer och synpunkter, som hon hävdade i facktidsskrifter eller vid sammankomster, anordnade av lärarsammanslutningar o. d. Hennes uttalanden i båda dessa sammanhang ha i framställningen tidigare redovisats, varför det knappast finnes anledning att här ytterligare dröja därvid.⁴³ En och annan gång trädde hon därutöver inför offentligheten i frågor — mest av etisk innebörd — som påkallade hennes uppmärksamhet. En sådan ventilerades i Svenska Dagbladet i febr. 1903 och hade formen av ett "Öppet brev till herr Hjalmar Söderberg".⁴⁴ Denne hade i en liten skiss — "Efter middagen" — bl. a. berört självmordet och därvid gjort gällande, att självmordet som sådant vore en fullt tillätlig och i många fall berömvärd handling. Han hade i kåseriet låtit en gammal professor yttra, att alldeles för få människor ta livet av sig. Naturen hade nämligen riktat vår vilja på livets bevarande, "så länge som det har det ringaste värde för oss själva eller andra, och ofta mycket, mycket ofta längre". Man skulle inte hindra "dåliga" människor, t. ex. sådana som "tagit ur kassor", att ta sitt liv, ty det vore det bästa de kunde göra. Anna Sandström var tydligen illa berörd av den smått cyniska ton kåsören anslagit och reagerade häftigt mot hans nonchalanta sätt att avfärda ett etiskt problem av så tragisk

⁴³ Bland artiklar i dagspressen av denna typ må nämnas, "Den svenska kvinnorörelsens framtid" — närmast ett försvar för flickskolan — (Svenska Dagbladet 30 apr. 1906), "Skolfrågorna i riksdagen" (d:o 12 maj 1909), "Partidressyr eller hederskänsla" (d:o 20 febr. 1918), "Bör den svenska flickskolan förstätligas?" (d:o 22 febr. 1919), "Ett reaktionärt skolprogram" (d:o 7 apr. 1924), "Reformarbete — med rätt eller orätt" (Stockholmstidningen 20 febr. 1926), "Vår flickundervisning" (Svenska Dagbladet 9 juli 1927) samt "Till diskussionen om lärarinneutbildningen" (Nya Dagligt Allehanda 18 okt. 1927).

⁴⁴ Svenska Dagbladet 26 febr. 1903.

innebörd som självmordet. Att hon i sin egen familjekrets sett en förödande själssjukdom utmyнна i ett självmord — brodern Ivars död — förstärkte givetvis den chock hon erfor vid läsningen av artikeln. Utan denna bakgrund kan man knappast förstå det allvar, med vilket hon gav sig i kast med en kåsörs fingerade middagsdiskussion.

Inledningsvis ironiserar Anna Sandström över den gode professors veneration för äganderätten — att ta ur kassan, vore ju tillräcklig grund för att begå självmord. Men samhällets bestånd är inte bara knutet till äganderätten. Samhället kan ej heller bestå utan aktning för människolivet. Denna aktning undergräves genom självmorden och deras försvarare. Den vise professorn, d. v. s. Hjalmar Söderberg, hade gjort gällande, att det till sist endast tillkom individen att själv avgöra, om han ville leva eller dö. Men vore saken verkligen så enkel? Man betraktade ju i vår tid alla plikter ur den mänskliga samhörighetens synvinkel, och då går det väl knappast att låta självmordet vara individens ensak. Enligt Anna Sandströms mening gäves det ingen "social synd" så stor som självmordet. Hur gick för övrigt författarens resonemang ihop med det moderna talet om "tro på livet" och "vördnad för livet?" Levnadsmodet vore vår dyrbaraste skatt. Varje självmord måste betraktas som "en förtvivlan om livet", ett misstroendevotum mot dess bärande makter. En självmördares död visade blott, att hjälp ej stått att finna, att tröst för sorg ej kunnat ges. På intet annat område vore *suggestionens* makt så stor som här. Resonörens åsikt, att det blott vore de värdelösa människorna, som förkortade sina liv, överensstämde icke med verkligheten. Erfarenheten visade, att många människor med "det finaste själsliv och de rikaste möjligheter" grepos av livsleda. Om de under kampen mot självmordstanken mottoge suggestioner, syftande till självmord — exempelvis en notis om någon som dött för egen hand eller ett tanklöst resonemang om självmord — kunde detta vara alldeles tillräckligt för att leda "den sjuka viljan" så, att de toge livet av sig.

Som en grym sofism betecknas det framförda talet, att "om viljan till döden segrar över viljan till livet, så är det därför, att sjukdomen var en sjukdom till döden". I de flesta sjukdomar, fysiska som psykiska, inträffa ögonblick av "dallrande oviss-

het", då det lika gärna kan vända sig till hälsa som död. I ett sådant ögonblick kan ett stoftkorn sänka vågskålen. Lika sofistisk vore en annan av "professorns" teser, nämligen att kristendomen inte ens själv förbjudit självmordet, och att detta därför måste betraktas som tillåtet. Men behövde verkligen en lära uttryckligen förbjuda något, som stode i en så uppenbar strid mot dess innehåll som självmordet. Sarkasmerna om "kyrkans sorg" över en självmördare vore knappast rättvisa. Sorgen vid en självmördares grav vore tusen gånger bittrare än vid andra gravar — "men man dömer icke". Man visste nämligen, att han var "ett offer", som dragits ned i djupet av alla de många, som gått före honom. Man visste tyvärr också, att han själv skulle bli en makt, som skulle dra andra nedåt, "på en gång offer och förförare".

Anna Sandström ville icke förneka kåseriets litterära förtjänster. Anatole France, Hjalmar Söderbergs läromästare, skulle säkerligen ha varit nöjd med honom. Självmordet hade hon knappast på svenskt språk läst något så suggestivt som föreliggande artikel. Men desto farligare vore den. Det borde finnas en samvetslag för författare. Ord äro i många avseenden en form av handling och böra i så fall bära "handlingens ansvar".

* * *

Anna Sandströms politiska uppfattning låter sig icke utan vidare inordna under gängse partirubriker. Hon var alltför individualistisk till sin läggning för att oreserverat kunna ansluta sig till ett bestämt parti. Hennes sympatier lågo än på den ena, än på den andra sidan. Hennes ståndpunktstagande dikterades i stor utsträckning av allmänt kulturella synpunkter. Härvid spelade hänsynen till hennes livsverk på det pedagogiska området och hennes uppfattning av tidens skolorganisatoriska problem en icke oväsentlig roll. En långsam förskjutning från liberal till konservativ grundsyn — i båda fallen med viktiga reservationer — torde också kunna förmärkas.

Den borgerliga miljö, i vilken Anna Sandström växte upp, — den Hagbergska familjen — torde väl närmast ha predisponerat henne för en moderat konservativ uppfattning. Hennes

reformatoriska verksamhet på undervisningens område och hennes kritik av den bestående ordningen inom skolan förde henne med 1880-talets ingång avgjort över i det liberala lägret. Den kyliga inställning, som det gamla skolsystemets väktare — främst "Pedagogisk tidskrift" — intog till hennes reformsträvanden samt det stöd och den uppmuntran hon rönt från liberala kretsar har givetvis underlättat hennes uppbrott från de tidigare ungdomsårens av miljö och tradition betingade konservatism. Den personliga kontakten med flera av de ledande liberala krafterna inom den svenska skolvärlden — främst Fridtjuv Berg och Sigfrid Almquist — har också i hög grad bidragit till hennes utveckling i frisinnad riktning.

Huruvida denna kulturliberalism för Anna Sandströms del också ledde till en utpräglad politisk ståndpunkt är diskutabelt. Man kan visserligen konstatera, att hon t. ex. klart anslöt sig till Fridtjuv Bergs bekanta krav på "folkskolan som botten-skola".⁴⁵ Men denna fråga ägde ännu så länge mest teoretiskt intresse och hade icke fått den politiska accent, som den med tiden skulle erhålla. Några offentliga uttalanden med politisk färg från 1800-talets tvenne sista decennier och 1900-talets början föreligga ej. Men ej heller synes hon i sin brevväxling med anförvanter och vänner — hon kunde här ofta slå sig lös och utan nämnvärda hämningar uttala sin oförripliga mening både om personer och förhållanden — ha givit några egentliga belägg på någon klart fixerad politisk uppfattning. Man kan se, att hon i litterära diskurser med konservativa vänner gärna tog "realisternas" parti⁴⁶ och att hon ibland medgav, att hennes åsikter "lutade åt det liberala hållet".⁴⁷ Men det kan å andra

⁴⁵ Se t. ex. uttalandet i "Verdandi" 1895, om prof. Reins föreläsningar och deras förhållande till svenska reformsträvanden s. 1—14 (jfr den föregående framställningen s. 233 ff.). Berg hade redan 1883 med broschyren "Folkskolan som botten-skola", framträtt som den då främste företrädaren för botten-skoleidén.

⁴⁶ Se hennes brev till Palmgren 30 dec. 1886 och 23 dec. 1888, ASA, II: 2, där hon relaterar sina samtal med den kände juristen, senare landshövdingen och regeringsrådet August Wall, broder till Kerstin Wall.

⁴⁷ Så framgår av hennes samtal med den kände historikern och arkivmannen, kammarherre Carl Silfverstolpe, som hade sina barn i hennes skola. Samtalet återgivet i hennes brev till Palmgren 25 jan. 1887,

sidan påvisas, att hon i slutet av 1880-talet och början av 1890-talet blev alltmer kritisk mot "de s. k. liberala" bland de kvinnliga pedagogerna i Stockholm⁴⁸ och att man på sina håll inte fann henne tillräckligt frisinnad för att riktigt passa in i det liberala schemat.⁴⁹ "Hela världen vet", skrev hon till en vän vid pingsttiden 1890, "och herr Lindgren och Karl Staaff sörjer över att jag denna vinter visat mig så 'moralisch—patriotisch—konservativ—angehaucht'.⁵⁰ Den yttre anledningen till denna besvikelse skulle enligt hennes egen mening ha berott på en artikel i "Verdandi", betitlad "En gammal mans testamente", som tillkommit med anledning av professor Wilhelm Erik Svedelius' posthumt utgivna memoarer "Anteckningar om mitt förflutna liv" (1889).⁵¹ Artikeln om det kända Uppsalaoriginalen var strängt taget ganska tam och menlös men andades en sympati för hans etisk-patriotiska konservatism, som befanns högst misstänkt i liberala kretsar. "På en supé hos Staaff grälade Karl Staaff på mig", berättade Anna Sandström, "för den uppsatsen och försäkrade, att gubben icke talade sanning, och att han var lika bornerad som en 'vanlig Uppsala-hjärna' (det är vanligt Stockholmspråk)".⁵² Anna Sandströms polemik mot Ellen Key under 1890-talet rymde också vid sidan av sin kvinnoemancipatoriska en-gardeställning en konservativ underton, som måste ha irriterat kulturliberalerna.⁵³

Anna Sandström var vid denna tid av allt att döma på glid från den liberala åskådning hon hyst vid tiden för sitt pedagogiska "genombrott" på 1880-talet mot en mera konservativ inställning. Som främsta orsaken härtill har hon själv uppgivit

ASA, II: 2. Det pinade henne alltid, skrev hon samtidigt, när hon tvingades att avgjort ställa sig "på det ena eller andra partiets sida".

⁴⁸ Motsättningen gällde i främsta rummet Anna Whitlock, som hörde till det liberala partiets stöttepinnar. Se den föregående framställningen s. 158 ff., 327, 338 ff., samt hennes brev till Palmgren 23 dec. 1888, a. vol.

⁴⁹ Se hennes uttalande i brevet till Ellen Key okt. 1898, framställningen s. 384.

⁵⁰ Brev till Palmgren "Pingsthelgen" 1890, a. vol.

⁵¹ "Verdandi" 1890, s. 71 ff.

⁵² O. a. brev till Palmgren.

⁵³ Se Hellen Lindgrens och Karl af Geijerstams reaktion, framställningen s. 377 f.

den negativa och kritiska hållning till religionen, enkannerligen kristendomen, som radikalerna intogo.⁵⁴ I denna situation tillkom ett rent politiskt moment, som ytterligare fjärrade henne från de liberala. Det var den svensk-norska unionen i dess dramatiska slutskede, som här medförde en avgörande förändring i relationen mellan henne och det liberala läget. Hon kunde inte förlika sig med den undfallenhet för de norska kraven, som liberalerna enligt hennes mening visat under de kritiska år, som föregingo unionsupplösningen 1905.⁵⁵ Hon avböjde också bestämt att delta i liberala opinionsyttringar i syfte att åstadkomma en "uppgörelse i godo",⁵⁶ och kritiserade regeringens brist på handlingskraft.⁵⁷ Först sedan riksdagen genom sitt särskilda utskott tagit hand om unionsfrågan och i sitt enhälliga betänkande av den 24 juli formulerat de svenska villkoren för unionens upplösning,⁵⁸ kände hon sig i någon mån lugnad.⁵⁹

⁵⁴ Se särskilt hennes brev till Ellen Key från okt. 1898, framställningen s. 384.

⁵⁵ Se härom bl. a. hennes brev till Otto Anderssen 3 sept. 1912, där hon förebrår "de ortodoxa vänstermänniskorna" inom skolvärlden att alltid ha hållit med norrmännen "i allting" och att med "äkta svensk långsamhet" icke ha förstått, vad som skedde, "förrän efter ett par år", ASA, II: 1. I en artikel i Svenska Dagbladet 11 aug. 1905 under rubriken "Nyskandinavismen och den norska frågan", framlade hon sin syn på den aktuella situationen för en större allmänhet. Se och framställningen s. 335 f.

⁵⁶ Ett upprop med bl. a. Wærn och Matilda Widegren som undertecknare hade tillsänts henne för underskrift — "men föll mig aldrig in" att göra det, skrev hon till Kerstin Wall 25 aug. 1905.

⁵⁷ Se hennes brev till Kerstin Wall 21 juni 1905, ASA, II: 4. Det låg något "sorgligt hjälplöst", menade hon, "över allt detta demonstrerande just nu, när det tycks som om Sverige blir mera vanärat utan handling". Regeringen blev också som bekant totalt desavouerad av riksdagen, som inkallats till den 20 juni.

⁵⁸ Se härom K. HILDEBRAND, Gustav V som människa och regent I: 325 ff., E. O. LÖFGREN, Oskar II (i Sveriges historia genom tiderna IV: 552 ff.). Riksdagen krävde dels en folkomröstning om unionen, dels garantier för framtiden — nedrivande av gränsfästningarna — samt formliga förhandlingar om unionens upplösning. Ett kreditiv på 100 miljoner för alla eventualiteter visade allvaret i riksdagens uppträdande.

⁵⁹ Utskottsbetänkandet var det enda, som "bragte någon lättnad", skrev hon till Kerstin Wall 25 aug. 1905, ASA, II: 4.

Anna Sandström år 1914.

Hon var djupt besviken över norrmännens uppträdande och över den svenska handfallenheten samt oroade sig också för de psykologiska och politiska följderna av den svensk-norska unionens sönderfall — icke minst med hänsyn till den utländska opinionen. — Sina åsikter härom framförde hon både i tal och skrift under återstoden av året; dessa ha i tidigare sammanhang utförligt berörts.⁶⁰ Den nationella linje hon här följde drev henne i politiskt hänseende över till den konservativa sidan.

Den politiska utvecklingen från unionskrisen 1905 fram till det första världskrigets utbrott 1914 synes i stort ha skärpt den antydda dragningen åt höger. Den Lindmanska regeringens initiativ i rösträttsfrågan genom 1907 års proposition med förslag om allmän rösträtt för män och proportionella val utlöste ingen entusiasm hos Anna Sandström. "Jag är bara ljumt gillande, vad rösträtten beträffar", skrev hon till en vän, "men det är ju rättvist, fast i mitt tycke inte alldeles oundgängligt för Sveriges bestånd". Nog kunde man, menade hon, "tjäna sitt land utan att rösta".⁶¹ Kvinnans politiska rösträtt — kravet hade fått ökad aktualitet, sedan såväl socialdemokraterna som liberalerna (1906 och 1907) upptagit detsamma på sina arbetsprogram — ansåg hon givetvis ur rättvisesynpunkt berättigad men

⁶⁰ Se den föregående framställningen s. 240 ff.

⁶¹ Anna Sandström till Kerstin Wall 29 febr. 1908, ASA, II: 4.

tvivlade uppenbarligen "på nöjet för kvinnan att vara med i politik".⁶²

Den politiska krisen 1914 med bondetåget och borggårdstalet som kulminationspunkter blev för Anna Sandström en spännande upplevelse med direkt antiliberalt engagement. I ett utförligt brev till sin norske vän Otto Anderssen kommenterade hon på sommaren 1914 vårens dramatiska händelser. Bondetåget fann hon "vidunderligt". Att bönderna, som representerade "den mest nyktert tänkande delen av hela folket", kunnat förmå sig till en så impulsiv och "i världslig mening" oförständig handling, vore "obegripligt". Själv hade hon i sin skola — andra skolor hade gjort detsamma — härbärgerat 39 bönder och varit mycket tillsammans med dem. "Och den samvaron hör till det sublimaste av allt jag har upplevat." Bönderna hade varit djupt gripna av "situationens allvar" men uttryckt det "på sitt enkla, korthuggna fyndiga bondespråk", vilket gjorde ett ännu starkare intryck. Sympatien, som rådde mellan bönderna och skolungdomen, vore omiskännlig. De inlogerade gästerna hade varit med om en morgonbön i skolan, varvid flickorna hade sjungit för dem. Bönderna hade svarat med några fosterländska sånger, varefter en av flickorna "helt impulsivt" rest sig och utbringat ett "leve Sveriges allmoge". En av bönderna hade så hållit ett "kort kraftigt tal" och en annan avslutat det hela med "en gripande bön".

Härefter skildras "själva tåget genom gatorna" — skickligt iscensatt — och uppmarschen till slottet, där landskapsbanéren bildade en formlig skog kring konungen, "när han höll sitt berömda svarstal". Detta betecknades av brevskriverskan som "estetiskt och dramatiskt", väl inpassat i "ramen". Både till form och innehåll var det ett fullödigt uttryck "för den nationella renässansen" men hade givetvis också "en anklang av kungadömet renässans". Däremot ansåg hon Staaffs tal närmast vara "en skärande dissonans, torrt och skolmästrande". Han envisades med att se det hela som en "högermanöver".

⁶² Se o. a. brev samt Anna Sandström till Otto Anderssen 29 nov. 1912, ASA, II: 1. Om rösträttsrörelsens utveckling åren närmast före första världskriget se L. WAHLSTRÖM, Den svenska kvinnorörelsen, s. 117 ff.

Dagen därpå följde efterspelet i riksdagen med "Staaffs och Brantings vrede — och den fulaste strid och dissonans". Manifestationerna å ömse sidor — studentuppvakningen på slottet för konungen och hyllningarna för Staaff, "när han åkte hem från riksdagen" — uppenbarade motsättningarna. Staaff hade emellertid fått erfaras, menade Anna Sandström, "att det inte går att regera ett folk tvärt emot dess känslor". Staaff var "utomordentligt taktisk och partilistig" men saknade nationell känsla — "han kan inte säga ett varmt ord om något nationellt". De olympiska spelen låtsades han inte om, och pansarbåtsinsamlingen avskydde han. Staaff hade störtats "av Sveriges känsla och fantasi", och det vore "det intressantaste i saken". Den ojämförligt största delen av "intelligensen" hade gått över till konungens sida, men "Lagerstedt, Almqvistarna och Bergqvist hålla fortfarande fast vid Staaff". Svedelius och Beckman, båda "vänstermän" hade däremot farit omkring och hållit försvarstal. Kollegiet vid hennes egen skola hade under frukostloven förvandlats till en politisk klubb. Som hon fann det vara "litet si och så med objektiviteten", hade hon förmanat lärarinnorna "att inte politisera med barnen". För egen del ansåg hon, att "bondetåget var inte politik, det var patriotism", en "storslagen folkrörelse". Staaffs anhängare blundade för den ryska faran. De "härskande liberalerna" i Sverige "ville ha tvång på alla områden". Staaffs och Brantings "regemente" hade för första gången gett henne "en aning om vad förtryck vill säga". De svenska liberalerna voro "kosmopolitiska och antinationella". Den uppkomna schismen vore emellertid mycket beklaglig och hade åstadkommit stor splittring både inom hemmen och vänkretsarna.⁶³

Det första världskrigets utbrott 1914 kom lika överraskande för Anna Sandström som för andra människor. Dess förlopp framdrev ett personligt ställningstagande till de stridande parterna och deras mål, som föga skiljer henne från hennes samtida. När kriget bröt ut, befann hon sig i Norge.⁶⁴ Paniken blev allmän, och hon begav sig hals över huvud tillbaka till Sverige. "Hela augusti var en enda ångestfull febernatt", skrev hon till

⁶³ Anna Sandström till Otto Anderssen 13 juli 1914, ASA, II: 1.

⁶⁴ D:o till d:o 11 sept. 1914, a. vol.

en vän i Norge,⁶⁵ och man väntade att när som helst bli indragen i kriget. "Straxt efter krigsutbrottet lär det också ha hängt på ett hår, och det kände man i luften". Endast några timmars färd skilde Sverige från en makt, som kunde bli en fiende — syftade givetvis på Ryssland — och man var beredd på att Stockholm kunde bli bombat. Man hade blivit liksom förflyttad till en annan tidsålder — "allting ramlade, man befann sig i en värld, vars lagar äro en fullkomligt främmande och så fasansfulla. Det märks, vad vi äro fastväxta i idyllen; trots allt krigshot har man i grunden inte trott, att det nåsin kunde bli krig." Tyskarnas hållning under mobiliseringsdagarna hade väckt stor beundran. De hade med ett enda steg "gått från vardagslivet upp på det heroiska planet". Själv tvekade hon, om deras uppträdande var "övermänskligt eller omänskligt". Hon ängslades också för Frankrike — "vi har ju sympatier med alle sammans". Varje morgon stirrade man "mot en svart vägg; hur skall det gå?"⁶⁶

Under sina tidigare år hade Anna Sandström varit ganska kritiskt inställd mot Tyskland. Hennes resebrev från 1880-talet avspeglar ingen nämnvärd sympati för den militaristiska stormakten och dess folk. Hon fann tyskarna ganska plumpa och råa och fällde hårda ord om deras "sentimentalitet och fadditet".⁶⁷ Frankrike tedde sig för henne vid samma tid som den ledande kulturnationen. Sommaren 1902 hade hon tillbringat två månader i England. Dels hade hon därunder deltagit i en studiekurs i Oxford, dels vistats i London. Hennes intryck från England synas ha varit ganska blandade. Visserligen njöt hon intensivt av de "Londonska muséerna" — resans angenämaste behållning — och uppskattade också det idylliska Oxford — "i sig själv en förtjusande stad" — men "engelska seder och bruk, ställningar och förhållanden" tedde sig så "olika allt annat", att hon hade svårt att undertrycka en viss besvikelse. "Någon angloman" förklarade hon sig på intet sätt ha blivit, som svenskarna annars lätt blevo. "Det var mycket som jag

⁶⁵ A. brev av 11 sept.

⁶⁶ F. a. brev till Otto Anderssen av 11 sept.

⁶⁷ Se den föregående framställningen s. 128 och 136 ff., särskilt brevet till Palmgren 24—25 juni 1885, ASA, II: 2.

tyckte om, men mycket som jag fann i högsta grad stötande", skrev hon till en vän.⁶⁸ Hit räknade hon främst engelsmännens "aristokratiskhet, vilken genomgår allting". Klasskillnaden hade gått dem alla "i blodet, både högre och lägre". Hon kunde inte förstå, "hur de liberala kunna ta England till mönsterland".

Gentemot Ryssland hyste Anna Sandström liksom de flesta av sin samtid ett djupt rotat misstroende. Den starkt försämrade militära situation, som uppstått genom Ålandsöarnas befästade på hösten 1915, var hon fullt medveten om. "Nu äro vi faktiskt inreglade i Stockholms skärgård, och Bottniska viken är ett ryskt vatten", skrev hon till en vän på våren 1916.⁶⁹ Om England som Rysslands allierade angrepe västerifrån, "så äro vi", menade hon, "hopplöst omringade". I en sådan situation vore det en temperamentssak, om man ville sitta med korslagda armar och invänta undergången eller bryta sig lös. Intet folk vore mindre benäget för krig utan nödtvång än det svenska. Men nödvärn måste väl tillgripas, "innan den anfallne är dräpt". I detta sammanhang berörde hon de svenska "aktivisternas" ställning. Helt ogilla dem kunde hon tydligen icke. Visserligen medgav hon, att de ibland varit oförsiktiga. Men det hade behövts "att slå på stora trumman för att väcka de godmodiga och optimistiska svenskarna".

Konstellationen England-Ryssland oroade henne i hög grad.⁷⁰ Någon garanti för världsfred och rättvisa var det väl näppeligen, menade hon, att världens största landmakt och största sjö- makt höllo ihop, räckande varandra händerna "tvärsöver Skandinavien". Hon kunde inte förstå Englands tal om att bekri- ga "militarismen", då det självt fört 40 kolonialkrig under de sista 30—40 åren, under det Tyskland icke fört något. Under samma tid hade ententen underlagt sig större delen av Afrika, och Ryssland stora områden i Asien. England hade alltid visat en märkvärdig förmåga att "släppa ner ridån för de andra världsdelarna" och lita på folks okunnighet om vad som passerade "på den andra sidan". Visst hade tyskarna "försyndat sig *mycket*"

⁶⁸ Anna Sandström till Kerstin Wall 19 aug. 1902, ASA, II: 4.

⁶⁹ Anna Sandström till Otto Anderssen 20—21 maj 1916, ASA, II: 1.

⁷⁰ D:o till d:o 19 aug. 1916, a. vol.

under kriget, men de hade den ursäkten "att vara i förtvivlad nöd", vilket man inte kunde säga om engelsmännen. Den engelska "fariseismen" syntes henne lysa fram i vartenda tal "av deras statsmän" under kriget. Själv hade hon tidigare "beundrat engelsk kultur alldeles ofantligt" men blivit åtskilligt avkyld i sin beundran genom sitt besök i England 1902. Hon hade blivit förvånad över "den absoluta bristen på folklighet i umgänge och vanor" och det "stämninglösa i hela livet". Detta berodde på den konventionalism, som var rådande i England och lade "oändliga avstånd mellan hjärtat och läpparna". Hon aktade högt engelsmännens kultur och förfining, men man överskattade dessa drag "på bekostnad av det väsentliga". Tyskarna saknade förfining och personlighetskultur, "men de äro ärliga, och när de synda, så synda de ärligt".⁷¹

Krigsårens påfrestningar i både andligt och lekamligt hänseende verkade djupt deprimerande på Anna Sandström. "Det har varit en förfärligt svart höst", skrev hon i dec. 1916 till en av sina norska vänner.⁷² "Det andliga livet är liksom suspenderat, och man talar bara om smör och mjöl och socker och vad man denna vecka skall våga äta". Intresset för krigshändelserna hade bland allmänheten försvagats, men då och då vaknade man upp. Nyheten om centralmakternas fredsanbud väckte ett ögonblick förhoppningen om ett slut på kriget. Själv trodde Anna Sandström inte mycket därpå. "Mitt enda hopp", skrev hon vid samma tillfälle med en galghumoristisk glimt i ögat, "står till Lloyd George's livsmedelsdiktatur, för jag är övertygad om, att när engelsmännen fått sina mjöl- och smörkort och allt det andra trevliga, så ta de fred med uppräcka händer. De äro inte skapade till svältkonstnärer".⁷³

Den successiva skärpningen i krigföringen, särskilt det i febr. 1917 proklamerade oinskränkta u-båtskriget, och utsikten till Förenta Staternas inträde i kriget, oroade givetvis i hög grad Anna Sandström. Genom bekanta i Tyskland fick hon besked om den alltmer tilltagande livsmedelsbristen. "Det hemska un-

⁷¹ A. brev av 19 aug. 1916.

⁷² Anna Sandström till Otto Anderssen 16 dec. 1916, a. vol.

⁷³ A. brev av 16 dec. 1916.

dervattensbåtskriget" måste ses, menade hon, mot bakgrunden "av 70 millioners svält".⁷⁴ Om Amerika nu kom med i kriget, "då brakar ju hela världen ihop".

När hon vände blicken mot den inre fronten, upptäckte hon inga som helst glädjeämnen. Tidigare hade hon hyst viss respekt för riksdagen, där det inte sällan fälldes "många sunda, klargörande ord i tidens frågor".⁷⁵ Hon hade då känt en trygg tillit till riksdagsmännens "sunda förnuft". Nu var allt förbytt. Hon vred sig i obehag "över deras småsinnade gnat och tarvliga synpunkter". Särskilt illa berörd hade hon blivit av Värner Rydén's attacker mot regeringen Hammarskjöld.⁷⁶ "Han och Branting tyckas nu brinna av otålighet att komma på taburetterna".⁷⁷

Försörjningsläget framkallade på våren 1917 kravaller både i Stockholm och andra orter, samtidigt som den politiska oron ledde till täta ministerkriser. Anna Sandström kommenterade den på hösten uppkomna situationen med stigande olust.⁷⁸ "Alla äro missnöjda, bönderna därför att det regeras socialistiskt, socialisterna därför att vi inte ha böjt oss för England — och alla andra därför att vi allihop hålla på att göra bankrutt." Att Sverige hittills kunnat hävda sitt oberoende, betraktade de flesta — "åtminstone bland folket" — som en bisak. "Vad betyder det mot kaffe och vetebullar?" Materialismen behärskade sinna som aldrig förr. Man gick baklänges både i den yttre civilisationen och den andliga. Det fanns varken tid eller plats för de andliga intressena, då ena delen av nationen var upptagen med att förtjäna "kolossala summor", den andra att "utkämpa kampen om brödet".

Vintern 1917—18 föreföll henne "exempellöst tung".⁷⁹ Inte

⁷⁴ Anna Sandström till Otto Anderssen 6 febr. 1917, a. vol.

⁷⁵ A. brev av 6 febr.

⁷⁶ Rydén hade, menade hon, slagit rekord "med ett seminaristpösigt och dumt utfall mot statsministern". O. a. brev.

⁷⁷ Själv trodde hon inte, att "de sansade liberala" skulle vilja hjälpa dem. "Om det sker", slutade hon, "då kunna vi nog ge upp spelet med det samma som självständig stat". O. a. brev. Uttalandet anspelar väl här närmast på de allierades och särskilt Englands försök att pressa Sverige till eftergifter i fråga om handelsblockaden mot Tyskland.

⁷⁸ Anna Sandström till Otto Anderssen 5 och 6 okt. 1917, a. vol.

⁷⁹ Anna Sandström till Otto Anderssen 16 sept. 1918, a. vol.

nog med att hon hela hösten gått med "nästan ständig hungerkänsla".⁸⁰ Hon kände sig djupt besviken på den politik, som den nya liberal-socialistiska regeringen slagit in på. Det gällde framför allt hållningen till Finland, som förklarade sig självständigt i dec. 1917 och därefter råkat in i ett häftigt inbördeskrig, under vilket den borgerliga regeringen begärt Sveriges hjälp till den lagliga ordningens återställande. Med grämlse noterade hon, att statsminister Edén, som dock var historiker, i riksdagen förklarade, "att Sverige inte hade något med Finland att göra och inte på minsta sätt tänkte hjälpa det". Då brast för henne alla förhoppningar om att "Sverige en gång skulle resa sig och fylla sin mission bland folken". Detta hade skett av "feg fruktan för England och vänstersocialisterna". Utgången var även från krassare politiska synpunkter högst olycklig. Finland hade kastat sig i armarna på Tyskland och fått hjälp därifrån. "Och så fick vi i stället Tysklands övermakt i Östersjön." Den enda ljuspunkten var "den svenska brigadens" insatser.⁸¹

Tysklands sammanbrott i nov. 1918 upplevde Anna Sandström med djup rörelse och icke så liten bitterhet.⁸² Hon kände sig stå inför en tragedi, "som väl kan jämföras med de största, som någonsin hänt". Med ändlös spänning följde hon "dialogen tvärs över Atlanten mellan Wilson och tyska regeringen". Varje ord betydde tunga öden. Kejsare och furstar försvunno genom en enkel sats. Någon glädje över "den s. k. freden" rådde inte på något håll, menade hon, snarare en allmän förstämning. "Vi svenskar", förklarade hon för sin norske vän, "ha ju ändå — trots allt vad man icke gillade — i Tyskland sett staten med den orubbliga sammanhållningen och den enskildes absoluta plikt-känsla gentemot det hela". När nu Tyskland slagits sönder, tycktes det henne, som om Europa "förlorat sin ryggrad". Det vore föga bevänt med Europa. "Våra nya herskare, England och Amerika", hörde ju egentligen inte till Europa. Fredskongressen skulle enligt hennes mening blott bli en "bolagsstämma", där Europa finge rollen av Englands och Amerikas "kolo-

⁸⁰ Anna Sandström till Otto Anderssen 31 dec. 1917, a. vol.

⁸¹ Anna Sandström till Otto Anderssen 16 sept. 1918, a. vol. Särskilt nämnde hon här "Olof Palmes hjältedöd".

⁸² Anna Sandström till Otto Anderssen 31 dec. 1918.

niland". Hon kunde inte glömma, "att vi är *germaner*, och att nu vår stam är utestängd från att ha sin röst med vid bestämmandet av världens öden". Hon fann det inte underligt, att "raskänslan nu talar med särskild styrka hos oss", eftersom svenskarna ansågos vara "den renaste germanstammen".

Den förstämning, som hon kände inför tidens händelser vid det första världskrigets slut, upphörde icke med ödesåret 1918. "Den rysliga fredskongressen, som är lika ohygglig som kriget", irriterade henne lika mycket som "socialistväldet här hemma".⁸³ Kriget hade medfört stora sociala förskjutningar, och de som tillhörde medelklassen hade blivit "alldeles utfattiga genom dyrtid och tunga skatter, under det arbetarna ha kommit sig upp". För den andliga kulturen såg det mycket mörkt ut, "och allt är bemängt med politik". Man tävlade om att vara "mest sannt *demokratisk* — detta ord har blivit så slitet i vinter, att det rent av kväljer mig". Det enda som kunde bringa henne en smula tröst, var tanken på det svenska folkets urgamla resurser: "det medfödda lättsinnets förmåga att leva för dagen och så — naturen, i vilken vi — ofta allt för mycket — finna glömska av människovärlden och alla de misräkningar den bereder oss".⁸⁴

De ganska sparsamma uttalanden, som kunna påträffas av Anna Sandström från 1920-talet, ge i stort sett samma intryck av besvikelse inför det politiska livets allmänna utveckling. Med sin starkt individualistiska läggning hade hon svårt att förlika sig med demokratiens kollektivistiska samhällsuppfattning. Demokratien blev för henne något "utvärtes",⁸⁵ med föga sinne för sådana värden, som för henne tedde sig omistliga — den enskilde individens frihet och rätt samt hans möjlighet att utveckla sin särart. Någon beundran för "demokratien som regeringsmakt" hyste hon inte. Hennes erfarenheter på den punkten voro "i högsta grad nedslående".⁸⁶ De täta regeringskriserna under 1920-talet och svårigheterna att skapa ett fast parlamentariskt underlag för en handlingskraftig och målmed-

⁸³ Anna Sandström till Otto Anderssen 27 maj 1919, a. vol.

⁸⁴ A. brev.

⁸⁵ D:o till d:o 8 dec. 1919, a. vol.

⁸⁶ A. brev.

veten politik torde ytterligare ha undergrävt hennes förtroende för den dåtida statskonsten. Hennes ungdoms glada framstegstro hade under årens tyngd och de yttre händelsernas hårda tryck förvandlats till en desillusionerad åldrings trötta resignation.

BLAND FRÄNDER OCH VÄNNER

Anna Sandström hade livet igenom ett starkt behov av kontakt med sina medmänniskor. Hennes egen familj och hennes många vänner stodo ständigt i brännpunkten av hennes intressen. Hon var en generös natur med utpräglad släktkänsla och stor lätthet att knyta vänskapsförbindelser.

Hennes upptagande i den Hagbergska familjen innebar inte, att banden mellan henne och hennes mor och syskon därigenom avklippes. Sedan överste Hagberg med sin syster och skyddsling blivit bofast i Stockholm, blev förbindelsen mellan Anna Sandström och hennes ursprungliga familj livligare. Överste Hagberg synes inte på något sätt ha motsatt sig förhållandet. Han intresserade sig för övrigt direkt för de två av bröderna Sandström, som studerade i Uppsala, och gav dem ekonomiskt bistånd vid åtskilliga tillfällen.¹

I och med att sönerna komma ut och fingo sysselsättning på annat håll, upplöstes det Sandströmska hemmet. Modern bodde vanligen hos någon av barnen. Sålunda vistades hon en tid i Gävle hos sin där bosatte son Johannes — vanligen kallad Hannes — disponent för Korsnäs' sågverksaktiebolag, en annan tid

¹ Så framgår tydligt av brödernas korrespondens med Hjalmar Hagberg (brevet tillhöra arvingarna till fru Carin Nordström — f. Sandström). Se t. ex. Carl Sandström till Hagberg 10, 18 och 20 okt. 1886, Ivar Sandström till Hagberg 8 okt. 1884 o. passim. Av överste Hagbergs räkenskaper 1868—92, Hagbergska släktarkivet, SSA, framgår, att han vid olika tillfällen bisträckt Carl och Ivar med lån samt att han gått i borgen för Ivar för sammanlagt 4,000 kr (3,000 åt privat långgivare, 1,000 åt bank). Vid konkursen efter Ivar fick han inlösa sina förbindelser. Även andra av familjen Sandströms medlemmar bistod han ekonomiskt. Hannes, som hade stora inkomster men tydligen drev affärer vid sidan av sin tjänst, lånade han givetvis mot ränta och säkerhet — Korsnäsaktier — betydande belopp. År 1886 var skuldsamman uppe i 24,000 kr., men synes efter hand ha avvecklats.

i Kristiania hos sin yngsta dotter Bertha, som var gift med en norsk konstnär. Hos den äldste sonen — Nils — som var disponent vid Askesta sågverk nära Söderhamn — hade hon också långa tider en fristad. Med sin dotter Anna sammanträffade hon då och då, men med rätt långa tidsintervaller. De brev hon sände dottern röra mest alldagliga ting med en och annan vemodig betraktelse över livets ostadighet, tidens flykt och ålderdomens påfrestningar.² De ekonomiska bekymmer, med vilka hon tidigare dragits, synas de sista levnadsåren ha lättats, på grund av arv, och vid sin bortgång — hon avled i Motala hos sonen Nils den 14 apr. 1901 — efterlämnade hon en mindre förmögenhet, varav en sjättedel kom på Anna Sandströms lott.³

Av bröderna torde de i tidig ålder borttryckta Carl och Ivar stått hennes hjärta närmast. Båda voro genom utbildning och anställning knutna till Uppsala universitet. Anna Sandström besökte dem esomoftast i Uppsala och de brevväxlade med varandra tidvis rätt flitigt. Med ett roat småleende följde de hennes ivriga pedagogiska diskurser samt hennes första framträdande som skolreformator. De blevo emellertid snabbt övertygade om allvaret i hennes förkunnelse, de ”mycket sunda” åsikter hon förfäktade och det grundskott ”mot det gamla systemet”, som hon avfyrat.⁴ Pseudonymen ”Uffe” fann man visserligen rätt ”konstig” men rådde henne att tills vidare behålla ”anonymiteten”.⁵ Man uppmanade henne samtidigt att spara på ”krafter-

² Se hennes brev till Anna Sandström 26 okt. 1875, 13 apr. 1888 (Askesta), 16 maj 1889 (Gävle) — ”vi ha ej sett varandra på två år” — 27 dec. 1892 (Kristiania), 11 mars 1898 (Kristiania) samt 6 apr. 1886 (Askesta), 22 sept., 17 dec. 1888 (d:o), 23 febr., 30 maj, 6 aug. 1889 (d:o), 24 juli 1892 (d:o), 6 jan. och 18 apr. 1896 (d:o), 5 febr., 11 mars 1897 (d:o), 9 jan., 12 maj 1898 (d:o), 31 maj 1899 (d:o), 25 juni 1900 (d:o), Carin Nordströms sterbhus.

³ Enligt Nils Sandströms brev till Maria Hagberg 15 sept. 1901 (Carin Nordströms sterbhus) visade bouppteckningen en behållning på c:a 72,000 kr., därav 90 bankaktier. Härifrån skulle dock dragas en fordran av sonen Hannes på 14,197, vadan Anna Sandström torde erhållit c:a 9,000 kr. Modern hade ärvt sin syster Augusta, änka efter konsul Carl Fought i Söderhamn.

⁴ Se Ivar Sandström till systemen 8 aug. 1880, Carl Sandström till systemen 9 okt. 1882 (Carin Nordströms sterbhus).

⁵ Ivar Sandström till systemen o. a. 8 aug. 1880 samt odat. brev 1883 (o. a. saml.).

Erika Sandström, f. Hallström.

Foto omkr. 1900.

na” och ej hålla för många järn ”i elden”.⁶ Man tröstade henne också för den kritik, som Pedagogisk tidskrift levererat. Så vitt man visste, var det ingen människa som läste dylika alster.⁷

⁶ O. a. odat. brev 1883.

⁷ Carl Sandströms o. a. brev 9 okt. 1882. Särskilt förtjust hade brevskrivaren varit i systemens ”humoristiska små elaka vändningar” i polemiken med Pedagogisk tidskrift. ”Jag tyckte mig se de maliciösa ryckningarne i mungiporna och de satiriska groparna i kinderna på dig, då du skrev ned dina utfall mot det gamla systemet.” Ivar lämnade i fortsättningen åtskilliga deciderade omdömen såväl om systemens egna artiklar i ”Verdandi” som om medarbetarnas. Bl. a. hade han läst en uppsats av Fredrik Palmgren, som han kände. På grund av sitt ”slöa språk-sinne” förstod han föga av innehållet och tillkallade då brodern Carl, som ju var språkman. Denne ”lugnade mig genom att i sin ordning försäkra, att han intet begrep”. Han ansåg artikeln alltför grundlig och omständlig. ”Mitt råd således” — slutade brevskrivaren — ”akta Verdandi för den hedersmannen. Han anses här i staden för en person lika konstig i huvudet som ’juste’, rätlinjig och över allt beröm i karaktären”. Ivar Sandström till systemen 24 maj 1885, o. a. saml. samt 18 febr. och flera odat. brev från samma tid, ASA, III: 7.

Mest fästad var hon tydligen vid den temperamentsfulle, högt begåvade Ivar. Han var endast två år äldre än hon och tyckte mycket om hennes sällskap. Sålunda voro de under det tidigare 1880-talet ofta tillsammans under somrarna dels på västkusten, dels i de jämtländska fjällen.⁸ Själv fann han samvaron med systemen — ”en liten människa, som man håller av och förstår” — ”obeskrivligt väckande och uppfriskande”.⁹ Carl, som var nio år äldre än Anna, var en lugn och stillsam natur, men hyste också han stor tillgivenhet för henne. Båda brödernas karriärer voro rätt törnbeströdda. Icke så att deras begåvningar ej blevo uppmärksammade. Svårigheten låg på det ekonomiska planet. Ingen av dem lyckades få en tryggad anställning, och därav följde svåra bekymmer. Carl ägnade sig åt de klassiska språken, promoverades 1872 till filosofie doktor och förordnades samma år till docent i latin. Han uppehöll tidvis en extra ordinarie professur i klassiska språk men lyckades icke få någon fast position som akademisk lärare.¹⁰ Ivar kom till Uppsala 1871 och bedrev medicinska studier där, som resulterade i en med. kand. 1878 och en med. lic. 1886. Han väckte tidigt uppmärksamhet genom sin påtagliga begåvning och uppslagsrikedom. Redan innan han tagit någon examen, anställdes han som amanuens vid anatomiska institutionen 1873—74 och tjänstgjorde som tf. prosektor darsammastädes 1879—80, sedan han klarat sin med. kand.-examen. Han bestred 1881—87 som extra lärare undervisningen i histologi vid universitetet. Det var en ansträngande tjänstgöring, men han behövde den nödvändigt för sin ekonomi. ”Jag har nära 30 åhörare”, skrev han 1879 till sin syster Anna, ”som jag dagligen måste göra 6 mikroskopiska preparat åt per man, dessutom dissektioner, demonstrationer och föredrag i oändlighet”.¹¹ Sina föreläsningar och laborationer som lärare i histologi började han redan kl. 8 på morgonen varje dag för att senare

⁸ Se den föregående framställningen s. 102 och 113 ff.

⁹ Ivar Sandström till Hjalmar Hagberg 15 aug. 1884 (Carin Nordströms sterbhus) efter sin hemkomst från fjällen.

¹⁰ Om konkurrensen vid besättandet av den e. o. professuren 1878 lämnar Hjalmar Hagberg åtskilliga upplysningar i brev till Anna Sandström 26 sept. 1878, ASA, III: 3.

¹¹ Brev till Anna Sandström 30 okt. 1879 (Carin Nordströms sterbhus).

Docenten Carl Sandström.

Foto från 1880-talet.

kunna ägna sig åt sin egen forskning.¹² Denna blev lika intensiv som framgångsrik. Han hade fått ett uppslag på den inre-sekretoriska forskningens område, som sysselsatte honom natt och dag. Men arbetet undergrävde också i grunden hans hälsa. År 1880 — han var då ännu blott med. kand. — offentliggjorde han resultatet av sina lidelsefullt bedrivna forskningar i form av en epokgörande avhandling, ”Om en ny körtel hos människan och åtskilliga däggdjur”. Upptäckten av bisköldkörtlarna, som var grundad på ingående anatomiska undersökningar, skickligt utförda med hänsyn till tidens outvecklade tekniska hjälpmedel, öppnade helt nya perspektiv för den medicinska forskningen.¹³ Från svenskt håll kommo flera utmärkelser honom omedelbart till del. Uppsala läkareförening tilldelade honom

¹² Brev till modern 2 mars 1882. Av brevet framgår, att han dessutom två timmar i veckan undervisade i flickskolan för ekonomiens skull (o. a. brevsaml.).

¹³ Se härom J. A. HAMMAR, Om den inre sekretionen (Verdandis småskrifter 253) s. 16 ff.

det större Hwasserska priset, Vetenskapsakademien det Flormanska. Men internationellt sett passerade hans upptäckt ganska oförmärkt. Själv fick han en bitter försmak av vad han från det hållet kunde vänta. Han hade fått en anmaning att komma till det tolfte skandinaviska naturforskarmötet i Stockholm på sommaren 1880 och demonstrera sin "upptäckt".¹⁴ Han inställde sig pliktskyldigast och förevisade sin "körtel" men rönte föga uppmärksamhet. En tysk professor komplimenterade honom visserligen för hans forskningar men hade tydligen inte någon som helst aning om vad dessa gällde och hade icke tagit del av uppsatsen. Någon diskussion förekom inte i den sektion, där ärendet behandlades. Alla voro blott intresserade av sina egna "upptäckter" och hade föga öra för andras. Ivar Sandström var djupt besviken. "Mitt intryck av hela tillställningen", skrev han till systemen, "var för övrigt den, att den var en storartad skandinavisk humbug".¹⁵

Man förutspådde den unge medicinaren en lysande framtid. Blev han blott färdig med sin licentiatexamen och disputerade på en utbyggd doktorsavhandling över sin grundläggande skrift om bisköldkörtlarna, skulle han, menade man, ha stora utsikter till en professur.¹⁶ Förhoppningarna blevo icke infriade. Han slets mellan sin önskan att fortsätta sina grundforskningar och kravet att bli färdig med sin läkarexamen. Samtidigt måste han sköta sin betungande lärartjänst. Hans ekonomi var fortfarande i ett ytterst prekärt tillstånd. Den förbättrades inte av att han helt oväntat på nyåret 1885 ingick äktenskap med den unga Mary Ann Göransson, dotter till konsul Herman Göransson i Gävle, och fick en familj att försörja. Svärfadern var visserligen välbärgad men synes icke ha varit över hövan benägen att reda

¹⁴ Så framgår av hans brev till systemen 8 aug. 1880 (Carin Nordströms sterbhus).

¹⁵ A. brev.

¹⁶ Se bl. a. Hjalmar Hagberg till Anna Sandström 22 aug. 1878, ASA, III: 3. Han uppger häri, att Ivar Sandströms lärare, prof. Edward Clason, arbetade för honom och ville "hava honom till Professor". Överste Hagberg hade förmodligen genom sin bror Theodor H., som var professor i Uppsala, fått sina uppgifter. Om utsikterna till en professur skrev också Carl Sandström till Hjalmar Hagberg 10 okt. 1886 (Carin Nordströms sterbhus).

Mary Ann Sandström, f. Göransson, med sina barn.

Foto 1889.

upp svärsonens ekonomi.¹⁷ Denne arbetade nu under högttryck för att bli färdig med sin examen. Han tillgrep härunder liksom vid tidigare tillfällen av en pressad tillvaro stimulantia — främst morfin — i en sådan utsträckning, att ett totalt nervsammanbrott blev följden.¹⁸ Härifrån återställdes han tydligen i någon mån.¹⁹ Men på sommaren 1886 kom ett nytt utbrott, denna gång betydligt allvarigare med "hallucinationer och inbillningar av olika slag", som tarvade verklig hospitalsvård.²⁰

¹⁷ Så framgår av Carl Sandströms brev till systemen 19 aug. 1886 och till Hagberg 10 okt. 1886 (o. a. saml.).

¹⁸ Det framgår av Mary Anns brev till Anna Sandström från Uppsala 21 mars 1886, att maken varit sjuk men nu ansåg sig återställd och vistades i Lidköping (Carin Nordströms sterbhus). Enligt Maria Hagbergs brev till Carl Sandström 13 juli [1886] skulle Ivar tidigare ha använt morfin men på grund av sömnlöshet även tillgripit kokain "i förfärande doser", vilket ledde till ett sammanbrott. Han hade där-
efter genomgått en avvänningskur och blivit återställd, ASA, IV: 2.

¹⁹ O. a. brev.

²⁰ Carl Sandström till systemen 8 juli 1886 (a. saml.).

Trots allt lyckades han i slutet av året ta sin examen. Men nya anfall 1887, förenade med självmordsförsök, undergrävde alltmer hans själskrafter.²¹ Än en gång kunde han emeliertid uppta sin verksamhet vid universitetet och uppehöll 1888—89 en läkartjänst vid Sala länslasarett.²² Men det var blott en tillfällig ljusning. Nedbruten både av sin sjukdom och sin hopplösa ekonomi dog han för egen hand den 2 juni 1889.

Kort dessförrinnan hade Anna Sandström förlorat även sin andre broder i Uppsala. Han hade troget stått vid Ivars sida, sökt hjälpa honom med hans trassliga affärer och personligen vakat över honom vid hans upprepade sjukdomsanfall.²³ På hösten 1888 då han ansåg faran för brodern avvärd, reste han utomlands. Han hade erhållit ett statsstipendium för forskning i Italien. Efter några veckors museistudier i Berlin kom han till Rom. Han fick icke länge verka här. Han drabbades av en häftig magblödning och avled den 3 nov. 1888.²⁴ Han fick sin grav i ett främmande land, men ett land som var honom kärt.

De båda brödernas bortgång och de tragiska omständigheter, under vilka den ägt rum, gjorde som tidigare berörts²⁵ ett djupt intryck på Anna Sandström. Hon hade sammanträffat med Carl i Stockholm i samband med hans utresa, och han hade då synts henne vid full vigör.²⁶ Att hans död enligt den medicinskt sak-

²¹ Carl Sandström till Maria Hagberg 23 aug. 1887, ASA, IV: 2, och till Hjalmar Hagberg 1 sept. 1887, Ivar Sandström till Hjalmar Hagberg 1 nov. 1887, där han bl. a. talar om "den långa tid mitt förstånd varit beslöjat eller på avvägar" (a. saml.).

²² Ivar Sandström till systemen 25 mars 1887, där han bl. a. skriver: "Jag kan gudskelov nu glädja mig åt en i allo god helsa, så psykisk som fysisk". Hade på 5 månader klarat sin examen och skötte nu histologien på universitetet och hade 56 lärjungar (a. saml.). Se ock hans brev från Sala odat. 1888, odat. (a. saml.).

²³ Så framgår av hans korrespondens med systemen och Hagberg (a. saml.).

²⁴ Uppgifterna om broderns sjukdom i Ivars brev till systemen, Sala 5 dec. 1888 (a. saml.). I ett brev till brodern Hannes från Rom den 23 okt. 1888 (avskr. ASA, IV: 2) klagade han över sin hälsa. Alltsedan han anträtt resan hade han ej "känt igen" sin "fysik". Det hade liksom varit "en förlamning i alla funktioner och framför allt frånvaro af all aptit".

²⁵ Se den föregående framställningen s. 152.

²⁶ Anna Sandström till Palmgren 14 nov. 1888, ASA, II: 2.

Docenten Carl Sandströms grav på protestantiska kyrkogården i Rom.

kunnige brodern Ivars mening hade kunnat förekommas, om han blivit rätt behandlad — läkaren i Italien hade under själva blödningen förflyttat honom, vilket Ivar ansåg "vara så gott som ett mord"²⁷ — gjorde inte sorgen mindre. Ivars öde upprörde henne än mer. Hon ville besöka honom under hans hospitalvistelse i Uppsala sommaren 1886, men fostermodern avrådde henne på det bestämdaste. Det skulle inte vara till någon som helst nytta och kanske tvärtom skada honom.²⁸ Under hans

²⁷ Ivar Sandström till systemen 5 dec. 1888 (Carin Nordströms sterbhus).

²⁸ Maria Hagberg till Anna Sandström 29 juni [1886], ASA, III: 3. På hösten s. å. hade de tydligen träffats i Stockholm, varvid han skämtat om sina "fantasier under den tid han var oredig". Han hade också sagt, att han kände sig lyckligare då, "än i normalt tillstånd".

tjänstgöring i Sala ville hon resa upp och träffa honom, men han avböjde besöket. Han skyllde på att han icke hade något hem där att ta emot henne i, eftersom han bodde ”i en främmande familj”. Han lovade att i stället vid tillfälle komma till Stockholm.²⁹ Förmodligen blev besöket aldrig av. Skygg och deprimerad höll han sig för sig själv — hustrun hade med barnen rest till sina föräldrar³⁰ — men uppehöll brevlades förbindelsen med systemen. Budskapet om hans död blev ett hårt slag för henne.

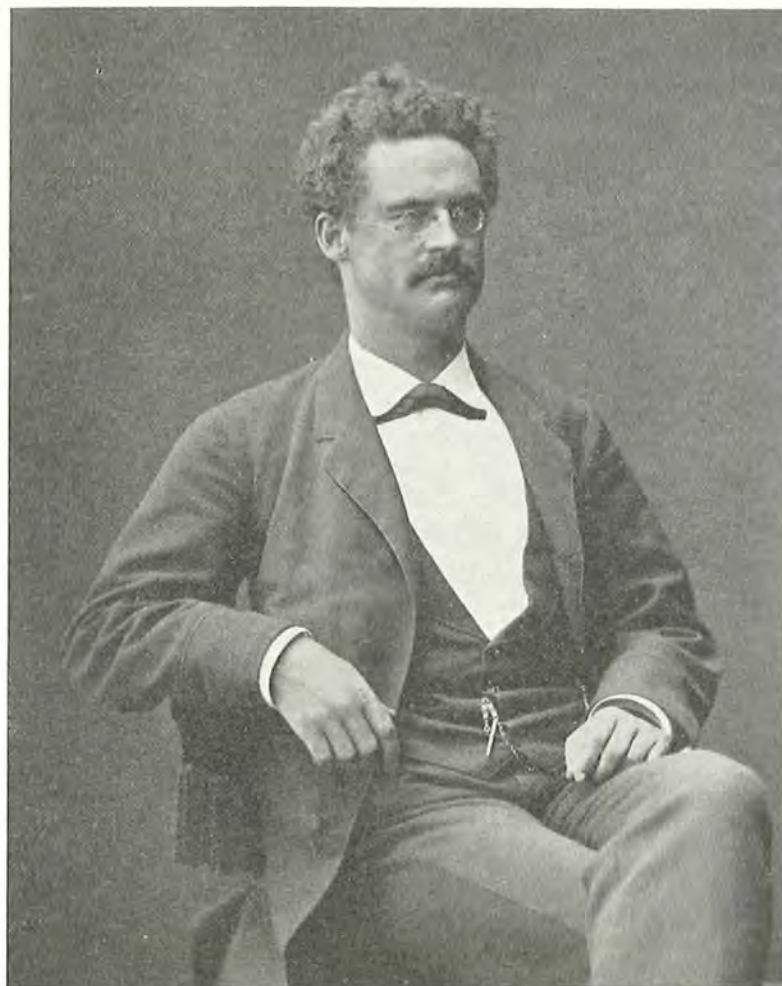
Visserligen hade hon länge fruktat, skrev hon till en vän en vecka efter dödsfallet, att det värsta skulle inträffa.³¹ Men ”som syster” hade hon vägrat resignera inför verkligheten. ”Man kan veta en sak teoretiskt och ändå inte vilja tro det.” Brodern var ”ingen vanlig självmördare”. Hon kände ”ingenting av skam omkring hans minne av det skälet — bara ett förfärligt gränslöst vemod, som aldrig går bort”. — ”Han var så förfärligt olycklig, att det nästan är väl att veta, att han inte lider längre.” Sista tiden hade han jämt haft dödsaningar och talat om sin nyligen avlidne broder. ”Livskraften var slut, han stod redan på evighetens gräns.” En dag förklarade han sig under natten ha fått en uppenbarelse, ”att han skulle få tröst i Guds ord”, varefter han låtit skicka efter en bibel. I denna hade han så vikit bladen på sådana ställen, som han tyckte särskilt om. ”Det var underligt, att t. o. m. han, som var så skeptisk, ändå skulle vända sig till religionen till sist.” Vid begravningen hade hon fått veta åtskilliga rörande detaljer om broderns sista dagar.

Systemen konstaterade för övrigt, att han alltid känt sig mest tillfredsställd i ett liv av spänning. Anna Sandström till Palmgren 7 nov. 1886, ASA, II: 2. På nyåret 1888 avsåg hon att tillsammans med Maria Hagberg resa till Uppsala: ”Jag tänker försöka att träffa min stackars Ivar eller åtminstone tala med Prof. Classon om honom”. Brev till Palmgren 7 jan. 1888, ASA, II: 2.

²⁹ Ivar Sandström till systemen, odat. 1888 (Carin Nordströms saml.).

³⁰ Så framgår av Ivar Sandströms brev till modern [maj 1889] (Carin Nordströms saml.). Hemmet hade vid denna tid upplösts och möblerna försålts. Hustruns ”glada lynne hade flytt”, skrev han till modern. Hon saknade det egna hemmet och klagade över det ”pinnsamma beroende”, i vilket hon råkat, ”vilket jag alltid känner som en förebråelse mot mig”.

³¹ Anna Sandström till Palmgren 8 juni 1889, ASA, II: 2.

Med. lic. Ivar Sandström.

Foto från 1880-talet.

Han hade för sig, att ingen längre höll av honom, varken släkten eller vännerna, och att alla voro förbittrade på honom ”för hans affärers skull”. Sista kvällen hade han suttit och pratat — han befann sig då tydligen i brodern Nils’ hem i Askesta³² —

³² Av hans f. a. brev till modern från maj 1889 framgår, att han då befann sig hos brodern och haft ”småpraktik” vid bruket. Sin

med husets folk och då bl. a. sagt: "Det hade ändå varit roligt att bli professor och få ett namn." Det grämde henne, att båda hennes två högt begåvade bröder aldrig fått tillfälle att utföra en verklig livsgärning. Kanske var det ett bevis på att "det inte är nog med begåvning". Själv började hon tro, "att det är regel, att de begåvade gå under".

Med de övriga bröderna sammanträffade Anna Sandström någon gång,³³ men endast med den äldste — Nils — synes hon haft någon egentlig kontakt. Denne hade fått ingenjörutbildning och efter en tids tjänstgöring vid Motala verkstad av Oscar Dickson på 1870-talet anställdes som disponent för Askesta sågverk och industrianläggning. Han hade samtidigt fungerat som trafikchef för Marma-Sandarne järnväg. I det kommunala livet hade han gjort en högt skattad insats. Han var känd som en ovanligt duglig industriledare. År 1898 drog han sig tillbaka, erhöi pension och slog sig ner i Motala.

I den Sandströmska syskonkretsen blev han i viss mån den samlade kraften. Hans gästfria hem stod alltid öppet för hans bröder och systrar, och till honom tydde man sig gärna vid behov av råd och dåd. Anna Sandström satte stort värde på honom. Hon beundrade hans lugn, sinnesjämvikt och stora praktiska duglighet. "Han är den mest lyckade av oss allihop", så presenterade hon honom för en av sina vänner, "en sådan hygglig vardagsmänniska, rätt intelligent som sådan förresten".³⁴ Anna Sandströms pedagogiska skriftställarskap stod han väl i motsats till Carl och Ivar rätt främmande inför,³⁵ men han glädde sig uppriktigt åt det erkännande, som kom henne till del

---

sjukdom rubricerade han liksom läkarna såsom "en höggradig s. k. neurasteni, d. v. s. ett tillstånd i nervsystemet, jmförligt med den matthet, som finnes i kroppen efter vissa sjukdomar, och att detta är helt naturligt efter vad jag genomgått". Det var sålunda, menade han, inte fråga om någon "sinnesrubbing". Se ock modern till Anna Sandström, Askesta 23 febr. 1889 (Carin Nordströms sterbhus). "Ivar är här, i mitt tycke skral och utan krafter".

³³ Se hennes brev till Kerstin Wall odat. [1890], ASA, II: 4. Bröderna och deras hustrur hade då varit samlade i hennes hem.

³⁴ Anna Sandström till Palmgren 29 juni 1886, ASA, II: 2.

³⁵ Anna Sandström till Kerstin Wall 17 juni 1882, se den föregående framställningen s. 116.

Disponent Nils A. Sandström.

Foto omkr. 1900.

från det allmännas sida.³⁶ De båda syskonen kommo med åren allt närmare varandra.³⁷ På hösten 1906 blev han allvarligt sjuk och avled efter en svår operation på Linköpings lasarett den 13 okt. Anna Sandström var närvarande vid hans dödsbädd. Han kände väl igen henne men förmådde inte säga något "viktigare". Han var lugn och tålig "och så fast i sin religiösa tro, att hans dödsbädd var en uppbyggelse", skrev hon till en väninna.³⁸ Men för mig var det den största förlust", fortsatte hon, "jag tycker nu nästan, att jag inte har några syskon mer".

Sin yngsta syster — Bertha, som var en utpräglad konstnärsgåvning — hade hon vid denna tid i Norge. Hon hade gift sig med en norsk konstnär, Johannes von Ditten. Dennes för-

---

³⁶ Han var rent av rörd över att hon av konungen fått mottaga "Illis quorum" 1904 (se den föregående framställningen s. 194) enligt Anna Sandströms brev till Kerstin Wall 12 sept. 1904, ASA, II: 4.

³⁷ Se hennes uttalande till Kerstin Wall i brev 25—26 okt. 1906, ASA, II: 4. Till Sigrid Sandberg skrev hon den 28 dec. 1907, ASA, II: 3, att det aldrig var särskilt viltsamt att bo hos släktingar men att brodern Nils' hem var ett undantag.

³⁸ A. brev till Kerstin Wall 25—26 okt. 1906.

äldrar voro förmögna, men själv saknade han tydligen regelbundna inkomster. Äktenskapet upplöstes 1909, och Bertha återvände med sin dotter till Sverige och bodde tidvis hos systemern. Senare var hon bosatt i Estland hos sin dotter, som där ingått äktenskap.³⁹

* * *

En stor skara personliga vänner fylkade sig under årens lopp kring Anna Sandström. Det är icke möjligt att här syssla närmare med dem alla. Flera ha mött i den tidigare framställningen och där i olika sammanhang fått sin ställning till Anna Sandström belyst. Dit höra bl. a. Fridtjuv Berg, Sigfrid Almquist och Nils Lagerstedt. De lärde känna henne redan i hennes ungdom — de voro alla något äldre än hon⁴⁰ — och blevo samtliga intagna av hennes snabba intelligens, uppslagsrikedom, entusiasm och kvinnliga charm och fägring. Det är ingen tvekan om att Anna Sandström rent fysiskt utövade en stark dragningskraft på män hon kom i beröring med. Det är också påtagligt, att hon ofta själv ansåg sig ha fått det största intellektuella utbytet i samvaron med sina manliga vänner. Hennes intelligens hade tillräckligt många manliga drag, för att hon skulle finna sig väl tillrätta i mäns sällskap. Den mjuka kvinnlighet, som hon därjämte besatt, gjorde henne i hög grad attraktiv bland männen. Förhållandet skulle både berika och komplicera hennes liv.

Fridtjuv Berg har själv skildrat sitt första sammanträffande med Anna Sandström och de intryck hon då gjorde. Det var på hösten 1882, då man ännu inte visste, vem "Uffe" var. Han hade läst de båda nyss utgivna pedagogiska "stridsropen" och besökte jämte en kamrat den nystartade flickskolan på Söder, där Fredrique Runquist var föreståndarinna och Anna Sandström timlärarinna. Efter att ha åhört några lektioner samtalade besö-

³⁹ Familjen måste under andra världskriget fly från Estland. Hon avled i Polen på godset Gledzjanow den 20 febr. 1942.

⁴⁰ Almquist var född 1844, Lagerstedt 1847 och Berg 1851, Anna Sandström 1854.

Bertha Sandström.

Foto från 1880-talet.

karna med de båda damerna. Han hörde endast med halvt öra, vad föreståndarinnan yttrade, men lyssnade desto ivrigare till vad "hennes mera tillbakadragna och tystlåtna vän" resonerade med kamraten om. "Stämman var svag och späd, men i vad som sades, och framför allt i det *sätt*, varpå det sades, låg ett visst något, som ovillkorligen påminde om 'Uffe'. Då jag vandrade hem, visste jag, att Sveriges främste nutida pedagog hette Anna Sandström".⁴¹

Därmed begynte en livslång vänskap. Under 1880- och 1890-talen, innan Berg helt absorberats av politiken, syntes de ständigt tillsammans i olika pedagogiska sammanhang vid kongresser, föreningsammansträden, intimare sammankomster och överläggningar.⁴² I "Verdandi" var Berg under samma tid en flitig

⁴¹ Se hans artikel "Anna Sandström", Svensk läraretidning, nr 52, den 29 dec. 1897.

⁴² Ett tiotal brev från Fridtjuv Berg till Anna Sandström har

medarbetare. Bergs "bottenskoleidé", som ännu under 1880-talet blott hade teoretiskt intresse, gillades i princip av Anna Sandström, men hennes starka motvilja mot ett likriktat skolsystem fjärmade henne under 1900-talets första decennier från tidigare gemensamma utgångspunkter. De politiska fejderna kring 1913—14, där de befunno sig i motsatta läger, ökade avståndet dem emellan. Däremot befunno de sig ständigt på samma sida med avseende på skolans inre arbete och undervisningens mål och metoder. Den personliga vänskapen dem emellan synes icke ha tagit något som helst intryck av de motsättningar, som i politiskt avseende tillfälligtvis kunde uppstå.⁴³ Anna Sandström bibehöll livet igenom en djup beundran för hans starka personlighet, skarpa intellekt, omutliga rättrådighet och fasta karaktär. Vid hans död författade hon i "Verdandi" en minnesruna,⁴⁴ som nog hör till något av det yppersta, som flutit ur hennes

bevarats (9 brev, 2 brevkort och en biljett), ASA, III: 1. De röra deras gemensamma angelägenheter — lärarmöten, föredrag, artiklar i "Verdandi" o. d. Tonen är i allmänhet skämtsamt med smält sarkastiska utläggningar rörande både vänner och fiender. Läroverkens ringa intresse för rent pedagogiska problem, något som Anna Sandström ibland fört på tal, hade också väckt hans uppmärksamhet. Vid tiden för planerandet av det sjunde nordiska skolmötet i Stockholm 1895, där man bl. a. skulle ta upp frågan om en medborgerlig "kompetensexamen", skrev han till Anna Sandström 30 juni 1895, att man härvid måhända skulle komma in på problemet "om förbindelsen mellan folkskola och läroverk". Frågan vore, menade han, onekligen av så stor vikt, att den borde ha behandlats för sig. Men han trodde tydligen icke, att intresset härför var alltför stort. "Jag har för övrigt", slutade han med en axelryckning, "nu kommit till den slutsatsen om läroverket: Låt de döda begrava sina döda".

⁴³ Från Bergs statsrådstid föreligger en odat. biljett till Anna Sandström, den sista i hans korrespondens med henne. Tydligen har Anna Sandström skrivit ett brev till honom om den politiska situationen. Han "tackar för det rörande vackra brevet", om vars innehåll mycket kunde vara "att säga och skriva". Men de ecklesiastiska boställsskogarna lämnade honom ingen tid därtill. "För tillfället säger jag därför endast tack och ber Er försöka tänka, att även jag är svensk."

⁴⁴ "Verdandi" 1916, s. 1—3, även återgiven i urvalet av Anna Sandströms skrifter, s. 379—81. Se den föregående framställningen s. 254 f.

Liberal är den, för vilken personlighetskravets förverkligande är samhällslivets mening och den mänskliga utvecklingens innersta drivkraft.

Fridtjof Berg

Statsrådet Fridtjof Berg.

Foto 1912.

penna. Till en av sina vänner i Norge skrev hon vid samma tid: "Fridtjof Bergs död var ju inte oväntad, men den har ändå djupt gripit mig. Vad folkskollärarna skola ta sig till utan honom, kan jag inte förstå. Han var kårens nästan enväldige hövding och förde den med säker hand till de mål han hade utsta-

kat. Han var den ende av Staaffska regeringen, som åtnjöt aktning från *alla* partier, och det har nu vid dödsfallet varit glädjande att se, hur också de politiska motståndarne ärat och hyllat honom”.⁴⁵

Den mångsidigt begåvade, idérike, originelle men också oberäknelige och högst okonventionelle Sigfrid Almquist hörde även till Anna Sandströms tidigaste vänner. Hon hade stött på honom redan under sin tjänstgöring vid Åhliniska skolan och fick mycket med honom att göra både inom Pedagogiska sällskapet och det pedagogiska samarbetet med de nordiska grannländerna. Hon blev starkt fängslad av hans dynamiska personlighet och synes ha funnit sig väl tillrätta i handhavandet av deras gemensamma angelägenheter, även om hon ibland fann hans oestridliga självrådighet en smula besvärande. Hon räknade honom som en av sina säkraste bundsförvanter, vilket dock inte hindrade, att hon ibland kände sig besviken på hans stöd.⁴⁶ Vid hans frånfälle skrev hon i ”Verdandi” en uppsats om ”Sigfrid Almquist i det pedagogiska umgänget”,⁴⁷ i vilket hon ägnade honom en varm hyllning. Hans synpunkter voro ofta, framhöll hon, paradoxala men väckte alltid stark uppmärksamhet. Som lärare var han något av en konstnär. Han var outtröttlig att fundera ut den bästa metoden för att göra kunskapen tillgänglig för ”barn- och pojkhjärnor” på ett bestämt åldersstadium. Tack vare sin stora beläsenhet kunde han undervisa i nära nog vilka ämnen som helst och hade samtidigt förmåga att få ett grepp

⁴⁵ Anna Sandström till Otto Anderssen 2 mars 1916, ASA, II: 1.

⁴⁶ Se den föregående framställningen s. 328 f., 353. Att hon ibland fann Almquist en smula reserverad i det personliga umgänget av hänsyn till hustrun, framgår av ett brev till Karl af Geijerstam 7 aug. 1884, ASA, II: 1. ”Almquist hade jag deremot just intet roligt av. Han tillhör dem, som inte förstå (det här är kanske vågat sagt), att det är skilnad mellan intellektuel sympati och annan sympati och att man verkligen har rättighet att hysa den första sorten för hur många kvinnor som helst, om man också är gift. Nu ha han och jag en mycket stark intellektuel sympati för varandra, men jag ser och känner på mig, att han inte vågar, att han tycker det är orätt mot hustrun att ge sig in i ett riktigt livligt öppet samtal, vilket ändå skulle roa honom och vara nyttigt för oss båda.”

⁴⁷ ”Verdandi” 1924, s. 8—21, artikeln även återgiven i urvalet av Anna Sandströms skrifter s. 27—41.

Rektor Sigfrid Almquist.

om den föreliggande uppgiften, som var självständigt, ofta oväntat. Som ordförande i Pedagogiska sällskapet kunde han på grund av mångsidigheten i kunskaper och intressen yttra sig i ”alla förekommande frågor” och gjorde det också. Han anlade ingen officiös ordförandemin, när han presiderade i sällskapet, men kände livligt den inre spänning, som uppdraget medförde. Han avskydde ceremonier, talade gärna, men höll egentligen aldrig tal. Hans livliga intellekt var ständigt i rörelse. Hela hans väsen utstrålade en aktivitet, som ingen kunde motstå. Ingenting var honom likgiltigt i fråga om undervisning. De obetydligaste ting kunde fånga hans uppmärksamhet, bara de innehöllo ”något korn av äkta *erfarenhet*”. Någon vän av polemik var han inte. Han ville, att diskussionerna skulle bestå ”i ett utbyte av erfarenheter”. I det skandinaviska pedagogumgänget väckte hans uppträdande både sympati och undran. Hans okonstlade sätt att umgås med människor vann livlig genklang, inte minst bland danskarna. Hans inlägg i diskussioner gävo

kanske ett mera blandat intryck. De voro alltid ytterst expressiva, tillkomna under ögonblickets ingivelse, kanske inte alltid så genomtänkta, ofta förvirrande, men aldrig tråkiga eller banala.

Till hela sin läggning var Almquist en "optimist, som trodde på utvecklingen och såg med sympati på de flesta av de moderna tidsrörelserna". Men han var samtidigt en man med "starka religiösa intressen". Hans religiositet saknade alla yttre manifestationer men visade sig i "hjärtlig människovänlighet" och den sinnets jämvikt, "med vilken han bar motgångar och prövningar". Dessa blevo hårda nog. År 1906 drabbades han av slaganfall, som band honom vid sjuklägret återstoden av hans liv. Men olyckan krossade honom inte. Sittande i sin rullstol och nästan utan talförmåga ägnade han sig åt en intensiv författarverksamhet och utsände den ena skriften efter den andra. Så kunde man, slutade Anna Sandström sin runa, minnas honom icke blott "för de många djupa och väckande tankar, som han strödde ikring sig", utan ock för hans "brinnande hängivenhet för lärarens anspråkslösa kall". — "Vi vörda i honom en karaktär av ovanlig idealitet, i sällsynt grad oberoende av beröm och tadel, av framgång och motgång, ja av lycka och lidande."

Både Berg och Almquist hyste för Anna Sandström en varm tillgivenhet av fullt tydlig personlig prägel. Än starkare framträder detta drag hos Nils Lagerstedt. Anna Sandström närstående personer ha vittnat om, att det för hans del rörde sig om känslor av än högre dignitet, men att dessa icke blivit besvarade.⁴⁸ Ett uttalande av henne själv i det förut berörda brevet till Ellen Key 1898⁴⁹ ger ett indirekt stöd åt utsagan. Förhållandet rymde för dem båda något av en tragedi, nödtorftigt dold av kamratskapets och de gemensamma intressenas slöja. Lagerstedt hade tillhört den tidigare läraruppsättningen vid hennes skola, var en av stiftarna av Pedagogiska sällskapet och en av de flitigaste medarbetarna i "Verdandi" och på vart och ett av dessa områden gjort Anna Sandström betydande tjänster. Hon uppskattade honom också i hög grad som vän, men längre

⁴⁸ Uppgiften har bl. a. lämnats av Anna Sandströms mångåriga vän och förtrogna, Sigrid Sandberg.

⁴⁹ Se den föregående framställningen s. 356.

Adjunkten, senare läroverksrådet Nils Lagerstedt.

förmådde hennes tillgivenhet för honom ej sträcka sig. För Lagerstedt var Anna Sandström den enda kvinnan, och när han ej kunde vinna hennes hand, avstod han från alla äktenskaps-tankar och förblev ogift till sin död. Vid hans bortgång tecknade hon en sympatisk minnesbild av honom i "Verdandi".⁵⁰ Här erinrade hon om hans insats som lärare och läroboksförfattare, som grundare av Pedagogiska biblioteket, som förmedlare av pedagogiska rön i utlandet samt som ämbetsman. Stark vilja, goda uppslag och levande intresse för undervisningen kännetecknade hans verksamhet på dessa områden. Personligen var han en lugn och försynt natur — "han hörde icke till de högröstade" — osjälvisk, hjälpsam och ridderlig. Några anspråk på att uppmärksammas, "att synas", hade han ej. Trots hans tungt vägande insatser i det offentliga livet skulle hans vänner

⁵⁰ "Verdandi" 1925, s. 62—66. Artikeln även återgiven i urvalet av Anna Sandströms skrifter s. 388—92.

främst minnas "det som han var och verkade som personlighet i sitt enskilda liv, det som skalden kallar

That best portion of a good man's life,
His little, nameless, unremembered acts
Of kindness and of love."

I vänkretsen från de tidigare åren framträder med självklar styrka Fredrique Runquists särpräglade profil. Hennes inflytande såväl på Anna Sandströms egen utveckling som på dennas pedagogiska insatser under det inbrytande 1880-talet torde ha framgått av den redogörelse, som i det föregående lämnats. Anna Sandström har själv vid olika tillfällen understrukt den roll väninnan spelat, liksom ock den tacksamhetsskuld, vari hon stod till denna. Utgivandet av de två första programskrifterna, inrättandet av den "nya skolan", som med tiden skulle bära Anna Sandströms namn, samt startandet av "Verdandi" ägde rum i intim samverkan dem emellan. Själv fick Fredrique Runquist aldrig se de långsamt mognande frukterna av detta arbete. När hennes tragiska livsöde nått sitt slut — hon avled 1891 efter långvarig sinnessjukdom — gav Anna Sandström "Verdandis" läsare ett knippe minnesbilder av henne med stark personlig accent.⁵¹ Hon erinrade till en början om hennes brinnande längtan efter faktiska kunskaper. Trots en mycket svag underbyggnad lyckades hon genom självstudier förvärva sig en högst betydande allmänbildning. Under deras gemensamma studietid på Högre lärarinneseminariet hade hon mest intresserat sig för de naturvetenskapliga ämnena, vilket underlättade hennes förståelse för de nya idéer, som följde med realismens genombrott. Sin praktiska lärartjänstgöring fick hon så förlagd, att hon tog hand om en klass nybörjare för att sedan följa den upp genom skolan. Hon fann denna anordning högst förträfflig och brukade sedermera framhålla, "att ingen blir en *verklig* lärarinna, som ej lärt sig sköta nybörjare". Hon kom snart underfund med att den gängse tekniken med åskådningsövningar och onaturlig frågexercis var fullständigt förfelad och sökte i stället nå fram till en konkret undervisning med möjlighet att direkt

⁵¹ "Verdandi" 1891, s. 192—202, artikeln även återgiven i urvalet av Anna Sandströms skrifter s. 13—26.

sysselsätta barnen i både praktiskt och intellektuellt arbete. Den enkla berättelsen, sådan den kunde utläsas t. ex. ur Bibeln och de isländska sagorna, använde hon vid undervisningen i stället för de "tråkiga och osmältbara referatsamlingar", som läroböckerna erbjödo. Hennes lektioner hade egentligen ingen briljans — hon var inte någon överlägsen berättare — men verkade genom sin lugna och planmässiga uppläggning. Inte minst ägnade hon sig åt de av barnen, som hade svårt att hänga med. "Hon var i ovanlig grad *barnbärtig*" mot dem och nådde därvid påfallande goda resultat. Som skolledare visade hon stor förmåga "att behandla människor". Hon inriktade sig ständigt på att förstå varje enskild individ och kunde därigenom leda och behärska alla. Hon hade en "stark *tro* på sin sak", och med den följde en auktoritet, som folk böjde sig för. "Det storslagna i hennes natur" nådde sin höjdpunkt, just i det ögonblick då sjukdomen bröt ned henne och obevekligt stängde henne ute från det arbetsfält, som utgjort hennes "hela värld".

Bland de lärare, som redan från början anställdes i "Nya skolan", befann sig en ung civilingenjör, Karl af Geijerstam, som hade hand om undervisningen i matematik och vissa naturkunnighetsämnen. Han var en deciderad åttiotalradikal, en rättrogen "evolutionist", som han själv kallade sig,⁵² med djupt förakt för kristna dogmer och ljus tro på naturvetenskapernas förmåga att frigöra människan. Han var bror till författaren Gustav af Geijerstam och delade helt dennes uppfattning om skönlitteraturens mål och medel. Liksom denne hade han klar blick för de rådande sociala missförhållandena och ivrade för samhällsreformer. Kravet på "realism i undervisningen" låg helt i linje med hans allmänna inställning till kulturlivet. Han var ung och frejdig och gjorde tydligen ett starkt intryck på de båda föreständarinnorna, som trots en betydande åldersskillnad — Fredrique Runquist var 12 och Anna Sandström 6 år äldre än Geijerstam — ägnade honom ett intresse, som åtminstone vad den förra beträffar icke var rent platoniskt.⁵³ Tjusad av

⁵² Karl af Geijerstam till Anna Sandström 9 aug. 1883, ASA, III: 2.

⁵³ Så framgår klart av tvenne odat. brev från Anna Sandström till Karl af Geijerstam (1884) samt ett odat. (1884) och ett brev av 2 juni 1884 från den senare till den förra. Att Anna Sandström själv

hans ungdomliga charm och förvirrad av hans radikala idéer, särskilt i fråga om religionen, utsattes Fredrique Runquist för en psykisk press, som bidrog till hennes själskris vid jultiden 1883.⁵⁴ Anna Sandström var av allt att döma icke opåverkad av hans manliga dragningskraft, men hennes kyligare intellekt höll henne i vida bättre balans. Hon var också mäktig att kritiskt granska Geijerstams synpunkter. Det var säkerligen ingen tillfällighet, att hon 1883 tog upp Spencers skrift om uppfostran till granskning i "Verdandi".⁵⁵ Samtalen med Geijerstam hade fäst hennes uppmärksamhet på Spencer, och hon visste väl, att dennes arbeten utgjorde den på sitt sätt främsta arsenalen för evolutionisternas och därmed ock Karl af Geijerstams vapen. När hon i sin recension opponerade mot Spencer, gjorde hon det samtidigt mot sin vän Geijerstam. Det gav också anledning till ett animerat meningsskifte dem emellan i brevform. Hon erkände, att Spencers "Samhällsläran" var i hög grad förnuftig, ja så "retsam förnuftig", att man, så länge man hade den inför sig, inte understod sig att "säga nej". Men efteråt hade hon själv en känsla av att den för att tala med S:t Beuve vore "trop logique pour être vrai". Männklighetens sanna lycka kunde enligt Spencer ernås, "om man blott räknar rätt ut det stora tal, som bildas av alla lagarnas förhållande till varandra", ett tal som ingen före honom lyckats räkna ut. Sedan klättrar Spencer i majestätisk objektivitet upp på en svindlande höjd, varifrån han tittar ned på "statsmän, religionen och allt". Själv hatade hon "räkning i alla avseenden, men mest i filosofi". Hon hade svårt att tro, att man någonsin skulle "veta så mycket om världen", att man på grund av denna kunskap skulle kunna dra slutsatser, jämförliga med de matematiska sanningarna. "Vår empiriska kunskap är ju *partiel*, och den kan därför svårigen läggas till grund för en *universel* världsåskådning." Ingen världsåskådning kunde någonsin "få fatt på det hela". Spencer trodde tydligen, att han kunde mäta upp hela tillvaron liksom

---

kände sig dragen till Geijerstam och att hon i sin tur reagerade emot "kärleken" mellan Fredrique Runquist och Geijerstam, är också tydligt av o. a. korrespondens, ASA, II: 1, III: 2.

⁵⁴ Se den föregående framställningen s. 130 f.

⁵⁵ Se den föregående framställningen s. 219 ff.

på en karta och ville inte lämna kvar några okända eller oupptäckta länder. Men enligt brevskriverskan kunde det hela blott blixtra fram "såsom en hägring" för en eller annan "stor skald" eller för ett "hjärtegott barn". Till skillnad från de flesta andra filosofer hade Spencer inte "en droppe skaldeblod i sig". Detta kallades av hans beundrare Karl af Geijerstam, att han "behäskar sitt känsloliv", men själv trodde hon inte, att det kostat Spencer stor möda att behärska något, som redan var så gott som dött. Den som hyste "så beskedliga känslor", kunde inte ha någon aning om vad poesi var, "och han är tom, ursäkt mig!" Hon kände "ett aktningsfullt och milt hat mot Spencer", inte på grund av religiösa skäl, ej heller av konservatism, utan därför att "hans mänsklighet" föreföll henne "oskön, snusprosaisk, gammalaktig". Hans undervisningsförslag fann hon lika pedantiskt och till sin konsekvens lika dött och filisteraktigt "som det nu levande språkregementet". Spencer ville ha människan "sönderdelad antingen genom anatomi eller psykologi" och kunde inte föreställa sig henne "hel, livs levande i historien" och detta vore ett "äkta anti-barnsligt, anti-poetiskt och anti-konstnärligt drag". Om hans system bleve allmänt härskande, skulle det omöjliggöra all stor konst, "ty denna vilar väl nästan alltid på intuition och ej på vetenskaplig beräkning". Det utslöt emellertid inte, att Spencers bok om "Uppfostran" rymde en "oerhörd mängd av träffande saker", av vilka hon haft ofantlig nytta.⁵⁶

Karl af Geijerstam, som tydligen fått del av uppsatsen om Spencer på ett förberedande stadium och framfört några kritiska synpunkter på den, framhöll i sitt svar på Anna Sandströms här återgivna brev, att hon fullständigt missförstått Spencers uttalande om något slags gemensam nämnare till "den sanna mänsklighetens lycka". Aldrig kunde väl någon lycka nås genom lagstiftning. Spencers mening vore, att "hela folkkaraktären" skulle utvecklas till en mera moralisk ståndpunkt och den intellektuella nivån höjas. Statsmannen, hur vis han än vore, kunde här föga uträtta. Allt berodde på den "spontana själv-uppfostran". Svagheten med Anna Sandströms resonemang var, att hon nödvändigtvis måste kunna "svärma för en författare",

---

⁵⁶ Anna Sandström till Karl af Geijerstam, odat. [1883], ASA, II: 1.

för att han skulle kunna öva inflytande på henne. Hon riske-
rade ständigt att komma på "orätt väg" genom sina känslor.
Men det gällde ju främst att bilda sig en åsikt, oberoende av
känslan. Han erkände gärna, att han var "evolutionist" men
det vore ju alla — "partiell". Varje naturvetenskaplig ny upp-
täckning gav evolutionsteorien "nya kort på hand". Det fanns ty-
värr så mycken "lögn" på motståndarsidan. Han fann det upp-
rörande, att en ringa pluralitet på ett kyrkomöte skulle kunna
sitta och "bestämma" sanningen, och att sedan oskyldiga barn
skulle tvingas inlära detta "som absoluta sanningar". Även bi-
belns "absoluta auktoritet" var grundad på liknande beslut.
Visst var det viktigt, att ett personligt moment gjorde sig
gällande i undervisningen, men lika viktigt vore, att barnens
karaktär inte kränktes av "lärarens personlighet".⁵⁷

Det råder ingen tvekan om att Anna Sandström under det
tidigare 1800-talet tagit starkt intryck av Karl af Geijerstams
evolutionstankar. I ett brev från 1884 erkänner hon öppet, att
han varit ett "föreningsband med hela den realistiska världs-
åskådningen, med vilken jag dock så mycket sympatiserar". Hon
sade sig också ha honom att tacka för, att hon genom honom
"kommit att betrakta denna åskådning med andra ögon". Hon
medgav desslikes, att hon funnit kristendomen "så olycksaligt
aristokratisk" och att hon aldrig kunnat förlika sig med tanken
på "detta bortkastandet av flertalet". Skulle man verkligen
ibland kunna känna en sådan jublande känsla och en sådan
stormande glädje över tillvaron, "om de flesta vore dömda att
gå under"? Därför betraktade hon själv utvecklingsläran, "som
en utfyllnad till kristendomen, som dock alltid skall tillfreds-
ställa de ömma och veka". Icke dess mindre var hon otillfreds-
ställd med den radikala förkunnelse, som Karl af Geijerstam
förmedlat till henne. Hon fann den alltför negativ. Han och
hans meningsfränder saknade all entusiasm för deras eget
"framtidsideal". De hade blott "förakt för andras". Varför ville
de "riva ned religionen"? Det vore bättre, att ingen kallade sig
religiös, som ej vore det, ingen heller fritänkare, "utan att vara
verkligt liberal". Man borde "plocka bort humbugen över allt"
och låta det verkliga behovet få sin rätt. Det fanns en bred

⁵⁷ Karl af Geijerstam till Anna Sandström 9 aug. 1883, ASA, III: 2.

grundval, som vore gemensam för det äkta både "bland det
nya" och "det gamla". Varför inte bygga på den? Själv kunde
hon inte hjälpa, att hon ibland under brottningen med "alla de
här problemen" greps av en obetvinglig lust att "slå kuller-
byttor igen, att rulla sig i snö eller gräs, klättra på tak och så
där vidare". Alla djupsinnigheter till trots måste hon erkänna,
att hon tyckte om "god mat, fina kläder, litet smicker ibland
och — o, ve — till och med, är jag rädd, litet kurtis". Det se-
nare hade väl minskats med åren, och allvaret hade växt, men
hon var övertygad om att det bästa, det som förenade olika
världsåskådningar, ej det som skilde dem åt, vore väl värt att
kämpa för.⁵⁸

Korrespondensen mellan Anna Sandström och Karl af Geijer-
stam kom efter hand att koncentreras till religionsproblemet.
Nils Lagerstedt hade i "Verdandi" 1885 publicerat en uppsats,
"Några ord om kristendomsundervisningens förhållande till ve-
tenskapen och till den övriga undervisningen",⁵⁹ hållen i rätt
konservativ anda. Karl af Geijerstam kände sig omedelbart upp-
fordrad att bemöta honom. Han hade tidigt varit betänkt att
"skriva om hela kristendomsundervisningen, genomgå läro-
böcker m. m. och från olika synpunkter söka uppvisa de skad-
liga följderna".⁶⁰ Nu ville han ge sig in i direkt polemik mot
Lagerstedt.⁶¹ Anna Sandström, som befann sig i Kreuznach,
blev mer än orolig inför detta hotande perspektiv. Hon kände
väl till sin väns radikala åsikter om kristendomen. Över huvud
taget var hon obenägen att öppna "Verdandis" spalter för mer
eller mindre ofruktbar polemik. Ett angrepp mot Lagerstedt var
hon under förhandenvarande omständigheter direkt rädd för —
"det skulle så ofantligt ha försvårat vårt ömsesidiga förhållande,
vilket ju är tillräckligt svårt ändå".⁶² Innan sin avresa från
Stockholm på sommaren 1885 konfererade hon med "Verdandis"

⁵⁸ Anna Sandström till Karl af Geijerstam, odat. 1884, ASA, II: 1.
⁵⁹ "Verdandi" 1885, s. 25 ff.

⁶⁰ Så framgår av hans brev till Anna Sandström 8 juli 1885, ASA,
III: 2.

⁶¹ A. brev av 8 juli samt 21 juli 1885, a. vol.

⁶² Anna Sandström till Karl af Geijerstam, Kreuznach "någon gång
i juli månad", ASA, II: 1. Se den föregående framställningen s. 426.

utgivare, Lars Hökerberg. Denne avböjde bestämt.⁶³ Då han reellt ägde vetorätt, ansåg sig Anna Sandström inte kunna ta emot Geijerstams erbjudande. Däremot skulle, menade hon, "en självständig, fristående artikel, som en passant berör tvistefrågor", kunna passera.⁶⁴ I ett brev till Geijerstam utvecklade hon ytterligare sina synpunkter. Säkerligen kunde han förstå, framhöll hon häri, att hon ej gärna ville uppmuntra honom att skriva en polemik i den riktning han antytt. När man startade "Verdandi", hade Fredrique Runquist å "Uffes" vägnar lovat Hökerberg, att "Verdandi" aldrig skulle användas till "att motarbeta kristendomen". Det vore inte roligt för Anna Sandström, om anfallet nu skulle göras av en av hennes "närmaste vänner". Det hade varit enklare, om de varit obekanta, men alla människor kände ju till att de vore nära lierade. För egen del skulle hon inte haft något emot en diskussion, "om den blott vore passionsfri och stödd på grundliga, allvarliga studier". Men en sådan "lär näppeligen kunna åstadkommas". De stridande kunde ju "i andra organ" ösa "gallan" över varandra.⁶⁵

Karl af Geijerstam svarade omedelbart.⁶⁶ Han fann Anna Sandströms handlingssätt "fullständigt korrekt". Om Hökerberg vägrade, kunde hon icke handla annorlunda. Det hade emellertid icke varit fråga om någon "anfallande artikel" från brevskrivarens sida. Men Lagerstedts uppsats måste enligt hans mening "motbevisas", då den innehöll "en förvrängning av lagbegreppet". Han lovade att vara "hövlig och aktningfull" mot denne, om han finge infört en fristående artikel. Det enda, som smärtade honom, var redaktörens anspelning på nödvändigheten av "allvarliga studier" i själva ämnet. Hade man haft samma krav på Lagerstedt? "Du kan icke på samvete påstå, att han i *den artikeln* ådagalagt prov på djup erfarenhet eller grundligare kristendoms-kunskaper."

I ett utförligt svarsbrev sökte Anna Sandström analysera deras olika syn på det religiösa problemet. Hon frågade inledningsvis, om det var nödvändigt, att vännen ständigt måste

⁶³ F. a. brev.

⁶⁴ O. a. brev.

⁶⁵ O. a. brev.

⁶⁶ Karl af Geijerstam till Anna Sandström 29 juli 1885, ASA, III: 2.

"avlägga vittnesbörd" om sin tro. En bekant till dem båda brukade "demonstrera" sin kristna tro genom att läsa bordsbön, vilket fritänkaren Geijerstam djupt föraktade. "Men du demonstrerar lika mycket." Själv kunde hon inte förstå den iver, med vilken Geijerstams meningsfränder "motarbeta kristendomen". Man medgav ju dock, att den "passat" för sin tid och inneburit "sanning" för sin tidsålder. Människor ha olika behov och stå på skilda utvecklingsstadier. Om kristendomen inte längre var sanning för de radikala, "de högst utvecklade", så är den det dock för de "lägre utvecklade", och då vore det "aldeles obefogat, att i deras arma öron skrika: lögn, lögn!" Om kristendomen vore en religion "med allvarliga moraliska oseder", som månggifte, "änkeförbränning" människooffer o. d., kunde man haft anledning att bekämpa den. Men ingen kunde väl påstå, att den gjorde människorna omoraliska eller påbjöd omoraliska handlingar. Att kyrkan som sådan kunde framkalla falskhet, ville hon inte bestrida, men samma förhållande gällde alla mänskliga samfund. Kunde han själv med handen på hjärtat förneka, att det inom hans eget parti fanns falskhet och skrymteri. Voro alla hans meningsfränder "brinnande av nit för sanningen?" Att göra sig till martyr genom att opponera mot kristendomen vore meningslöst. Kristendomens "tvära omstörtande" skulle sannerligen icke öka "mänsklighetens lycka". I fråga om sådana läror som de eviga straffen, askesen, o. d. hade kyrkan själv, föranlåten av tidsandan, mildrat sin uppfattning. Man hade påstått, att kristendomen vore en samling av "idel logiska felslut". Den stora hopen kunde emellertid icke skilja på "logik och icke logik". Men här hjälpte ingenting annat än upplysning. Dock borde man inte börja med folks uppfostran genom att diskutera de svåraste och ömtåligaste frågorna. Radikalerna ansågo, att människorna trodde på kristendomen dels av dumhet, dels av "vidskeplig vörndnad", dels av behov av tröst. Att arbeta bort dumhet vore ett lojalt mål, som dock syntes föga intressera motståndarna. Dessa inriktade sig främst på att få bort "vörndnaden", men det ogillade Anna Sandström mest. "Att skratta bort en religion, gör inte ett folk bättre." Behovet av tröst kunde först då undvaras, när människorna blivit så lyckliga, att de ej behövde "drömma om en annan tillvaro", eftersom de voro trygga "i *varandras* sympati", och så harmo-

niska ”i sin moraliska varelse”, att de aldrig behövde ”entusiasmeras av överspända, ouppnåeliga ideal”. Själv hade hon hoppats så mycket ”av den nya renaissancen” och varit så glad ”i känslan av gemenskapen mellan oss alla”. Men under den sista vintern hade hon fått klart för sig, att hon inte kunde ansluta sig till ett parti, som icke syftade att göra människorna naturligare, visare och gladare utan i stället ville riva ner allt. ”Jag trodde, att det skulle bli en tid av energi, livskraft och poesi, att saven började stiga i alla människor, att pedanteri och småaktighet och hängfärdighet skulle få stryka på foten, men jag har ej sett några spår till en solljus renaissance utan bara till en hätsk revolution”. Desillusionen hade gjort henne melankolisk och ensam.⁶⁷

Karl af Geijerstam skrev sin uppsats och fick in den i ”Verdandi”. Den hade titeln ”Vilken världsåskådning är det en människas pligt att omfatta?”⁶⁸ Den föranledde ett genmäle av Lagerstedt,⁶⁹ men därefter bedarrade stormen.⁷⁰ Om förbindelsen mellan Anna Sandström och Karl af Geijerstam haft annan karaktär än den enkla vänskapens, blev den i alla händelser kort därpå brutalt avbruten. Den 27 aug. 1886 meddelade Karl af Geijerstam, att han ”blivit förlovad” med Mathilda Benedicsson, en styvdotter till den kända författarinnan Victoria Benedictsson — pseudonymen Ernst Ahlgren.⁷¹ Brevet andades för en gångs skull både lycka och framtidstro. Anna Sandströms lyckönskan följde omedelbart⁷² — hon befann sig då i Ljungskile — och röjer inga som helst spår av missräkning. Hon blev, skrev hon, inte alls förvånad, ”vad själva saken angår”, men väl

⁶⁷ Anna Sandström till Karl af Geijerstam 21 aug. 1885, ASA, II: 1.

⁶⁸ ”Verdandi” 1885, s. 247 ff.

⁶⁹ ”Verdandi” 1886, s. 21 ff.

⁷⁰ ”I det högre lägret” av pedagogkretsen i Stockholm framkallade Geijerstams artikel enligt Anna Sandströms egen utsago ”stort spektakel”. Rektor Lindroth skulle bl. a. ha yttrat: ”Det är Frk S-ms egen åsigt, det är klart, hennes vänskap med honom känner ju hela Sthlm.” — ”Många lära skrika likaså.” Anna Sandströms brev till Palmgren 9 nov. 1885, a. vol.

⁷¹ Karl af Geijerstam till Anna Sandström 27 aug. 1886, ASA, III: 2.

⁷² Anna Sandström till Karl af Geijerstam 29 aug. 1886, a. vol.

”vad snabbheten beträffar”. Hon hade nämligen lagt märke till hur ”yr i huvudet” vännen hade varit, då han tidigare visat den blivande fästmon omkring i Stockholm. Hon var livligt övertygad om att han verkligen var värd den lycka, som han hoppades på. Hon ansåg också, ”att kärlek är mycket sundare än vänskap, vilken jag som du vet är litet skeptisk på”. Hon hoppades, att han nu funnit ett sätt ”att lösa livets tunga gåtor, som är mer tillfredsställande än spekulationen”, så att han kunde nå ”frid” i botten på sin varelse.

År 1888 gifte sig Karl af Geijerstam med sin ”Matti”. Han kvarstod ännu någon tid som lärare vid Anna Sandströms skola men försvann så småningom ur hennes synkrets.⁷³ Vid denna tid hade Anna Sandström mött sitt öde i form av en uppsalensisk filolog och läroverkslärare, Fredrik Palmgren. Hon hade träffat honom sommaren 1884 i Kreuznach.⁷⁴ Han var då fil. kand. med moderna språk i sin examen. De voro ungefär jämgamla — Anna Sandström var nu 30 år. Hon fann honom vara en angenäm bekantskap, ”munter och studentikos” och umgängesam. Några djupsinnigheter var det inte fråga om. ”Vi nojsa på det allra puerilaste sätt, och jag är naturligtvis den allra puerilaste — tala vi allvarsamt, så rör det sig om ’kaffe efter maten eller kaffe mitt på eftermiddagen’, det är dagens viktigaste fråga”.⁷⁵ Efter hemkomsten från Kreuznach framträdde han i minnets skimmer än fördelaktigare. ”Den där Palmgren blev jag riktigt god vän med”, skrev hon i aug. 1884.⁷⁶ ”Vi pumpade varandra

⁷³ I ett brev till Anna Sandström 23 aug. 1890, ASA, III: 2, ifrågasatte han, om han skulle kvarstå som lärare efter sitt angrepp på ”statsreligionen”, vilket möjligen kunde skada skolan. Hans anställning som ämbetsman först i kommerskollegiets patentbyrå (till 1893) och i Patent- och registreringsverket (efter 1896) hindrade givetvis hans lärarverksamhet. Om hans definitiva brytning med Anna Sandström i samband med hennes uppträdande mot Ellen Key, se den föregående framställningen s. 377 f. I sitt där angivna brev — 17 maj 1898 — förebrådde han desslikes Anna Sandström för att ha ”smutskastat” honom för att han inte velat underkasta sig ”ett vanligt bröllops oblyghet”, vilket förmodligen syftar på hans obenägenhet för kyrklig vigsel.

⁷⁴ Anna Sandström till Karl af Geijerstam 27 juni 1884, ASA, II: 1.

⁷⁵ O. a. brev.

⁷⁶ D:o till d:o 7 aug. 1884, a. vol. Att hon med sina uttalanden

och gjorde upptäckter i varandra, vilket var rätt pikant, mest därför att vi av trötthet och behov att vila båda undveko allvarsamma samtal och bara kastade fram då och då en liten smakbit." Efter vad hon kunde förstå tillhörde han genom uppfostran och studier "den gamla akademiska generationen" men visade sig "betydligt ansatt av ytterst moderna tendenser i känsloliv och praktiska saker", så att han närmast kunde betraktas som ett "övergångsdjur". Till hans positiva förtjänster kunde hon räkna, att han dels hade förmågan att "umgås kamratligt med kvinnor" jämte en "viss öppenhet och naturlighet", som den äldre generationen alldeles saknade, dels visade sig till hennes stora förvåning hysa "dille för pedagogik". Han kunde bereda sig 14 dar på en lektion och "svärmade för gemensamma skolor". Hon hade känt sig nästan melankolisk, när hon skildes från honom och några kvinnliga ungdomar. Det hela var ju en "gruppering, som åstadkoms av tillfälligheter, och som troligtvis aldrig kan göras om, kanske inte bör göras om artificiellt".

Föga kunde Anna Sandström ana, vad som skulle utveckla sig ur denna tillfälliga sommarbekantskap. En brevväxling, som sträcker sig över tio år (1885—1895) låter oss i detalj följa de yttre dragen av det egenartade förhållande, som uppstod mellan Anna Sandström och fil. kand., senare fil. dr. Fredrik Palmgren av Göteborgs nation, men ock de indirekta antydningar om de varmare känslor, som åtminstone den kvinnliga parten hyste. Tyvärr äro endast Anna Sandströms rikt flödande brev bevarade men ej motpartens,⁷⁷ vadan bedömningen av vad som egentligen menats från den senares sida blir tämligen osäker.

Vem som tagit initiativet till sommarbekantskapens återknytande, är ovisst. Troligen har Anna Sandström med kännedom om Palmgrens under sommaren 1884 livligt demonstrerade pedagogiska intresse uppmanat honom att medarbeta i "Verdandi". På våren 1885 sände han in en uppsats om "Språkuppfostran", som in-

---

om Palmgren avsåg att i någon mån "stimulera" vännen Geijerstam, får väl icke anses uteslutet.

⁷⁷ Vid brytningen mellan parterna 1895 begärde Anna Sandström att återfå sina brev (14 febr. 1895), ASA, II: 2. De brev, som Palmgren skrivit till henne, har hon tydligen icke bevarat i någon högre grad, endast 4 finnas kvar.

togs i tidskriften⁷⁸ och gav anledning till korrespondensens begynnelse.⁷⁹ Även i fortsättningen utgjorde Palmgrens bidrag i "Verdandi"⁸⁰ ett naturligt underlag för brevväxlingen. Men efter hand vidgades sfären, och man avhandlade allt mellan himmel och jord i ytterst oförbehållsamma ordalag, vari studentikos respektlöshet blandades med djupt allvarliga personliga förtroenden. Omdömen och uttalanden behövde inte vägas på guldväg. Hon erkände själv, att hon blandade "det tragiska med det groteska och komiska", och fann, att vännen heller aldrig tog "någonting på allvar, bara evigt skoj".⁸¹ Det finns inte ett spår av sentimentalitet i breven, inte ett ord om kärlek. Det bubblar av undertryckt skratt, det vimlar av förstående ögonblinkningar. Hon är ivrig att vinna vännen men också orolig att förlora honom. Hon ömsom smickrar honom, ömsom grälar på honom.⁸² Hon kan vara stolt och avvisande, men också ödmjuk och uppmuntrande. Hon ömmar för hans hälsa och skämtar med hans kroppsliga skavanker.⁸³ Förälskelsens alla stadier kunna utan svårighet följas i brevväxlingen, men det finns ingen som helst antydning om att hon själv under dess fortgång velat ge förhållandet namn av kärlek. Intimiteten sträckte sig inte ens så långt, att hon någonsin övergav de formella tilltalsorden "Doktor", "Ni" och "Eder".

"Brevskrivning är ett surrogat för samtal", skrev hon vid ett tillfälle till Fredrik Palmgren, "en människa som man inte talar med, skriver man inte håller till".⁸⁴ Breven ha genomgående det

---

⁷⁸ "Verdandi" 1885, s. 161 ff., 231 ff.

⁷⁹ Se Anna Sandströms brev 15 och 29 apr., samt 2 maj 1885, o. a. vol.

⁸⁰ I "Verdandi" 1886 redogjorde han för sina intryck från tredje nordiska filologmötet i Stockholm s. 171 ff., samt anmälde läroböcker i engelska och franska 1885, s. 83 ff., och 1889, s. 130 ff.

⁸¹ Brev till Palmgren 17—18 juni 1885, a. vol.

⁸² Smickret gällde hans fördelaktiga utseende — "der schöne Doctor" — hans välsittande kläder och skicklighet som lärare (se breven 24—25 juni, 8 aug. 1885, 6 jan. 1886 o. pass., a. vol.), kritiken hans nonchalans och ogenerade uppträdande (se breven 23 juli 1887, 7 apr. 1888, odat. 1890, 28 mars 1893 o. pass., a. vol.).

⁸³ Se breven [maj 1885], 28 jan. 1886 — "rök nu bara 5 cigarrer om dagen en tid" — 3 aug. 1889 o. pass., a. vol.

⁸⁴ Brev till Palmgren 12 juli 1887, a. vol.

otvungna samtalets form. Hon skämtar oförskräckt med personer och förhållanden, som hon i andra och högtidligare sammanhang aldrig skulle drömt om att gyckla med. De informella sammankomster, som föregingo bildandet av Pedagogiska sällskapet,⁸⁵ presenterade hon för vännen som "pedagog-röran" och deltagarna som "trist folk", särskilt de kvinnliga, som voro hjärtans resepektabla och allmänt intresserade men också sällsynt "tråkiga".⁸⁶ Att Almquist talade "alldeles frenetiskt mycket" och därmed hindrade andra, som "kände en brinnande längtan att själva få tala", så att man till slut fick "ruska honom i armen för att få säga något",⁸⁷ hörde också till relaterade interiörer från mötena. Almquists mening, att rökning vid sammankomsterna vore "omöjlig", fann hon mindre välbetänkt — hon hade inbjudit Palmgren att vara med på ett sammanträde och visste, att han var stark rökare — en "skaplig konversation och gott lynne *med* rök, är bättre än dålig och tråkig, gäspande (!) konversation *utan* rök".⁸⁸ Kvinno-sällskapet "Nya Idun", som startat 1885, föreföll henne ej heller särskilt muntrande. Hon kände sig illa berörd av den ständiga apellen till "vi kvinnor" och "välsignade" i stället "karlarne" — "vilket jag visst inte gör annars". Man hade bl. a. uppmanat damerna att kläda sig i nordisk nationaldräkt för att i sedligt syfte "motarbeta de galna moderna". Det skulle hon gärna ha gjort, om hon trodde, att "det klädde en" — "men till dess låter jag bli".⁸⁹

Bestyren med "Verdandi" uppta en betydande del av utrymmet i korrespondensen med Palmgren. Han tjänstgjorde länge som hennes kontaktman i Uppsala, särskilt bland språkmännen. "Jag betraktar Er numera som någon pedagogisk-filosofisk deus ex machina", skrev hon på hösten 1887.⁹⁰ Ibland reste hon själv upp till Uppsala för att värva bidragsgivare. Att driva upp recensioner och uppsatser visade sig ofta svårt nog. Ett gott stöd

⁸⁵ Se den föregående framställningen s. 344 ff.

⁸⁶ Brev [maj 1885].

⁸⁷ Ett endast delvis bevarat brev från [1891], a. vol.

⁸⁸ Brev av 6 jan. 1886, a. vol.

⁸⁹ Brev av 9 nov. 1885, a. vol.

⁹⁰ Brev av 17—19 nov. 1887, a. vol. Om hans förmedling av recensioner och artiklar se bl. a. breven 21 nov., 30 dec. 1886, odat. (poststämpel 14 jan.) 1887, 25 jan., 25 febr. 1887 och pass., a. vol.

hade hon bl. a. i professor Lundell. Honom beundrade hon i hög grad — "det är riktigt guld värt, att träffa en människa, som är så genialisk och energisk på samma gång". Man behövde bara tänka på honom, när man ville slöa till. "Men jag tror inte jag ville vara gift med honom, det måtte vara litet oroligt".⁹¹ Man får också ett livligt intryck av den oavlätliga press, som redaktörskapet utsatte henne för men jämväl av den sega kraft med vilken hon höll tidskriften vid liv.

Fredrik Palmgren var tidvis ganska ofta på besök i Stockholm och var då en gärna sedd gäst i det Hagbergska hemmet. Visserligen var han enligt Anna Sandströms eget omdöme "litet . . . naturfriskare (bra ord !!!) än vanligt är i salongerna",⁹² men det hindrade inte, att man trivdes gott i hans sällskap. Då Anna Sandström hemsökte Uppsala vid vårfeater, "Verdandi-expeditioner" och andra tillfällen, var han en tjänstvillig ciceron. Ibland tog hon med sig någon av sina kvinnliga kolleger i skolan och dessa föllo vanligen lätt offer för den charm "dativobjektet" — Palmgrens nomme de guerre i denna kvinnokrets — då kunde utveckla.⁹³ Den raljanta tonen i breven höll stadigt i sig. Då och då växlades det några skarpa hugg. "Det var ett otäckt brev", skrev Anna Sandström från Dalarö sommaren 1887, "så affärsmässigt och maskulint överlägset och torrt och tyskt i vändningarna", men det slutade med några försonliga rader "och så let us shake hands and be friends".⁹⁴ Någon gång träder behovet av medkänsla och tröst i dagen. Annan dag jul 1892 kort efter fosterfaderns död bad hon vännen besöka sig. "Mycket, mycket dystert har det varit", skrev hon, att se "lidandet" på så nära håll. Hon bad honom om ett "grundligt" besök och inte bara om "en titt". — "Men kom, så få vi trösta varandra".⁹⁵ Att hon ibland känt en obetvinglig lust att kasta av sig masken av en behärskad och respektabel ledare för en ansedd skola, framlyser klart. "Jag är egentligen både barnslig

⁹¹ Brev av 14 nov. 1892, a. vol.

⁹² Odat. brev, troligen 1890, a. vol.

⁹³ Se breven 30 mars och odat. 1890, 31 okt. och 14 nov. 1893, 28 mars 1893 o. pass., a. vol.

⁹⁴ Brev 23 juli 1887, a. vol.

⁹⁵ Brev 26 dec. 1892, a. vol.

och galen, fast jag här skall gå omkring med så mkt förstånd påklustrat på mig".⁹⁶

Sommarbekantskapen från 1884 mellan Anna Sandström och Fredrik Palmgren gick in i sitt elfte år. Vänskapen hade kanske svalnat en smula med tiden, men intet tydde på att den stod inför upplösningen.⁹⁷ Då kom katastrofen. Fredrik Palmgren tänkte förlova sig, men innan förlovningen blev officiell, kom den på omvägar till Anna Sandströms kännedom. Detta skedde vid jultiden 1894 — "den dystraste jul", antecknade Anna Sandström i sin dagbok.⁹⁸ Obehagliga scener och "förfärliga brev å ömse sidor" följde.⁹⁹ "Hemskt att se liket av en vänskap", skrev hon i dagboken.¹⁰⁰ Efter hand lade sig känslorna. I mitten av febr. 1895 hade hon tillkämpat sig så mycket sinneslugn, att hon kunde skriva sitt avskedsbrev till Fredrik Palmgren.¹⁰¹ "Tro inte", började hon, "att jag skriver detta brev för att göra er ledsen, det vill jag inte med berätt mod göra någon människa. Jag gör det tvärtom för att bringa både er och mig en lättnad." Hon hade sedan en tid märkt förändringen i hans uppträdande, men visste då inte orsaken. "Nu vet jag skälet." Hon hade trott, att samma lagar gällde för vänskapen mellan en man och en kvinna som mellan två män, att man hade rätt att fråga och få ett "öppet svar". Hon förstod, "att det varit svårt för er att omtala denna sak" och hade hoppats, att "något sådant" inte skulle ha behövts att göra slut på vänskapen dem emellan. I grund och botten angick saken som sådan inte henne det minsta, men "det hade bara varit behagligare att få veta det på ett annat sätt, men jag inser också er svåra ställning". Själv skulle hon hädanefter varken undra över någonting eller vänta sig någonting, vilket borde vara "en lättnad för er". De "nya förhållanden" som nu inträtt, nödgade henne emellertid att före-

⁹⁶ Brev 2 febr. 1894, a. vol.

⁹⁷ Så framgår av hennes sista brev till Palmgren 14 febr. 1895, a. vol., samt av hennes dagboksanteckningar från hösten 1893, ASA, I: 3.

⁹⁸ Dagboken innehåller sporadiska anteckningar från hösten 1893 och slutet av år 1894.

⁹⁹ O. a. dagboksanteckningar. De åsyftade breven har icke bevarats.

¹⁰⁰ O. a. dagbok.

¹⁰¹ Anna Sandström till Fredrik Palmgren 14 febr. 1895, a. vol.

slå, att han inte längre besökte henne. Längre fram, när förhållandena "satt sig", kunde man kanske ta upp umgänget. "Men konventionella vänner och konventionella visiter har jag tillräckligt av ändå." Vidare erinrade hon honom om det ansvar, i vilket han stod för de brev, som hon skrivit till honom.¹⁰² Hon var medveten om att hon ibland "på ett ofta oförsvarligt lättsinnigt och tanklöst sätt" givit "satiriska skildringar" av personer, som vore hennes verkliga vänner. "För övrigt", slutade hon, "är jag tacksam för den vederkvickelse, som brevväxlingen med er ofta har skänkt mig." Hon hade levt i den illusionen, att också han hade haft något intresse för henne och hennes arbete. Hon hade väl behövt denna lilla "ljuspunkt" under dessa tio "tunga trälår". — "Kanske vi nu båda två segla in i helt andra farvatten. Mätte era bli lyckliga! önskar av hjärtat vännen Uffe."

Om man endast haft Anna Sandströms många brev till Fredrik Palmgren som grundval för en bedömning av förhållandet dem emellan, skulle man kanske stannat vid slutsatsen, att det hela blott varit en vänskapsföreteelse. Men hennes fragmentariska dagboksanteckningar ge alldeles tydligt vid handen, att det inte inskränkt sig härtill och att det åtminstone för hennes del otvivelaktigt var kärlek med i spelet. Sålunda har hon vid ett tillfälle antecknat,¹⁰³ att hon väntat besök av honom men fått en "isig biljett", som meddelade, att han inte kunde komma. Hon hade frågat sig själv, om det var "absolut likgiltighet" eller förargelse över ett brev, som hon skrivit. "Grät förskräckligt på e. m." Därefter har hon tillagt följande upprörda ord: "Hurudan han än är, har han obegripligtvis den egenskapen att vara den *ende* för mig". Hans känslor för henne vore "en gåta", och måhända vacklade han mellan henne och "ngn annan". Även om dessa känslor voro mycket "intermittenta", hade de dock ibland "ett så omedelbart intryck, att de inte gärna kunna vara affekterade". Men hon måste erkänna, att förhållandet dem emellan var "det besynnerligaste, det utfördaste . . . som någonsin har funnits". Hennes egen reaktion inför brytningen

¹⁰² Tydiligen har han omedelbart återsänt breven.

¹⁰³ Anteckningen är gjord under 30 okt. men intet årtal är utsatt; förmodligen avses 1893, ASA, I: 3.

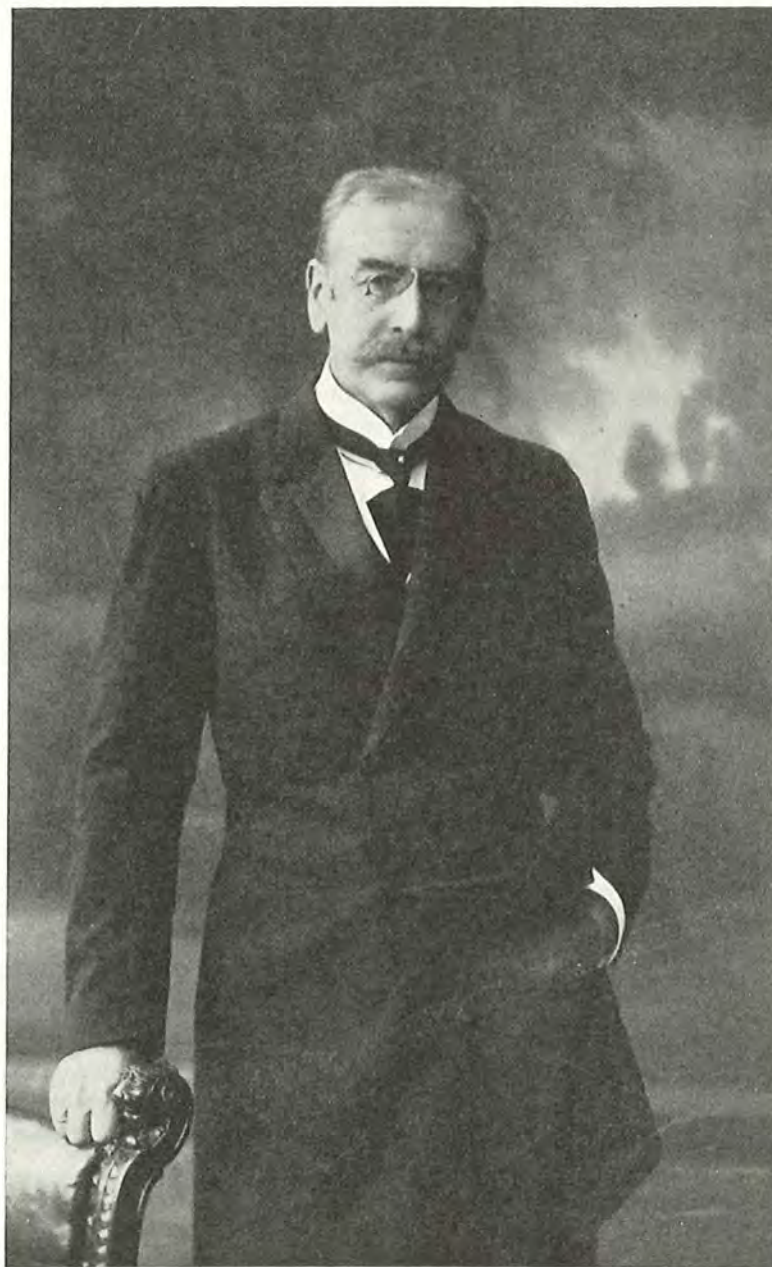
vittnar också om arten av hennes personliga engagement. "Hur kan man så bedraga sig", frågade hon sig själv. Hon kände sig hopplöst övergiven — "allting saknar en bakgrund, som förr gett livsglädje; trodde knappt, att det hade sutit så djupt; en inbillning var det väl ändå, men grymt, att det varade så länge". Framtiden tedde sig för henne i denna stund som meningslös. "Sammanträden dag ut och dag in — vilket platt liv; intresset för skolan nu tyvärr nästan dött." Hon kände det, som om hon ej längre kunde "hoppas något av livet".¹⁰⁴

De besvikelser, som Anna Sandström upplevde i sina vänskapsförbindelser med Karl af Geijerstam och Fredrik Palmgren, gjorde henne tydligen rätt reserverad för en tid framåt i umgänget med manliga bekanta. Efter hand trängde hon dock de smärtsamma minnena tillbaka. Hon hade i själva verket svårt att avstå från den stimulans, som den intellektuella samvaron med begåvade män faktiskt innebar för henne. Här kom den "pedagogiska skandinavismen" henne till hjälp. I kretsen av danska och norska pedagoger, bland vilka hon var högt uppburen, kände hon sig väl tillrätta och knöt vänskapsband, som skulle bli av stor betydelse för henne själv. Här fann hon till sist två manliga vänner, som hon både kunde beundra och känna djup tillgivenhet för.

Den ene var dansken Ludvig Schröder, den andre norrmannen Otto Anderssen. Den förre var hennes idol vid tiden för sekelskiftet 1900, den senare under 1900-talets första decennier. De voro mycket olika — Schröder med sitt tunga allvar, sin varma religiositet och brinnande fosterlandskärlek, Anderssen med sin smidiga sällskaplighet, sin liberala optimism och kosmopolitiska läggning — men båda voro förenade i sitt intresse för den nordiska gemenskapen på undervisningens område. Det starka intryck, som Schröder gjorde på Anna Sandström, avspeglar sig i den vackra minnesruna, som hon författade vid hans död 1908.¹⁰⁵ Med Otto Anderssen hade hon gjort bekant-

¹⁰⁴ Dagboksanteckningar 1893 och 1894, ASA, I: 3. "Det där med P.", skriver hon på ett ställe, "har varit mig till mkt sorg å många tårar, men utan den lilla romantiken hade jag kanske inte kommit igenom de rysliga 10 *trälåren*, som jag genomkämpat".

¹⁰⁵ Se den föregående framställningen s. 309.

Professor Otto Anderssen.

Foto 1907.

skap samtidigt som med Schröder på 1890-talet, men först i början av 1900-talet kommo de i närmare kontakt med varandra. En mer än tjugoförårig korrespondens dem emellan låter oss följa en genom åren obruten vänskap. Givetvis avhandlades i breven i första hand deras gemensamma angelägenheter i sammanhang med de skandinaviska skolmötena, främst de inofficiella. Men breven rymma också en mängd högst personliga uttalanden i dagens frågor, omdömen om såväl ledande politiker och skolmän som gemensamma bekanta i mindre framträdande positioner. Åtskilligt härav har berörts i den tidigare framställningen.¹⁰⁶

Vänskapen mellan Anna Sandström och Otto Anderssen synes aldrig ha grumlats av några misshälligheter. Man var rörande enig i det mesta, och den ömsesidiga uppskattningen drevs ibland så långt, att man tycker sig placerad i ett "sällskap för inbördes beundran". Man prisade varandras insatser i höga tonarter. Otto Anderssen, som var född 1851, hade efter sin magisterexamen 1876 ägnat sig åt lärarverksamhet i Kristiania och 1880 inrättat en egen skola, som åtnjöt stort anseende. År 1907 blev han dr phil. på en avhandling om "De franske hugenotter 1559—1572" och utsågs samtidigt till ledare för "det pædagogiske Seminar", som hade hand om utbildningen av lärare för de högre skolorna. Två år senare omvandlades denna ställning till en personlig professur för honom och efter tio år knöts seminariet direkt till universitetet. Han blev sålunda innehavare av Norges första professur i pedagogik. Sina historiska forskningar fortsatte han och utgav 1911 "Henrig af Navarra og de franske hugenotter fra Bartholomæusnatten til det nantesiske edikt 1572—1599".¹⁰⁷ Som historiker hörde han givetvis inte till de mera betydande inom sin generation, men han var en god stilist och hans framställning var ofta fängslande. Som skribent inom den gren av pedagogiken, som behandlade den historiska utvecklingen, framträdde han dels med en studie över "Johan Amos Comenius" (1893), dels med tvenne större arbeten "Bil-

¹⁰⁶ Se särskilt kap. XI.

¹⁰⁷ År 1918 utgav han ytterligare ett arbete inom samma ämbetsområde, "Hugenotterne under det nantesiske edikt. Henrik IV, Rohan, Richelieu".

leder ur dannelsearbeidets historie" (4 deler, 1908—14) och "Realisme eller klassicisme" (1921). En översikt över "Norges højere skolvæsen 1814—1914" (1914) samt "Tidsspørmaal i skole og opdragelse" (1913) berörde aktuella problem i norskt undervisningsväsen. Han uppges ha varit en god talare och en duglig ämbetsman.¹⁰⁸

Anna Sandströms beundran för sin norske vän var märkligt oreserverad och uthållig. Hon kunde annars vara rätt kritisk i förhållande till andra människor, även till ganska nära vänner, och kunde även tröttna på dem. Men Otto Anderssen accepterade hon utan några som helst förbehåll, och sin beundran behöll hon livet ut. Att hon var så starkt imponerad av Otto Anderssens på intet sätt märkliga men dock i vissa avseenden vetenskapligt underbyggda produktion, berodde väl närmast därpå, att hon själv saknade systematisk skolning i ämnet. Hon var fullt medveten om bristen härutinnan. "Jag är ju i pedagogiken bara en kolportör", skrev hon vid ett tillfälle till vännen.¹⁰⁹ Men liksom kolportörer i allmänhet hade hon förmågan, menade hon själv, att kunna popularisera och "agitera". Många svenska pedagoger hade låtit henne förstå, "att jag inte är kompetent att förkunna den rena läran", vilket inte alls förvånade henne.¹¹⁰ Att Otto Anderssen aldrig satte sig på sina höga hästar gentemot henne, med uppenbar tillfredsställelse tog emot hennes beundran samt själv i höga ordalag prisade hennes egna skrifter, kom honom att i Anna Sandströms ögon framstå i förklarad dager.

På annat sätt kan man knappast förstå den ihärdighet, med vilken man på ömse håll utbytte artigheter. "Med stor beundran och fullkomligt instämmande" noterade Anna Sandström sitt mottagande av en av Otto Anderssens uppsatser från 1908. "Ni utvecklar saken så förträffligt med den där blandningen av indignation och måttfullhet, som är så sällsynt, och så med den klassiska fulländning, som man alltid finner i det Ni skriver".¹¹¹

¹⁰⁸ Uppgifterna enligt Norsk biografisk leksikon I (Kristiania 1923).

¹⁰⁹ Brev till Otto Anderssen 11 sept. 1914, ASA, II: 1.

¹¹⁰ A. brev.

¹¹¹ Brev till Otto Anderssen 22 nov. 1908, a. vol.

Läsningen av hans "stora historiska arbeten" och de "fängslande Dannelsebilderna" gav upphov till fullkomliga utbrott av hämningslös beundran. "Nu har jag hunnit med att läsa ganska mycket av Er monumentala pedagogikhistoria", skrev hon på hösten 1912, "och finner den alldeles enastående. Så ofantligt mycket kunskap, erfarenhet, världs- och människokännedom och personlighet, som Ni har lagt in i den! . . . Jag beundrar särskilt Er förmåga att få fram typer för tidsriktningarna . . . Och karaktäristiken av de store männen äro så vackra och fina och dessutom alldeles som jag tycker".¹¹²

Otto Anderssen svarade om icke precis med samma mynt — han var försiktigare i ordalagen — så dock med expressiva lovord. De två första delarna av Anna Sandströms geografiska läsebok gävo honom anledning att lyckönska den svenska ungdomen att ha fått en så utmärkt vägledare.¹¹³ Något motstycke därtill hade man ej i Norge. Det fanns ingen, som "i samme grad som De förener det indgaende kjendskab til land og folk med en saa enkel og varmenende fremstilling".¹¹⁴ Då hon ibland greps av tvivel på värdet av sin pedagogiska insats, tröstade han henne med uppmuntrande ord: "De har havt en mission ikke bare i Sverige men ogsaa i de andre nordiske lande, en skjön og nødvendig mission, den at lære os, at i skole og opdragelse er det naturlige, likefremme og menneskelige det som det egentlig kommer an paa". Hon hade lärt folk, "at se disse ting naturligare og menneskeligt mindre formelt og systematisk end altfor ofte har været tilfældet".¹¹⁵ Vid hennes 60-årsdag hyllade han henne med bl. a. följande rader: "Jeg behøver vist ikke att fortælle Dem, hvor høit jeg skatter baade Deres Virksomhet og Deres person. De har været en av dem, som har havt betydning for min tænkning og mit liv". Han räknade det som en av till-

¹¹² Brev till Otto Anderssen 16 sept. 1912, a. vol. Se ock breven av 22 nov. 1908 och 2 dec. 1910. I slutet av året — 30 dec. 1912 — skrev hon i Stockholms Dagblad en utförlig anmälan av de tre utgivna delarna av "Billeder ur dannelsearbejdet historie". Recensionen är mycket erkännansam men rör sig med betydligt måttfullare omdömen än vad som förekommer i breven.

¹¹³ Brev till Anna Sandström 8 mars 1908, ASA, III: 1.

¹¹⁴ Brev till Anna Sandström 16 okt. 1910, a. vol.

¹¹⁵ Brev till Anna Sandström 26 dec. 1913, a. vol.

varons lyckligaste händelser, att de för snart tjugo år sedan träffades på skolmötet i Stockholm. Detta deras sammanträffande hade blivit inledningen till ett "andeligt tankebytte", som för honom "været saa rikt".¹¹⁶

I febr. 1916 inbjöds Otto Anderssen att hålla föredrag i Pedagogiska sällskapet. Han besökte därvid också Anna Sandströms seminarium och talade till eleverna. Besöket gav stora möjligheter både för honom och Anna Sandström att utveckla en blommig vältalighet och synes också ha blivit flitigt utnyttjat.¹¹⁷ Då Otto Anderssen fem år senare ingick i sitt åttonde decennium — 28 dec. 1921 — och med anledning härav erhöll en festskrift, medverkade Anna Sandström häri genom en uppsats, betitlad "Något om de nordiska skolmötena och deras betydelse". Dess ingress formade sig till en livlig hyllning av festföremålet. "Otto Anderssens bild är i min föreställning", började hon, "nära införlivad med dessa stora möten". Han var därunder alltid "Norges främste representant", inte bara på grund av sin yttre ställning utan framför allt genom "sin vältalighet och sina alltid vägande inlägg i diskussionen". Som organisatör av mötena hade han visat sig "som en mästare". Att styra en tusenhövdad skara både vid förhandlingar och nöjen, tarvade en fast hand men också "välgörande gnistor av humor". Han ägde bådadera, och "hela det väldiga maskineriet" hade under hans ledning arbetat utan gnissel. "Men framför allt" hade Otto Anderssen givit mötena "lyftning och glans genom sina tal". För dem ägde han också alla förutsättningar — "den malmrika stämman, de stora linjerna i tankegången, den äkta men behärskade känslan och förmågan att, som det synes, utan all möda finna språkets vackraste ord för en djup tanke".¹¹⁸

I pedagogiska ting rådde, som redan antytts, stor enighet

¹¹⁶ Brev till Anna Sandström 2 sept. 1914. I brev den 12 okt. s. å. meddelade han, att han hållit föredrag i en norsk lärarförening om Anna Sandström — "tvangslöst og uhøitidelig", a. vol.

¹¹⁷ Se härom Anna Sandström till Otto Anderssen 2 jan. och 2 mars 1916 samt Otto Anderssen till Anna Sandström 8, 29 jan. samt 20 febr. s. å.

¹¹⁸ Uppsatsen även intagen i urvalet av Anna Sandströms skrifter s. 263 ff.

mellan de båda vännerna. Men även i politiskt hänseende var harmonin dem emellan god. Visserligen var väl Otto Anderssen närmast att betrakta som liberal, under det Anna Sandström alltmer närmade sig den konservativa sidan. Men de hade icke dess mindre många beröringspunkter. Båda voro varma försvarsvänner och båda sågo med stigande olust den frambrytande socialdemokratiens landvinningar.¹¹⁹ I fråga om deras utrikespolitiska orientering under första världskriget representerade Otto Anderssen en klart engelskvänlig riktning i motsats till Anna Sandströms förut relaterade inställning.¹²⁰ England hade enligt hans uppfattning gjort allt vad det kunnat för att hindra krigsutbrottet och hade givit sig in i kriget, först sedan tyskarna angripit Belgien.¹²¹ Han kunde inte glömma, att 1,500 norska sjömän "ligger på havsens bund" genom tyskarnas omänskliga krigföring. En tysk seger skulle ha inneburit döden för Nordens frihet.¹²²

De sista brev, som växlats mellan Anna Sandström och Otto Anderssen, härröra från år 1922.¹²³ De röja samma vänskap, tillgivenhet och uppskattning, som de tidigare. Otto Anderssen tackade henne för bidraget till den festskrift han erhållit på sin 70-årsdag. Minnet av de många skandinaviska möten, som de gemensamt upplevt, ägnade han några erkännssamma ord. Dessa möten hade betytt så mycket för hans egen utveckling, understök han. Anna Sandström hade själv i all sin "svenskhets" för honom framstått som "en nordisk skikkelse", vilken i rikt mått delat med sig av "deres fri aand, fine humanisme og kvindelige lune". Han medgav, att detta kunde låta "som en hel kjærlighetserklæring". — "Men", slutade han, "kan ikke vi to unge gamle mennesker glæde hverandre ved en saadan?"

Kort därpå gick Otto Anderssen ur tiden. Han var den siste

¹¹⁹ Se Otto Anderssens brev av 15 dec. 1914, 27 aug. 1915, 21 aug. 1916, 2 sept. 1917, 11 sept. 1918 o. pass., a. vol.

¹²⁰ Se den föregående framställningen s. 400 ff.

¹²¹ O. a. brev av 21 aug. 1916.

¹²² Brev av 7 jan. 1919. Aktuella utrikespolitiska spörsmål ventilerades flitigt i korrespondensen, se t. ex. breven från Otto Anderssen av 14 maj, 21 aug. 1916, 24 febr. 1918 o. pass., a. vol.

¹²³ Otto Anderssens brev av 6 jan. 1922 och Anna Sandströms av 1 sept. 1922, a. vol.

Lärarinnan Sigrid Sandberg.

av Anna Sandströms "nordiska" vänner.¹²⁴ Hon sörjde honom djupt.

De vänner Anna Sandström hade bland sina kvinnliga medarbetare i den tidigare läraruppsättningen ha redan berörts.¹²⁵ Bland dem, som senare tillkommo, må särskilt nämnas Sigrid Sandberg. Då Maria Hagberg avled 1903, stod Anna Sandström inför nödvändigheten att antingen behålla det gamla hemmet eller upplösa det och i så fall inackordera sig i någon lämplig familj. Det senare syntes henne från rent ekonomisk synpunkt fördelaktigast¹²⁶ men också ganska otrivsamt. Hon kom då att

¹²⁴ Till hans bår sände hon en "vidunderlig skjön" krans enligt Otto Anderssens makas — Mette Weil Anderssens — och systers — Regina Anderssens — utsago (brev från den 29 och 10 okt. 1922), ASA, III: 1.

¹²⁵ Se den föregående framställningen s. 148.

¹²⁶ Se hennes brev till Kerstin Wall 19 dec. 1903, ASA, II: 4.

tänka på möjligheten att få någon god vän att flytta till sig, så att de hade bostad och hushållning gemensamt. Hennes blickar föllo då på en ung lärarinna vid skolan Sigrig Sandberg.¹²⁷ Denna förklarade sig villig och slog sig på nyåret 1904 ihop med sin föreståndarinna. Experimentet syntes slå väl ut. "Sigrig S. tror jag jag kommer att sympatisera mycket med", skrev Anna Sandström till en vän, "och hon både kan och vill hjälpa, är både intelligent, grannlaga, fridfull och praktisk, tycks det".¹²⁸ Sigrig Sandberg kom i själva verket att bli henne till ovärderlig hjälp och stannade hos henne under hennes återstående livstid. Anna Sandström hade, som i annat sammanhang framhållits, föga sinne för livets praktiska sidor. Hon var snarast bortkommen, när det gällde tillvarons materiella behov och förrättningar. Hon glömde tider, tappade tillhörigheter, förlade böcker, bytte bort persedlar i all oändlighet. Sigrig Sandberg var i dessa ting hennes rena motsats — hon var punktlig, noggrann, praktisk, rapp och beslutsam. Hon övertog till en början hemmets skötsel och ekonomi, avlastade efter hand en mängd praktiska bestyr från Anna Sandströms skuldror både ifråga om "Verdandi", skolan och seminariet samt hennes författarskap. Hon planerade hennes resor, packade hennes koffertar, spårade upp hennes kvarglömda hattar, regnkappor, paraplyer, klänningar och underkläder, höll reda på korrekturen, gjorde inköp, övervakade leveranser, skaffade tjänstefolk, renskrev svårlästa manuskript, insamlade statistiska uppgifter o. s. v.¹²⁹ Energisk, hjälpsam, tillgiven och uppoffrande blev hon med åren allt outhärligare för Anna Sandström. Naturligtvis kom hon i denna situation att utöva ett visst milt tyranni över henne.

¹²⁷ "Nu står mitt hopp till Sigrig Sandberg", skrev hon i o. a. brev.

¹²⁸ Brev till Kerstin Wall 28 febr.—2 mars 1904, a. vol.

¹²⁹ Se t. ex. Sigrig Sandbergs brev till Anna Sandström 18 aug. 1904 (hatt och regnkappa), odat. s. å. (böcker, underkläder, ylleväst), 23 febr. (lärare vid seminariet) 29 juli (bokkofferten) odat. 1905 (skatten), odat. 1906 (klänningen) d:o 1906? ("Verdandi"), 19 aug. 1907 (korrektur), 4 jan. 1908 (brevkort m. poststämpel, korrektur) 19 nov. 1909 (statsanslaget), 2 sept. 1910 (nyckeln) 3 febr. 1912 (poststämplat brevkort, tågplatsnummer), 17 juli 1911 (klichéer), 20 mars 1912 (villans möblering), 30 mars 1912 (d:o samt lån), 11 apr. 1921 (hushållet), 24 aug. 1926 (postanvisning) o. pass., ASA, III: 6.

Den ständiga omtanken om Anna Sandström ledde väl också till att hon i någon mån överdrev sin "vakhållning" och mer eller mindre medvetet hindrade andra att komma i närmare kontakt med henne. Men att hon besparade Anna Sandström många av detta levernets bekymmer, därom råder ingen tvekan. Anna Sandström var henne också djupt tacksam för hennes osjälviska arbete. "Jag har inte så mycken anledning att tacka någon människa för det förflutna året", skrev Anna Sandström den 31 dec. 1904, "som dig. Låt oss inte vara mångordiga: Gud välsigne dig för vad du har varit för mig, stackars övergivna".¹³⁰ Den ganska omfattande och mångåriga brevväxlingen dem emellan, som sträcker sig från 1904 till 1930, rymmer givetvis rätt litet av allmänt intresse men svämmar i gengäld över av upplysningar om vardagslivets omsorger, lust och olust. Formen i Anna Sandströms brev är rapsodisk och okonventionell med riklig mängd av ömma, skälska och spefulla tilltalsord och fladdrande övergångar från ämne till ämne. Sigrig Sandbergs brev äro kanske mera korrekta och sakliga men genomlysta av ständig omtanke om vännen.

Till sina äldsta och bästa vänner kunde Anna Sandström med skäl räkna Kerstin Wall. De hade varit kolleger i Åhllinska skolan. Under somrarna på 1870-talet hade deras respektive familjer bott på Furusund och idkat flitigt umgänge. När Anna Sandström startat sin egen skola, biträdde Kerstin Wall henne som timlärarinna i matematik och naturkunnighet, vanligen generöst avstående från alla löneanspråk. Hennes bror — August Wall — som tjänstgjort inom ecklesiastik- och sjöförvarsdepartementen, utnämndes år 1903 till landshövding på Gotland. Han var ogift, och systemen följde honom till Visby för att

¹³⁰ Anna Sandström till Sigrig Sandberg 31 dec. 1904, ASA, II: 3. I ett brev från ungefär samma tid (endast delvis bevarat) skrev Anna Sandström till Kerstin Wall om Sigrig Sandberg: "En bättre hjälp kunde jag inte tänka mig; hon är nästan som en föryngrad upplaga av Tante — ja, det nästan stöter på underverk, att Mathilda /: Sundbärg/ händelsevis skulle stöta på henne i somras i Blekinge och rekommendera henne till att bli vikarie efter Anna Schuldhess. Hon har så mkt sunt förstånd och är trots sin ungdom så erfaren, att jag har redan vant mig att fråga henne till råds om nästan allting. Och så därtill lugn och alldeles osjälvisk och intresse för allting", ASA, II: 4.

förestå hans hus. Härifrån flyttade man tillbaka till Stockholm, sedan August Wall år 1909 utnämns till regeringsråd. Efter återkomsten till Stockholm trädde de båda vännerna ånyo i nära kontakt med varandra. Kerstin Wall åtog sig bl. a. att sköta räkenskaperna för skolan och seminariet, något som befriade Anna Sandström från många bekymmer. Kerstin Wall var praktisk, klok och världsvan, ”på en gång harmoniskt lugn och outtröttligt verksam”.¹³¹ Anna Sandström beundrade hennes förmåga att ”utföra allt möjligt arbete, både intellektuellt och praktiskt utan buller och bång”.¹³² Själv hyste Anna Sandström stor respekt för ”de s. k. praktiska människorna”, men hon hade funnit, att ”dugligheten” ofta var förenad med ”häftighet och otålighet”. Något sådant hade hon aldrig märkt hos väninnan — ”du arbetar lika lugnt med både förståndet och handen och tänker bara på att hjälpa och glädja andra, och inte på att förödmjuka dem”.¹³³

Brevväxlingen mellan de båda vännerna sträcker sig över en mycket lång tid, för Anna Sandströms del från hösten 1876 till våren 1931, två månader innan hon gick bort.¹³⁴ Den har, som den föregående framställningen utvisar, lämnat många värdefulla bidrag till belysningen av Anna Sandströms utveckling. Den skär tvärs igenom ett livsöde, från ungdomens orostid med dess förhoppningar och besvikelser till ålderdomens svala ro och stilla resignation. Korrespondensen fram mot 1903 utgöres mest av sommarbrev, vari man utbytte intryck och erfarenheter från skilda vistelseorter i in- och utlandet.¹³⁵ Under familjen Walls Gotlandssejour blir brevväxlingen fylligare och mera utspridd över de olika årstiderna. Kerstin Wall lämnar sin vän utförliga

¹³¹ Anna Sandström till Kerstin Wall 18 juni 1908, ASA, II: 4. Brevet var skrivet i anledning av Kerstin Walls 50-årsdag den 20 juni.

¹³² O. a. brev.

¹³³ A. brev.

¹³⁴ Anna Sandströms första brev är daterat 1 sept. 1876, det sista 25 mars 1931, Kerstin Walls korrespondens sträcker sig från 15 juli 1881 till 12 aug. 1916.

¹³⁵ Anna Sandströms brev ha utnyttjats i den tidigare framställningen. Av Kerstin Walls brev må hänvisas till dem av 15 juli 1881, 21 juni 1882, 2 sept. 1890, 28 juni 1891, 1 sept. 1894, 28 juli 1896, ASA, III: 8.

Lärarinnan Kerstin Wall.

Foto omkr. 1905.

redogörelser för sällskapslivet i Visby — sett från residensets horisont — med dess otaliga representationsmiddagar, baler och soiréer, under det Anna Sandström håller henne à jour med skolans och huvudstadslivets händelser.¹³⁶ Unionsbrytningen 1905 ger naturligt nog stoff till ömsesidiga reflexioner. Anna Sandströms inställning har tidigare utförligt berörts.¹³⁷ Kerstin Wall delade väl i stort hennes uppfattning men intog dock en moderat hållning i några av huvudfrågorna. Hon konstaterade, att ”alla människor” på Gotland voro ”lojala” och ”fosterländskt sinnade”. Förbittringen ”mot normännens tilltag” var emellertid stor, och många hade t. o. m. ”varit helt krigiska”. Det senare kunde hon själv aldrig ”sympatisera med”, hur ”arg” hon än var på norrmännen.¹³⁸ Anna Sandströms miss-

¹³⁶ Se t. ex. Kerstin Walls brev av 11 okt., 18 dec. 1903, 17 jan., 22 jan., 22 febr., 15 juni, 27 nov., 27 dec. 1904, 20 febr., 27 maj 1906, 14 jan., 27 juni 1907, 25 mars 1908 o. pass., a. vol. Anna Sandströms brev, som äro ganska talrika, röra huvudsakligen fostermoderners sjukdom och död, förhållandena inom skolan o. d.

¹³⁷ Se den föregående framställningen 240 ff., 396.

¹³⁸ Brev av den 17 juli 1905.

tänksamhet mot Karl Staaff delade hon inte. Hon hoppades, att han skulle "hålla norrmännen stängna" vid Karlstadsunderhandlingarna. "Däremot tror jag mer än du tycks göra på hans 'renhårighet'."¹³⁹

I och med Kerstin Walls återkomst till Stockholm 1909 tunnade korrespondensen av naturliga skäl ut. De båda vännerna träffades nu nästan dagligdags — familjen Wall bodde i Djursholm och Anna Sandström i Stocksund — och brevskrivningen förlades till tider, då de voro åtskilda, t. ex. under somrarna eller under resor i utlandet. De många breven, som under tidernas lopp växlats dem emellan, vittna om en ovanligt harmonisk vänskap och en sällsynt uthållig intressegemenskap. En för båda naturlig noblesse förenade dem genom livet.

---

¹³⁹ Brev av den 1 sept. 1905.

MOT AFTONEN

Vid slutet av vårterminen 1926 lämnade Anna Sandström, som tidigare nämnts, sin tjänst vid seminariet. Hon var nu 72 år gammal och borde haft rätt att få njuta sitt otium. I själva verket var hon alltför vital för att åstunda en mer eller mindre vegetativ tillvaro. Efter två år var hon grundligt utledsen på att sitta med armarna i kors. På våren 1928 tog hon upp en tanke, som länge sysselsatt henne, nämligen att genom kurser i olika ämnen organisera en fortbildning för lärare. I maj s. å. utfärdade hon ett upprop med inbjudan att deltaga häri.¹

Huvudsyftet med "Anna Sandströms fortbildningskurser för lärare", som blev det officiella namnet på organisationen, angavs i uppropet vara att "bereda lärare tillfälle till utvidgande och fördjupande av sina kunskaper". Så hastigt som utvecklingen fortlöpte både inom vetenskapen och det praktiska skolarbetet, ställde det sig ofta svårt, framhölls det, särskilt för yngre lärare att "på egen hand följa med nya forskningsresultat och nyutkommen facklitteratur". Man såg gärna, att lärare "av olika kategorier" deltog i det planerade fortbildningsarbetet. Kurserna voro så anordnade, att en lärare skulle kunna följa dem jämsides med sitt skolarbete. Utbildningen skulle ske dels i form av föreläsningar, dels genom seminarieövningar och "ämnesmetodiska diskussionscirklar". Föreläsningarna voro avsedda att ha "vetenskaplig läggning" men skulle i möjligaste mån inriktas på "undervisningens praktiska behov". Kurserna, som även stodo öppna för "bildningsintresserade icke-lärare", skulle ledas av ett särskilt "studieråd".

---

¹ Ett preliminärt program utgavs 1928. Följande år lämnades en utförligare redogörelse för första arbetsåret (Stockholm 1929). I båda ingår uppropet, dat. "i maj 1928".

På hösten 1928 började började kurserna sin verksamhet. Av deltagarantalet att döma fyllde kurserna ett faktiskt behov — 174 personer deltog däri första arbetsåret.² Undervisningen var i regel förlagd till kvällarna och omfattade följande ämnen: Allmän praktisk pedagogik, psykologi, religionskunskap, historia, litteratur- och konsthistoria, svenska, engelska, franska, tyska, italienska, geologi, geografi, botanik och välläsning. Kursen i allmän praktisk pedagogik arbetade som studiecirkel och leddes av förste folkskolinspektören fil. dr Karl Nordlund. I religionskunskap behandlades evangelierna textkritiskt av lektorerna Ivar Holm och Hans Scholander. I historia, där lektor Wilhelm Carlgren, byråchefen Otto Järte samt journalisterna fil. doktorerna Verner Söderberg och Yngve Lorents stodo för undervisningen, uppdrogos huvuddragen av den politiska och ekonomiska utvecklingen under imperiaalismens och socialismens tidevarv. Föreläsningarna i litteraturhistoria hölls av fil. lic. Olof Rabenius och ägnades huvudsakligen åt naturalismen, under det skriftställaren fil. dr Carl G. Laurin informerade om 1400-talets italienska renässans. Kursen i svenska bedrevs i proseminarieform under ledning av dåvarande lektorn Erik Wellander och behandlade svensk språkriktighet. Undervisningen i engelska (lektor Carl O. Koch), franska (lektor Hugo Hultenberg) och tyska (lektor Otto Heinertz) bestod dels i föreläsningar, dels i praktiska övningar, de senare för infödda akademiska lärare. Undervisningen i italienska var lagd som nybörjarkurs (lärarinnan Mathilda Sundbärg). Föreläsningar i geologi (professor T. G. Halle), geografi (fil. kand. Märta Berg) och botanik (docenten Karl Afzelius) behandlade skilda ämnesområden med särskild hänsyn till undervisningens krav.

Under andra arbetsåret (1929—30) — kurserna räknade nu 193 deltagare³ — bedrevs undervisningen efter i stort sett samma linje som tidigare. Någon kurs i historia förekom ej. Som

² Redogörelsen 1928—29, s. 16. Å s. 5 uppges antalet deltagare ha varit 133 på höstterminen och 151 på vårterminen. Den största kontingenten deltagare kom från flick- och samskolor (83) och folk- och småskolor (41). "Icke-lärarna" utgjordes av 30 personer.

³ Redogörelsen för andra arbetsåret, Stockholm 1930, s. 15. Deltagarna rekryterades detta år främst från folk- och småskolor (85) därefter från flick- och samskolor (66).

nya ämnen uppträdde allmän fonetik (rektor Herman Söderbergh) och fysik (lektor Elis Hjalmar). Därjämte anordnades kulturhistoriska demonstrationer under ledning av prof. J. G. Andersson — östasiatiska samlingarna — amanuensen E. E:son Ugglå — Drottningholms slott — intendenten Sigurd Wallin — 1600-talsrummen i Nordiska museet — samt intendenten Gunnar Mascoll Silfverstolpe — Riddarhuset.

En viss beskärning av utbildningen ägde rum under det tredje arbetsåret (1930—31). Kurserna i litteraturhistoria, allmän fonetik, franska, geologi, geografi, fysik och välläsning inställdes. I gengäld återupptogs undervisningen i historia, där man emellertid övergav den tidigare anordningen att behandla ett större sammanhängande tidsavsnitt och i stället överlät åt särskilda fackmän att belysa aktuella spörsmål i modern svensk forskning. Sålunda föreläste fd professorn Birger Nerman om Sveriges första storhetstid, docenten Salomon Kraft om Heliga Birgitta som politiker, docenten Sven Grauers om den svenska riksdagen under karolinska tiden samt prof. Eli Heckscher om de svenska näringarnas utveckling sedan Gustav Vasas tid.⁴

Anna Sandström deltog icke själv som föreläsare men följde med stort intresse arbetet på kursernas planläggning. Hon var ofta med på de samkväm, som brukade avsluta terminerna. Vid den första av dessa sammankomster, i december 1928, höll hon ett kort hälsningstal.⁵ Hon erkände, att hon befunnit sig i stark spänning i det ögonblick, då hennes idé om lärarnas fortbildning skulle träda ut "i verkligheten". Hon hade emellertid mycket snart blivit övertygad om den allmänna meningen bland lärarna, "att fortbildningskurser av detta slag voro behövliga". Den stora anslutningen av deltagare hade inneburit en livlig "uppmuntran" för henne. Det var en gängse erfarenhet, att den ungdom, som nyss avlagt sin examen för inträde på lärarbanan, ansåg sig ha ha inhämtat "ansenliga kvantiteter av kunskap". Man utgick nämligen då från "den möda", som förvärvandet hade kostat. Situationen blev en annan, när vederbörande själv

⁴ Redogörelse för tredje arbetsåret, Stockholm 1931. Antalet deltagare utgjorde detta år 113, varav 46 från små- och folkskolor, 38 från flick- och samskolor.

⁵ En avskrift efter ett blyertsutkast från dec. 1928 i ASA, IV: 8.

stod i katedern och hörde en röst säga, "Var så god, var nu den givande, strö ut av dina kunskapsskatter, ordet är ditt!" Många av de unga lärarna, "och just de bästa", märkte då mindre "den fullhet de voro så glada över" än de "förargliga *tomrum*", som de förut icke lagt märke till. Man har ingen anledning att anklaga universitet eller seminarier för detta förhållande. "Ingen studiekurs i världen kan fullkomligt anpassas efter elevens kommande arbetsuppgift, den verkliga anpassningen sker först under arbetets gång — därav behovet av fortsatta studier." Visst var lärarkallet "litet tröttsamt" — det kunde man ju "oss emellan" gärna medge. Det präglades väl också liksom alla andra yrken av "en viss enformighet". Men lyckligtvis var lärarens arbetsglädje också slitstark, även om han kände behov av ombyte. För en person med studiehåg borde "ett nyupptaget teoretiskt studium ofta kännas som verklig vila och vederkvickelse".

De ekonomiska förutsättningarna för kursverksamheten voro givetvis föga lysande. Man tog av deltagarna upp en avgift, varierande efter antalet kurser, som bevistades. Den största utgiftsposten utgjorde föreläsningens arvoden, som uppgingo till c:a 8,000 kr. per år. För de två första verksamhetsåren föreligga tablåer över inkomster och utgifter, däremot ej för det tredje året.⁶ I deltagaravgifter och smärre gåvor inflöto 1928—1929 8,450 kr. Utgifterna belöpte sig till 11,050 kr. och utgjordes av föreläsningens arvoden (8,400), hyra (1,000), städning o. d. (500) samt övriga omkostnader (1,150) — annonser, tryck, maskinskrivning, inventarier, förbrukningsmateriel, samkväm. En brist på 2,600 kr. hade härigenom uppstått. Under andra arbetsåret sänktes deltagaravgifterna något, sedan man erhållit diverse bidrag till föreläsningens arvoden (1,045) samt ett understöd från stiftelsen "Lars Hiertas Minne" (2,500).⁷ Inkomsterna uppgingo härigenom till 9,965 kr., varav deltagaravgifter 6,420. Utgif-

⁶ Tablåerna ingå i f. a. volym.

⁷ Ett koncept till skrivelse till stiftelsen av 28 febr. 1930 finnes bevarat i o. a. volym. Man vände sig samtidigt till styrelsen för A.B. Custodia och begärde att ur Oskar och Maria Ekmans donationsfond erhålla ett understöd av 2,000 kr., enligt koncept i o. a. volym. Den 29 mars 1930 meddelade sekreteraren för stiftelsen "Lars Hiertas Minne", att ett anslag på 2,500 kr. beviljats, a. vol.

terna belöpte sig till 12,530 kr. Föreläsningens arvoden drogo 8,280 kr., hyra med värme och belysning 2,700, städning 750 kr. samt övriga omkostnader 800 kr. Årets brist uppgick till 2,565 kr.

Att man i längden icke skulle kunna hålla kurserna vid liv om icke bidrag från det allmännas sida i någon form kunde påräknas, stod klart för Anna Sandström. En framställning till K. M:t i detta syfte ledde dock icke till något resultat.⁸ Hennes bortgång i maj 1931 medförde emellertid en förändring av hela situationen. Med det tredje arbetsåret avslutades definitivt Anna Sandströms fortbildningskurser. Att de fyllt en viktig uppgift, därom torde ingen tvekan råda. Det initiativ hon tagit skulle i sinom tid och med helt andra resurser fullföljas av de officiella myndigheterna.

* * *

Anna Sandströms ekonomiska förhållanden äro icke så alldeles lätta att utreda. Hon ägde från början sin skola, men den var, som förut nämnts, ingalunda någon god affär, även om ekonomien efter hand förbättrades, dels genom bidrag från stat och kommun, dels genom ökat elevantal. År 1904 inträdde skolans bitr. föreståndarinna Maria Lodin som delägare i företaget. Huruvida hon härvid satsat något nytt kapital är icke känt. Enligt det avtal, som ingicks mellan henne och Anna Sandström, skulle de gemensamt äga skolan. Om någon av dem ville upphöra med verksamheten eller avled, under det skolan innehades av dem, skulle den andra vara berättigad att mot en "redan nu fastställd lösensumma av etthundra (100) kronor" övertaga skolan och därefter ensam ansvara för skolans förbindelser.⁹ Senare — år 1915 — sattes företaget på aktier, och "Anna Sandströms skolas aktiebolag" bildades. I detta erhö-

⁸ Enligt det maskinskrivna konceptet till brevet till stiftelsen "Lars Hiertas minne" 28 febr. 1930 hade studierådet redan i maj (1929) ingått till K. M:t med en ansökan om statligt understöd, och denna hade "ehuru med reducerande av anslagssumman" förordats av skolöverstyrelsen. Framställningen hade dock icke lett till någon K. M:ts åtgärd.

⁹ Avtalet, daterat Stockholm den 8 juni 1904, ASA, IV: 4.

Anna Sandström 99 aktier å nominellt 100 kronor och Maria Lodin 98. Samtidigt överenskommo de båda ursprungliga ägar-
na, att den av dem, som överlevde den andra, skulle "med full
och oinskränkt äganderätt" erhålla den andras aktier.¹⁰ Strax
före sin död i maj 1931 annullerade Anna Sandström detta "in-
bördes testamente"¹¹ och bestämde i sitt eget testamente den
2 maj 1931, att hennes aktier i bolaget skulle överlämnas till en
stiftelse, vilken skulle förvaltas av styrelsen för "Anna Sand-
ströms skolas aktiebolag".¹²

Samtidigt som skolans och seminariets lokalbehov på sin tid
hade tillgodosetts genom en nybyggnad, bildades "Aktiebolaget
Anna Sandströms skolhusbyggnad" med en från skolan och
seminariet helt skild förvaltning. Bolaget ställde lokaler till de
båda undervisningsanstalternas förfogande mot en överenskom-
men hyra. I detta företag tecknade Anna Sandström ett mindre
antal aktier. I sitt ovan anförda testamente av 2 maj 1931 ut-
tryckte hon en önskan, att styrelsen för skolbolaget skulle söka
förvärva största möjliga antal aktier i byggnadsbolaget och
därefter sammanslå de båda företagen till ett, som efter hand
skulle likvideras. De tillgångar, som därefter återstode, skulle
överlämnas till en nygrundad stiftelse, benämnd "Stiftelsen
Anna Sandströms skola" och denna skulle genom sin verksamhet
och sitt namn uteslutande vara knuten till skolföretaget.¹³ De
aktier Anna Sandström ägde i skolföretaget, skulle, som förut
nämnts, efter hennes död tillfalla en stiftelse, benämnd "Anna
Sandströms stiftelse", vilkens syfte vore, att främja en fortsatt
verksamhet vid Sandströmska skolan "i överensstämmelse med
den pedagogiska riktning, efter vilken skolan hittills arbetat".¹⁴

* * *

Om Anna Sandström haft en klart bestämd lön som förestän-
darinna såväl vid skolan som seminariet samt kunnat påräkna

¹⁰ Inbördes testamente 15 juni 1915, orig. i f. a. vol.

¹¹ Återkallelsen är daterad Stocksund 14 apr. 1931, o. a. vol.

¹² Testamentet 2 maj 1931, orig., o. a. vol.

¹³ O. a. testamente.

¹⁴ O. a. testamente.

Anna Sandströms villa — "Uffegården" — i Stocksund.

en skälig rörelsevinst av sina tvenne undervisningsanstalter,
skulle hon i själva verket haft en ganska god ekonomi. Genom
arv efter modern och fosterföräldrarna hade hon erhållit efter
tidens förhållanden icke obetydliga belopp.¹⁵ Hennes pedago-

¹⁵ Som förut nämnts erhöll hon efter modern c:a 9,000 kr. i bank-
aktier (Hälsinglandsbanken). Dessa (25 st.) hade den 31 dec. 1914 ett
lörsvärde (775) av 17,825, enl. avskr. av Anna Sandströms själv-
deklaration 1915, ASA, IV: 4, och nådde följande år en toppkurs på
870 kr. De utbyttes senare (1918) mot aktier i Mälardömsbankens
bank, och vid slutet av s. å. ägde Anna Sandström 151 lotter häri med
ett sammanlagt börsvärde av 36,768 kr (110 à 253, 41 "nya" lotter
à 218 kr). Följande år hade deras värde sjunkit till 28,690 kr. De
gingo sedan oavbrutet ned och noterades i slutet av 1921 i 88 kr.
Närmare hälften härav avyttrades, och vid slutet av 1924 ägde hon
kvar 81 aktier, nu värderade till 77 kr. År 1925 ingicks en fusion
mellan "Mälardömsbanken" och Svenska handelsbanken, och denna trädde
i kraft 1926. Anna Sandström erhöll därvid 48 aktier, vilka i slutet
av år 1927 noterades till 175 kr. per styck. Dessa avyttrades efter hand,

giska författarverksamhet hade åtminstone i ett avseende — läseboken "Natur och arbetsliv" — tillfört henne någon inkomst.¹⁶ Hon hade med dessa och andra medel kunnat förvärva sig en egen bostad — en villa — i Stocksund.¹⁷ Icke dess mindre hade hon ofta bekymmer med sin ekonomi. Orsakerna voro flera. Hon var sparsam i smått men knappast i stort och hade föga sinne för ekonomiska realiteter. Hennes löneförmåner voro starkt fluktuerande och nådde aldrig upp till en nivå, som svarade mot hennes arbetsinsatser och ansvar. Hon var genomgående starkt underbetald som skolledare. Under 1900-talets första decennium och de följande åren fram mot världskrigets utbrott, då priser och löner voro relativt konstanta och något så när anpassade efter varandra, synes hennes ekonomiska villkor varit jämförelsevis drägliga. Hon kunde då i regel ta ut en lön av sammanlagt 3,600 per år — 900 från skolan och 2,700 från seminariet.¹⁸ Men den kraftiga inflationen under första världskriget blev ödesdiger och trasslade obevekligt till hennes eko-

och i slutet av 1930 ägde hon blott 7, noterade till 222, kvar. Hennes bouppteckning av 16 och 17 juni 1931 upptar endast 2 dylika aktier.

Fosterfadern hade på sin tid testamenterat henne 8,000 kr. (se den föregående framställningen s. 166) men dessa utföllo ej förrän 1901. Maria Hagberg hade i sitt testamente 30 jan. 1893 med tillägg 19 okt. 1903 (avskrift i bouppteckningen 4 febr. 1904, SSA) bestämt, att av hennes kvarlåtenskap skulle efter vissa avdrag bildas en fond, vars avkastning skulle disponeras av Anna Sandström, så länge hon levde. Fonden var från början väl placerad huvudsakligen i 5 % järnvägs- och industriobligationer, som torde givit en utdelning på c:a 3000 kr årligen. Efter hand synes mindre lyckade omplaceringar ha ägt rum och under 1920-talet lämnade den en utdelning på i runt tal 1660 kr. En livränta i Ränte- och kapitalförsäkringsanstalten i Stockholm gav henne från 1914 ett årligt bidrag på 534—565 kr.

¹⁶ Se den föregående framställningen s. 261 ff. "Natur och arbetsliv" trycktes i stora upplagor. Vad dessa inbringat henne i honorar är icke alldeles lätt att säga. När den första volymen trycktes, fick hon ut ett förhandshonorar på 5,000. Under tiden 1914—24 uppbär hon sammanlagt c:a 10,000 kr. (9,463) av hennes deklarationer att döma, ASA, IV: 4.

¹⁷ Villan, den s. k. "Uffegården" i Stocksund, var taxeringsvärderad till 30,000 kr. enligt deklarationerna samt bouppteckningsinstrumentet, a. vol.

¹⁸ Så framgår av deklarationerna ex. gällande åren 1914 och 1915, a. vol.

nomi. Från seminariet kunde tidvis ingen lön alls utbetalas, och hon fick själv satsa pengar för att täcka bristen i dess budget. Under åren 1917—1926 utbetalade hon av egna medel 17,085 kr. för att kunna hålla rörelsen i gång.¹⁹ En höjning av lönen från skolan inträdde med 1920-talet, så att hon därunder kunde räkna med 6—7,000 kr. årligen,²⁰ men seminariets brist fortfor alltjämt — 1928 uppgick den till 1,505 kr., och sista läsåret 1928—29 gick med en förlust på 5,395 kr.²¹ Vid avgången från den aktiva skoltjänsten 1926 erhöll hon en pension från Statens pensionsanstalt å 1,460 kr. per år. Från Svenska lärarinnors pensionsförening uppbär hon 150 kr. årligen. Härtill lade "Anna Sandströms skolas aktiebolag" för sin del en pension å 2,640 kr.²² Den senare var emellertid ett frivilligt åtagande, beroende på styrelsens beslut och skolans ekonomi, och kunde under ogynnsamma konjunkturen helt eller delvis bortfalla. Den enligt gällande författningar henne garanterade pensionen uppgick sålunda endast till 1,610 kr.²³

Beloppet stod givetvis varken i rimlig relation till det arbete hon utfört eller till de pensioner, som vid denna tid utbetalades till avgående skolledare i statlig eller kommunal tjänst. Tanken uppkom därför att genom en särskild aktion söka förmå staten att tillerkänna henne en pensionsförstärkning, så att hennes sammanlagda pensionsförmåner gingo upp till det belopp, som enligt gällande författningar tillkom en kvinnlig rektor vid ett lärarinneseminarium i statens tjänst. En framställning i detta syfte — undertecknad av ett stort antal personer, som gjort

¹⁹ Utdrag ur räkenskaperna för seminariet i a. vol.

²⁰ Så framgår av avskr. av självdeklarationerna. Av seminariet erhöll hon 1921 kr. 1,907, följande år kr. 800, 1923 kr. 500, 1924 kr. —, 1925 kr. 800 samt 1926 kr. 740, enl. o. a. utdrag ur räkenskaperna för seminariet, a. vol.

²¹ O. a. utdrag.

²² Uppgifterna enl. deklarationerna ange tydligen de faktiska belopp, som hon mottagit, sålunda även dyrtidstillägg.

²³ Vid diskussionen i riksdagen angående en tilläggs pension åt Anna Sandström uppgavs pensionen från Statens pensionsanstalt till 1,000 och från svenska lärarinnors pensionsförening till 117 kr. samt att pensionen sammanlagt med dyrtidstillägg i varje fall icke uppgått till "1,700 kronor som allt". Se Riksdagens prot., Första kammaren 1929, n:r 25, s. 79.

bemärkta insatser på kulturens och uppfostrans områden — hade i dec. 1928 ingivits till Kungl. Maj:t med anhållan om att hon måtte erhålla statspension som ett erkännande av den livsgärning hon utfört.²⁴ Framställningen hade remitterats till såväl skolöverstyrelsen som statskontoret för yttrande, och båda ämbetsverken hade tillstyrkt densamma. Kungl. Maj:t hade emellertid ännu icke tagit ställning till frågan, och då ärendet ansågs brådskande — Anna Sandström var vid denna tid 75 år gammal och dessutom sjuklig — åtog sig tvenne riksdagsmän, professor Johan Bergman i första kammaren och rektor Gustav Mosesson i andra, att genom motioner vända sig direkt till riksdagen för frågans lösning. Genom tvenne likalydande motioner, vari flera kammarledamöter instämde, yrkade motionärerna år 1929, att Anna Sandström skulle tillerkännas ett statligt pensionstillägg, så att hennes samtliga pensionsförmåner uppginge till 4,600 kr. per år samt att därtill ett mindre belopp finge utgå som pensionsförhöjning enligt då gällande bestämmelser. Det beräknades, att statens utgifter för ändamålet i fråga skulle belöpa till sammanlagt 4,068 kr.²⁵

Bankoutskottet, som haft att bereda frågan, framhöll i sitt yttrande, att Anna Sandström icke innehaft anställning i statens tjänst och därför ej kunde påräkna pension i vanlig mening. Förslaget om pension åt henne vore därför att betrakta som ett önskemål att ge uttryck åt erkännande ”för av henne utövad framstående verksamhet på undervisningsväsendets område”. Det tillkom enligt utskottet Kungl. Maj:t att avgöra, om denna verksamhet vore av sådan beskaffenhet, att den kunde motivera ett dylikt erkännande från statens sida, varför utskottet icke ansett sig böra tillstyrka riksdagen att pröva själva sakfrågan, ”innan Kungl. Maj:t tagit ställning” till densamma. Utskottet avstyrkte därför bifall till de väckta motionerna. En reservation mot utskottets beslut hade emellertid avgivits av redaktör Anton Wikström, som hemställt, att Anna Sandström å allmänna

Anna Sandström i sitt hem.

²⁴ Se koncept till skrivelsen till K. M:t, ASA, IV: 9, samt prof. Johan Bergmans och rektor Gustav Mosessons yttranden den 27 apr. 1929 i resp. första och andra kammaren (prot. s. 78 och 41).

²⁵ Se Första kammarens prot. n:r 25 år 1929, lörd. 27 apr., s. 76 ff., samt Andra kammarens prot. n:r 31 år 1929, s. d., s. 41 ff.

indragningsstaten från den 1 juli 1929 under sin återstående livstid skulle få uppbära en pension av 4,068 kr.²⁶

²⁶ F. a. källor.

Utskottet hade sålunda avstyrkt motionerna, men "skrivningen" var relativt välvillig. Utskottet hade indirekt givit Kungl. Maj:t en vink om att inkomma med en proposition i ärendet till ett följande år, om regeringen ansåg sig vilja agera i frågan. I första kammaren gick motionären — prof. Bergman — i elden för ett omedelbart avgörande med desavouering av utskottets uppskovsförslag. Det rörde sig, framhöll han, om en "mycket obetydlig utgift för staten". Alla erkände, menade han, att Anna Sandströms långvariga och fruktbärande livsgärning varit banbrytande och nära nog saknade motstycke. Utom som skolledare hade hon också varit verksam som pedagogisk författare. Hennes livsgärning hade utförts i en anda, som "alltid varit sund och kulturfylld". Hennes verksamhet hade burits upp av "sällsynt djupgående insikter och av brinnande kärlek till livskallet och till ungdomen". Hennes idéer hade varit "på en gång klara och djupa, utgångna från en fullödig och harmonisk personlighet". I själva verket vore hon "en gestalt av sällsynt hög andlig resning" och hennes verk, namn och minne skulle komma att leva länge "i vår bildningshistorias annaler". Efter att ha berört hennes "första banbrytande pedagogiska verk" — "Realism i undervisningen" — som innebar en verklig "kulturväckelse", och hennes läseböcker i historia och geografi, som intogo en förnämlig plats inom "vår ungdomslitteratur", vände sig talaren mot det argument, som utskottet anfört till stöd för sitt avstyrkande. Hon hade icke innehaft statstjänst, "men hon har gjort staten och fäderneslandet en tjänst, vida betydelsefullare än mången av dem som formellt äro pensionsberättigade".

Under vanliga förhållanden skulle talaren icke ha motsatt sig utskottets förslag om att låta Kungl. Maj:t agera i saken. Men det förelåg enligt hans mening "ett visst periculum in mora". Anna Sandström var gammal och svag. Ett dröjsmål kunde leda till att hon aldrig finge komma i åtnjutande av den föreslagna pensionen. Saken vore ju redan utredd. De tillfrågade myndigheterna hade tillstyrkt. Det vore ingen mening i att "dröja med det anspråkslösa statserkännandet". Han slutade med att vädja till kammaren att biträda reservationen.

Utskottets talan fördes av dess ordförande — överdirektör Carl Svensson — som underströk, att det här var fråga om en

"ärespension". Utskottet ansåg, att man borde vara försiktig med dylika pensioner och endast i undantagsfall bevilja dylika och först efter framställning från Kungl. Maj:t. Utan att vilja ge sig in på någon granskning av Bergmans anförande, "som ju andades mycken beundran för fröken Sandströms gärning", yrkade han bifall till utskottets förslag. Majoriteteten i kammaren följde hans anvisning, men röstövervikten var ringa — 39 mot 34. Några strikta partilinjor kunde inte spåras. Mot den socialdemokratiska utskottsordförandens förslag talade t. ex. den socialdemokratiska skolmannen lektor Oscar Olsson.²⁷

I andra kammaren uppträdde motionären — rektor Moseson — och framförde liknande synpunkter i ärendet. Han underströk, att det inte som i övriga pensionsfrågor, som behandlats i riksdagen vid dagens förhandlingar, gällde att "hålla nöden borta ifrån en uttjänt persons dörrar", utan att det här var fråga om att ge "ett offentligt erkännande åt en av de mest förtjänta personerna inom det svenska undervisningsväsendet". Anna Sandström hade här gjort en insats av bestående värde, "en kulturinsats av icke vanliga mått". Som bankoutskottet icke ansett sig kunna ingå på någon realgranskning av ärendet utan hänvisat till en blivande framställning från Kungl. Maj:t, hade talaren icke velat framställa något yrkande men begagnade tillfället att rikta en direkt hemställan till ecklesiastikministern att välvilligt beakta de många framställningar, som inkommit "från framstående män och kvinnor på uppfostrans område" men också vad "myndigheterna sagt i detta avseende". Han vädjade till statsrådet att om möjligt till nästa riksdag vidtaga lämpliga åtgärder, så att Anna Sandström kunde komma i åtnjutande av den begärda pensionen. Det vore "en gärd av rättvisa", om hon, innan hon slutade sitt "långa och gagneliga värv", kunde få erfara, att det allmänna visade sig sätta värde på vad hon utrett. I hans anförande instämde icke mindre än 19 ledamöter, representerande samtliga partier.²⁸

²⁷ Första kammarens o. a. prot. 27 apr. 1929, n:r 25, s. 80.

²⁸ Andra kammarens f. a. prot. 27 apr. 1929, n:r 31, s. 41 f. Instämmanden hade gjorts av fröken Wellin samt herrar Holmdahl, Engberg, Ekman, Carleson, Laurén, Olsson i Rimforsa, Hamrin, Holmgren, Thomson, Weibull, Petersson i Lerbäcksbym, Weijne, Björling, Sandwall, Johansson i Edsbyn, Heiding, Wikström och Lindmark.

Sedan bankoutskottets förslag även segrat i andra kammaren, hade frågan fallit. Den ansågs emellertid allmänt ha fallit framåt genom utskottets välvilliga "skrivning" och de positiva uttalandena i kamrarna. Man antog för givet, att Kungl. Maj:t skulle beakta vad som anförts och inkomma med proposition i ärendet. Mot all förmodan blev det icke fallet. Regeringen — här var givetvis ecklesiastikministern Claes Lindskog den närmast ansvarige — beslöt den 31 jan. 1930 att lämna den inlämnade framställningen om pension för Anna Sandström utan avseende. Någon proposition kom sålunda icke att inges till 1930 års riksdag, och därmed hade frågan givetvis råkat i ett avsevärt försämrat läge. Bankoutskottet och regeringen befunno sig på samma linje, och utsikterna att kunna driva igenom ett beslut i motsatt riktning voro små. Johan Bergman gav emellertid icke slaget förlorat. Han väckte på riksdagen 1930 en ny motion med samma yrkande som förut.²⁹ Bankoutskottet avstyrkte i sedvanlig ordning, och den 1 mars kom ärendet upp i kamrarna. Huvudanförandena höllos i första kammaren av Johan Bergman och Carl Svensson. Den förre sökte till en början förtaga verkan av Kungl. Maj:ts oväntade hållning — att ej framlägga proposition — med förklaringen, att regeringen ansett sig bunden av rent formella synpunkter — Anna Sandström hade aldrig varit i statstjänst. Men enligt hans mening behövde riksdagen ingalunda känna sig lika bunden. Han anförde i detta sammanhang en rad analoga exempel på riksdagsbeslut om pensioner åt personer, som icke kunnat åberopa statstjänst men gjort märkliga insatser på skilda kulturområden. Efter att ånyo ha berört Anna Sandströms "enastående betydelse för svenskt undervisningsväsen" och placerat henne på samma linje "som de största gestalterna i vår uppfostringshistoria" — han jämförde henne med Anders Fryxell, Torsten Rudenschöld, Per Adam Siljeström och Fridtjuv Berg — ville han varna för en överdriven fruktan för de konsekvenser beviljandet av den föreslagna pensionen kunde få. Fallet var i sitt slag enastående. Riksdagen hade också i andra sammanhang satt sig över "konsekvensfaran". Man måste bedöma "varje fall efter dess

²⁹ Se härom Första kammarens prot. den 1 mars 1930, n:r 13, s. 41 ff.

art". Med en skickligt genomförd vädjan till kammaren "med sina gamla kulturtraditioner" att stödja en i alla avseenden högst behjärtansvärd aktion yrkade han bifall till sin motion.³⁰

Bankoutskottets ordförande — Carl Svensson — ansåg sig böra lägga mera prosaiska synpunkter på ärendet. Det var nödvändigt, att riksdagen iakttog "mycket stor försiktighet", då det gällde utdelandet av "ärespensioner". Anna Sandström befann sig icke "i prekära ekonomiska omständigheter". Kungl. Maj:t hade nyligen behandlat frågan och av allt att döma "ägnat saken mycket sorgfällig och ingående prövning" och därvid icke funnit skäl föreligga att bereda henne ett erkännande i den form, som motionen föreslagit. Under sådana förhållanden kunde man icke undgå att ta hänsyn till Kungl. Maj:ts ståndpunkt. Talaren varnade riksdagen för att låta sig ledas av lätt åstadkomna stämningar. Man borde göra klart för sig, vilka konsekvenser det hade, om man biföll den ena framställningen efter den andra om dylika statsutgifter. Han yrkade därför bifall till utskottets förslag.

Ordföranden fick i debatten egentligen endast stöd av en av sina partikamrater, förtroendeman Charles Lindley.³¹ Denne erkände villigt, att han inte hade "den ringaste kunskap om fröken Sandströms livsgärning" men insåg icke dess mindre det farliga perspektiv, som för framtiden öppnade sig, om motionen bifölls. Man skulle bli överlupen med massor av ansökningar av liknande art. För övrigt ansåg han den föreslagna pensionen alldeles för kraftigt tilltagen. Däremot uttalade sig flera av socialdemokratiska partiets medlemmar för motionen, exempelvis herrar Oscar Olsson, Gustav Möller och Ivar Vennerström. Den förstnämnde uttryckte sin förvåning över Kungl. Maj:ts hållning men kunde inte finna, att denna borde väga tyngre än den

³⁰ O. a. prot. s. 42 ff. I Bergmans yrkande instämde 8 ledamöter, nämligen herrar Almqvist, Johan Peter Johansson, Rosén, David Bergström, Thelin, Fredrik Ström, Thorén och Vennerström.

³¹ Innan Svensson hållit sitt tal med motivering för utskottets ställning, meddelade hans partivän, undervisningsrådet Wilhelm Björck, att han med "stor glädje" skulle ha biträtt förslaget om pensionen, om K. M:t ingivit prop., men då denna uteblivit, måste han bifalla utskottets hemställan (Första kammarens f. a. prot. s. 42).

uppfattning, som kommit till synes inom skolöverstyrelsen och en "fullkomligt enhällig opinion i den pedagogiska världen". Gustav Möller fann det för sin del "staten värdigt" att ge ett erkännande åt en allmänt uppskattad livsgärning och hade inget emot en "nationalbelöning". Att Anna Sandström aldrig varit i statstjänst hade tydligen helt avgjort bankoutskottets ställning men behövde icke vara avgörande för riksdagen. Hon hade visserligen icke tjänat staten men väl varit i "det *allmännas* tjänst", och det vore svårt att dra en "klar skiljegräns" dem emellan. Han hoppades, att riksdagen skulle visa "en generositet", som bankoutskottet av principiella skäl icke kunnat visa. Ivar Venerström ansåg farhågorna för "de farliga konsekvenserna" åtskilligt överdrivna. Statskontoret, som hade samma skyldighet att föra sparsamhetens talan som utskottet, hade icke hyst några betänkligheter på den punkten. Det lilla fattiga Island hade nyligen beviljat sin främste skulptör, som aldrig varit i statstjänst, en pension och hade vid olika tillfällen givit liknande förmåner åt framstående landsmän i samma situation. Det svenska samhället torde näppeligen ta skada av att man honorerade "en ärlig livsgärning", även om den fölle utanför statens tjänst. De stora männen och de stora kvinnorna vore sannerligen ej så många, "att vi riskera statlig bankrutt därför".

Sedan yrkesinspektrisen Kerstin Hesselgren varmt förordat motionen och bl. a. påpekat, att staten själv bar skulden till att Anna Sandström aldrig varit i statstjänst, då staten icke velat sörja för flickornas undervisning på samma sätt som för poj-karnas, och redaktör Mauritz Hellberg understrukt Anna Sandströms insats som pionjär på sitt område, ett förhållande som riksdagen annars ibland brukade uppskatta, samt Bergman och Svensson gjort sina slutpåminnelser, begärdes votering, som utföll så, att utskottets förslag segrade med 49 röster mot 45.³²

I andra kammaren blev resultatet i stort sett detsamma, trots högst beaktansvärda inlägg till Anna Sandströms förmån från flera ledande krafter inom högern, liberalerna och socialdemokraterna. Sålunda uppträdde högermannen Otto Holmdahl, nyligen utnämnd till chef för skolöverstyrelsen, och framlade åtskilliga starka skäl för ett bifall till motionen. En enhällig pe-

dagogisk opinion, underströk han, stod bakom aktionen att be-reda Anna Sandström en statspension, skolöverstyrelsen hade varmt tillstyrkt densamma och statskontoret, som brukade iakta den största varsamhet vid handläggning av dylika ärenden, hade icke ansett fara föreligga för betänkliga konsekvenser. Han fann det därför "både önskvärt, rättvist och riktigt, att pensionen beviljades", då Anna Sandström "genom hela sin livslånga verksamhet i skolundervisningens tjänst dokumenterat sig som en synnerligen framstående och ledande personlighet på detta område". Det vore väl sant, att hon icke varit statsanställd, men hennes insats hade icke dess mindre kommit "det allmänna" till godo. Eleverna, som utgått från hennes seminarium, tjänstgjorde i stor utsträckning vid statliga undervisningsanstalter. Det allmänna erkände numera sin skyldighet att sörja även för den kvinnliga ungdomens utbildning. Det enskilda initiativ, som låg bakom hennes gärning i undervisningens tjänst, vore i högsta grad förtjänt av erkänsla från det allmännas sida, varför han för sin del livligt tillstyrkte bifall till motionen. I hans anförande instämde 11 av kammarens ledamöter, tillhörande skilda partier.³³

Från frisinnat håll framförde f. d. kammarrättsrådet Conrad Carleson och från socialdemokratiskt redaktör Arthur Engberg liknande synpunkter. Engberg fann det inte mer än rättvist, att staten gav sitt erkännande åt en pedagogisk gärning, som den själv dagligen drog nytta av. Han beklagade, att ekle-siastikministern icke framlagt proposition i ärendet. Själv delade han på intet sätt den uppfattning, som många hyste, "att endast Kungl. Maj:t kan bedöma, huruvida det skall inrättas någonting här i landet eller ges en belöning eller en pension". Den rent formella synpunkten, att hon icke varit statsanställd, "måste skjutas åt sidan". Han hoppades, att kammaren skulle hedra sig själv "och sitt goda omdöme" genom att rösta för pensionen.

Det blev tyvärr inte fallet. Det försvar, som presterades för

³³ Andra kammarens protokoll 1 mars 1930, nr 14, s. 50. Instämmanden kommo från fröken Wellin samt herrar Ekman, Järte, Lundqvist i Rotebro, Wachtmeister, Holmgren, Bengtsson i Norup, Weibull, Thomson, Wikström och Anderson i Linköping.

³² Första kammarens f. a. prot. s. 54.

utskottets ståndpunkt av herrar Winkler, Paulsen och Bäcklund, var visserligen mer än lovligt svagt, men vid voteringen befanns flertalet av kammarens ledamöter ha röstat för utskottets hemställan.³⁴ Formalismen hade segrat, och den svenska riksdagen hade skrivit ett föga ärofullt blad i sin historia.

Statsmakternas visade kallsinnighet väckte stark indignation i vida kretsar. Man beslöt några veckor efter det riksdagen fattat sitt beslut att igångsätta en aktion för att på privat väg samla in medel till en pensionsförstärkning åt Anna Sandström. Ett upprop, undertecknat av henne närstående personer, utsändes den 20 mars, och efter endast några veckors förlopp hade insamlingen inbringat 45,000 kr.³⁵ Omkring 1000 personer hade lämnat bidrag.³⁶ Den 8 juli 1930 kunde representanter från insamlingskommittén meddela Anna Sandström resultatet samt överlämna givarnas namnteckningar jämte en adress, så lydande:

”Anna Sandström, som hade snille att skönja, mod att våga, kraft att bryta nya vägar för svensk ungdoms fostran, ägnas i fördnad och tacksamhet denna hedersgåva”.³⁷

Insamlingens syfte angavs i uppropet vara att av medlen bilda en fond, vars ändamål Anna Sandström själv skulle få bestämma. Dock skulle fondens avkastning under hennes livstid helt tillfalla henne, varigenom hon sålunda skulle erhålla en utökad pension. Några bidragsgivare hade direkt yrkat, att hon skulle få fritt disponera över deras gåvor omedelbart utan fondering. Det beslöts därför, att hon skulle få förfoga över 15,000 kr. genast för att därmed frigöras från vissa lån och ekonomiska

³⁴ Andra kammarens f. a. prot. s. 53.

³⁵ Så enligt den redogörelse, som styrelsen för Anna Sandströms stipendiefond avgivit om fondens tillkomst och stadgar (utkast, dat. 13 dec. 1930, ASA, IV: 4). Uppropet var undertecknat av Ernst Almqvist, Natanael Beckman, Märta Berg, Johan Bergman, Conrad Carleson, Ebba Hult De Geer, Gerard De Geer, Signe Thiel Henschen, Honorine Hermelin, Kerstin Hesselgren, Elsa Tamm Kreuger, Selma Lagerlöf, Elin Bonnier Larsson, Carl G. Laurin, Kjerstin Meyer Littorin, Gustaf Mosesson, Oscar Olsson, C. G. Santesson, Karl Tiselius, Sven Tunberg och Anna Wijkander.

³⁶ O. a. redogörelse.

³⁷ O. a. redogörelse.

Anna Sandström i sitt bibliotek.

åtaganden för skolans räkning.³⁸ Återstoden — 30,000 kr. — placerades i tyska obligationer med 7 % ränta och bildade grundstommen i den stipendiefond, som instiftades i slutet av året och för framtiden skulle bära hennes namn.³⁹ Fondens avkastning skulle enligt Anna Sandströms önskan användas främst till hjälp åt lärarinnor vid högre skolor för fortsatta studier.⁴⁰

Anna Sandström, som med djup rörelse mottagit den hedersbevisning, som insamlingen innebar, fick icke länge njuta dess frukter. Hennes hälsa hade länge varit vacklande, och åren började ta ut sin rätt. På våren 1931 drabbades hon av en svår bronkit, som ebbade ut i allmän kraftlöshet. Slutligen tillstötte lunginflammation. Den 26 maj slocknade hennes livslåga.⁴¹

*   *
*   *
*   *

Det är icke lätt att samla de skilda drag, som i det föregående lämnats till belysning av Anna Sandströms liv och gärning, till en helhetsbild av henne själv. Hon var ingalunda den okomplicerade natur, som hon själv i gäcksamma stunder gav sig sken av att vara. Motsatserna voro tvärtom starka, även om de tyglades av en seg vilja, ett klart förstånd och stränga etiska grundsatser. Vek, ömsint, hänsynsfull och med tydlig dragning åt tillvarons

³⁸ Initiativet till denna transaktion togs av civilingenjör Krister Littorin, make till en av Anna Sandströms forna elever. Denne hade hand om insamlingen och ordnade med medlens placering. Ursprungligen var det fråga om 13,000 kr. (Se Littorins brev till Sigrid Sandberg 12 nov. 1930) men beloppet höjdes senare till 15,000 enligt f. a. redogörelse för fondens tillkomst, ASA, IV: 4.

³⁹ Se Littorins brev till Sigrid Sandberg 11 sept. 1930 samt o. a. redogörelse. Littorin köpte från början obligationer — "Preussische Hypotheken Aktienbanks Gold Hypotheken Pfandbriefe" — för nominellt 50,000 tyska riksmark till en kurs av 88:70 per 100 rmk men sålde 15,000 för att täcka f. a. skulder (se brev till Sigrid Sandberg 24 nov. 1930) o. a. vol.

⁴⁰ Se redogörelsen för fonden.

⁴¹ Uppgiften enligt bouppteckningen 16 och 17 juni 1931. Tillgångarna belöpte sig till 41,393:88, skulderna till 19,063:29. Huvudposten i tillgångarna utgjordes av fastigheten i Stocksund — "Uffegården" — som upptagits till taxeringsvärdet 30,000 kr., o. a. vol.

estetiska, njutningsrika och rofyllda moment drevs hon av sina idéer, sitt pedagogiska patos och sin starka pliktkänsla ut i en livslång kampställning, ett sjudande verksamhetsliv och ett slit-samt trälände med praktiska ting, för vilka hon egentligen saknade sinne. På samtiden gjorde hon intryck av att sällan förlora fattningen och ständigt befinna sig i harmoni. Det var i så fall en tillkämpad harmoni, icke en jämvikt, som hon fått till skänks.

Originalitet i djupare mening rymde hennes begåvning väl knappast. De pedagogiska reformprogram, varmed hon på 1880-talet chockerade sin samtid, hade som förut påvisats, sina givna förebilder och byggde i stor utsträckning på både inhemska och främmande uppslag. Receptiv och snabbtänkt hade hon lika lätt för att absorbera de nya tankarna som att anpassa dem efter de aktuella behoven. Med sin obestriddliga formella talang gav hon idéerna en språklig dräkt, som väckte berättigat uppseende, förargande somliga, eggande andra, men lämnande ingen i likgiltighet. Uppslagsrik och framsynt stod hon i många stycken långt framom sin tid. Det har med rätta påvisats i hur hög grad hennes tankar och uppslag påverkat undervisningen i de svenska skolorna ända fram i vår egen tid.⁴² Det erbjuder inga svårigheter att i 1900-talets undervisningsplaner och metodiska anvisningar sälla ut mängder av idéer och förslag, varmed hon rörde sig redan under 1880-talet. Sådana krav som i våra dagar te sig självfallna men ingalunda alltid uppnåtts — åskådlighet i undervisningen, dennas anpassning efter åldersstadierna, samordning av besläktade ämnens undervisning, koncentrationsläsning, elevernas självverksamhet, samskoleidén, folkskolan som bottenskola, den examensfria skolan, grupparbete, individuell handledning, iakttagelseförmågans metodiska uppövning m. m. — uppställdes tidigt av Anna Sandström. Den metodik, som hon införde i undervisningen i historia och geografi vid sin egen skola särskilt på de lägre åldersstadierna, kom efter hand att slå igenom icke blott i flickskolorna utan även i andra skolformer, inte minst folkskolorna.

⁴² Senast av Erik Wellander i artikeln "En skolreformator" i Svenska Dagbladet den 3 sept. 1954 med anledning av 100-årsdagen av hennes födelse.

Anna Sandströms varma nitälskan för undervisning och uppfostran hade något av lidelsens färg över sig. Hon var ytterst produktiv i sitt pedagogiska författarskap och fann ständigt nya områden för sina insatser. Hennes inställning till de pedagogiska problem, som hon diskuterade med en iver som endast få av hennes samtida voro mäktiga, var i allmänhet sund och naturlig. Det reformarbete, som hon utförde, hade alltid en klart erfarenhetsmässig bakgrund. Hon var ingen skrivbordspedagog. Dogmatisk var hon knappast heller. Ett långt livs erfarenheter kom henne att inse faran av alltför överdrivna ståndpunkter. I all sin entusiasm hade hon öppet sinne för en kritisk bedömnings styrka.

Naturligtvis har icke allt, som Anna Sandström tillfört den pedagogiska diskussionen, visat sig livsdugligt. Åtskilligt har skattat åt förgängelsen. Hon ägde en konstruktiv fantasi men knappast någon systematisk läggning. Den rent tekniska skolning, som vetenskapliga studier i allmänhet ge, fick hon aldrig tillfälle att förvärva. Hon kände det själv som en brist. Mödosamt tillägnade hon sig genom ivriga självstudier vidsträckta kunskaper på olika områden men den säkra behärsksningen och den vida överblicken lyckades hon inte alltid nå.

Till Anna Sandströms insatser av bestående värde i svenskt skolväsen torde man främst få räkna ungdomsårens frejdiga opposition mot den rådande formalismen, mot språktyranniet och slentrianmässigheten men ock hennes oförskräckta kamp för de ledande orienteringsämnenas — historiens och geografiens — berättigade krav att inta en framskjuten ställning inom undervisningen. Till denna pionjärinsats sluter sig på ett naturligt sätt hennes mångåriga initiativkraftiga ledning av den pedagogiska debatten i vårt land genom redaktörskapet för "Verdandi" samt icke minst hennes verksamhet som författare till högst förträffliga läseböcker, främst i geografi. Till hennes namn äro också knutna tvenne institutioner — hennes skola och hennes seminarium — där hon praktiskt sökte omsätta de pedagogiska idéer hon kämpade för. Om hon icke i allo lyckades förverkliga sina avsikter här, berodde det mindre på bärkraften av hennes uppslag än på de bristande ekonomiska resurser, över vilka hon förfogade.

Som skolledare ägde hon i hög grad den oskattbara förmågan

att vinna människorna, att skapa trivsel och arbetsglädje. Hon var inte blott den stimulerande ledaren, som med kraften av sin helgjutna personlighet och sin kvinnliga charm fängslade alla, som kom inom hennes trollkrets. Hon hyste ett intresse för alla och envar — lärare, elever och föräldrar — som var utan gränser. Fascinerande i sin undervisning, uppfordrande, livsbejakande och generös vann hon allas tillgivenhet. Hjärtats godhet lyste ur hennes ögon. Hon blev dyrkad som få.

KÄLLFÖRTECKNING

OTRYCKTA KÄLLOR

STATENS PSYKOLOGISK-PEDAGOGISKA BIBLIOTEK [SPPB]

Anna Sandströms Arkiv [ASA]

I. Koncept och anteckningar:

vol. 1—3. Utkast till tal, artiklar, recensioner, dagboksanteckningar m. m.

II. Brev från Anna Sandström:

- vol. 1. Till Sigfrid Almquist, Otto Anderssen, elever vid Göteborgs högre samskola, Maria Hagberg, Karl af Geijerstam, Ellen Key, Nils Lagerstedt, Maria Lodin.
vol. 2. Till J. R. Pallin, Fredrik Palmgren.
vol. 3. Till Sigrid Sandberg, Thalia Schoug, Mathilda Sundbärg.
vol. 4. Till Kerstin Wall, Anna Whitlock, Anna [Wijkander].

III. Brev till Anna Sandström:

- vol. 1. Från A—C (Adelborg—la Cour).
vol. 2. Från D—G (Dahlgren—elever vid Göteborgs högre samskola).
vol. 3. Från H (Hagberg—Hjelmerus).
vol. 4. Från H—K (Hjärne—Kruse).
vol. 5. Från L—M (Lagerlöf—Mohn).
vol. 6. Från N—S (Nelson—Sandberg).
vol. 7. Från S—T (Sandström—Svensson).
vol. 8. Från T—W (Tiselius—Whitlock).
vol. 9. Från W—Z (Wijkander—Zegolson).

IV. Strödda handlingar:

- vol. 1. Betygshandlingar, utmärkelser, inval i föreningar o. d.
vol. 2. Brev och handlingar rörande Anna Sandströms bröder.
vol. 3. Räkenskaper, brev och handlingar rörande tidskriften "Verdandi" m. m.
vol. 4. Ekonomiska och testamentariska dispositioner.

- vol. 5. Handlingar rörande de nordiska skolmötena.
vol. 6. Hyllningar på bemärkelsedagar, minnesrunor m. m.
vol. 7. Handlingar rörande Anna Sandströms seminarium och dess nedläggande.
vol. 8. Handlingar angående Anna Sandströms fortbildningskurser.
vol. 9. Handlingar rörande Anna Sandströms pensionering.
vol. 10. Diverse tryck.
vol. 11. Tidningsurklipp.

Manuskriptsamlingen:

"Några minnen från Ufferörelsens första tider"
(av Nils Lagerstedt).

STOCKHOLMS STADS ARKIV [SSA]

Bouppteckningar: 1858, 1893, 1931.

Mantalslängder: 1844, 1853, 1854.

Inflyttningslängder: Hedvig Eleonora församling 1844—1850.

Högre lärarinneseminariets arkiv:

- Inträdesansökningar 1871.
Inträdeskrivningar 1871.
Betygsjournal för inträdessökande 1864—1927.
Prov- och avgångsskrivningar 1874.
Betygsjournaler 1871—1874.
Handlingar rörande undervisningen.
Instruktioner och ordningsföreskrifter.
Reglemente och undervisningsplan 1864 (även tryckt).
Lektionsböcker för avd. I—III 1868—1874.
Arbetsordningar (tryckta).
Årsredogörelser (tryckta).
Kataloger (tryckta).

Anna Sandströms skolas och högre lärarinneseminariums arkiv:

- Kungl. brev och resolutioner.
Koncept 1908—1930.
Inventarieförteckningar.
Kassaböcker 1883—1903.
Tablåer över inkomster och utgifter 1899—1915.
Hyreskontrakt och avtal.

Diverse handlingar till skolans historia.
Årsredogörelser (tryckta).
Kataloger (tryckta).

Åhlinska skolans arkiv:

Räkenskaper.
Anteckningar av föreståndarinnan Karin Åhlin 1879—1881.
Dikter, brev, porträtt m. m.
Kataloger (tryckta).

Södermalms högre läroanstalts för flickor
arkiv:

Styrelsens protokoll 1881.
Årsredogörelser (tryckta).

Pedagogiska sällskapets i Stockholm arkiv:

Protokoll och handlingar.

Carl Laurins brevsamling:

Brev till Carl Laurin från Anna Sandström.

Hagbergiska släktarkivet:

Överste Hjalmar Hagbergs räkenskaper (kassaböcker) 1868—92.

LUNDS UNIVERSITETSBIBLIOTEK [LUB]

Anna Rönströms brevsamling:

Brev från Anna Rönström till Anna Lagerlöf och Maria Lundqvist.

RIGSARKIVET, KÖBENHAVN

V. Pingels brevsamling:

Brev till V. Pingel från Anna Sandström.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK, KÖBENHAVN

Ludvig Schröders brevsamling:

Ludvig Schröders koncept till brev till Anna Sandström.
Brev till Ludvig Schröder från Anna Sandström 1896—1904.

STATENS PÆDAGOGISKE STUDIESAMLING, KÖBENHAVN

Materiale vedrørende de private nordiske skole-
lemøder.

TRYCKTA KÄLLOR

ANNA SANDSTRÖMS TRYCKTA SKRIFTER¹

1. LÄRO- OCH LÄSEBÖCKER

Nordens första storhetstid, 1—2, Sthlm 1894.
Geografiska kurser, utarbetade av "Uffe" och Gustava Hjelmerus,
Sthlm 1893.
Natur och arbetsliv i svenska bygder, I—III, Sthlm 1908—32.

2. ARTIKLAR I "VERDANDI"

Om språkundervisning, 1883, s. 13—34, 70—75.
Spencer och uppfostringsfrågan, 1883, s. 76—119.
Svaromål till V. Sjögren, 1884, s. 35—40.
Lugn inom undervisningen, 1884, s. 1—28.
Historiska auktoriteter för den realistiska pedagogiken. I. Michel de
Montaigne, 1884, s. 165—90.
Arbetsamt men möjligt, 1884, s. 221—28.
Tankar om samuppfostran, 1885, s. 107—13.
En fråga till hemmen, 1885, s. 137—42.
Minnen och intryck från 1885 års Nordiska skolmöte i Kristiania,
1885, s. 292—308.
Folkskolans läsebok och modersmålet som huvudämne, 1886, s. 26—40.
Goethes uppfostran, 1886, s. 81—90.
För dagen, 1886, s. 225—27.
En plan för framtidens skola, 1886, s. 277—98.
Litteratur och uppfostran, 1887, s. 95—107.
Folkskolekurser, pluggläsning och minnesodling, 1888, s. 1—20.
Geografiska kurser, 1888, s. 235 ff.
Granskning av flickskolekommitténs utlåtande, 1889, s. 275—89.
En gammal mans testamente (Med anledning av Svedelii "Anteck-
ningar") 1890, s. 71—76.
Barnbaler från pedagogisk och estetisk synpunkt, 1890, s. 156—60.
Uppfostran i skola, 1891, s. 13—20.
Fredrique Runquist †, 1891, s. 192—202.
Geografiska kurser, 1892, s. 32 ff., 179 ff., 266 ff.
Dialog mellan en klassiker och en realist, 1892, s. 111—20.
Femte allmänna flickskolemötet i Lund. Intryck och reflexioner, 1893,
s. 193—202.
Det moderna arbetsjaktet, 1894, s. 18—26.

¹ Här upptas i regel endast arbeten, som direkt åberopas i eller an-
knyta till framställningen. En utförlig bibliografi återfinnes i arbetet
"Ur Anna Sandströms skrifter", s. 411—414.

Professor Reins föreläsningar och deras förhållande till svenska reformsträvanden, 1895, s. 1—14.

Vad är huvudsak och vad är bisak vid undervisningen i allmän historia? (tills. med Gustava Hjelmmerus) 1895, s. 134—43.

Några ord om det sjunde nordiska skolmötet, 1895, s. 178—82.

Återblick på 1895, 1896, s. 269—76.

Pestalozzi som experimenterande och uppfinnande pedagog, 1896, s. 19—32.

Grundtvig, Nordens störste folkuppfostrare, och den danska folkhögskolan, 1897, s. 35—40, 65—102.

Pestalozzi som praktisk uppfostrare, 1898, s. 14—40.

Den pedagogiska skandinavismen, 1899, s. 129—56.

Intryck från Åttonde nordiska skolmötet 1900, 1901, s. 1—13.

På vilket sätt bör det kulturhistoriska elementet införlivas med den historiska undervisningen? 1901, s. 96—107.

Flickskolans situation för närvarande, 1902, s. 330—34.

Några synpunkter angående betydelsen av en professur i pedagogik, 1903, s. 138—42.

En återblick, 1904, s. 117—23.

Några synpunkter angående lärarebildningen, 1904, s. 285—93.

Fosterländska plikter, 1905, s. 145—49.

Varför kunna svenskarna tro på sin framtid? 1905, s. 215—19.

Flickskolans kompetensfråga, 1906, s. 209—14.

Otto Salomon †, 1907, s. 249—51.

Ludvig Schröder. Några minnesord, 1908, s. 49—55.

Vårt svåraste uppfostringsproblem gemensamt för hem och skola, 1908, s. 253—64.

Nya tendenser inom naturkunnighetsundervisningen, 1909, s. 1—16.

Gustava Hjelmmerus †, 1909, s. 341—43.

Det dramatiska elementet i historieundervisningen, 1910, s. 265—70.

Återblick på 1910, 1911, s. 1—6.

Lärareinflytande och lärjungefrihet, 1912, s. 171—77.

Nathalie Zahle †, 1913, s. 188—89.

Lärarinnorna och de allmänna läroverken, 1914, s. 285—91.

Fridtjuv Berg †, 1916, s. 1—3.

Om lärarepersonlighetens vård, 1916, s. 139—48.

Tidens oro och skollivet, 1920, s. 239—45.

Alfred Dalin. Några minnesord, 1920, s. 84—88.

Medborgerlig likställighet mellan man och kvinna, 1921, s. 5—13, 49—67.

Till Lars Hökerberg. Ett tack, 1922, s. 89—90.

Lärarinnornas kompetensfråga, 1922, s. 201—11.

Sigfrid Almquist i det pedagogiska umgänget, 1924, s. 8—21.

Minnesord över N. G. Lagerstedt, 1925, s. 62—66.

Några ord om det nya skolsystemet, 1926, s. 138—41, 145—49.

Om kursplanen för kristendomsundervisningen, 1927, s. 64—79.

3. STRÖDDA TIDSKRIFTS- OCH TIDNINGSPARTIKLAR

Giva våra flickskolor berättigade anledningar till missnöje? (Tidskrift för hemmet 1880, tillägsblad n:o 2).

Pariserbrev ("Dagny" 1889, s. 183—90).

Han och hon. Några jämförelser mellan mannens och kvinnans själsliv ("Dagny" 1890, s. 237—46).

Under vilka förutsättningar kan kvinnorörelsen bli av verklig betydelse för kultur och framåtskridande? ("Dagny" 1898, s. 7—13).

Kvinnoarbete och kvinnolycka. (Med anledning av "Missbrukad kvinnokraft" av Ellen Key) "Dagny" 1896 (även i särtryck, 38 s.).

Öppet brev till herr Hjalmar Söderberg (Svenska Dagbladet 26 febr. 1903).

Den svenska kvinnorörelsens framtid (Svenska Dagbladet 30 apr. 1906).

Nordiskt skolmöte på Hanko (Svenska Dagbladet 26 aug. 1915).

Bör den svenska flickskolan förstatligas? (Svenska Dagbladet 22 febr. 1919).

Ett reaktionärt skolprogram (Svenska Dagbladet 7 apr. 1924).

Reformarbete — med rätt eller orätt? (Stockholmstidningen 20 febr. 1926).

Vår flickundervisning (Svenska Dagbladet 9 juli 1927).

Till diskussionen om lärarinneutbildningen (Nya Dagligt Allehanda 18 okt. 1927).

4. BROSCHYRER, BIDRAG TILL FESTSKRIFTER O. D.

Realism i undervisning eller Språkkunskap och bildning, Sthlm 1882.

Modern romantik och etik (urspr. i "Dagny" 1898), Sthlm 1898.

Vartill bör man huvudsakligen taga hänsyn vid ett läroämnes fördelning på olika klasskurser? (Föredrag vid tredje allmänna flickskolemötet i Stockholm 1886, Mötesberättelsen 1889).

Om den muntliga framställningens betydelse (Föredrag vid andra privata nordiska skolmötet å Nääs 1898, Mötesberättelsen 1901).

Historieundervisningens betydelse i intellektuellt och moraliskt avseende (Föredrag vid sjätte nordiska skolmötet i Köpenhamn 1890, Mötesberättelsen 1891).

Till Fridtjuv Berg (Festskrift, tillägnad Fridtjuv Berg på 60-årsdagen den 20 mars 1911).

Flickskolans ställning bland de andra läroverken (Inledningsföredrag vid elfte allmänna flickskolemötet i Linköping 1914, Mötesberättelsen 1915).

Folkbildning — glädje (Festskrift til Overlærer J. Nicolaisen, Kristiania, paa 70-aarsdagen den 18 dec. 1917).

Samhälle — samvetskultur — dekalogen. Några synpunkter (Festskrift till Generaldirektör B. J:son Bergqvist på 60-årsdagen den 5 okt. 1920).

Något om de nordiska skolmötena och deras betydelse (Festskrift, tillägnat professor Otto Anderssen på 70-årsdagen, 1921).

OFFICIELLT TRYCK M. M.

- Kungl. Maj:ts Reglemente för Kungl. Högre lärarinneseminariet av 6 aug. 1864.
Riksdagstrycket: 1926, 1929, 1930.
Berättelse om det första allmänna flickskolemötet i Stockholm den 10, 11 och 12 juni 1879. Sthlm 1881.
Berättelse om det andra allmänna flickskolemötet i Göteborg 1882. Göteborg 1886.
Berättelse om det tredje allmänna flickskolemötet i Stockholm den 9, 10 och 11 juni 1886. Sthlm 1889.
Beretning om det femte nordiske skolemöde i Kristiania (utg. O. ANDERSSEN, H. CHRISTIANSEN och M. GJÖR), Kristiania 1886.
Forhandlingerne vid det sjette nordiske Möde i Köbenhavn 5—8 August 1890. Kbhvn 1891.
Berättelse om det femte allmänna flickskolemötet i Lund 12, 13 och 14 juni 1893. Lund 1897.
Sjunde nordiska skolmötet i Stockholm den 6, 7 och 8 aug. 1895 (utg. av CONST. FALK). Sthlm 1896.
Andra privata nordiska skolmötet å Nääs den 3—8 augusti 1898. Sthlm 1901.
Beretning om det ottende nordiske Skolemöde i Kristiania 7—10 Aug. 1900. Kristiania 1901.
Berättelse om det sjunde allmänna flickskolemötet i Stockholm den 11, 12 och 13 juni 1901 (utg. av K. NORDLUND). Sthlm 1902.
Beretning om det 9de Nordiske Skolemöde i Köbenhavn den 8, 9, 10 och 11 August 1905 (utg. FR. THOMASSEN). Kbhvn 1906.
Tionde nordiska skolmötet i Stockholm den 9, 10, 11 och 12 aug. 1910. (Berättelse utg. av A. JONSSON). Sthlm 1914.
Sjätte privata nordiska skolmötet vid Porla den 7—12 aug. 1912. Sthlm 1913.
Det elfte allmänna flickskolemötet i Linköping den 11, 12 och 13 juni 1914. Berättelse, Linköping 1915.
Elleve nordiske skolemöte i Kristiania 5—8 aug. 1920. Kristiania 1921.
Det tolfte nordiska skolmötet i Helsingfors den 4—6 aug. 1925. Helsingfors 1927.
Särtryck till Åhlinska skolans årsredogörelse 1922—1923. Sthlm 1923. (Innehåller bl. a. en historik av HILDA HULDT).
Ur Anna Sandströms skrifter. Anna Sandström, Uppsatser, essayer, minnesteckningar, tal utgivna av SIGRID SANDBERG. Sthlm 1933.

LITTERATUR

- AGRELL, J., Nyinrättade professorer inom filosofiska fakulteten i Lund under 1800-talets första hälft. Lund 1949.
ALMQUIST, C. J. L., Handlingar till upplysning i Manhemsförbundets historia. (Almquists samlade skrifter utg. av F. BÖÖK, Del II).
—, Menniskosläktets saga eller världshistorien förenad med geografi, Sthlm 1840. Del I.
—, Om Manhemsförbundets föreslagna organisation. Recension av omdömen däröver 1821 (Almquists samlade skrifter, utg. av F. BÖÖK, del II).
APPEL, INGEBORG, Anna Sandström. (Höjskolebladet 1931, s. 407—10, 426—28).
BERG, F., Anna Sandström. Något om "Uffes" första framträdande i offentligheten. (Svensk läraretidning 29 dec. 1897).
—, En banbryterska inom den svenska skolvärlden. Anna Sandström ("Uffe") 60 år. (Svensk läraretidning 2 sept. 1914).
BERG, MÄRTA, Anna Sandström. In memoriam. (Meddelanden från Svenska föreningen för dövas väl. Julnummer 1932).
BERGSTROM, R., och STRIDSBERG, O. A., En bok om Sverige, I. Sthlm 1893.
EKSTRAND, V., Svenska lantmätare 1628—1900. Uppsala 1903.
FEVRELL, W., Högre lärarinneseminariet in memoriam. Sthlm 1943.
FORSSTRÖM, A., Urban von Feilitzen — "Robinson" — Göteborg 1924.
FÄHRÆUS, R., Högre lärarinneseminiariets historia. Sthlm 1943.
GEIJER, E. G., Vilka fördelar kunna vid människors moraliska fostran dragas av deras inbillningsgåva? SAH 1813.
GRAURS, S., Från Högre lärarinneseminiariets grundläggningstid. (Redogörelse för verksamheten vid Högre lärarinneseminiariet... under läsåret 1936—1937, s. 3—9).
—, Pedagogiska sällskapet i Stockholm 1892—1942. (Skola och samhälle 1943, s. 55—74).
—, Selma Lagerlöf och Högre lärarinneseminiariet. (Festskrift till Bernhard Karlgren, "Septentrionalia et Orientalia", K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Del 91, 1959, s. 144—163).
HAMMAR, J. A., Om den inre sekretionen. (Verdandis småskrifter 253. Sthlm 1922).
HEDIN, GRETA, Manhemsförbundet. Ett bidrag till göticismens och den yngre romantikens historia. (Göteborgs Högskolas Årsskrift 1928: 1).
HILDEBRAND, K., Gustav V som människa och regent, I—II. Sthlm 1945—48.

HOFBERG, H., och LJUNGSTEDT, K., Sverige, geografisk-historisk läsebok för hemmet och skolan. Örebro 1870.

KATZ, D., Handbok i psykologi. Sthlm 1950 (2:a uppl. 1955).

KEY, ELLEN, Missbrukad kvinnokraft, Populärvetenskapliga avhandlingar 8. Sthlm 1896.

—, Naturenliga arbetsområden, o. a. publikation.

—, Kvinno-psykologi och kvinnlig logik, o. a. publikation 9. Sthlm 1896.

KOCH, R. VON, Om flickors uppfostran. Sthlm 1876.

KOCKEN, C. TH., Kungl. Västgöta Regemente II, Biografiska uppgifter. Sthlm 1948.

KYRRE, H., Det pædagogiske Selskab gennem hundrede Aar. Kbhvn 1920.

LAURIN, C., Minnen, 1—4. Sthlm 1929—32.

LECHE-LÖFGREN, MIA, Ellen Key. Hennes liv och verk. Sthlm 1930.

LÖFGREN, E. O., Oskar II. (Sveriges historia genom tiderna IV. Sthlm 1948).

PINGEL, V., Om Hovedmanglerne ved den lærde Skole. Kbhvn 1878.

—, Fortsatte Betragtninger over den lærde Skole. Kbhvn 1879.

QUENSEL, ALICE, Äldsta dottern. Minnen av Stockholm och ämbetsmannafamilj. Sthlm 1958.

SILJESTRÖM, P. A., Tankar om uppfostran. Sthlm 1869.

—, Smärre skrifter rörande uppfostran och undervisning. Sthlm 1884.

SJÖSTRAND, W., Den formella bildningens och medövningens (den allmänna formella bildningens) problem. I. En kortfattad historisk översikt. UUÅ 1945: 1, s. 1—69.

II. En kritisk granskning och några experimentella bidrag. UUÅ 1945: 11, s. 1—210. Uppsala 1945.

—, Pedagogikens historia, I—III: 1. Malmö 1954—1961.

STARBÄCK, C. G., Små berättelser om märkeliga orter i Sverige, liten geografisk läsebok för barn och ungdom. Sthlm (Göteborg) 1868.

SÖRENSEN, ANNA, Pedagoger och pedagogiska problem. Pedagogiska sällskapet i Stockholm 1892—1942 (Pedagogiska skrifter utgivna av Sveriges allmänna folkskolläraförnings litteratursällskap, häfte 176—177. Göteborg 1942).

TEGNÉR, E., Tal vid särskilda tillfällen 1—3. Sthlm och Växjö 1831—42.

TÖRNEBLADH, R., Riksdagsminnen. Utgivna av C. TÖRNEBLADH. Sthlm 1913.

WAHLSTRÖM, LYDIA, Den svenska kvinnorörelsen. Sthlm 1933.

WELLANDER, E., Anna Sandström som pedagogisk nydanare (Nordisk tidskrift 1933, s. 514—24).

ÖRNBERG, L. M. V., Svenska Ättartal, del 10. Sthlm 1894.

TIDNINGAR OCH TIDSKRIFTER

Aftenposten.
 Aftonbladet.
 Berlingske Tidender.
 Bog og Naal.
 Dagens Nyheter.
 Dagny.
 Esbjerg Avis.
 Folkskolans Veckoblad.
 Folkskolans Vän.
 Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning.
 Höjskolebladet.
 Idun.
 Lunds Veckoblad.
 Lærerindernes Blad.
 Mercurius. Tidning för kyrkan, skolan och dess tjänstemän i allmänhet samt organister, kantorer, skollärare och klockare i synnerhet.
 Monitören. Tidning för folkskolans och upplysningens vänner.
 Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri. Ny följd.
 Nya Dagligt Allehanda.
 Nya Skolvännen.
 Närkeposten.

Ord och Bild.
 Pedagogisk tidskrift.
 Post- och Inrikes Tidningar.
 Skola och samhälle.
 Skolvännen.
 Social-Demokraten.
 Stockholms Dagblad.
 Stockholms-Tidningen.
 Svensk Läraretidning.
 Svenska Dagbladet.
 Tidens Tegn.
 Tidning för folkskolan.
 Tidskrift för folkskolelärare och folkskolebildningens vänner.
 Tidskrift för hemmet.
 Tidskrift för lärare och uppfostran.
 Tidskrift för Sveriges läroverk.
 Ny följd av Tidskrift för Sveriges läroverk.
 Veckoblad för folkundervisningen.
 Verdandi.
 Vor Ungdom, Tidskrift for Opdragelse og Undervisning.
 Ymer, tidskrift utgiven av Svenska sällskapet för antropologi och geografi.

BILDFÖRTECKNING

Anna Sandströms mor, Erika Sandström, f. Hallström, jämte dottern Bertha. Foto från 1860-talet	5
Anna Sandström som barn. Foto från början av 1860-talet	6
Anna Sandström som barn. Foto från början av 1860-talet	7
Anna Sandström som barn. Foto från 1863	8
Anna Sandström som barn. Foto från 1860-talet (omkr. 1865)	9
Anna Sandströms fosterfar, dåvarande majoren Hjalmar Hagberg. Foto omkr. 1860	10
Anna Sandströms fostermor, Maria Hagberg. Foto från 1860-talet	11
Överstelöjtnant Hjalmar Hagberg. Foto omkr. 1865	12
Maria Hagberg. Foto från 1870-talet	13
Professor Karl August Hagberg. Foto från 1860-talet	14
Professor Theodor Hagberg. Foto från 1860-talet	15
Karlstad på 1860-talet	16
"Militärbostaden" i Karlstad	17
Carl Sandström, Anna Sandströms bror, som student. Foto från 1860-talet	19
Ivar Sandström, Anna Sandströms bror, som skolgosse. Foto från 1860-talet	20
Ivar Sandström. Foto från 1860-talet	21
Anna Sandström som seminarist. Foto 1871	29
Högre lärarinnesseminariets byggnad, Riddaregatan 5	31
Föreståndarinnan Jane Thengberg	33
Rektor Ernst Olbers	38
Föreståndarinnan Regina Pallin	39
Lärarinnan Lilly Engström	40
Lektor Karl Norrby	41
Lektor Nils Linder. Foto 1880	42
Lektor Julius Humble. Foto från 1870-talet	43
Lektor Karl August Zachrisson	45
Fil. dr Alfred Berg. Foto 1885	47
Anna Sandström, när hon lämnade seminariet. Foto 1874	49
Anna Sandström. Foto från slutet av 1870-talet	51
Föreståndarinnan Karin Åhlin	52
Lärarinnan Mina Åhlin	53
Anna Sandström. Foto från tiden för tjänstgöringen i Åhlin-ska skolan	57
Lärarinnan Fredrique Runquist. Foto 1874	63
Författarinnan Sophie Adlersparre ("Esselde"). Foto förmodligen från tiden omkr. 1880	77

Anna Sandström. Foto 1883	115
Konsulinnan Maria Ekman	129
Anna Sandström på Åreskutans topp sommaren 1884 (femte från höger)	133
Anna Sandström jämte fosterföräldrarna. Foto från 1880-talet	145
Föreståndarinnan Anna Whitlock. Foto från 1880-talet	159
Överste Hjalmar Hagberg. Foto från 1880-talet	166
Maria Hagberg. Foto från 1890-talet	167
Anna Sandströms skola. Kollegierummet	175
Anna Sandströms skola. Hallen 2 tr.	177
Anna Sandströms skola. Hallen 3 tr.	178
Anna Sandströms skola. Skolgården	179
Anna Sandströms skola och lärarinnesseminarium	191
Föreståndarinnan Maria Lodin	193
Anna Sandström vid tiden kring sin 50-årsdag	195
Anna Sandströms lärarinnesseminarium. Biblioteket. Stående till höger dåvarande lärarinnan vid seminariet Honorine Hermelin	197
Anna Sandströms lärarinnesseminarium. Lärosalar	199
Anna Sandströms lärarinnesseminarium. Hallen	201
Anna Sandströms lärarinnesseminarium. I ett av arbetsrummen. Anna Sandström vid bordets kortsida	203
Anna Sandströms lärarinnesseminarium. Anna Sandström jämte en del av lärarna i kretsen av en utexaminerad seminarist-avdelning	205
Folkhögskoleföreståndaren Ludvig Schröder	293
Professor Poul la Cour	295
Folkhögskoleläraren Christopher Bågö	307
Från det privata nordiska skolmötet på Hankö 1915	341
Ellen Key. Foto från 1890-talet	361
Anna Sandström år 1914	397
Erika Sandström, f. Hallström. Foto omkr. 1900	409
Docenten Carl Sandström. Foto från 1880-talet	411
Mary Ann Sandström, f. Göransson, med sina barn. Foto 1889	413
Docenten Carl Sandströms grav på protestantiska kyrkogården i Rom	415
Med. lic. Ivar Sandström. Foto från 1880-talet	417
Disponent Nils A. Sandström. Foto omkr. 1900	419
Bertha Sandström. Foto från 1880-talet	421
Statsrådet Fridtjuv Berg. Foto 1912	423
Rektor Sigfrid Almquist	425
Adjunkten, senare läroverksrådet Nils Lagerstedt	427
Professor Otto Anderssen. Foto 1907	445
Lärarinnan Sigrd Sandberg	451
Lärarinnan Kerstin Wall. Foto omkr. 1901	455
Anna Sandströms villa — "Uffegården" — i Stocksund	463
Anna Sandström i sitt hem	467
Anna Sandström i sitt bibliotek	475

PERSONREGISTER

- Aall, A. A. F., norsk psykolog, professor, 339
- Abrahamson, August, köpman, donator, 317
- Adelborg, Gertrud, byråföreståndarinna, 382
- Adler, Hanna, dansk pedagog, 303
- Adlersparre, Sophie, f. Leijonhufvud, ("Esselde") skriftställarinna, 61, 75, 77, 126, 235, 288, 357, 358
- Afzelius, Karl, docent, lektor, 458
- Agardh, C. A., biskop, 276
- Ahlgren, Ernst, se Benedictsson, Victoria
- Alcibiades, atensk statsman, 236
- Alexander den store, macedonisk konung, 58, 236
- Almkvist, Johan (John), folkskolinspektör, riksdagsman, statsråd, 471
- Almquist, Carl Jonas Love, författare, 78—79, 82—85, 99
- Almquist, Ernst, professor, 190, 194—96, 474
- Almquist, Sigfrid, lektor, senare rektor, 55, 160, 205, 211, 214, 223, 239—40, 254, 257, 294, 302, 304—05, 314, 315, 317, 325—30, 333, 338, 344—48, 350, 352—54, 394, 399, 420, 424—26, 440
- Almquist, Sofi, f. Hultén, lärarinna senare skolföreståndarinna, 132, 270, 345—46, 399, 424
- Alrutz, Sydney, docent, senare professor, 190
- Alving, Hjalmar, lektor, 278
- Ambrosius, J. M., fil. dr., folkskoleinspektör, 113
- Anckarsvärd, E., f. Nyström, 374
- Andersen, H. C., dansk författare, 276
- Anderson, Ivar, fil. dr, redaktör, riksdagsman, 473
- Anderssen, Mette, f. Weil, 451
- Anderssen, Otto, norsk pedagog, professor, 2, 3, 11, 13, 64, 245, 248, 254, 276, 284, 289, 295, 299—302, 314—15, 320, 325—29, 331, 336—41, 343, 382, 398, 400, 402, 404, 444—51
- Anderssen, Regine, 451
- Andersson, Hanna, folkskollärarinna, 346
- Andersson, Johan Gunnar, docent, senare professor, 190, 276, 459
- Anjou, Chr. Ludvig, seminarie-rektor, folkskoleinspektör, 71
- Annerstedt, Claes, universitetsbibliotekarie, 276
- Ansgar, missionär, 260
- Appel, Ingeborg, f. Schröder, 304, 307, 331, 332, 343
- Appel, Jacob Christian, dansk pedagog, folkskoleföreståndare, senare statsråd, 331—32, 343
- Arcadius, C. O., rektor, folkskolinspektör, 302
- Arnesen, Harald August, sogneprest, Porsgrund, Norge, 287, 288
- Aulén, Gertrud, folkhögskolelärarinna, 194
- Aulin, L. L. A., lektor, 72
- Aurivillius, Carl, professor, 351
- Bager-Sjögren, J., docent, 302, 306, 314
- Balck, Viktor, major, senare överste, 296
- Beckman, Anders, biskop, 23
- Beckman, Nat., lektor, senare professor, 190, 205, 240, 245—52, 352, 399, 474
- Bendixson, Artur, fil. dr, rektor, läroverksadjunkt, 211
- Benedictsson, Mathilda, g. af Geijerstam, 436—37
- Benedictsson, Victoria, f. Bruzelius, (pseud. Ernst Ahlgren), författarinna, 436
- Bengtsson, Sven (i Norup), lantbrukare, riksdagsman, 473
- Berg, Alfred, fil. dr, läroboksförfattare, 45, 47
- Berg, Fridtjuv, folkskollärare, senare statsråd, 49, 99, 139, 157, 211, 223, 230, 238—40, 254—55, 272—73, 285—86, 294—96, 299, 302, 304, 306, 314, 330, 345, 347, 351, 394, 420—24, 470
- Berg, Hjalmar, folkskollärare, senare undervisningsråd, 211, 345, 346
- Berg, Märta, fil. kand., 207, 458, 474
- Berg, Olav, norsk pedagog, "skolebestyrer", 325, 343, 354
- Berg, Ruben G:son, docent, 190
- Berg-Nielsen, Birgitte, dansk lärarinna, 305
- Berggren, G., pedagogisk skriftställare, 71
- Bergman, Johan, lektor, professor, riksdagsman, 466, 468—70, 472, 474
- Bergqvist, B. J:son, läroverksråd, överdirektör, senare generaldirektör, 245—51, 331, 338—39, 399
- Bergstedt, Hugo, lektor, professor, 190, 205
- Bergström, David, fd envoyé, riksdagsman, 471
- Bergström, Richard, bibliotekarie, 275
- Bernhardt, Sarah, fransk skådespelerska, 155
- Billing, Gottfrid, biskop, 294
- Bismarck, Otto von, tysk statsman, 207
- Björck, Wilhelm, undervisningsråd, riksdagsman, 471
- Björklund, Hedvig, lärarinna, 190
- Björkman, Elsa, g. Goldschmidt, författarinna, 194
- Björkman, Carl Joel, fanjunkare, riksdagsman, 469
- Bonnevie, J. A., norsk politiker, direktör, 326, 330
- Bonnier, Elin, se Larsson
- Borgström, Anna, skolföreståndarinna, 352
- Boström, E. S., lagman, 5
- Branting, Hjalmar, publicist, politiker, 399, 403
- Bratt, A., lektor, 190
- Bremer, Fredrika, författarinna, 29
- Bring, Johan, pastor, föreståndare för Ersta diakonissanstalt, 53
- Broman, A. T., lektor, 72
- Bruhn, Elisabeth, se Rodhe
- Bruun, K. A., norsk pedagog, folkhögskoleföreståndare, senare kyrkoherde, 100—01, 157—58
- Bruzelius, Victoria, se Benedictsson
- Brändström, Elsa, g. Ulich, sjuk-sköterska, 194
- Bägö, Christopher, dansk pedagog,

- folkhögskolelärare, 289, 303, 307—08, 314, 325, 343
- Bäcklund, Helge Karl Vilhelm, konduktör, riksdagsman, 474
- Caesar, Gajus Julius, romersk statsman, 236, 334
- Callerholm, C. W., lektor, 72
- Carleson, Conrad, kammarrättsråd, förlagschef, riksdagsman, 279—80, 469, 473, 474
- Carlgren, Wilhelm, lektor, 190, 458
- Carlson, Ernst, docent, professor, lektor, senare överdirektör, 114, 246, 296, 302
- Carlson, F. F., statsråd, 31, 32—34
- Casselli, Gertrud, teckningslärarinna, 132
- Casselli, Hilda, skolföreståndarinna, 132, 382
- Cavendish, Frederick, engelsk statsman, 111
- Cederschöld, Gustaf, docent, senare professor, 211
- Christiansen, H., norsk pedagog, 284
- Clason, Edward, professor, 412, 416
- Cleve, Caralma (Alma), f. Öhbom, författarinna, 366
- Columbus, Kristofer, Amerikas upptäckare, 234
- Cooper, J. F., nordamerikansk författare, 24
- Cour la, Poul, dansk pedagog, folkhögskolelärare, professor, 211, 293—95, 306
- Cromwell, Oliver, engelsk statsman, 207
- Dag den vise, svensk sagokung, 74
- Dahlgren, Harald, rektor, 382
- Dahlgren, Lotten, författarinna, 357, 382
- Dahlström, J. A., pedagogisk skriftställare, 71
- Dahm, Oskar Elis Leonard, rektor, läroboksförfattare, 72, 225
- Dalin, Alfred, överlärare, 264—65, 269, 273, 286, 290, 296, 314, 316
- David, israelitisk konung, 36
- De Geer, Ebba, f. Hult, geokronolog, 194, 474
- De Geer, Gerard, professor, 474
- De Geer, Louis, justitie-statsminister, 18
- Dickson, Oscar, affärsman, 418
- Ditten, Bertha Katarina von, se Sandström
- Ditten, Oelgard Theodora Eleonora Erika von, g. v. Stackelberg, 420
- Djurberg, Hildur, seminarieföreståndarinna, 382
- Domalde, svensk sagokung, 74
- Drake, Axel, lektor, 211
- Dudevant, A. L. A., se George Sand
- Dyggve, svensk sagokung, 74
- Eichhorn, C., biblioteksman, skriftställare, 276
- Ek, Karin, f. Lindblad, författarinna, 194
- Ekendahl, C., pedagogisk skriftställare, 71, 72
- Ekendahl, J. H., seminarieföreståndare, 71
- Ekman, Carl Gustaf, förutv. statsråd, riksdagsman, 469, 473
- Ekman, J. A., kateket, senare professor, ärkebiskop, 42
- Ekman, Maria, f. Lavonius, 129—30, 461
- Ekman, Oskar, köpman, donator, 130, 461
- Elfving, Hilda Vilhelmina, g. Kobb, seminarieföreståndarinna, 32
- Eneroth, Olof, skriftställare, donator, 238—39
- Engberg, Arthur, redaktör, riksdagsman, 469, 473
- Engelbrekt Engelbrektsson, frihetshjälte, 184
- Engström, Lilly, lärarinna, 40, 41, 302, 314, 325, 345, 346, 382
- Erik XIV, 147
- Erik av Pommern, unionskonung, 147
- Eriksson, Greta, bibliotekarie, 73
- Eriksson, H., se Sandström
- ”Esselde”, se Adlersparre
- Fagerlund, Emil, fil. lic. läroverksadjunkt, läroboksförfattare, 273
- Falk, Constans Theodor, fil. dr, läroverkskollega, 294
- Fehr, Fredrik, pastor primarius, 235
- Feilberg, H. F., dansk prästman, 306
- Feilitzen, Urban von, författare, pseud. ”Robinson”, 211, 358—59, 362
- Filip II August, konung av Frankrike, 236
- Flodström, Isidor, läroverkslärare, senare kommerseråd, 211
- Fock, Alfred, professor, 34, 75
- Fogh, Hakon, dansk pedagog, lektor, 342
- Fought, Augusta, f. Hallström, 408
- Fought, Carl, konsul, 408
- France, Anatole, fransk författare, 393
- Fredrik II, konung av Preussen, 236
- Frederiksen, Kristine, dansk lärarinna, 284, 303
- Fries, Ellen, fil. dr, studierektor, 154, 233, 302
- Friesen, Carl von, rektor, statsråd, 195—96
- Friesen, Märta von, skolföreståndarinna, 36
- Friesen, Sixten von, rektor, 211, 214, 223, 239, 354
- Fryxell, Anders, hävdatecknare, 147, 470
- Fryxell, Eva, skriftställarinna, 382
- Fröbel, F. W. A., tysk pedagog, 253
- Garibaldi, Giuseppe, italiensk frihetshjälte, 111
- Geete, Knut Robert, fil. dr, biblioteksman, 150
- Geijer, Erik Gustav, professor, författare, 47, 78—80, 99
- Geijerstam, Gustav af, författare, 429
- Geijerstam, Karl af, ingenjör, 50, 61, 130, 148—49, 211, 221, 375, 377—78, 395, 429—37, 438, 444
- Geijerstam, Mathilda af, se Benedictsson
- Gellerstedt, A. T., arkitekt, skald, 276
- George Sand, pseudonym för franska författarinnan A. L. A. Dudevant, 154
- Gilljam, Gustav, rektor, statsråd, 167—68
- Gjör, M., norsk pedagog, 284
- Gladstone, W. E., engelsk statsman, 111
- Goethe, Johann Wolfgang von, tysk skald, 46, 237
- Goldschmidt, Elsa, se Björkman
- Gracchus, Gajus Sempronius, romersk folktribun, 236
- Gracchus, Tiberius Sempronius, romersk folktribun, 236
- Grauers, Sven, docent, 459
- Gripenberg, Alexandra, skriftställarinna, 382
- Grundtvig, Nikolaj Frederik Severin, författare, 86—87, 99, 188—89, 235, 237, 308, 310
- Grönbech, Honorine, se Hermelin

Gustav II Adolf, 44, 175
 Gustav IV Adolf, 44
 Gustav V, 398—99
 Gustav Vasa, 36, 56, 83, 147, 183, 184, 459
 Göransson, Herman, konsul, 412
 Göransson, Mary Ann, se Sandström
 Göransson, Z., lektor, 72

Hagbard, nord. myt. hjälte, 146
 Hagberg, Erik Hjalmar, kapten, senare överste (Anna Sandströms fosterfar), 7—12, 16, 19, 20, 22—25; 27, 35, 64—65, 68—69, 103, 116—17, 132, 135—36, 138, 143, 145, 151—52, 165—66, 233, 345, 407, 464
 Hagberg, Euphrosyne, 58
 Hagberg, Jakob Theodor, professor, 8, 15, 16, 68, 117, 211, 223, 412
 Hagberg, Johanna Sofia, f. Törnquist, 7, 165—66
 Hagberg, Karl August, professor, 8, 14
 Hagberg, Karl Peter, pastor primarius, 7—8
 Hagberg, Maria (Anna Sandströms fostermor), 7, 10—15, 20—27, 36—37, 64—65, 100—101, 116—17, 128, 132, 143, 145, 151—53, 166—67, 224, 268, 270, 407, 415, 416, 451, 464
 Hagelin, Hugo, lektor, 233
 Hagström, Sofia, tjänarinna, 5
 Halle, T. G., professor, 458
 Hallendorff, Carl, professor, 190
 Hallström, A., lektor, 221—22
 Hallström, Amanda, se Kerfstedt
 Hallström, Anna Erika, se Sandström
 Hallström, Augusta, se Fought
 Hallström, Karl Emanuel, provinssiällkare, 1, 2, 4

Hallström, Maria Charlotta, f. Theel, 2
 Hamilton, Henning, statsråd m. m., 29—30, 34—35
 Hammarlund, Emil, folkskollärare, redaktör, 294, 302, 314
 Hammarskjöld, Hjalmar, jurist, politiker, statsminister, 403
 Hamrin, Felix, förutv. statsråd, riksdagsman, 461
 Hansen, Frits, norsk pedagog, ”skolebestyrer”, 211
 Hansen, Elisabeth, (Kristiania) 382
 Harald Godwinsson, engelsk konung, 146
 Harald Hildetand, dansk sagokung, 146
 Harald Hårdråde, norsk konung, 146
 Heckscher, Eli, professor, 459
 Heiding, Gustaf Arthur, riksdagsman, 469
 Heijne, Julia von, se Svedelius
 Heinertz, Otto, lektor, 190, 458
 Helander, A. F., förste lantmätare, 5
 Hellander, Ida, skolföreståndarinna, 169
 Hellberg, Mauritz, redaktör, riksdagsman, 472
 Henschen, Signe, f. Thiel, 474
 Herbart, J. F., tysk filosof och pedagog, 218—19
 Hermelin, Honorine, g. Grönbech, rektor, 194, 254, 474
 Herodotos, grekisk historieskrivare, 236
 Hesselgren, Kerstin, yrkesinspektis, ledamot av riksdagen, 472, 474
 Hierta, Anna, se Retzius
 Hierta, Lars Johan, publicist, politiker, 460, 461
 Hirsch, Hanna, se Pauli
 Hjalmar, nord. myt. kämpe, 146
 Hjalmar, Elis, lektor, 459
 Hjelmerus, Gustava, lärarinna, 89,

156, 190, 235, 262, 264, 302, 345
 Hjärne, Harald, professor, 181—85, 295, 302
 Hofberg, Herman, läkare, handboks författare, 275
 Hofgaard, Simon W., norsk pedagog, rektor, 327
 Holm, Gustaf B. A., häradshövding, förlagschef, 264—65, 270, 277—80
 Holm, Ivar, lektor, 190, 458
 Holmberg, Teodor, folkhögskoleföreståndare, 302
 Holmdahl, Otto, generaldirektör, riksdagsman, 469, 472—73
 Holmgren, Björn, kommendör, riksdagsman, 469, 473
 Holmquist, Hjalmar, professor, 190
 Holmström, Leonard, folkhögskoleföreståndare, fil. dr, 211, 223, 240, 269
 Holzhausen, Ellen, se Idström
 Hult, Ebba, se De Geer
 Hult, H. F., lektor, 72
 Hultén, Sofi, se Almquist
 Hultenberg, Hugo, lektor, 190, 205, 458
 Humble, Julius, lektor, senare rektor, 43, 126, 141—42, 211
 Håkan den gode, norsk konung, 260
 Hägg, Emil, fil. dr, lektor, 252—53
 Högström, Sally, gymnastiklärarinna, 299
 Höjer, Magnus, lektor, 141
 Hökerberg, Lars, bokförläggare, 210—11, 213, 215, 221, 224, 232, 245—46, 248—51, 254—56, 258, 261—62, 264, 434

Ibsen, Henrik, norsk författare, 374—75, 377, 390
 Idström, Ellen, f. Holzhausen, författarinna, 366

Idun, nord. myt. gudinna, 146
 Ignatjev, Nikolaj, rysk statsman, 111
 Ingeborg, nord. myt. kvinnofigur, 146
 Innocentius III, påve, 236
 Ivar vidfamne, dansk sagokung, 146

Jakob II, konung av England, 137
 Janse, Otto, antikvarie, 190
 Jeanne d'Arc, fransk nationalhjältinna, 154
 Johansson, Johan Peter, riksdagsman, 471
 Johansson, Olof (i Edsbyn), riksdagsman, 469
 Juel-Hansen, Erna, dansk pedagog, skolföreståndarinna, 284
 Järte, Otto, byråchef, riksdagsman, 458, 473

Kaper, Ernst, dansk pedagog och kommunalpolitiker, skolinspektör, rektor, senare borgmästare, 325, 326, 333, 339
 Karl XI, 175
 Katarina II, kejsarinna av Ryssland, 236
 Kerfstedt, Amanda, f. Hallström, författarinna, 357, 360
 Key, Ellen, författarinna, 1, 10, 11, 13, 25, 52—54, 64, 159, 211, 359, 361—91, 395, 426, 437
 Klingstedt, Erik, pastorsadjunkt, senare kyrkoherde, 21
 Klint, A. H., fil. dr, lektor, 43
 Knudsen, David, norsk pedagog, rektor, 326, 327
 Knudsen, Jakob, dansk författare, 338—40
 Knut den store, dansk konung, 146
 Kobb, Hilda Vilhelmina, se Elfving

- Koch, Carl, lektor, 190, 458
 Koch, Eva von, f. Plym-Forsshell, lärarinna, 207—08
 Koch, Michael, von, hovrättsassessor, 208
 Koch, R. von, ryttmästare, 76
 Konstantin den store, östromersk kejsare, 44
 Kraft, Salomon, docent, 459
 Kragballe, L., kontorschef, 284
 Krok, Thorgny, botanist, läroverksadjunkt, 354
 Kreuger, Elsa, f. Tamm, 474
 Kroman, Kristian, dansk filosof, 227—29, 290
 Kruse, Anna, skolföreståndarinna, 243—44, 253, 254
 Kruse, Emma, (Bergen) 382
 Köbke, Marie, dansk pedagog, 284
- Lagerlöf, Selma, författarinna, 73, 269—70, 273, 280, 330, 335, 474
 Lagerstedt, Agnes, folkskollärarinna, 345
 Lagerstedt, Nils, adjunkt, senare läroverksråd, 156, 190, 211, 240, 245, 252, 254, 299, 302, 306, 314, 338, 344—46, 352, 354, 399, 420, 426—28, 433—34, 436
 Lang, Theodora, dansk pedagog, skolföreståndarinna, 331, 339, 354
 Larsson, Hans, docent, senare professor, 233
 Larsson, Elin, f. Bonnier, 474
 Laurén, Erik, fabriksförvaltare, riksdagsman, 469
 Laurin, Carl G., skriftställare, 86, 92, 149—50, 190, 205, 458, 474
 Laurin, P. G., lektor, 314, 315
 Lavonius, Maria, se Ekman
 Leijonhufvud, Sophie, se Adlerparre ("Esselde")
 Lind, C., handboks författare, 275
 Lindblad, Karin, se Ek
 Linder, Nils, lektor, 42, 43
 Lindgren, Hellen, skriftställare, 148—50, 157, 185, 211, 345, 360, 366—67, 377, 378, 395
 Lindley, Charles, förtroendeman, riksdagsman, 471
 Lindmark, Evald Eugén, hemmansägare, riksdagsman, 469
 Lindroth, Ludvig, rektor, 233, 314, 325, 345, 436
 Lindskog, Claes, professor, statsråd, 469, 470, 473
 Lionardo da Vinci, italiensk konstnär, 69
 Lithner, Augusta, lärarinna, 352
 Littorin, Kjerstin, f. Meyer, 474, 476
 Littorin, Krister, civilingenjör, 476
 Ljungstedt, K., handboks författare, 275
 Lodin, Maria ("Mia"), lärarinna, senare skolföreståndarinna, 89, 138, 148, 157, 167, 190, 192—93, 267, 461—62
 Lorentz, Yngve, fil. dr, skriftställare, 458
 Lovisa, drottning av Sverige, 23
 Lloyd George, engelsk statsman, 402
 Ludvig XI, konung av Frankrike, 236
 Ludvig den helige, konung av Frankrike, 236
 Ludvig XIV, konung av Frankrike, 67, 207, 236, 334
 Lundahl, Nils, folkskollärare, senare inspektör, 331
 Lundell, J. A., docent, senare professor, 185, 211, 217, 223, 240, 254, 296, 441
 Lundin, A. V., garvare, 3, 5
 Lundin, Hulda, slöjdsinspektris, 298—99, 302
 Lundqvist, Ragnar (i Rotebro), notarie, riksdagsman, 473
 Luther, Hans, reformator, 217
 Löwenhjelm, Harriet, författarinna, 194
 Macaulay, Thomas Babington, engelsk historieskrivare, 96—97, 136—37
 Magnus den gode, norsk konung, 146
 Manteuffel, Karl R. E. von, tysk riksståthållare, 112
 Maria Teresia, kejsarinna av Österrike, 236
 Marie Antoinette, drottning av Frankrike, 67
 Marius, Cajus, romersk fältherre, 236
 Melanchton, Filip, tysk reformator, 217
 Meyer, Kjerstin, se Littorin
 Michel, Louise, fransk agitator, 155
 Mill, John Stuart, engelsk filosof, 358, 370
 Miller, Jane, g. Thengberg, senare Norrby, skolföreståndarinna, 16—19, 32—34
 Modin, J. E., pedagogisk skriftställare, 74—75
 Moll, Tom, lektor, 232—33, 314
 Montaigne, Michel de, fransk filosof, 237
 Montan, Erik Vilhelm, docent, tidningsman, 118
 Montelius, Oscar, professor, senare riksantikvarie, 276, 374
 Montessori, Maria, italiensk läkare och pedagog, 253
 Mosesson, Gustav, rektor, riksdagsman, 466, 474
 Munch, P. A., norsk historiker, riksarkivarie, 260
 Murillo, B. E., spansk konstnär, 69
 Möller, Gustav, partisekreterare, förutv. statsråd, riksdagsman, 472
 Möller, Hartvig, rektor (Köpenhamn), 339
 Napoleon I, kejsare av Frankrike, 66, 237
 Nathorst, Ruth, missionär, 194
 Nathorst-Böös, lanthushållspedagog, föreståndarinna, 333—34
 Nerman, Birger, fd professor, museidirektör, 459
 Nicolaisen, J. N., norsk pedagog, överlärare, 290, 296, 325, 327, 343
 Nietzsche, F. W., tysk författare, 381
 Nordberg, Katarina, g. Sandström, 2
 Nordfelt, Alfred, rektor, 233, 246
 Nordlund, Karl, fil. dr, senare rektor, förste folkskoleinspektör, 254, 333, 458
 Nordmann, Petrus, fil. dr, finländsk pedagog och författare, 314
 Nordström, Carin, f. Sandström, skriftställarinna, 20
 Norrby, Jane, se Miller
 Norrby, Karl, lektor, senare professor, 22, 23, 41, 42, 382
 Nyblaus, Gustaf, överste, föreståndare för Gymn. centralinstitutet, 79
 Nyblom, C. R., professor, 276
 Nyström, E., se Anckarsvärd
 Nörregård, Jens, dansk pedagog, folkhögskoleföreståndare, 303, 306
 Odenius, Viktor, professor, 65
 Odhner, Clas Theodor, riksarkivarie, 147, 265
 Odhner, Herman, folkhögskoleföreståndare, 325, 329
 Odin, Nanny, se Sandström
 Olav Haraldsson, norsk konung, 146, 260

- Olav Tryggvason, norsk konung, 175, 260
- Olbers, Ernst, lektor, senare rektor, 37—39, 72
- Olrik, Hans, dansk pedagog, professor, 294—95
- Olsson, Olof, läroverksadjunkt, statsråd, 201—02
- Olsson, Oscar, lektor, riksdagsman, 469, 471, 474
- Olsson, Sven August (i Rimforsa), riksdagsman, 469
- Orestes, grekisk mytologisk gestalt, 69
- Oskar II, 196, 241
- Pallin, J. R., lektor, 212—14
- Pallin, Regina, seminarieföreståndarinna, 37—39, 126
- Palme, Olof, fil. lic., 404
- Palme, Sven, försäkringsdirektör, 374
- Palmgren, Fredrik, fil. kand., senare fil. dr och lektor, 19, 20, 148, 211, 409, 416, 418, 437—44
- Palmqvist, Helena, lärarinna, 345, 382
- Palnatoke, dansk sagohjälte, 260
- Pauli, Hanna, f. Hirsch, målarinna, 366
- Paulsen, Anders Olof, lantbrukare, riksdagsman, 474
- Perikles, atensk statsman, 36, 236
- Personne, John, lektor, senare biskop, 211
- Pestalozzi, J. H., schweizisk pedagog, 156, 237, 253
- Peter I, tsar av Ryssland, 236
- Petersson, Anders Birger, (i Lerbäcksbyn) redaktör, riksdagsman, 469
- Pingel, Victorinus, dansk pedagog, fil. dr, folketingsman, 86—89, 99, 100, 228—29
- Planck, Erik, läroverkslärare, 345
- Planck, Hulda, lärarinna, 345
- Plym-Forshell, Eva, se von Koch
- Pompejus, Gnaeus, romersk statsman, 236
- Rabe, Gustaf, rektor, 32, 71
- Rabenius, Olof, fil. lic., skriftställare, 458
- Racine, Jean, fransk skald, 69
- Ragnar Lodbrok, nordisk sagohjälte, 146
- Ramstedt, Agnes, skolföreståndarinna, 127
- Raphael (Santi Raffaello), italiensk konstnär, 69
- Rasmussen, Fritz, dansk lärare, 294
- Regné, P. B., seminarieadjunkt, 286
- Rein, Wilhelm, tysk pedagog, professor, 233—35, 394
- Rembrandt, H. van Ryn, holländsk målare, 137
- Retzius, Anna, f. Hierta, 375, 378
- Retzius, Gustav, professor, 276
- Ribbing, Lännart, fil. dr, 233
- Ribbing, Seved, professor, 172
- "Robinson", se von Feilitzen, Urban
- Rodhe, Elisabet, f. Bruhn, biskopinna, 169
- Rodhe, Eva, skolföreståndarinna, 382
- Rogstad, Anna, norsk pedagog, överlärare, stortingsledamot, 339
- Rolf Krake, dansk sagokung, 146
- Roos, Mathilda, författarinna, 366
- Rosén, Gustav, redaktör, förutv. statsråd, riksdagsman, 471
- Rothlieb, Johannes, teol. dr, kyrkoherde i Tyska församlingen i Stockholm, 52
- Rousseau, Jean Jacques, fransk författare, 253
- Rubens, Petrus Paulus, flamländsk målare, 69, 136, 137
- Rudbeck, friherre, 102
- Rudenschöld, Torsten, pedagog, skriftställare, 470
- Rudin, Waldemar, professor, 232
- Runquist, Fredrique, lärarinna, senare skolföreståndarinna, 36, 48, 50, 54, 59, 61—63, 87, 89, 100, 113—116, 126, 128—31, 134, 135, 209—11, 216—18, 344—45, 385, 428—30, 434
- Rydberg, Viktor, författare, 235
- Rydén, Värner, folkskollärare, senare statsråd, 200, 403
- Rydfors, Aron, lektor, 190
- Rydqvist, J. E., bibliotekarie, språkforskare, 276
- Rönström, Anna, skolföreståndarinna, 233, 302, 331
- Sahlin, Enar, lektor, 306, 325
- Salomon, Otto, föreståndare för Nääs' slöjdlärarseminarium, 211, 302, 306, 314, 317—18
- Sandberg, Sigrid, lärarinna, 49, 270, 277—79, 426, 451—53
- Sandström, Alice, se Tegnér
- Sandström, Anna Erika, f. Hallström, 1, 2, 5, 59, 103, 407—09, 463
- Sandström, Bertha Katarina, g. v. Ditten, 3, 5, 103, 408, 419—21
- Sandström, Carin, se Nordström
- Sandström, Carl Engelbrekt, docent, 3, 19, 25, 50, 152, 407—11, 414—16, 418
- Sandström, Esaias Johannes ("Hannes"), industrichef, 3, 407
- Sandström, H. (Eriksson), fängelsevaldiger, 1, 2
- Sandström, Harald Emanuel ("Manne"), förvaltare, 2, 3
- Sandström, Ivar Viktor, med. lic., 3, 20, 21, 25, 50, 102, 133—34, 152, 407—18
- Sandström, Karl Erik, sekreterare i Generallantmäterikontoret, 1, 2—5
- Sandström, Katarina, se Nordberg
- Sandström, Mary Ann, f. Göransson, 412—13, 416
- Sandström, Nanny, f. Odin, 116
- Sandström, Nils August ("Nisse"), industriledare, disponent, 2, 3, 116, 408, 417—19
- Sandwall, Fredrik, lektor, riksdagsman, 469
- Sandy, pedagogisk pseudonym, 73—74
- S:t Simon, Louis de Rouvroi, fransk memoarförfattare, 137
- Saul, israelitisk konung, 36
- Santesson, Carl Gustaf, professor, 474
- Saxo Grammaticus, dansk historie-skrivare, 86, 92, 260
- Schéele, Frans von, docent, senare förste folkskoleinspektör, professor, 296
- Scholander, Hans, lektor, 458
- Schoug, Thalia, lärarinna, 36, 148, 152—55, 157, 167
- Schrevelius, Alma, lärarinna, 36, 64, 344—45
- Schröder, Gustav, bruksman, författare, 276
- Schröder, Charlotte, f. Wagner, 299, 300, 307—08, 343
- Schröder, Ingeborg, se Appel
- Schröder, Ludvig, dansk pedagog, folkhögskoleföreståndare, 194, 233, 290, 292—94, 299—310, 314—16, 325, 330, 331, 332, 343, 444
- Segerstedt, Albrekt, seminarieadjunkt, publicist, 71
- Schuldheiss, Anna, lärarinna, senare skolföreståndarinna, 453
- Sethne, Anna, norsk pedagog, överlärare, 339
- Signe, nord. myt. kvinnofigur, 146
- Sigurd Jorsalafar, norsk konung, 146
- Silfverstolpe, Carl, arkivarie, 394

Silfverstolpe, Gunnar Mascoll, intendent, 459
 Siljeström, Per Adam, rektor, 30, 32, 71, 72, 85—86, 99, 470
 Sjöberg, Gustav, lektor, 90
 Sjögren, V., folkhögskollärare, ingenjör, 220
 Skard, Matias, norsk pedagog, folkhögskoleföreståndare, 233
 Skram, Henriette, dansk lärarinna, 211, 283—84, 288—90, 303
 Slomann, Emil, dansk pedagog, "skolebestyrer", 295, 303, 304, 314, 324, 325, 330, 343
 Snorre Sturlason, isländsk hävdatecknare, 86, 92, 146, 225
 Spencer, Herbert, engelsk filosof, 219—20, 370, 430—31
 Staaff, Karl, advokat, politiker, statsminister, 240, 395, 398—99, 456
 Stackelberg, Oelgard Theodora Eleonora Erika von, se v. Ditten
 Starbäck, C. Georg, lektor, författare, 147, 275
 Steenberg, Andr. Sch., dansk pedagog, seminarieadjunkt, senare professor, 233, 254, 304, 314, 331, 332, 343, 382
 Steenstrup, Johannes, dansk historiker, professor, 260
 Stolpe, Per, geograf, fil. kand., senare lektor, 274—75
 Stridsberg, O. A., läroverksadjunkt, 275
 Ström, Fredrik, direktör, riksdagsman, 471
 Strindberg, August, författare, 359—60
 Sulla, Lucius Cornelius, romersk statsman, 236
 Sundbärg, Gustav, professor, 210
 Sundbärg, Mathilda, lärarinna, bitr. föreståndarinna, 190, 205, 453, 458
 Sundén, Otto V., seminariektor, 240
 Sundin, Kerstin, lärarinna, senare skolföreståndarinna, 36, 48, 53
 Svedbom, Per Erik, rektor, 71
 Svedelius, Carl, rektor, 333, 338, 399
 Svedelius, Julia, f. von Heijne, författarinna, 338
 Svedelius, Wilhelm Erik, professor, 395
 Sven Estridsson, dansk konung, 146—47
 Svensson, Carl, överdirektör, riksdagsman, 468—71
 Svensson, Lotten, lärarinna, 62
 Sverdrup, Johan, norsk statsman, 284
 Söderbaum, Hjalmar, rektor, 290
 Söderbergh, Herman, rektor, 459
 Söderberg, Hjalmar, författare, 391—93
 Söderberg, Verner, fil. dr, redaktör, 190, 349, 458
 Söyland, John, norsk pedagog, rektor, senare skoleinspektör, 287, 288, 296, 334
 Taine, Hippolyte A. H., fransk historiker, 137
 Tamm, Elsa, se Kreuger
 Tegnér, Alice, f. Sandström, tonsättarinna, 382
 Tegnér, Elof, universitetsbibliotekarie, 78
 Tegnér, Esaias, skald, biskop, 78—82, 99, 184
 Theel, Maria Charlotta, se Hallström
 Thelin, Arvid, läroverksadjunkt, riksdagsman, 471
 Thengberg, Jane, se Miller
 Thiel, Signe, se Henschen
 Thomson, Arthur, föreläsningsskonsult, riksdagsman, senare landshövding, universitetskansler, 469, 473
 Thorén, Carl August, redaktör, riksdagsman, 471

Tiselius, Karl, justitieråd, senare landshövding, 474
 Tor, nord. myt. gud, 146
 Torgny lagman, 175
 Trier, Herman, dansk pedagog, folketingsman, 287—90, 292
 Trygg, Alli, finländsk pedagog, 303
 Tunberg, Sven, professor, 474
 Tuxen, Sören Ludvig, dansk pedagog, undervisningsinspektör, professor, 290, 310, 314—15, 325, 326, 327, 330, 343, 349
 Törnebladh, Carl, bankosekreterare, 119
 Törnebladh, Ragnar, rektor, politiker, bankofullmäktig, 119—25
 Törnren, L. M., föreståndare för Gymn. centralinstitutet, professor, 296, 346
 Törnquist, Johanna Sofia, se Hagberg
 Uffe, dansk sagokung, (pseudonym för Anna Sandström) 92—93, 146
 Uggl, E. E:son, fil. dr, amanuens, 459
 Ulich, Elsa, se Brändström
 Valdemar den store, dansk konung, 147
 Vennerström, Ivar, redaktör, riksdagsman, senare landshövding, 471—72
 Vermund, dansk sagokung, 92, 146
 Veronese, Paolo, italiensk konstnär, 69
 Vilhelm Erövraren, engelsk konung, 146
 Voss, P., norsk pedagog, "skolebestyrer", 284, 289—90
 Wachtmeister, Axel, ryttmästare, godsägare, riksdagsman, 473
 Wärn, L. M., lektor, senare rektor, 141—42, 171, 302, 314—15, 318, 329, 347—49, 396
 Wagner, Charlotte, se Schröder
 Wahlström, Lydia, studierektor, fil. dr, professor, 52, 382
 Wall, August, landshövding, regeringsråd, 61, 168, 268, 394, 453—54
 Wall, Kerstin, lärarinna, 20, 48, 55, 56, 59, 61, 89, 116, 118, 129, 158, 167, 194, 268, 271, 317, 337, 394, 397, 452, 453—56
 Wallin, Sigurd, intendent, 459
 Wawrinsky, Edvard, försäkringsman, 382
 Weibull, Harry, direktör, riksdagsman, 469, 473
 Weibull, Martin, professor, 169
 Weijne, Josef, folkskollärare, senare statsråd, riksdagsman, 469
 Weil, Mette, se Anderssen
 Wellander, Erik, lektor, senare professor, 110, 458, 477
 Wellin, Bertha, sjuksköterska, redaktör, ledamot av riksdagen, 469, 473
 Wennerberg, Gunnar, statsråd, 231—32
 Westerlund, Ernst, med. dr, 142—43
 Western, Aug., norsk pedagog, 286—87
 Westman, K. B., professor, 190
 Whitlock, Anna, skolföreståndarinna, 158—64, 342, 347—48, 353, 382—83, 395
 Wicksell, Knut, nationalekonom, professor, 292
 Widegren, Matilda, lärarinna, senare bitr. föreståndarinna, 342, 352, 353, 382, 396
 Widerström, Karolina, med. dr, 190
 Wijkander, Anna, skolföreståndarinna, 15, 48, 61, 73, 89, 233, 382, 474

- Wijkander, August, professor, rektor, 61, 73
- Wikström, Anton, redaktör, riksdagsman, 466, 469, 473
- Wingstedt, K. D. A., adjunkt, 43
- Winkler, Nils, köpman, riksdagsman, 474
- Worsaae, J. J. A., dansk fornforskare, 260
- Wrede, Matilda, finländsk filantrop, 335
- Wulfsberg, Henriette, norsk lärarinna, 172, 211, 289, 325, 326, 343
- Wästfelt, Axel Georg, landshövding, 267
- Zachrisson, Karl August, lektor, 44—45
- Zahle, Nathalie, dansk pedagog, skolföreståndarinna, 286, 289, 303, 343
- Åhlin, Karin, skolföreståndarinna, 51—62
- Åhlin, Mina, lärarinna, 52—54, 56, 59—60
- Öhbom, Caralma (Alma), se Cleve

FÖRKORTNINGAR

- ASA = Anna Sandströms arkiv.
- LUB = Lunds universitetsbibliotek.
- SAH = Svenska akademiens handlingar.
- SPPB = Statens psykologisk-pedagogiska bibliotek.
- SSA = Stockholms stads arkiv.
- UUÅ = Uppsala universitets årsskrift.